Stud_Rogic-korice 18.07.11 11:56 Page 1

Dr. Ivo Pilar

(Zagreb, 1874. - 1933.), ugledni odvjetnik u Sarajevu, Tuzli i Zagrebu; političar, publicist, sociolog i utemeljitelj hrvatske geopolitike. Autor je i danas aktualnih djela na njemačkom, koja su prevedena na hrvatski, poglavito: *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* (Beč 1918.), *Politički zemljepis Hrvatske* (Sarajevo 1918.), *Uvijek iznova Srbija* (Berlin 1933.) i dr.

U našoj doista bogatoj povijesno-političkoj publicistici ne znam da smo ikada imali bistrijeg čovjeka i lucidnije pero (...) To danas, o 75. godišnjici Pilarova južnoslavenskog pitanja, smijemo reći s punim uvjerenjem da se nismo nimalo prenaglili.

(akademik D. Jelčić, 1993.)

Pilar je bio neumjereno napadan i plijenjen, a isto tako neusporedivo hvaljen i kriomice čitan. Često se o njegovu djelu i njemu govorilo i pisalo natpamet, širila bijela i crna legenda. Vrijeme je da se kritički izdaju njegova djela i relevantni dijelovi ostaštine. Pilar to zaslužuje kao jedan od najtih najboljih političkih pisaca.

(dr. T. Macan, 1997.)

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR
ISBN 978-953-6666-78-2
CIJENA 275 KUNA

STUDIJE

Ivan Rogić i Ivan Čizmić
MODERNIZACIJA U HRVATSKOJ I HRVATSKA ODSELIDBA

STUDIJE

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Ivan ROGIĆ i Ivan ČIZMIĆ

MODERNIZACIJA U HRVATSKOJ I HRVATSKA ODSELIDBA

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Biblioteka **STUDIJE**
– Knjiga 14 –

Ivan Rogić i Ivan Čizmić

MODERNIZACIJA U HRVATSKOJ I HRVATSKA ODSELIDBA

Biblioteka **STUDIJE**
– K n j i g a 1 4 –

Ivan Rogić i Ivan Čizmić

MODERNIZACIJA U HRVATSKOJ I HRVATSKA ODSELIDBA

Nakladnik:
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19/I, Zagreb; tel.: 4886800; faks: 4828296; ured@pilar.hr; www.pilar.hr

Za nakladnika:
dr. sc. Vlado Šakić, ravnatelj

Recenzenti:
dr. sc. Anđelko Akrap
dr. sc. Gordan Črpić
dr. sc. Zlatko Matijević
dr. sc. Maja Štambuk

Prijevod na engleski jezik:
Lynette Šikić-Mićanović

Jezični savjetnik:
Mirjana Paić-Jurinić

Korektura:
Vlatka Venos

Grafički i tehnički urednik:
Jelena Marčetić

Oblikovanje korica:
Zlatko Rebernjak
(Grafički studio Forma ultima)

Naklada:
400 primjeraka

Tisak:
ITG, Dalmatinska 12, Zagreb
Srpanj 2011.

ISBN: 978-953-6666-78-2

Cip zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 774674.

Copyright © 2011. – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Ivan Rogić i Ivan Čizmić

MODERNIZACIJA U HRVATSKOJ I HRVATSKA ODSELIDBA

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Zagreb, 2011.

SADRŽAJ

Predgovor.....7

1. dio ***Tko je odseljenik?*** 13
Polazna tipologija.....15
Odselidba s hrvatske granice.....25

2. dio ***Odselidba u prvoj hrvatskoj modernizaciji*** 43
Općeniti obris prve hrvatske modernizacije.....45
Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih.....54
Sjena cjeline.....54
Osnovni kvantitativni podatci.....66
Glavni odselidbeni smjerovi, obilježja i tipovi odseljenih.....73
Povratništvo.....89
Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti 91
Država i odselidba 104

3. dio ***Odselidba u drugoj hrvatskoj modernizaciji*** 115
Općeniti obris druge hrvatske modernizacije.....117
Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih 141
Osnovni kvantitativni podatci.....141
Glavni smjerovi odselidbe 144
Podatci o dobi, spolu, naobrazbi i narodnosti odseljenih 149
Kako se selilo?.....157
Glavni odselidbeni tipovi 164
Povratništvo.....170
Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti 176
O kakvoći javnosti 176
Gospodarski likovi odseljenih u javnim slikama 181
Politički likovi odseljenih u javnoj uporabi 188
Sociokulturni likovi odseljenih.....206

Država i odselidba 212
O četiri odnosa prema odselidbi 212
Dva odnosa u sjeni 212
Dva odnosa na javi 221

4. dio *Odseljeništvo nakon 1991. godine* 251
Općeniti obris prilika 253
Tragovi (post)modernosti i zastarijevanje poretka 253
Temeljne promjene 258
Prigodni osvrt na neke osnovne gospodarske pokazatelje 281
Priznatost i prihvaćenost 286
Osvrt na ulogu hrvatskog odseljeništva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti 296
Osvrt na osnovne činjenice i procese 306
Odselidba i povratništvo 306
Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti 314
Država i odseljeni 326

5. dio *Katolička crkva i hrvatska odselidba* 331
Uporište djelovanja 333
Organizacijski okviri 342
Glavne funkcije župa i misija 349

6. dio *Zaglavni osvrt: prema tipologijskim obrisima hrvatske odselidbe* 355

Literatura 427

Sažetak 445

Summary 453

Bilješke o autorima 461

Imensko kazalo 465

PREDGOVOR

Tekst ponuđen na idućim stranicama spada u širi skup knjiga i radova o hrvatskom odseljeništvu. Po tome, on bi imao biti "jednim od prinosa" boljem razumijevanju hrvatske odselidbe (ili njegovi autori barem žele da je tome tako). Korisno je, ipak, u okraćem predgovoru, a radi lakšeg orijentiranja čitatelja, podsjetiti i na obilježja po kojima se od srodne literature razlikuje.

Tematska razina. O odseljeničkim posebnim zajednicama napisane su mjerodavne knjige i radovi, primjerice, o Hrvatima u Čileu (Lj. Antić), Hrvatima u SAD-u (G. J. Prpić), Hrvatima u Kanadi (M. Sopta), Hrvatima u Njemačkoj (G. Borić). Napisane su i knjige o hrvatskoj odselidbi u cijelosti. Orijentirajući rad u tom je pogledu svakako *Iseljena Hrvatska* (I. Čizmić, M. Sopta, V. Šakić). U ovdje ponuđenoj knjizi takve namjere *nema*. Ne iznose se opisi i analize životnih uvjeta i mehanizmi socijalne i političke integracije hrvatskih odseljeničkih skupina u pojedinim državama i zemljama. Naprotiv, u središtu je analize *hrvatsko društvo*, u ovećem razdoblju kada se oblikuju u njemu pojedini modernizacijski valovi i kada se u društvenoj praksi oblikuju i ustaljuju odselidbeni oblici ponašanja kao najtočniji odgovori na nastale životne i društvene prilike za nemali broj hrvatskog stanovništva. Osnovni tematski odnos, dakle, očituje se u paru: modernizacija – odselidba. Društvena pozornica gdje se taj odnos oblikuje s brojnim, nerijetko i posve predvidljivim, posljedicama je hrvatsko društvo. Drugačije rečeno, središnja je tema knjige način, ili načini, na koji se hrvatsko društvo u odabranom razdoblju, 1868. – 2001., odnosi spram, kako jedan od autora (I. Čizmić) posebno voli reći, "hrvatskog iseljeničkog pitanja". Takvih knjiga do sada nije napisano mnogo. Zacijelo bi se kao jedna vrst općih orijentira mogli spomenuti radovi R. Bićanića, Š. Đodana ili, nepravedno zaboravljena, M. Ivšića. Bolji poznavatelji radova spomenutih autora, a i srodnih radova,

znadu kako je u njima nadmoćna analitička perspektiva stručnjaka za gospodarstvo. U ovdje ponuđenoj knjizi takve stručne sklonosti nema. Autori nastoje rabiti širi analitički okvir gdje na vidjelo mogu doći i brojni drugi društveni čimbenici važni za razumijevanje odselidbene prakse hrvatskog stanovništva u razdoblju modernizacije, osim gospodarskih. Stoga se dužna pozornost poklanja odnosu javnosti spram odselidbe, gradnji specijaliziranih institucija "zaduženih" za upravljanje odselidbom, ako je u hrvatskom slučaju takva složenica uopće prikladna, kao i drugim čimbenicima. Ograničenjem takva pristupa može se držati autorsko ustrajavanje na analizi odnosa hrvatskog društva *kao cjeline* spram hrvatske odselidbe. Na to (samo)ograničenje nije autore nagnao nikakav poseban analitički predumišljaj. Razlozi su mnogo jednostavniji, a mogu se svesti na ograničenost vremena raspoloživa za obradu građe, na ograničenost novčanih i drugih izvora, kao i na nemale tehničke teškoće. Zato i nije neopravdano ponuđeni rad držati istodobno pozivom da se na sličnom tragu, ustrajavajući na *cjelovitosti* horizonta analize, izrade posebne knjige o odnosu tamošnjih društava spram hrvatske odselidbe u povijesnim hrvatskim pokrajinama, primjerice, u Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Lici, Međimurju, Bosni, Hercegovini, Srijemu, Boki kotorskoj. Začetci, a i nemali fragmenti, mogu se (rasuti) naći po stručnoj i prigodnoj literaturi. Potreban je "samo" dodatan i zacijelo, s obzirom na imperativ cjelovitosti, promišljeniji analitički napor.

Metodologijska razina. Glavni uvidi ponuđeni u knjizi nastali su na *sjecištima povijesne i sociologijske analize*. Takva suradnja, poznato je, nije posebnom novošću u analitičkoj literaturi. I u praksi povijesne analize i u praksi suvremene sociologije prisutne su nezanemarive sklonosti uzajamnom povezivanju i oblikovanju analitički nadmoćnijih pristupa. U ovom slučaju na suradnju potiče i činjenica da su po srijedi i razdoblje i procesi koji se ne mogu valjano razumjeti ne uzme li se u analitički obzir i povijesna i sociologijska perspektiva. (O takvoj sklonosti, napokon, svjedoče i dosadašnji radovi obaju autora.)

Odabir sjecišta povijesne i sociologijske analize nije, dakako, izvedenicom iz "dalekosežnih" teorijskih predumišljaja kojima bi autori bili posebno skloni ili odani. Po srijedi je posljedica jednostavne činjenice da su mnoga posebna analitička polja, "parcele", u djelokrugu odgovornosti drugih znanstvenih grana (ekonomije, prava, antropologije itd.) stjecajem okolnosti ostali nedostatno rasvijetljeni. Primjerice, veličina financijskih, i, općenito, ekonomskih prinosa hrvatskog odseljeništva zavičajnom

društvu još nije sustavno obrađena. Djelomičnom su nepoznanicom, kao što se mjestimično u analizi navješćuje, i načini/mehanizmi odlučivanja na odselidbu na pojedinim razinama ponašanja (individualna razina, obiteljska razina, razina regionalnih mreža). Nisu posve izvedeni načisto ni pojedini ulomci institucionalne evolucije na javnom sektoru funkcionalno zaduženom za skrb o odseljeništvu, itd. Ukratko, odabir sjecišta povijesne i sociologijske analize više treba razumjeti kao poziv na, nije preuzetno reći, nov naraštaj istraživanja hrvatske odselidbe zasnovan na višedisciplinarnim, ali modelski koordiniranim, pristupima i analizama. Potporu takvu pristupu i odnosu osnažuju i do sada izrađeni brojni radovi, navlastito u demografiji.

Žanrovska razina. Ponuđena analiza, kako je spomenuto, nije sektorski specifična. Njome se cilja, naprotiv, prekoračiti međe pojedinih analitičkih sektora i uputiti u obrise cjeline događaja ili mehanizama. Stoga se rabe tehnički postupci u kojima je uloga istraživačke imaginacije nešto veća nego inače, primjerice, tipološki postupak, ili referiranje na imaginativno zasnovane, ali nedostatno empirijski poduprte, pretpostavke. Na takvo analitičko ponašanje, kako je već i naviješteno, autori su "prisiljeni" već i zbog množine "slijepih mjesta" u javnom znanju o hrvatskoj odselidbi. No, isto su tako potaknuti potrebom za izradom preglednijih cjelina u javnom znanju o hrvatskom modernom razdoblju, napose iz perspektive koja je obvezana uzimanjem u obzir hrvatskih sudionika *izvan* hrvatskog društva. Isticanje važnosti lokalnih likova Drugih, "tu u susjedstvu", pače u nama samima, prometnuto u jednu vrst intelektualnog dobrog odgoja nakon odužeg, nije pretjerano reći i normativnim nasiljem oblikovanog, "multikulturalizma", u tekućem se razdoblju već može nazrijeti kao jedna vrst institucionalnim ponavljanjem osigurana – epistemološkog manirizma. Naspram tomu, potraga za likovima Drugih, koji, doduše, djeluju "tu u susjedstvu" i u nama ali su položajem ili ovlastima *izvan ikakva domašaja* susjedskih mreža i odnosa, *u statusu odsutnih*, otklizala je nezasluženo prema rubu analitičke pozornosti. Pitanja o odselidbi, o njezinim sudionicima, a navlastito o središnjim mehanizmima što na više događajnih razina oblikuju putanje i sudbine "ljudi u pokretu", posredno osnažuje baš takve analitičke sklonosti. Čita li se ponuđena analiza na tom tragu, ona se nudi u žanrovskim granicama *pokušaja*. Jedno od važnijih obilježja pokušaja je i obvezivanje na – nove pokušaje. Zavrijedi li ova knjiga takvu ocjenu, njezini će autori opravdano moći ustvrditi kako rad na njoj i nije bio potpun gubitak vremena.

Dodati je kako se u radu iznose podatci iz različitih izvora. Mogućnosti za pogrešku u tom kontekstu su i brojne i velike. Stoga se unaprijed za takve pogreške ispričavamo.

U Zagrebu, 2011. godine

Autori

1. DIO
TKO JE ODSELJENIK?

Općeniti okvir odseljeničke slike podupire se prigodnom tvrdnjom kako se odseljenikom treba držati svaka osoba odseljena iz zemlje podrijetla, "domovine", ne smjerajući se vratiti. Taj je okvir, na žalost, premda ekonomičan, već na prvi pogled tijesan. On, zacijelo, bolje odgovara idealnotipičnoj shemi odseljene osobe čijem se odlasku, već i po kulturnim navikama, dopisuje stanovit tragični dodatak skriven u onomu: bez povratka. Ali nije najboljim pomagalom u raščlambi brojnih odseljeničkih primjera, navlastito u 20. stoljeću, gdje je nedvojbena odseljenost, ali ne i obvezivanje odlaskom bez povratka. U tekućim raspravama mnogi analitičari, stoga, rabe elastičnije obrise odseljeničkog okvira. Oni su korijenski bliži tvrdnji kako se odseljenikom ima držati osoba odseljena u inozemstvo u potrazi za (...) Već po jednoj vrsti kognitivnog uvjetnog refleksa očekuje se kako će iza tri točkice izbiti na površinu riječ: zarada. Dakle, odseljenikom bi se imala držati osoba odseljena u inozemstvo radi (bolje) zarade. Teškoća takva okvira, međutim, i više je nego očita odmjeri li se s brojnim primjerima gdje uporaba riječi zarada kao etikete glavne svrhe odseljavanja samo sekundarno pomaže. Stoga je, po nekim autorima (primjerice, I. Omelaniuk, 2003.), korisnije tipologijski jasnije razvrstati odseljeničke skupine. Među inima R. Cohen (1997.) razlikuje nekoliko tipova koji su tijesno vezani s povijesnim i društvenim mijenama u osnovi pojedinih odseljeničkih zgoda. Nije nekorisno, sa stanovitim preinakama, ponoviti ih ovdje.

(i) *Odseljeništvo žrtava*. Po srijedi je odseljenička skupina nastala pokušajem bijega od izravnog nasilja i ugroze (primjerice, odseljavanje Armenaca izazvano turskim genocidom nad Armencima 1915. – 1916.) ili na podlozi organizirana nasilja s pomoću kojega se jedna skupina "izvozi" i u zemlji doselidbe zarobljuje posebnim "žrtvenim" statusom (primjerice, crno roblje "izvezeno" iz Afrike u Ameriku). Dodati je kako žrtvena poveznica između čla-

nova takvih skupina ne mora imati "objektivnu" kakvoću. Dostaje i žrtvena poveznica proizvedena kulturnim (imaginarnim) sklopom kao jedna vrst pomagala u oblikovanju identiteta skupine. (Primjerice, žrtvena poveznica u brojnim predlošcima narodne samoodređenosti.)

(ii) *Imperijalno, carsko, odseljeništvo*. Po srijedi je odseljavanje koje nije potaknuto nikakvim "neizdrživim" životnim prilikama u zemlji podrijetla, "domovini" nego je posebnim oblikom carskog osvajanja izvanjskih područja, gdje carske uprave stvaraju potreban upravljački sloj ali i potrebnu socijalnu podlogu radi ostvarivanja carskih ciljeva. Primjeri rimske, britanske, španjolske, portugalske, francuske, pa i austrijske i ugarske u Hrvatskoj, i srodnih kolonizacija i više su nego poznati pa nema posebne potrebe ovdje o njima potanko raspravljati. Dodati je da su se po istom predlošku oblikovale i odseljeničke skupine nositelja carskih ovlasti u razdoblju realnog socijalizma (ruska, srpska itd.).

(iii) *Radno odseljeništvo*. Taj je tip najizravnije vezan s prije spominjanom potragom za zaradom i poslom. U zemlji podrijetla, "domovini", radna je ponuda ili oskudna ili selektivno ograničena na određene skupine, pa sve druge ostaju bez mogućnosti radom alimentirati život. Odseljavanje je u takvu okviru vanjskim izrazom potrage za drugom zemljom/drugim prilikama gdje će biti moguće uspješno rekonstruirati životnu perspektivu radeći. Nije, pri tomu, tehnički obris rada nužno sveden na onaj manje poželjan. Naprotiv, i traže se i iskušavaju svi oblici rada koji "obećavaju", premda industrijski, zbog masovnosti ponude, ima dugoročnu prednost.

(iv) *Trgovačko odseljeništvo*. Po srijedi su primjeri odseljeničkih skupina nastali na temelju trgovinske ekspanzije u različitim, nerijetko od zemlje podrijetla posve udaljenim, područjima. U povijesti je valjano opisan primjer kineskog trgovačkog odseljeništva, a uporabom slična predloška mogu se dobro analizirati i mnogi drugi primjeri odseljeničkih zajednica uz snažnije trgovačke putove.

(v) *Političko odseljeništvo*. Taj tip odseljeništva teško je odvojiti od odseljeništva skicirana u prvom tipu, odseljeništva žrtava. Razlog je jednostavan: uskrata političkih prava nekoj skupini ili populaciji samo je najočitiji pokazatelj i drugih oblika nasilja nad tom skupinom ili populacijom. Međutim, tijekom 20. stoljeća, navlastito u razdobljima totalitarne vlasti, vidljivo je kako iz zemlje podrijetla sele i članovi skupina koje nisu na popisu izravnih žrtava te vlasti. Po srijedi je dubinsko oponiranje političkom sklopu totalitarizma. Budući da je totalitarni tlak svezan s broj-

nim ograničenjima na različitim područjima svakodnevna života, nije posve precizno to oponiranje suziti samo na političku protimbu. Prije će biti da je po srijedi protimba koja obuhvaća brojne sastavnice, u rasponu od izravnih političkih do socijalnih, kulturnih ili razvojnih. U tom slučaju dubina i oštrina isključivanja djeluju kao osamostaljeni pokretač odselidbe.

(vi) *Kulturno i znanstveno odseljeništvo*. U povijesti nisu nepoznate selidbe pojedinih religijskih zajednica na područja za njihovu vjersku praksu povoljnija. Brojni primjeri odselidbe protestantskih zajednica u Ameriku, ali i u druge europske zemlje (primjerice, francuskih protestanata u Švedsku, i slično) ukazuju kako nije nekorisno razlikovati i odseljeništvo nastalo na posve specifičnim, bilo identitetskim bilo profesionalnim, aspiracijama. Čitaju li se, primjerice, nesustavni aktualni iskazi mlađih znanstvenika o razlozima njihova odlaska iz Hrvatske u zemlje poželjnije za njihov znanstveni rad, lako je uočiti kako naglašeno ističu posebnu socijalnu *propusnost* u tim zemljama za znanstveni rad i znanstvenike. Dakako da je ta propusnost proizvodom dugoročna rada tamošnjeg institucionalnog sklopa i znanstvenog pogona, no očito, poduprta je i specifičnim kulturnim "ozračjem" prisutnim i izvan granica formalnih institucija, u civilnom "ostatku" društva. Stoga kulturno i znanstveno odseljeništvo treba promatrati povezano kao jedan tip, premda je očito kako obuhvaća viševrsne, međusobno vrlo raznolike, primjere.

Statistički promatrano, nisu svi skicirani tipovi odseljeništva jednako važni. Primjerice, odseljeništvo žrtava u pojedinim razdobljima ili radno odseljeništvo drže se po pravilu važnijim od drugih. Ali, unatoč takvim, reducirajućim, tendencijama tipologijska raznolikost odseljeništva i njegovih zbiljskih identitetskih likova nezastarivim je pomagalom u točnijoj analizi odseljeničkih putanja i procesa; također i u analizi i predviđanju budućeg ponašanja pojedinih odseljeničkih skupina. Primjerice, većina imperijalnih odseljeničkih zajednica njeguje sklonost ulozi barem ravnopravnih partnera postimperijalne vlasti i uprave, pozivljući se, ponajprije, na svoj status i ulogu u imperijalnom razdoblju. Ili: zamisao o povratku izravnije prožimlje imaginarij odseljeničkih zajednica žrtava nego li, primjerice, radnog ili trgovačkog iseljeništva itd. Drugačije rečeno, valjano tipologijsko razvrstavanje odseljeničkih zajednica i korijena odseljavanja olakšava također oblikovanje primjerenih odnosa spram njih kako u zemljama doselidbe tako i u zemljama podrijetla. Posebno je korisno u oblikovanju valjanih programa uspješna povratka, dakako, navlastito u onim odseljeničkim zajednicama gdje

je zamisao o povratku strukturno stabilna u odseljeničkoj ideologiji.

Na nekolikim mjestima u izloženim ulomcima, vidi se, rabi se riječ: imaginarij, ili, pače, odseljenička ideologija. Njihova uporaba posredno pokazuje (a i dokazuje) kako se odseljeničke skupine ne mogu valjano predočiti samo u jednoj vrsti difuzna statističkog stanja. Treba ih pokušati predočiti u nešto strožijem obliku, gdje važnu ulogu imaju stanovita obilježja odseljeničkog iskustva, načini na koje odseljeni reflektiraju vlastiti položaj te idejni sklopovi i simboli s pomoću kojih uobličuju dugoročne i kratkoročne ciljeve. Nisu, dakako, sve te sadržajne odrednice u odseljeničkom iskustvu i svijesti uvijek razgovijetno razvijene i oblikovane, pače, nerijetko su raspršene i slobodnoplutajuće, kao jedna vrst "egzotičnih" sinkretičkih sastojina u inače "prilagođenu" načinu života što ga je odseljeni u zemlji doselidbe razvio. Ipak, odseljeničke se skupine, želimo li ih predočiti kao navlastite, posebne, *društvene sudionike*, posebne *i u zemlji doselidbe, ali i u zemlji podrijetla*, nedvojbeno razlikuju po nekolikim sastavnicama vlastita imaginarija od drugih, "konvencionalnih", skupina. Po mnijenju prije spomenute I. Omelaniuk (2003.) na orijentacijski popis treba staviti barem nekoliko osnovnih.

(i) Kulturna prerada i kulturno "skladištenje" *temeljnog događaja*: odselidbe iz zemlje podrijetla u jednu ili više stranih zemalja. Ne mora ta prerada nužno pojačavati dramatične obrise samog događaja. Moguće je, a i brojni empirijski uvidi na to upućuju, da se pod tlakom integracijskih i prilagodbenih postupaka u zemlji doselidbe, slika temeljnog događaja postupno svede na jednu vrst simboličnog orijentira oslobođena specifičnih životopisnih dodataka. Ali sam trag, što ga događaj ostavlja, jamči nazočnost jedne razlike, *obvezujuće* u odseljeničkoj samodefiniciji. Čak i onda kada se, primjerice, u trećem ili četvrtom naraštaju, taj događaj adresira na razdoblje "babe" ili "djeda", koji je, eto, davno/onda, odselio/doselio.

(ii) *Kolektivno sjećanje*, po pravilu, mitologijski je obrubljeno, na zemlju podrijetla, "domovinu". Oduzme li se odseljeničkoj skupini takvo sjećanje gubi se, za pravo, osnova (unutrašnja, subjektivna) osloncem na koju se skupina i može odrediti odseljeničkom. Mitologijski rub takva sjećanja nije posljedicom nikakva posebna interesna ili srodna programa premda se, dakako, može i za njih uporabiti. Korijen mu je u samoj unutrašnjoj dinamici simbolična predočivanja nečega tako viševrsno pruženog, da ne velimo i razlivenog, što se naziva "domovinom". Mitologijski rub postaje toliko važnijim koliko su u drugom,

trećem i idućim naraštajima doticaji sa zbiljskom domovinom oskudniji i rjeđi. Pače, njegov obris može djelomično uspješno zamijeniti i onaj fond razlika što se inače održavaju uporabom domovinskog jezika, u slučajevima kada ga idući naraštaj ne nauči i zaboravi.

(iii) *Idealizacija zavičaja*. Ta odrednica već se nazire pod plaštom prethodeće. Po srijedi je stanovito mjesno sažimanje i mjesno usredištenje odseljeničke samodefinicije. Jakost idealizacije moguće je, dakako, odmjeriti uzimajući u obzir posebne demografske i sociokulturne čimbenike kakvi su naobrazba, spol, starost, tradicija i srodni. Ali je već i nakon ne pretjerano stroge raščlambe vidljivo kako, nerijetko, i jakost i likovi idealizacije presudnije ovise o raznolikim, "indeterminirajućim", čimbenicima, bolje vidljivima u posebnim simboličnim mrežama s pomoću kojih odseljenička imaginacija oblikuje granice, sadržaj i glavna svojstva zavičaja. Pa, također nerijetko, promatračima sa strane izgledaju gotovo fantastično primjeri odseljeničkih investicija u negdašnji zavičaj. Njihova "racionalnost" jednostavno crpi poticaje i argumentaciju iz drugačije osnove.

(iv) *San o povratku*. Vidjelo se već i na prije ponuđenoj tipologijskoj skici osnovnih odseljeničkih skupina kako san o povratku ima različitu ulogu i važnost u njihovu djelovanju. Odseljeništvo žrtava ili odseljeničke skupine sa snažnijom "funkcionalnom" predodžbom boravka u inozemstvu sklonije su i snažnijem njegovanju zamisli o povratku. Iz njihove perspektive odseljenička je zgoda nužno "privremena". Ali, na drugoj strani, kada nesklad između životnih uspjeha i perspektive u zemlji doselidbe i sumorne perspektive u domovini postane nezanemarljiv, "privremenost" se lako produžuje u širi obzor "neodređenosti", gdje se sama zamisao o privremenosti i povratku ne ukida, ali se – neodređeno odgađa. Pa se tom odgođenošću određuje položaj i perspektiva nekolikih idućih naraštaja. San o povratku, dakle, nije u odseljeničkom imaginariju prisutan samo kao izvedbeni nacrt. Pače, u tom je obliku rjeđi. Prije će biti kako je njegov položaj istovrstan položaju latentnog motivacijskog sklopa kojemu su za "paljenje" potrebne dodatne i posebne okolnosti. Povijesno, dakako, rijetke, da ne velimo ekskluzivne.

(v) Otporna *narodna identifikacija*. Odseljeničke skupine, unatoč raznolikim zavičajnim, mjesnim, razlikama, određuju sebe po pravilu dijelovima pojedinih, matičnih, naroda od kojih su se odselidbenom odlukom u jednom trenutku odvojile, ali time nisu prestale biti njihovim dijelom. Raznoliki procesi i prakse asimilacije, dakako, viševr-

sno razaraju takvu identifikacijsku osnovu. No, pokazalo se, upravo je narodna identifikacija odseljeničke skupine – usporedi li se, primjerice, sa zavičajnom, profesionalnom ili klasnom – glavni jamac i koža njezine razlike. Ta razlika, s obzirom na posebne okolnosti i uvjete pod kojima se održava i mijenja, predvidljivo prerasta i u specifičan okvir narodne zajednice, *nepoznate u "domovinskoj" dinamici naroda*. (U hrvatskom slučaju to su, primjerice, *njemački* Hrvati, *australski* Hrvati, *američki* Hrvati itd.) Treba li dodati da oni zaslužuju i mjesto u opisima narodne povijesti kao što ga imaju i domovinske skupine?

(vi) *Solidarnost* s drugim članovima narodne skupine u drugim zemljama doselidbe. Narodna identifikacija kao glavni lik razlike odseljeničke skupine omogućuje oblikovanje dalekosežne "vodoravne" narodne solidarnosti između istovrsnih skupina, neovisno o tome u kojoj zemlji doselidbe skupine žive. Na toj se podlozi oblikovala navlastita socijalna i komunikacijska dinamika odseljeničkih skupina; ona se ne može svesti ni na dinamiku centriranu zemljom podrijetla ni na dinamiku centriranu zemljom doselidbe. Po srijedi je množina hibridnih mreža koje, već po unutrašnjoj racionalnosti mreža kao društvenih tvorevina, s više ili manje lakoće nadmašuju ograničenja određena shemom zemlja podrijetla – zemlja doselidbe. Metaforično rečeno, ta se dinamika zbiva *i tu i tamo ali ni tu ni tamo*. Nije netočno ustvrditi, kao jednu vrst dopadljive hipoteze, kako su odseljeničke skupine društveni sudionici koji su *prvi* osnažili transgranični razvitak i uporabu društvenih mreža, ciljajući na jaču vodoravnu solidarnost istovrsnih narodnih skupina odseljenih u različite zemlje i područja. (U tekućim raspravama o globalizirajućim sposobnostima tzv. mnoštva, koliko je vidljivo, ta se činjenica nezasluženo zanemaruje.)

(vii) *Razlika i napetost* između odseljeničke skupine i društva u zemlji doselidbe. Odseljenička se skupina, vidjelo se, samouspostavlja stanovitom razlikom. Ta činjenica je, predvidljivo, suočava i sa socijalnim otporom što ga dinamici te razlike pruža društveni sklop zemlje doselidbe. Time se članovi doseljeničke skupine izlažu i većim rizicima u oblikovanju životnih "karijera", pa moraju tragati i za kreativnijim putovima i sredstvima njihova ostvarivanja. S obzirom na te činjenice, odseljeničke skupine u zemljama doselidbe mogu se promatrati i kao *jedna vrst specifična razvojna pokretača,* bez kojega određenih valova modernizacije teško da bi uopće i bilo.

Skicirani okvir, vidljivo je, smjera širem i elastičnijem razumijevanju odgovora na pitanje: tko je odseljenik? Zauzimanje polja mogućih odgovora favoriziranjem stanovitih

"deterministič kih" ponuda zacijelo je nedostatno. Nije prijeporno kako u odseljeničkoj dinamici važnu ulogu imaju i gospodarske i socijalne teškoće u zemljama podrijetla. Ali njihovo izbjegavanje odselidbom jedva da se može podvesti pod općenitu etiketu: potraga za boljom zaradom. Jer toj potrazi tik pokraj, uz bok, stoje i druge potrage kao što su potrage za većom sigurnošću; potraga za poželjnijim načinom života; potraga za obilnijom ponudom životnih mogućnosti (dakle, obilnijim mogućnostima odabira); potraga za zbiljom gdje se aspiracije i želje ostvaruju s manje ugroze i više izgleda na sretan svršetak, napokon, potraga za boljim/ljepšim muškarcima i ženama, i srodne. Nedvojbeno je kako pristup boljoj i većoj zaradi, općenito, olakšava druge potrage, ove spomenute, i množinu skrivenih u njihovoj sjeni. Ali se one ne mogu pravocrtno svesti na lov na novac. U "glasovanju nogama" (kako se, nerijetko, metaforično opisuje sabiranje stanovništva na određenim područjima) odseljeničkog svijeta za određene zemlje i područja zapadnog kruga odjekuju tektonički tonovi u kojima se zrcale i zamršeniji i dublji emigracijski poticaji. Posebno je to zorno vidljivo u nemalom broju primjera sa sretnim svršetcima potrage za zaradom. *Što kada se uspije?* Tim se pitanjem, posredno, stavljaju na stol sve one manje vidljive, ali, nedvojbeno, jednako snažne aspiracije i vrijednosti. Nije, zacijelo, pogrešno govoriti o potrebi za izravnijim i uspješnijim upravljanjem vlastitim životom kao njihovu *dubinskom sjecištu*. Strožija sociologijska formulacija iste tvrdnje izravno upućuje u prakse refleksivne modernizacije U. Becka. Odselidbenom se odlukom i postupkom, neovisno o tomu koliko je to neposredno očito samu odseljenu pojedincu, nedvosmisleno izriče nepovredivo "autorsko pravo" odseljenika na oblikovanje vlastita života. Na tom tragu, parafrazirajmo P. Sloterdijka, *nije Amerika cilj nego korijen*. (Svi smo mi iz Amerike.)

Iz obzora skicirana značenjskog paradoksa zacijelo se točnije može razumjeti i tipologija odseljenika na četiri osnovna tipa na koje ukazuju I. Čizmić i V. Mikačić (1974.). Po toj shemi, odseljenike treba razumjeti kao pokretne/pokrenute skupine koje navlastite ciljeve ostvaruju u četiri osnovne inačice. (i) Osvajač – conquistador. Razvio se navlastito u španjolskim i portugalskim imperijalnim pothvatima i osvajanjima, pretežno po Srednjoj i Južnoj Americi. Njihova je "misija" zapovijedati – novostvorenim robljem. (ii) Kolonist – settler. Na pothvate u odseljeništvu goni ga želja za zemljom, većom/širom/plodnijom. Sukladno tomu, osvajač je zemlje, kamo premješta "ognjište" i osniva nov dom. Najraširenij i je u engleskom i škotskom odseljeništvu. (iii) Poduzetnik – pionir. Nje-

govo djelovanje određuje želja za prekomorskim svijetom kao središtem. Više nego li druge prožimlje ga klasična instrumentalna racionalnost osloncem na koju oblikuje industrijsko zauzimanje prirode, stvara nove industrijske sektore, razvija nova tržišta. Najrašireniji je u engleskom i njemačkom odseljeništvu. (iv) Industrijski radnik – izvršitelj. Oblikovao se kao "radna snaga" u industrijskoj modernizaciji. Statistički promatrano, po srijedi je najbrojnija odseljenička skupina. U njoj su, nedvojbeno, pripadnici i većih europskih naroda, Engleza, Nijemaca, Francuza, koji su inače predvodili industrijsku modernizaciju u Zapadnoj Europi. Ali su uočljiviji, napose s obzirom na polaznu oskudicu i zapuštenost, i oni podrijetlom iz zemalja sa *široka periferijskog ruba klasične industrijske* Europe. Njihova autonomija u oblikovanju povoljnijih životnih izgleda čini se da je najmanja. Stoga se tome odseljeničkom tipu želi najmanje pripadati.

Ponuđena shema posredno ukazuje na jednu od glavnih vrijednosti u odseljeničkom pothvatu. Ona se, ukratko, može imenovati: višak životne autonomije. Budući da je akumulacija viška takve autonomije *na više načina* u zemlji podrijetla zapriječena, odselidbenom se odlukom i praksom istodobno cilja oblikovati i steći dvoje: *nova socijalna pozornica*, neovisna o, pače oprečna, socijalnoj pozornici zemlje podrijetla; i *nova prerazdioba životne perspektive*, izravno ovisna, ponajprije, o osobnu djelovanju i pokretljivosti na spomenutoj pozornici. Prva tri tipa, vidljivo je, koliko su privrženi svojim funkcionalnim ulogama, toliko su, posredno, zaposleni i na oblikovanju socijalne zbilje kakve prije nije bilo. Četvrti tip: industrijski radnik – izvršitelj njihovu se djelovanju pridružuje kao jedna vrst pomoćna ali nužna sudionika; on je "prolazan" na dva načina: i po manjku dugoročne privlačnosti i po stalnoj ugrozi tehničkom evolucijom industrijalizma. Stoga je i on, ako već ne primoran, onda svakako potaknut *izvorni* oblik svoje odseljeničke vizije oblikovati – pridruživanjem poduzetničkom tipu.

U izloženoj shemi ne treba posebno dovoditi u sumnju njezinu naglašenu arheologijsku boju (da ne velimo zastarjelost). Odseljeništvo, vidjelo se već i po uvodnim ulomcima, nije točno odredivo samo predloženim tipološkim kvadratom. Ali shema izravno ukazuje na manje očitu dinamičnu osnovu odseljeničkog djelovanja. Nije, s obzirom na nju, dostatno za prihvatljivu bilancu odseljeničkog životopisa biti/ostati valjano plaćenim izvršiteljem, nekada zavičajnim pretežno u klasičnu industrijskom sektoru, poslije u brojnim drugim sektorima kasnoindustrijskih gospodarstava. Potrebno je, naprotiv, prekoračiti

temeljnu socijalnu i funkcionalnu granicu koja dijeli one što autonomno upravljaju vlastitim pothvatima, životnim i poslovnim, od onih koji su, kako slikovito i sama složenica navješćuje: tek snaga (radna snaga) i materijal, stoga, u osnovi, na trajnu raspolaganju voljama, i tehničkim i financijskim i političkim, izvan njih i povrh njih. Dakako da množina odseljeničkih pothvata nikada ne dohvati taj sretni svršetak. Ali se, nedvojbeno, njime nadahnjuje. U protivnom, odseljenička pokretljivost iscrpila bi se i u manje prostranu okviru.

I evolucija pravne definicije pojma: odseljenik dopušta predloženu interpretaciju. Promatraju li se prvi primjeri pravne definicije pojma u nekolikim europskim zemljama, nastali pretežno početkom dvadesetog stoljeća, lako je uočiti kako njima vlada predodžba o odseljeniku koji *odseljava na duže razdoblje*, traži posao tamo *gdje je ponuda najobilnija*, dakle, u prekooceanskim zemljama, putuje "udružen" u oveće, *masovne*, skupine, i, uglavnom, *zadnjim* brodskim ili željezničkim razredom. Primjerice, onodobni talijanski zakon drži odseljenikom svakog državljanina koji trećim ili srodnim razredom odlazi s onu stranu Sueskog kanala ili Gibraltarskog tjesnaca, isključujući talijanske kolonije i europske atlantske zemlje. U španjolskom zakonu odseljenik je definiran odlukom o odlasku iz domovine radi odlaska u Ameriku, Aziju ili Australiju, pri čemu putuje besplatno ili trećim i njemu srodnim razredom. Po francuskom zakonu, odseljenik je svaki brodski putnik koji putuje najnižim brodskim razredom. Onodobna ugarska definicija je jednostavna: odseljenikom treba držati svakoga tko radi trajne zarade ode u inozemstvo. I hrvatska pravna formulacija iz godine 1910. na tom je tragu. Po njoj, odseljenikom se ima držati onaj "(…) tko se na neodređeno vrijeme odputi u inozemstvo da ondje nađe trajnu privredu". Na drugoj strani, potreba za jasnijim određenjem pojma u zemljama sa snažnim odseljeništvom, kakve su Velika Britanija ili Njemačka u promatranom razdoblju, nije vidljiva; u njima nema definicija sa zakonskom snagom.

Tridesetih godina 20. stoljeća i Liga naroda, gdje, pri njezinu Međunarodnu uredu za rad, djeluje posebna služba za odseljene, pokušava oblikovati odgovor na pitanje tko je odseljenik koji bi bio prihvatljiv i uporabljiv većini članica. Bez uspjeha. Nakon Drugog svjetskog rata Međunarodna organizacija rada godine 1949. donosi Konvenciju o migracijama radi zapošljavanja. Premda je u nju upisano više korisnih odredaba, kojima se nastoje zaštititi odseljenička prava i odrediti minimalne obveze, ni u njoj nije ponuđena općenito prihvatljiva definicija pojma odseljenik. No

cijela se Konvencija naslanja na složenicu: radnik/migrant; praktična odredba te složenice svodi se na formulaciju kako je po srijedi osoba koja seli, migrira, iz jedne zemlje u drugu radi posla. Uočiti je: formulacija je oslobođena reducirajuće statusne sheme masovna putnika bez identiteta, zbijena u potpalublje. Na njezinu je mjestu jedna vrst *nomadske* skice kojom se ističe *pokretljivost* odseljenika, iznutra orijentirana poslovnim ponudama. Time se označila i temeljna promjena u pokušajima pravna definiranja. Ona prethodeći, reducirajući, shematizam, pomiče prema shematizmu gdje je potraga za boljim životom, i za mogućnostima autonomna upravljanja tim životom, u samom sjecištu odseljeničkih poticaja. Zacijelo je ta evolucija za naše prilike najbolje potvrđena u Enciklopediji Leksikografskog zavoda iz Zagreba (1977.): "Pojam iseljenika u različitim je zakonodavstvima različito definiran s obzirom na trajnost, ali se, općenito, iseljenikom drži svaka osoba koja napušta svoju zemlju trajno ili privremeno, tražeći posla ili *bolje životne uvjete* u drugoj zemlji." (Podcrtali autori.) Budući da potraga za "boljim životnim uvjetima" ima korijen u raznolikim odseljeničkim poticajima, u rasponu od ratnih i radnih do političkih, kulturnih, i, zašto ne, osobnih, ta složenica svojom paradoksalnom neodređenošću uspostavlja potreban, orijentirajući, okvir. Manje vidljiva, ali nezaobilazna, implikacija složenice očituje se u tomu što se oblikovanje predodžbe o boljim životnim uvjetima mora predočiti kao jedna vrst "kvantnog skoka" u odnosu na mjerila kakvoće života što ga nameće aktualna društvena struktura u zemlji podrijetla. Na tom tragu, prethodna duhovita formulacija o Americi kao europskom korijenu gotovo se samorazumljivo nameće. Živjeti u tradiciji predaka, ali živjeti slobodno i dobro, *kao u Americi*, ustaljuje se kao nov i, treba li reći, autoritativan, imperativ. Kada je on posve zapriječen u zemlji podrijetla, promeće se izravno u pothvat: živjeti u Americi; *bez: kao*.

Skicirani smjer interpretacije odgovora na pitanje: tko je odseljenik? temelji se na jednoj manje očitoj pretpostavci: da je za odseljeničku odluku izravno odgovoran sam odseljenik, ili, drugačije rečeno, da je odseljavanje dragovoljno. Međutim, već i iz prije ponuđene sheme pojedinih tipova odseljeničkih skupina vidljivo je kako odseljavanje nije u svim slučajevima dragovoljno: odseljavanje žrtava i robova svakako nije. Dakako, moguće je izložiti sumnji i tvrdnju kako je i "konvencionalno" odseljavanje dragovoljno. Moguća argumentacija što podupire takvu sumnju izvodi se iz činjenice da su brojne odseljeničke odluke, premda, formalno promatrano, dragovoljne, za pravo odluke donesene pod specifičnim tlakom što ga oblikuju izrazito zatvorena

društva i njihovi nasilni sklopovi. Odlučivanje o budućnosti u potpunu manjku životne perspektive svakako nije odlučivanje koje bi se idealnotipski moglo nazvati dragovoljnim. Prije će biti da je, premda je za odluke formalno odgovoran čovjek koji odlučuje, na djelu zgoljna prisila. Ona se, dakako, na događajnoj razini ne može izjednačiti s prisilom kakvoj su izloženi prognanici, žrtve ili robovi, ali je izvan prijepora kako ta, latentna, prisila crtu razdiobe između prisilne i dragovoljne odselidbe upisuje drugačije. S obzirom na tu činjenicu u prisilno odseljavanje treba upisati i sve one slučajeve odseljavanja gdje je zgoljna životna nužda, po shemi: ili odseljavanje ili smrt od gladi i neimaštine, odigrala presudnu ulogu u odlučivanju. Riječ je o nuždi strukturno srodnoj nuždi kakvu nameće društvena prisila u odnosu na žrtve ili roblje.

No, unatoč tomu, razlikovanje prisilna i dragovoljna odseljavanja je obvezatno. Nije prijeporno da se pojedini oblici odseljavanja ne mogu promatrati kao otisci potrage za navlastitom autorizacijom životne perspektive i životnih mogućnosti. Oni su, jednostavno, posebnim oblicima organizirana nasilja. Ali se odseljenička zbilja i dinamika ni na koji način ne može pravocrtno svesti na njih. Odseljeničko djelovanje, već *autonomnom odlukom o odseljavanju*, odpočimlje oblikovati obzor događaja i mogućnosti s onu stranu postojećeg stanja stvari.

Odselidba s hrvatske granice

Hrvatsko se odseljeništvo, kao ni mjesto "odseljeničkog pitanja" u hrvatskoj modernizaciji ne može primjereno razumjeti ne uzme li se u obzir dugotrajan odseljenički proces u razdoblju 15. – 18. stoljeća, iz onodobnog Hrvatskog Kraljevstva. U tom razdoblju, poznato je, Hrvatsko je Kraljevstvo suočeno s dugotrajnom osmanlijskom agresijom. Strategijski ciljevi te agresije leže zapadnije od hrvatskih granica: to su metropole i središta okosnog europskog područja koje se okvirno poklapa s obrisima feudalne tvorevine poznate pod složenicom: Sveto Rimsko Carstvo. No ta činjenica hrvatski položaj ne olakšava: hrvatsko je kraljevstvo pristupno područje, kadšto tek uporabljeno za vojni prolaz, a najčešće područje aktivna ratovanja, otpora i pograničnog odmjeravanja. Približno tri stotine godina takva ratnog tlaka teško bi uspješno pregorjela društva i snažnija i otpornija od onodobnog hrvatskog.

Mnogostruke i dalekosežne promjene nastale pod tim tlakom zacijelo najpreglednije sažimlju dvije složenice. Prva je *"rasuta baščina"* P. Zoranića. Pjesnik "Planina", po ocjeni S. Ivšića, najhrvatskijega književnog djela u starijoj

hrvatskoj književnosti, tom složenicom sažimlje onodobne prilike u kraljevstvu, i demografske i teritorijalne i vojne i političke i gospodarske (u suvremenom mu 16. stoljeću). Druga je složenica *"reliquiae reliquiarum olim inclyti regni Croatie"*. Složenica je po podrijetlu politička i državnička a sažeto predočuje što je još ostalo hrvatsko u nekada "slavnom" Hrvatskom Kraljevstvu: ostatci ostataka. Ostatci ostataka adresa su s koje se upućuju brojni apeli za pomoć, ponekad korisni, ali, najčešće, bez ikakvih poželjnih učinaka. Jedan od poznatijih takvih apela je i onaj kneza Bernardina Frankopana upućen habsburškom nadvojvodi Ferdinandu godine 1522., na saboru u Nürnbergu. "(…) Zato vas molim na ime sve Hrvatske, pače na ime svega kršćanstva, da već jednom podate pomoć toj zemlji koja, čemu nema drugdje primjera, sama odbija turske navale sve od onoga dana kad je Carigrad pao." (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005., str. 12) Premda su se ratne prilike u iduća dva stoljeća, 17. i 18., djelomično popravile, jer se, napokon, već pri kraju 16. stoljeća, počevši bitkom pod Siskom 1593., osmanlijska moć djelomično obuzdava, unutrašnje su posljedice u Kraljevstvu i dugoročne i teške pa uvjerljivost spomenutih složenica kao sažetih opisa i dojmljivih znakova stanja ne blijedi.

Jedna od važnih posljedica tristogodišnjeg ratnog stanja u Hrvatskom Kraljevstvu je i strukturna promjena njegova teritorijalnog obrisa i demografskog sastava. Središnji teritorij kraljevstva, koji se u kasnom feudalnom razdoblju odlikovao brojnim, i kulturnim i gospodarskim, uspjesima i postignućima, postao je za duže razdoblje ratištem i granicom. Osim što su ondje postupno uništena i razorena brojna materijalna dobra i naselja, dugoročno se promijenio i simbolični položaj područja u sociokulturnom iskustvu hrvatskog stanovništva. Najkraće: nekada središnje područje kraljevstva u trokutu: Lika – zapadna Bosna – zapadna Slavonija u sociokulturnom iskustvu hrvatskog stanovništva prometnulo se u ekstremno *opasno/rizično* područje gdje su izgledi na dugoročnu stabilnost i sigurnost zanemarljivi. S toga nekada jezgrenog dijela silnice opasnog/rizičnog područja postupno se prenose dalje i postaju označiteljskom podlogom za imenovanje cijelog poteza nemale granice s osmanlijskom carevinom, od Banata na istoku do zapadne Hercegovine na zapadu i jugu. Najvažnije je obilježje zemalja, u sociokulturnom shematizmu inače označenih opasnim/rizičnim označiteljima, da s njih stanovništvo bježi, ili, u najboljem slučaju, ostaje privremeno, koliko mora ili koliko je potrebno za obaviti postavljenu zadaću. To se dogodilo i sa spomenutim, nekada središnjim, područjem Hrvatskog Kraljevstva. Pro-

metnuvši se u ratište i ratnu granicu prometnulo se i u područje opasnosti i rizika s kojega se kontinuirano odlazi, da ne velimo, bježi. Daljnja simbolična identifikacija gotovo se predvidljivo premješta na Hrvatsku *kao cjelinu*, pa se ona, uporabom jedne vrsti simbolična kratkog spoja, značenjski, također, određuje opasnim i rizičnim područjem. Upisana u kolektivno pamćenje takva mreža označitelja postaje i više nego dobrom osnovom oblikovanja *specifične odseljeničke dispozicije* kao stabilne sastavnice kulturnog poretka i na njega naslonjena načina života.

Odselidba s hrvatskog teritorija u promatranom razdoblju ima pet osnovnih smjerova.

Prvi je smjer *istočni.* Strogo uzevši, i nije po srijedi odseljavanje drži li se ono neprisilnim oblikom ponašanja. Po srijedi je tip odseljavanja najsrodniji već spominjanu odseljavanju *žrtava*. Događajno, ono se svodi na nekoliko valova osmanlijskih napada i na odvlačenje pučanstva u zarobljeništvo. Samo manji udio odvedenih u roblje ostao je na osmanlijskom teritoriju u Bosni. Veći je odveden u druge krajeve Carstva, gdje mu se izgubio trag. Po toj posljedici, odseljavanje/prisilni odvoz afričkog stanovništva u roblje u američke kolonije bitno se razlikuje od hrvatskog slučaja. Prisilno preseljeno afričko stanovništvo postupno je u zemljama doselidbe oblikovalo nove socijalne zajednice, doduše s promijenjenim identitetskim predloškom, ali i sa sačuvanom sviješću o afričkom podrijetlu. Koliko je vidljivo, takvoga čega u ovom hrvatskom slučaju nema. Premda u 17. stoljeću, posebno u njegovim zalaznim decenijima, vojna moć Osmanskog Carstva, kako je naznačeno, znatno slabi, prisilno odvlačenje ljudi u ropstvo ostaje i tada središnjim oblikom onodobne osmanlijske ratne ekonomije.

Drugi smjer hrvatske odselidbe je *sjeverni*. On je utrt ponajviše u 16. stoljeću, kada, poglavito s područja troriječja Like, Gacke i Krbave, stanovništvo seli na područje Ugarske, poglavito u okolicu Šopronje. Njihovim tragom idu i selidbene skupine iz Slavonije i Srijema.

Posebnu uvjerljivost sjevernom odseljeničkom smjeru osigurale su selidbe bunjevačkih i šokačkih skupina, pretežno u 17. i 18. stoljeću. One napuštaju zavičajna bosanska i hercegovačka područja, prelaze Savu i naseljavaju ondašnje ugarske teritorije u Baranji i Bačkoj te hrvatske u Slavoniji. Postupno se teritorij hrvatskog naseljavanja proširio na sjever do Budima, a na sjeveroistok u Banat, na područja oko Temišvara i istočno od njega. Važnu ulogu u toj odselidbi imaju bosanski franjevci. Pri kraju 17. stoljeća, 1688., nakon ukidanja Budimskog pašaluka 1686., oni pokreću i najveći odseljenički bunjevački val. Franjevci

su, poznato je, u hrvatskim krajevima pod osmanlijskom upravom bili jedini red kojemu je ta uprava dopuštala pastoralno (ali i praktično) skrbiti za tamošnje katolike. Stoga su dijelili sudbinu pokorenog hrvatskog pučanstva izravnije i tegobnije nego li drugi (vojni ili crkveni) organizatori skrbi. Sredinom 18. stoljeća provincija Bosna Srebrena pastoralno obuhvaća nemalo područje od Zaostroga na hrvatskom jugu do Budima na ugarskom sjeveru. Na oslobođeno ugarsko područje, gdje su razvili odgovarajuću mrežu i praksu skrbi za hrvatsko katoličko pučanstvo, oni usmjeruju i odselidbene valove s područja pod osmanlijskom upravom ili s pograničnih područja gdje je živjeti opasno. Zahvaljujući, ponajprije, franjevcima tijekom 18. a i 19. stoljeća, Budim je stvarno kulturno središte Hrvata u Ugarskoj.

Treći smjer hrvatskog odseljavanja je *sjeverozapadni ili "gradišćanski"*. Po srijedi je selidbeni smjer utrt ponajviše selidbama Hrvata s područja zapadne Slavonije, Pounja i Banovine, najviše s troriječja Une, Kupe i Korane. Uglavnom su doselili u srednje i gornje Gradišće, u današnjoj Austriji, a dopiru i do okolice Beča te obronaka Karpata nad Bratislavom, u današnjoj Slovačkoj. U južno Gradišće, pak, doseljavaju žitelji iz moslavačkog kraja te s hrvatskog sjevera, s područja današnje Koprivnice.

Četvrti smjer hrvatskog odseljavanja je *zapadni*. Tim smjerom odseljavaju se Hrvati na područje Trsta i Gorice, te dalje na područja pod mletačkom upravom. Premda je taj smjer hrvatskog naseljavanja oblikovan prije, zahvaljujući starim teritorijalnim silnicama, a poslije i mletačkoj pomorskoj sili i brodogradnji, u razdoblju osmanlijske agresije na Hrvatsko Kraljevstvo taj se smjer koristi i često i masovno.

Napokon, peti je smjer hrvatske odselidbe *jugozapadni*. Odseljeničke skupine otišle tim smjerom raspršile su se na širokom apeninskom potezu od Furlanije na sjeveru do Sicilije na jugu. Na tom potezu najčešće se spominje hrvatska zajednica u pokrajini Abruzzi – Molise, nastala u 15. stoljeću. Po novijim analizama u Sloveniji i Hrvatskoj (G. Gestrin, L. Čoralić) broj odseljenih u apeninske zemlje mnogo je veći nego što se obično drži.

Dodati je da u istom razdoblju nisu na djelu samo odseljenički poticaji nastali trostoljetnim ratnim prilikama. Manje skupine hrvatskih žitelja odseljavaju se kao trgovci i poduzetnici, a pojedinci i kao crkvene osobe. U religijom potaknute primjere hrvatskog odseljavanja u tom razdoblju treba, kako sugerira V. Holjevac (1967.), ubrojiti i odselidbu manjih skupina protestantskih kršćana kao što je, primjerice, i ono pod vodstvom nekadašnjeg hrvatskog

bana, baruna, Krste Ungnada, u Austriju i Bavarsku (1733. – 1741.). Ondje su se pridružili njemačkim protestantima koji su se odselili u Ameriku. Tijekom američkog građanskog rata, godine 1864., njihova je naseobina uništena budući da se našla dvadesetak milja od grada Savannaha, u jednom razdoblju važnog ratnog uporišta.

Praktična organizacija odseljavanja tako velikih skupina žiteljstva nije još posve istražena. Svakako treba razlikovati mehanizme i prakse što ih koristi osmanlijska vlast od mehanizama i praksa što se koriste na ostalim smjerovima hrvatske odselidbe. Na to obvezuje i polazna razlika. Hrvatska odselidba istočnim smjerom je *prisilna.* Ratni pobjednik, kao dio pobjedničkog plijena, prisilno odvlači odabrane skupine pučanstva na ropski rad drugdje u Carstvo ili na tržište roblja. Posebno odabrani, pak, novače se za službu u elitnim vojnim postrojbama. Hrvatska odselidba ostalim smjerovima po izvanjskom je obliku dragovoljna, premda taj pridjev, uzme li se u obzir cjeloviti, prije skicirani, kontekst zvuči cinično. Dragovoljnost ovdje označuje samo činjenicu da se hrvatsko pučanstvo ostalim smjerovima, isključujući istočni, *ne seli kao roblje.* Premda ga ratne neprilike i nesreće izravno nagone na životni položaj gdje su glavne životne odluke, pa i selidbene, prisilne. O kakvim je osnovnim prijeporima riječ vidljivo je iz dva, tri, iduća ulomka.

Poznato je da je Hrvatski sabor 9. rujna 1535., sastavši se u Topuskom, uputio "adresu" kralju Ferdinandu tražeći neka se skrbi za obranu kraljevstva i spriječi odseljavanje ili neka povrati (saborsku) ispravu kojom je potvrđeno da je izabran hrvatskim kraljem. Zahtjev nije slučajan čak kada se i ne uzme u obzir središnja činjenica: kraljevski status i ovlasti Ferdinanda Habsburškog. Jer baš s područja nasljednih zemalja kuće Habsburg u Hrvatsku dolaze *"agenti"* tamošnjeg plemstva mameći hrvatsko pučanstvo, posebno kmetove, neka preseli na sigurnija područja i pod sigurnije feudalno okrilje. Po srijedi je, nije netočno ustvrditi, svojevrsna – *krađa radnog stanovništva*. Zato Hrvatski sabor od kralja zahtijeva neka takvo što zabrani, a odbjeglo stanovništvo vrati u Hrvatsku. Dakako da od toga, kako i migracijski tijekovi pokazuju, nije bilo ništa. Pače, ugroza i unutrašnja nesigurnost stvorena osmanlijskom agresijom navodi i srednje i visoko hrvatsko plemstvo na premještanje zemljišnih posjeda prema sjeveru i zapadu, na sigurnija ugarska područja. Stoga se mnoge selidbe organiziraju i bez prije spomenutih "agenata" plemstva iz nasljednih habsburških pokrajina. Tomu, paradoksalno, pridonosi i uspostava Vojne granice u drugoj polovici 16. stoljeća. Budući da je po srijedi vojna organizacija velikog pogra-

ničnog područja, gdje glavnu zapovjednu ulogu i ovlasti imaju habsburški časnici, mnogi hrvatski plemićki posjedi i gradovi, a i njihovi vlasnici, ostaju uspostavom nove vojne uprave bez ikakvih strateških ovlasti i nad zemljom i nad ljudima na zemlji (Lopašić, 1895.). Oduzimanje ovlasti i zemlje zakonitim vlasnicima, hrvatskim plemićima, pokazalo se poslije, habsburška kraljevska i carska vlast drži *jednosmjernim* procesom. Na socijalnoj razini to znači da prijašnji vlasnici ne mogu računati s mogućnošću da će biti/ostati "svoji na svome". Očito je kako taj novi okvir praktičnih odnosa, ekstremno podređujući zbilju na nemalom dijelu hrvatskog teritorija vojnoj racionalnosti, zapravo oblikuje brojne praktične poticaje na odseljavanje još prisutna stanovništva.

R. Lopašić podsjeća: "Uzaludno se opirahu naši pradjedovi navalama turskim, a ni od kuda ne dobiše odlučne pomoći. God. 1579... osnovana je karlovačka tvrđava zaštićena Kupom i Koranom, koja je imala u buduće biti najvažnijom obrambenom točkom hrvatske krajine... Vlastela imajući svoje gradove na jugu od Kupe držali su u svojim gradovima stražu, kojom su isprva sami zapoviedali. Takve straže nalazimo u Klokoču, Belaju, Bariloviću, itd. Ponajprije pod zapovjedničtvom vlastnika grada, a napokon preuzeše ovo sami krajiški častnici. Na taj način *iztisnuti* su iz grada pravi vlastnici, a krajiška uprava nije više vratila gradove zakonitim gospodarima... Nije onda ni čudo da su vlastela iz prekokupskih strana pritisnuti s jedne strane od Turaka, a s druge strane opet od njemačkih zapovjednika, morali napustiti svoju postojbinu i seliti gore više u Hrvatsku." (Lopašić, 1895., str. 29 – 33)

Podatci pokazuju kako praksa "otimanja" radnog stanovništva nije ograničena samo na odselidbene postupke i mehanizme. Novodoseljeno hrvatsko stanovništvo u mjestima doselidbe izloženo je i zahtjevima za promjenom etničkog identiteta. U šopronskom gradskom arhivu, primjerice, tamošnji gradski arhivar, Jenö Házi, pronašao je ispravu cara Maksimilijana iz godine 1573. kojom se naređuje kapetanu Kisega, tada založnom habsburškom imanju, a i drugim kapetanima na srodnim posjedima, neka učine sve kako bi se doseljeni Hrvati – ponijemčili. Tijekom 18. stoljeća po selima gdje žive doseljeni Hrvati, austrijske vlasti, i crkvene i svjetovne, raspoređuju župnike i lokalno činovništvo po etničkom podrijetlu Nijemce, zabranjujući Hrvatima na javnim mjestima uporabu hrvatskog jezika. Slično je i na ugarskom teritoriju. Pod kraj 19. stoljeća zabilježen je primjer ugarskog svećenika u selu Santovu kako prijeti (svojim) hrvatskim župljanima: Što se toliko držite svoga jezika kad i tako morate podleći?

Izloženi takvu nasilju mještani su, iz prosvjeda, kolektivno prešli na – pravoslavlje. Spomenuti primjer nasilne promjene etničkog identiteta u praksi ugarskih vlasti nije, dakako, usamljen. Poznato je da je sredinom 19. stoljeća kaločki nadbiskup izdao naredbu po kojoj se ima kazniti kaznom od 12 batina ili globom od 12 forinta svatko tko bi se na području njegove biskupije odvažio govoriti – hrvatski. Ovo su samo odabrani anegdotski primjeri. Oni se oblikuju i množe na podlozi stabilnih političkih praksa germanizacije, ugarizacije i, na apeninskom području, talijanizacije, kojima je hrvatsko pučanstvo izloženo ne samo u zemljama doselidbe, nego, poznato je, i u Hrvatskoj. Zbog toga se, u okrilju preporodnih praksa, političkih i kulturnih, što nastaju u Hrvatskoj, napose tijekom 19. stoljeća, postupno razvijaju i pokušaji političke i kulturne obrane doseljenih hrvatskih skupina od potpune asimilacije. Po današnjim demografskim statističkim podatcima znamo kako su rezultati te obrane skromni. Ali, ipak, vrijedni. Na popisu ljudi zaslužnih za skrb o kulturnom i nacionalnom identitetu odseljenih brojna su i važna "klasična" imena, u rasponu od, primjerice, B. Kašića, K. Pekića, F. Kurelca, A. Radića, do I. Antunovića ili M. Ujevića.

Kakva je statistička bilanca skiciranih promjena? Budući da se one zbivaju u razdoblju kada nema cjelovitih popisa pučanstva ili srodne "dokazne" dokumentacije, analitičari su osuđeni na procjene. Jedna od skromnijih sugerira kako je na spomenute načine, odselidbom i odvođenjem u roblje, Hrvatskoj "oteto" približno 200.000 žitelja (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.). Po drugim procjenama gubitci su višestruko veći. Primjerice, A. Laušić (rukopis) procjenjuje da ukupan broj "otetog" hrvatskog stanovništva, računajući sve spomenute odselidbene smjerove, u razdoblju od 15. – 18. stoljeća iznosi približno milijun žitelja. I. Mužić (1967.) drži kako je ukupni broj i veći (približno milijun i pol ljudi). Po srijedi su, ponovimo, procjene. Neovisno o predloženim procijenjenim brojevima lako je uočiti kako je odselidba hrvatskog pučanstva s granice u promatranom razdoblju 15. – 18. stoljeća strukturno promijenila i brojnost i sastav i raspored hrvatskog stanovništva. I bila tektoničkim čimbenikom s dugoročnim i stabilnim, ponajprije, dakako, negativnim, učincima u hrvatskom društvu.

U 18. stoljeću, dakle, u zaključujućem dijelu promatrana razdoblja, izbija na vidjelo nekoliko temeljnih i stabilnih činjenica koje se mogu držati jednom vrsti strukturne bilance trostoljetnog ratišta i ratovanja. Nije pogrešno, iz modernizacijske perspektive, držati ih koliko izravnim zaprekama toliko i inousmjerivačima

(proto)modernizacijskih težnja i pothvata što se postupno u onodobnom društvu Hrvatskoga Kraljevstva, točnije, u onomu što je od njega ostalo, oblikuju.

(i) *Malobrojnost stanovništva i mala gustoća naseljenosti.* Po procjeni J. Gele i A. Akrapa (2003.), godine 1700., dakle na samom početku 18. stoljeća, na *današnjem* hrvatskom teritoriju živi ukupno 644.500 žitelja. Po ocjeni istih analitičara to je, zacijelo, *najmanji broj stanovnika* na hrvatskom teritoriju od početka 10. stoljeća, i kraljevstva Trpimirovića. Pedeset godina potom, 1750., procjena iznosi 1.036.500 žitelja, a godine 1800., procijenjeni je broj povećan na 1.595.143. Povišak broja autori tumače koliko visokim natalitetom toliko i doseljavanjem novog stanovništva, ponajprije s hrvatskih područja pod osmanlijskom upravom, te, premda manjom, doselidbom pojedinih skupina iz drugih zemalja Habsburškog carstva.

Na istom području spomenute 1700. prosječna gustoća naseljenosti iznosi *11,4 osobe na četvorni kilometar.* Usporedbe radi, u suvremenoj Hrvatskoj gustoća je 78,5 osoba po četvornom kilometru. Teritorijalna razdioba pojedinih vrijednosti gustoće pokazuje da su današnja istočna Hrvatska (Slavonija) te područja južno od Siska i Karlovca gotovo pusti. U istočnoj je Hrvatskoj gustoća pet osoba po četvornom kilometru, a u južnoj osam osoba. Prosjek, zapravo, "vadi" gustoća u sjevernoj Hrvatskoj, dakle, na područjima udaljenijim od ratnih i pograničnih teritorija, gdje je gustoća 22 osobe po četvornom kilometru.

Š. Đodan (2008.) podsjeća kako treba razlikovati više vrsta gustoće, primjerice, opću gustoću (broj ljudi po jedinici površine), ekonomsku ili fiziologijsku gustoću (broj ljudi koji se mogu prehraniti s prosječne jedinice poljodjelske površine), poljoprivrednu gustoću (broj poljodjelskog stanovništva po jedinici poljodjelske površine). I proračun tih gustoća ukazuje na prijepornu onodobnu "razrijeđenost". No, i na – prenapučenost.

Sukladno općem povišku broja stanovnika i prosječne se gustoće nastanjenosti, dakako, povećavaju. Primjerice, godine 1900., dakle na samom početku 20. stoljeća, gustoća je na cijelom hrvatskom teritoriju 59 stanovnika po četvornom kilometru. No, usporede li se te gustoće s gustoćama po važnijim razvojnim središtima u Austriji, ili, zapadnije, u Njemačkoj, vidi se kako su znatno manje. Ukratko, u modernizacijsko razdoblje Hrvatska prispijeva i s malobrojnim stanovništvom i s malom gustoćom naseljenosti. Zašto je ta činjenica posebno važna? Skicirajući odgovor na to pitanje korisno je podsjetiti na hipotezu francuskog sociologijskog klasika É. Durkheima, jednog od važnijih istraživača modernosti. Po njemu, potrebna

demografska gustoća *nužnim je uvjetom* oblikovanja socijalne i komunikacijske gustoće. Ta se gustoća može odrediti brojem komunikacijskih i socijalnih akata u odabranoj jedinici vremena na određenu području. Veća komunikacijska i socijalna gustoća oblikuje i brojnije *poticaje na djelovanje* izvan ustaljenih predložaka socijalnog ponašanja. Durkheimovski rečeno, olakšava preobrazbu mehaničke solidarnosti u organsku. Na toj se podlozi uspješnije oslobađaju i raznoliki oblici inovacijskog djelovanja i ponašanja kao i nova uloga produktivne mašte. U cjelini, dakle, gdje su komunikacijske gustoće veće *uspješnije se akumuliraju i veće količine socijalne energije i veći broj inovativnih zamisli*. Sve mjerodavne sociologijske analize pokazuju da takva akumulacija *prethodi i omogućuje* ono što se konvencionalno zove "prvobitnom akumulacijom kapitala". Drugačije rečeno, ta akumulacija leži u korijenu modernosti i uporabe raznih predložaka njezina ostvarivanja poznatih pod tehničkim nazivom: modernizacija. Društvena je modernizacija, dakle, izravno ovisna o gustoći u socijalnoj strukturi. Ondje gdje je ona mala, kao u Hrvatskoj u 18. stoljeću, ni pojedini smjerovi modernizacije kao ni mnoge modernizacijske mogućnosti, načelno raspoložive, za zbilja *nisu ostvarive.*

(ii) *Militarizacija trećine teritorija.* Vojna granica kao glavna vojna tvorevina radi obrane od osmanlijske agresije ukinuta je, poznato je, tek pri kraju 19. stoljeća. To znači da je tri stoljeća na približno, trećini hrvatskog teritorija djelovala *hrvatskoj vlasti usporedna* vojna organizacija podređena izravno, netočno je reći: hrvatskom kralju, nego austrijskom, a poslije i austrougarskom, caru. Premda ta dva statusa obnosi ista osoba, oni je ne obvezuju jednako; status cara u svakom je trenutku nadređen statusu kralja. Stoga je i Vojna granica *carskom*, a ne kraljevskom institucijom. Njezine ciljeve i praksu određuju, ponajprije, likovi carstva. To izravno znači da djelovanje i funkcioniranje Vojne granice nije izvedeno iz zbiljskih poticaja i prilika u Hrvatskom Kraljevstvu nego se oblikuje u dinamici i na temelju odnosa dvaju, a točnije je reći, nekoliko, carstava. Razložno je zaključiti kako u toj dinamici lako nestaju lokalni interesi. Pače, hrvatsko se kraljevstvo nerijetko pojavljuje u specifičnoj ulozi *"investitora" u carstvo*, jer, prisilno, dakako, "investira" teritorij i ljude na dobrobit carstva.

Unutrašnja struktura Granice naslanja se na specifičan lik seljaka/vojnika. Kao seljak on, za pravo, rentira tuđu zemlju, onu oduzetu od hrvatskog plemstva i pretvorenu u carsko dobro. Kao vojnik služi po potrebi u kojemu od bezbrojnih ratova, ne samo s Osmanlijama, nego i s

drugim europskim carstvima. Ta hibridna tvorevina dopušta, međutim, da se seljačke srodničke skupine, obitelji i proširene obitelji paradoksalno definiraju kao specifične *vojne jedinice*, raspršene po brojnim zaseocima na pograničnu teritoriju. Izravna posljedica tog sažimanja očituje se u *snažnijoj militarizaciji obiteljskih odnosa*. U vrijednosnom i kulturnom modelu rat i oružje zamjenjuju središnju kakvoću rada i oruđa. Stoga se i predodžbe o zbiljskom boljitku seljaka/vojnika s toga područja tijesno vežu s proširenim pravima na oružje i oružano nasilje i sa službama koje se temelje na njegovoj uporabi. Time se stvara snažan sektor stanovništva jedva ili ni malo zainteresiran za produktivnu modernizaciju civilnog "ostatka" hrvatskog društva.

Dodati je kako je oblikovanje stalne vojne sile jedan od temeljnih poslova u konstituiranju moderne nacionalne države. Stoga, općenito promatrano, Vojna se granica dobro "uklapa" u barokni shematizam prvih modernih nacionalnih država. Teškoća je, međutim, u tomu što se ona, kao tvorevina, *nadređuje* hrvatskom društvu, rabeći ga za pravo kao vojnu koloniju, i što svojom carskom ekskluzivnošću priječi vodoravno prelijevanje socijalne energije i vrijednosnih orijentira na civilni "ostatak" društva, gdje bi se imali oblikovati poduzetnički sektori gospodarstva i nacionalne kulturne i znanstvene institucije. Točnosti radi treba ipak dodati kako je nemali broj pograničnih časnika u različitim razdobljima pripadao (proto)modernizacijskim elitama.

(iii) *Manjak povjerenja*. U promatranom razdoblju na teritoriju Hrvatskog Kraljevstva, najprije s osmanlijske strane ratne granice, a poslije i s hrvatske strane, javljaju se identitetske skupine kakvih prije ondje nije bilo. Obično ih se etiketira imenom Vlasi.

Z. Mirdita (2009.) podsjeća kako su Vlasi izvorno etnička zajednica. Njezino je razlikovanje vidljivo u svim razdobljima od srednjeg vijeka dalje u dokumentima balkanskih kraljevskih i carskih uprava. No u ratovima Hrvatskoga Kraljevstva protiv osmanlijskih napadača postupno se oblikuje drugi korijen vlaškog identiteta: *funkcionalni.* Vlaške su skupine tradicionalno stočarske. U osmanlijskoj vojnoj praksi takvo ih iskustvo i tradicija čini pogodnima za službu u pomoćnim postrojbama. Njihova je osnovna zadaća stvarati kaos i nered na područjima koja će redovita osmanlijska vojska tek napasti, kada ih izazvani nered i kaos dostatno iscrpi a mjesno stanovništvo pretežno odseli. Djelujući na taj način pomoćne su postrojbe oblikovale specifičan pljačkaški stil, *planirano*, prožet naglašenom okrutnošću, radi izazivanja groze i straha

u zavičajna stanovništva. Zacijelo je jedan broj vojnika u takvim, pomoćnim, postrojbama došao na područje Hrvatskog Kraljevstva skupa s carskim osmanlijskim postrojbama s balkanskog istoka. Ali je razložno pretpostaviti da su osmanlijske vlasti za takvu ulogu postupno počele rabiti i nemale skupine *zatečena, zavičajna, stanovništva*. Ako ništa drugo, to je stanovništvo moglo računati da će, stječući ratne zasluge u osmanlijskim vojnama, popraviti svoj položaj u carstvu. Pogotovo ima li se na umu da je službu u carskoj vojsci i islamsku vjeru, u međuvrijeme, prihvatio i nemali broj srednjeg i nižeg hrvatskog plemstva južno od Save i Kupe.

Budući da, tijekom razdoblja, osmanlijska agresija slabi a jačaju sposobnosti njoj suprotstavljenih europskih država i vojska, organizatorima obrane i mogućih protuudara na Osmansko Carstvo, izgleda korisno privući članove takvih postrojba na svoju stranu i tako brojčano osnažiti sastav Vojne granice, a, posredno, smanjiti broj naoružanih ljudi na suprotnoj strani. Postupno, uporabom raznolikih povlastica i davanjem raznolikih prava, nerijetko izravno protivnih pravnom sklopu hrvatskog društva i kraljevstva, nemalo mnoštvo takva svijeta potražilo je novog carskog gospodara na hrvatskom teritoriju. Time se oblikovala nova identitetska napetost, koju je sažeto skicirao još D. Tomašić. Po njemu, po srijedi je napetost između "tradicionalnog" zadružnog modela života hrvatskog seljačkog svijeta, dodajmo: koji je prožimao feudalnu tradiciju u cijelosti, i "gorštačkog" modela, zasnovana na pravu na pljačku i oružje. Prvi je, već po modelskom shematizmu, suradnički i integrativan jer se oblikovao u ratarskim zajednicama, gdje je umijeće suradnje nužnim uvjetom uspješnosti u dobivanju hrane i stvaranju naseljske sigurnosti. Drugi je, opet po modelskom shematizmu, konfliktan i hijerarhijski, gdje se temeljni kriteriji kakvoće izvode iz sposobnosti raspolaganja nasiljem i oružjem. Njegov je prirodni korijen u stočarskim životnim praksama. Premda se, tvrdo govoreći, Tomašićev shematizam može razumjeti i kao "prinos" u teoriji ne baš ni tako siromašnoj tradiciji "ogovaranja" stočara u povijesti, izvan je rasprave da je masovnije dovlačenje članova bivših osmanlijskih pomoćnih skupina, specijaliziranih najprije za ratnu pljačku i planiranu okrutnost, na pogranična hrvatska područja izazvalo identitetski rascjep i *osnažilo dubinsko nepovjerenje* između nositelja oprečnih životnih stilova. Govoreći jezikom današnjih teorija socijalnog kapitala, dovlačenje tih skupina osnažilo je dubinsko nepovjerenje a time dodatno narušilo i ukupnu, ionako već ozbiljno narušenu, sposobnost za suradničko djelovanje na hrvatskom ostatku

Hrvatskog Kraljevstva. A i prve (proto)modernizacijske zamisli i pokušaje proželo dodatnim sukobima.

Kako to slabljenje povjerenja, a jačanje sumnjičavosti, teče ondašnjim ostatkom Hrvatskoga Kraljevstva prilično zorno zrcali svakodnevna uporaba etikete "Vlaj" u međusobnu suobraćaju hrvatskog stanovništva. Već je u prijašnjem ulomku naznačeno da se pod njom ne krije samo posebni etnički ostatak. Cilja se, naprotiv, njome označiti, pače stigmatizirati, skupine oprečne tradicionalnom kooperativnom načinu ponašanja zemljišnih/ratarskih zajednica u hrvatskom feudalnom društvu. Postupno se etiketa prenosi na došljačke skupine, neovisno o tomu jesu li ili nisu određene modelom djelovanja s korijenom u pravu na oružje i ratnu pljačku. Pa, primjerice, već otočne zajednice doseljenike na obali drže "vlajima"; pak, obalne zajednice etiketu premještaju na prve kontinentalne susjede u zaleđu; te zajednice etiketu premještaju dalje/dublje u kontinent i u stočarsko zaleđe itd. Ukratko, labirintska uporaba etikete olakšava poopćavanje sumnjičavosti i stvara okvir gdje *svaka* (ali baš svaka) doseljenička zajednica može biti etiketirana vlaškom, dakle, u općem društvenom pogledu, prijepornom. Posve je predvidljivo da se, *nasuprot tomu*, osnažuju procesi fragmentacije hrvatskog društva, ionako obilno poduprti lokalnim tradicijama podrijetlom iz feudalnog razdoblja. U tim procesima lokalna društva istodobno jačaju vlastiti obrambeni imunitet, ali se dugoročno i *fosiliziraju*, blokirajući iznutra, radi jedne vrsti opreza i preventive, poticaje i prakse koji lokalnu samodostatnost nadmašuju. Opsežniju argumentaciju ponuđene skice tek bi trebalo izraditi. Ovdje držimo korisnim upozoriti kako je jednim od valjanih pokazatelja toga smjera unutrašnje preobrazbe onodobna hrvatskog društva na prežitku Hrvatskog Kraljevstva *regresivni smjer/model evolucije nižeg hrvatskoga plemstva*. Samo se njegov manji dio preobrazio u nositelje novih poduzetničkih inicijativa. Većinski, pak, udio transformirao se "unatrag" prihvaćajući lokalno "poseljačenje" života kao prirodno društveno stanje.

Dinamici nepovjerenja, hoćeš-nećeš, pridonosi i prisutnost skupina koje prakticiraju pravoslavnu vjeru. Na području Hrvatskog Kraljevstva prije osmanlijske agresije pravoslavnih vjernika, kao organizirane zajednice, nema. U razdoblju srpske dinastije Nemanjića stoluje, doduše, pravoslavna episkopija u Stonu, ali se, po izumrću kraljevske kuće, ona gasi a svećenici povlače u Rašku. Obnovu pravoslavlja, poglavito na području nekadašnjeg Hrvatskog Kraljevstva južno od Save, organizira, poznato je, Osmansko Carstvo. Suočeno s katoličkom većinom, s čijim je središtem u Rimu *strategijski zaraćeno*, Osmansko

je Carstvo zainteresirano oblikovati model kršćanstva odvojen/odvojiv od rimskog katoličanstva, a istodobno pod izravnim nadzorom osmanlijske uprave. Na toj podlozi obnavlja se u 16. stoljeću Pećka patrijaršija kao nov organizacijski okvir kršćanstva pod osmanlijskim nadzorom. Dodatne uvjerljivosti radi pravoslavno svećenstvo dobiva i stanovite, premda, dakako, rubne činovničke ovlasti u seljačkim zajednicama gdje djeluju. U takvu okviru oblikuje se i nova vjerska "statistika" gdje je pravoslavlje nezanemarivim sudionikom. Ono "sretno" veže dva glavna osmanlijska interesa. Prvi je carski: njemu treba kršćanstvo pod nadzorom (točno prema modelu što ga rabi i u drugim osvojenim zemljama na istoku). Drugi je socijalni: stanovništvu "treba" oblik kršćanstva kojim će otkloniti islamizaciju, ali koji ga neće izravno odvesti u sukob s carskom upravom i izložiti njezinu "nasilju bez granica", kojemu su katolici po Bosni inače tradicionalno i dugoročno bili izloženi u svakodnevnim odnosima. Poduprt dodatnim olakšicama s carske adrese taj je oblik vjerske prakse mogao, dakle, za duže vrijeme uspješno zadovoljavati obje strane. Podatci pokazuju da je i bilo tako. Pećka patrijaršija uživa povjerenje carske kolonijalne tvorevine u nemalom razdoblju 16. – 18. stoljeća.

Postupno se, međutim, prakse novooblikovana/obnovljena pravoslavlja dubinski prožimaju, zahvaljujući djelovanju preživjele Srpske pravoslavne crkve, srpskom pravoslavnom tradicijom. Njezina je specifična razlika čuvanje zamisli *o obnovi srpskog kraljevstva i države*. U tom pogledu analiza I. Pilara posve je precizna. Ta odrednica novostvorenog pravoslavlja posebno izbija na vidjelo u 18. stoljeću, kada je već i dio srpskog pravoslavnog svećenstva s područja pod osmanlijskom upravom prebjegao u Ugarsku, gdje je uzmogao i razviti i stabilizirati navlastitu vjersku infrastrukturu i praksu. S te adrese, od tada, stabilno se osnažuje veza između pravoslavlja novostvorena na osvojenu teritoriju Hrvatskog Kraljevstva i *zadaće obnove* nestale srpske države. Time se, što hotimično (a što i spletom okolnosti), pravoslavci obvezuju djelovati na posve *politički određen način*. Budući da je strukturno isto spajanje vjerskih i političkih obveza svojstveno i islamu, stanovništvu čiji su glavni predlošci svakodnevna života oblikovani u višestoljetnom razdoblju osmanlijske uprave, takvo što i nije izgledalo neobično. Po srijedi je, za pravo, aspiracijski i imperativni model tada u javnom prometu ne samo u islamskom svijetu, ne samo u ruskom pravoslavlju, nego i na europskom zapadu, premda je, dakako, na zapadu posredovan većom autonomijom drugih sektora društva, pa i nema tako poopćenu direktivnu snagu.

Prisutnost pravoslavnih skupina na hrvatskom teritoriju u granicama preostala Hrvatskog Kraljevstva, dakle, socijalno se određuje u dva osnovna konteksta. Prvi je određen činjenicom što su mnogi "vlaji" pravoslavni. Pače, na pojedinim područjima postupno se uporaba te etikete suzila samo na pravoslavne skupine. Zahvaljujući tomu, na pravoslavce se prenosi i negativna bilanca "vlaškog" modela djelovanja, neovisno o tome što se empirijski ta dva kruga kolektivne identifikacije ne moraju poklapati.

Drugi je kontekst određen činjenicom što je uloga pravoslavca politički obvezana radom na korist uspostave srpske države. Budući da je tradicionalni teritorij srpske srednjovjekovne države duboko u Osmanskom Carstvu, teritorijalna obnova te države skicira se na područjima gdje se, u novim okolnostima, *koncentrira pravoslavno stanovništvo*, bilo izbjeglo bilo planski preseljeno prijeko granice. Po srijedi su, najprije, zemlje južne Ugarske i zemlje Hrvatskog Kraljevstva duž granice s Osmanskim Carstvom, s kojih se cilja dalje i na zemlje južno od Save, gdje je, pod osmanlijskom upravom, ostao još znatan broj "pravoslavne braće". Time se prisutnost pravoslavlja u socijalnom iskustvu hrvatskog stanovništva *olakšano veže s likovima rizika kakve je već oblikovalo razdoblje otpora osmanlijskoj agresiji*. Učvršćivanjem takvih veza predvidljivo jača i socijalno nepovjerenje spram strukturiranih pravoslavnih zajednica na preostalu teritoriju Hrvatskog Kraljevstva.

Uključivanje pravoslavna stanovništva u vojne sklopove Vojne granice samo djelomično ublažava takvo nepovjerenje. Jer se vojno djelovanje obvezuje posebnim skupom *carskih* obveza koje prethode zahtjevima s korijenom u srpskom pravoslavlju. Na toj su se podlozi oblikovali brojni primjeri uspješnih časničkih karijera s najvišim vojnim činovima i počastima, a nerijetko prožetih i lojalnošću Kraljevstvu. No socijalno legitimiranje pripadnošću vojnograničarskim adresama, vidjelo se, ima ograničen domašaj pa se, izuzmu li se viši činovi, češće paradoksalno preokreće u osnažen izvor negativnih etiketa, a time i u izvor ponašanja s povećanom socijalnom distancom. Dakako da se pod tlakom teških lokalnih okolnosti javljaju brojni primjeri međusobne suradnje u nevolji, između katoličkog i pravoslavnog svijeta. Ali, koliko je vidljivo, socijalna distanca između njih djeluje kao jedna vrst stabilna strukturna čimbenika. Time se pretpostavljene zalihe, ionako već narušena socijalnog kapitala, dodatno smanjuju. Drugačije rečeno, stvarna (proto)modernizacijska gustoća hrvatskog društva u promatranom je razdoblju *postala još manjom* nego što, prije spomenuti, kvantitativni parametri navješćuju.

(iv) *Etnički selektivna urbanizacija*. Već modelski promatrano, uključivanje u gradsku zajednicu u srednjovjekovlju je ekskluzivno, ponajprije, socijalno ekskluzivno. Za dokazati opravdanost zahtjeva za postati građaninom u srednjovjekovnom razdoblju, primjerice, pojedinac je bio obvezatan dokazati kako je novčano sposoban kupiti nekretninu u gradu, kuću ili što takvo, i kako ima od čega živjeti radeći, dakle, kako je sposoban za obrt ili srodan samostalni posao. Po srijedi je, dakako, idealnotipska skica, podrijetlom iz analize M. Webera; njome se naznačuje kako je pristup gradskoj zajednici bio i nadziran i ekskluzivan. Dodati je da se u istom srednjovjekovnom razdoblju socijalna ekskluzivnost protezala na etničku "samo" u slučaju židovskih zajednica. Budući da te zajednice nisu bile kršćanske njihovi članovi i nisu mogli biti podvrgnuti postupcima uključivanja u kršćansku župu u gradu, kojima se prethodno dokazivala/pokazivala potrebna moralna kakvoća novog kandidata na članstvo u gradskoj zajednici. Ali, na drugoj strani, mogli su biti, ako ne građanima, svakako *stanovnicima grada*. Živeći u kršćanskom svijetu s bazičnom uskratom prava na zemlju, kao na temeljno dobro, jer nisu bili kršćanskom zajednicom, židovska je zajednica u gradu, premda najprije kao njegov stanovnik, još ne i građanin, našla svoj "izvorni" zavičaj. Jer je, ako ništa drugo, u gradskom okviru života mogla nesmetano razvijati umijeća naslonjena na dva temeljna dobra koja prekoračuju granice svijeta zasnovana na zemlji kao središnjem dobru: na znanje i novac.

Reći, dakle, da je i urbanizacija u ostatcima Hrvatskog Kraljevstva u promatranom razdoblju ekskluzivnim procesom nije više od općega mjesta. Međutim, ona je ipak ekskluzivna i na dodatni, posebni, način koji krije dalekosežne posljedice. Uočiti je da je austrijska *carska* (a poslije i austro-ugarska) uprava izravno zainteresirana za jačanje gradova na preostalu teritoriju Hrvatskog Kraljevstva. Polazni je razlog tipičan, a leži u kakvoći odnosa između velikih feudalnih kuća, magnata, i carstva. Budući da se Carstvo i te kuće suočavaju, nerijetko, kao konkurenti, gdje magnati sabotiraju mehanizme centralizacije Carstva, ono, predvidljivo, traži i nalazi pomoć u gradovima kao specifičnim sudionicima društva navlastito zainteresiranim za lokalnu samoupravu (koju Carstvo jamči), ali i za institucionalnu homogenost carskog prostora (poglavito radi trgovine), bez opasnosti od njezina narušavanja na korist pojedinih magnata. Taj model Carstvo rabi i na teritoriju Hrvatskog Kraljevstva. U hrvatskom slučaju kroćenje velikih feudalnih kuća, magnata, prožeto je i dodatnom opasnošću: osamostaljene feudalne kuće mogu konkurirati na

status hrvatskog kralja, a time izravno osporiti legitimnost carskog statusa i ovlasti na teritoriju kraljevstva. Da je u tom pogledu habsburška kuća ekstremno odlučna pokazuje kažnjavanje cijele, ponoviti je: cijele, kuće Zrinskih i Frankopana, u drugoj polovici 17. stoljeća.

Drugi je razlog netipičan, poseban. Po srijedi je habsburški "program" *naseljavanja njemačkih skupina* na teritorij Hrvatskoga Kraljevstva. Izvanjski argument za takvo što je osmanlijskom agresijom izazvan manjak stanovništva, a višak praznog prostora. Ali, vidjelo se, na jednoj strani plemstvo s nasljednih habsburških pokrajina, potiče seljake i kmetove s hrvatskih vlastelinstava na odselidbu i time slabi hrvatsku "statistiku" na teritoriju kraljevstva. Na drugoj strani, potiče skupine s njemačkog i austrijskog područja na naseljavanje u Hrvatsku, točnije u ono što je od nje, u osmanlijskoj agresiji, ostalo argumentirajući poticaje viškom praznog prostora. Budući da takvo što nije provedivo tamo gdje hrvatsko plemstvo još uživa vlasnička prava, nove njemačke skupine upućuju se ili na područja gdje se to pravo više ne priznaje ili u gradove kojima su, u međuvrijeme, dodijeljene ovlasti slobodnih kraljevskih gradova, ili, pak, koji su definirani posebnim statusom "vojnih komuniteta", na području Granice, pod vojnom upravom. Nije, dakle, po srijedi samo skrb o manjku stanovništva. Prije će biti da Carstvo oblikuje, posve kolonijalno, sebi potrebni socijalni ambijent – na štetu Kraljevstva.

Zaključni rezultat skicirane prakse je urbanizacija koja *"pravo na grad" hrvatskog stanovništva uvjetuje strukturnom promjenom njegova etničkog identiteta*: postati građaninom izjednačuje se s: ponijemčiti se kulturno i politički. Drugačije rečeno: zahtijeva se temeljna ovisnost o strukturi Carstva, a nijekanje ili "stavljanje u zagradu" veze s Kraljevstvom. Taj model nije novošću na teritoriju Hrvatskoga Kraljevstva. Na dijelu pod mletačkom upravom učvrstila se, s autoritetom višestoljetne tradicije, počevši od 15. stoljeća dalje, ista shema. Razlika je tek u tome što se tamo pravo na grad hrvatskog stanovništva veže sa zahtjevom: postati članom *mletačke* zajednice: ali s istim ili srodnim kirurgijskim intervencijama u odrednice hrvatskog identiteta. Taj model etnički selektivne urbanizacije na hrvatskom obalnom području, vidljivo je, ostao je u uporabi i nakon što je Mletačka Republika u napoleonskim ratovima propala, a Austrijsko Carstvo steklo upravljačke ovlasti na pretežitu dijelu hrvatskog obalnog područja.

Uočiti je, zahtijevana promjena identiteta: hrvatskog u njemački ili mletački (poslije talijanski), *nema* funkcionalni korijen. Dotični gradovi, gdje bi se imali novi sta-

novnici ukorijeniti, u većinskom su hrvatskom okružju. To znači da funkcionalna racionalnost nalaže upravo suprotno od zahtijevanog: nalaže snaženje pojedinih aspekata hrvatskog identiteta. No budući da je hrvatski identitet u *kulturnom i političkom poretku Carstva*, baš kao i u poretku Mletačke Republike, označen/stigmatiziran atributima socijalnog dna, kojima se ne naglašuje samo bazična nesposobnost za slobodno djelovanje, nego i opasnost od davanja slobode hrvatskom, napose seljačkom stanovništvu, njegova se identitetska obilježja moraju urbanizacijom poništiti, a stanovništvo *supstancijalno pretvoriti* – u ne/hrvatsku zajednicu.

U promatranom razdoblju hrvatski gradovi nisu po broju stanovnika veliki. Nije velika ni njihova razvojna ekspanzija. Stoga je njihova modernizacijska ponuda, napose promatra li se u zaključnim decenijima 18. stoljeća, u iskustvu hrvatskog seoskog svijeta *dvostruko nedostatna*: nudi odveć malo "radnih mjesta", i, uglavnom, s oskudnom tehničkom osnovom; i zahtijeva dugoročnu promjenu identiteta onoga koji se u urbanizacijski proces uključuje. Na drugoj strani, zbiljski dobitci od takva uključivanja nisu svezani ni s kakvom uvjerljivom novčanom nadoknadom ili sa širim pravima na poslovnu i, općenito, životnu inicijativu. Slab je općeniti dotok i poslovnih i tehničkih inovacija. Svezano s, kako je prije naznačeno, nekoliko dubinskih procesa gubitka povjerenja i slabljenja sklonosti inicijativi u Hrvatskom Kraljevstvu, takva urbana preobrazba oblikuje odveć krhku osnovicu i oslonac iole rizičnijim zamislima. Stoga su pri kraju promatranog razdoblja hrvatski gradovi, uglavnom, neprivlačni većim seljačkim skupinama s oskudnim kvalifikacijama sposobnim, ponajprije, za masovniji obrtnički ili tvornički rad. Privlačniji su, pak, onim aspirantima na položaj gradskog stanovnika, eventualno građanina, koji se izravnije oslanjaju na veću ili manju naobrazbu što kvalificira, pretežno, ili za činovništvo po upravljačkim ustanovama ili za različite "političke" usluge, pa ma što one obuhvaćale. Budući da je to izrazito manjinska skupina, njome se teško može potkrijepiti ocjena kako su onodobni hrvatski gradovi obećavajućim adresama gdje, kako je još grad u srednjem vijeku volio isticati, "gradski zrak oslobađa". Prije će biti da je na djelu urbanizacija što funkcionira sukladno drugim, prije naznačenim, reducirajućim tendencijama u tadašnjem hrvatskom društvu. Premda bi se, načelno promatrano, djelomično oslobođenje hrvatskih teritorija od osmanske vlasti u 18. stoljeću trebalo držati valjanim impetusom snažnog (proto)modernizacijskog vala, tromost Carstva, i njegova strategijska kolonijalna negacija autonomije Hr-

vatskoga Kraljevstva taj su impetus dalekosežno oslabile, a Hrvatsko Kraljevstvo zarobile za duže razdoblje statusom i zbiljom zapuštene periferije. Tipologijski promatrano, u takvim društvima "trgovina" ljudima nadređena je razmjeni dobara.

(v) *Posustajanje visokoga hrvatskog plemstva.* Prvi uzrok posustajanja je fizičko izumiranje, ponajprije u mnogobrojnim ratovima protiv osmanlijskih vojska, ali i zbog političkih i vojnih ciljeva Carstva u Hrvatskoj, koje hrvatske feudalne prvake što mu smetaju jednostavno uklanja, kada je potrebno i ubojstvima (spomenuti primjer odnosa Carstva spram "urote" Zrinskih i Frankopana u 17. stoljeću). Drugi uzrok posustajanja je stabilan ugarski tlak i njime izazvano identitetno "klizanje" brojnih hrvatskih visokih plemića. Nemali broj drži Ugarsku svojom prvom, a Hrvatsku drugom domovinom. U političkim i pravnim prijeporima mnogi, što izravno što neizravno, pomažu ostvarivanju ugarskih ciljeva u Hrvatskoj. (Nije nekorisno podsjetiti kako od smrti bana N. Erdődyja 1693. pa do 1790. godine, kada je banom izabran I. Erdődy, nema na banskom položaju nijednog podrijetlom hrvatskog dužnosnika. Iznimka je I. Drašković, koji je banom tek jednu godinu, 1732. – 1733.) Pa i ne iznenađuje što u takvu kontekstu ban Ivan Erdődy ustrajava na stavu spram ugarskih vlasti: Kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakone (*Regnum regno non prescribit leges*). Premda je u promatranom razdoblju proširen teritorij Kraljevstva na neke dijelove Slavonije ili Banovine, u cijelosti promatrano, dakle, ugarska "prerada" visokog hrvatskog plemstva kao i njegovo fizičko izumiranje izravno pridonosi unutrašnjem iscrpljivanju. U ulozi nove "preporodne" elite Kraljevstva naći će se početkom 19. stoljeća (ne računaju li se Draškovići) pripadnici do tada "sekundarnih" slojeva: (malobrojnog) građanstva i dijela nižeg plemstva. Zacijelo se glas J. Plemića, koji još početkom 18. stoljeća (1712.) traži da Sabor izravno radi s kraljem (i Carem), *neovisno* o Ugarskom Kraljevstvu, može držati njihovom svojevrsnom prethodnicom.

2. DIO
ODSELIDBA U PRVOJ HRVATSKOJ MODERNIZACIJI

Općeniti obris prve hrvatske modernizacije

Prvu hrvatsku modernizaciju izjednačujemo s razdobljem društvenih promjena u rasponu 1866. – 1941. Njezina su glavna svojstva iscrpnije analizirana i opisana drugdje (Rogić, 2000.) pa se ovdje nudi samo sažet opis. Njegova je prisutnost toliko korisna koliko olakšava jasnije nazrijeti ulogu i mjesto procesa odseljavanja iz hrvatskih zemalja u dinamici te modernizacije te bolje razumjeti načine "dramatizacije" "iseljeničkog pitanja" u onodobnoj hrvatskoj javnosti. Ograničujemo se, stoga, na nekoliko ključnih činjenica.

(i) *Dvostruka periferija.* U drugu polovicu 19. stoljeća, kada se odpočimlju oblikovati zahtjevniji modernizacijski programi u onodobnom hrvatskom društvu, Hrvatska je prispjela zauzeta shematizmom dvostruke periferije. Prvi periferijski krug *na europskoj razini* dijeli glavna središta modernizacije od onih sekundarnih. U tom je krugu jasna razlika između zemalja predvodnica u modernizaciji, kakve su, primjerice, Velika Britanija, Njemačka, sjeverna Italija ili sjeverna Francuska, Nizozemska, i zemalja koje, doduše, sudjeluju u pojedinim modernizacijskim procesima i poslovima, ali ih samo izuzetno oblikuju presudno ili utječu na njihovu konfiguraciju, kakve su, primjerice, Austro-Ugarsko Carstvo, Rusija, Španjolska ili južna Italija. Drugi periferijski krug, *na unutrašnjoj razini*, dijeli središta modernizacije *u* Austro-Ugarskom Carstvu. U tom je krugu jasna razlika između zemalja predvodnica, kakve su, primjerice, Austrija ili Češka, eventualno sjeverna Ugarska, i zemalja koje *sekundarno* sudjeluju u modernizaciji, uglavnom, kao "objekti" raznolikih zamisli i pothvata, kakve su, primjerice, Hrvatska, Slovenija, Slovačka, južna Ugarska ili poslije, "anektirana" Bosna i Hercegovina. Očito je kako se djelovanje ta dva kruga moći treba promatrati povezano. Nije netočno njihov sintetički učinak označiti *unutrašnjom kolonizacijom*.

Predložena se shema lako argumentira za razdoblje do 1918. godine. Međutim, u razdoblju 1918. – 1941.,

shematizam dvostruke periferije se mijenja. Glavni je razlog, poznato je, činjenica što je Hrvatska uvrštena u prvojugoslavenske zemlje. U skupini tih zemalja dugotrajna zapuštenost i sociokulturna odvojenost od modernih tendencija europskog kruga, oblikovana pod osmanlijskom višestoljetnom upravom, presudno određuje socijalnu zbilju većine. Stoga se, u usporedbi s njima, hrvatska zbilja ne može držati periferijskom. Naprotiv, ona se promeće u stabilan izvor europeizacije ostatka države. Ali, na drugoj strani, i u prvojugoslavenskoj državi Hrvatska je ostala na periferijskom položaju s obzirom na realnu razdiobu političke, vojne i financijske moći. A država, kao cjelina, samo je dodatno radikalizirala periferijski zaostatak i razliku u odnosu na glavna europska modernizacijska središta. Drugačije rečeno, unatoč donekle promijenjenim okolnostima položaj dvostruke periferije omeđuje horizont modernizacijskog razdoblja i u razdoblju 1918. – 1941. Pače, pojedini oblici unutrašnje kolonizacije postaju i grublji i nasilniji.

(ii) *Nadnacionalni politički steznik modernizacije*. U razdoblju 1868. – 1918. hrvatski je teritorij upravljački rascijepljen. Pojedina su područja pod izravnom carskom upravom, gdje ni Hrvatski sabor kao ni banska uprava nemaju nikakvih ovlasti (područje južne Hrvatske, područje Vojne granice do 1881.). Pojedina su područja, pak, ostala s druge strane carske granice, u sastavu Bosne i Hercegovine pod osmanlijskom upravom. Nakon "aneksije", 1908. hrvatska područja iz njezina sastava nisu vraćena pod vlast Hrvatskog sabora nego je cijela Bosna i Hercegovina podređena, kao i južna Hrvatska prije, carskoj upravi. Pak, na teritoriju Banske Hrvatske političke ovlasti Sabora i bana omeđene su nagodbenim ugovorom iz 1868. Po njemu, hrvatska uprava može računati s nekolikim autonomnim ovlastima, ponajprije, na području školstva, kulture, komunalnog reda, pravosuđa i unutrašnjih poslova. Nakon 1918. godine upravljačke se ovlasti "sele" na novu, srbijansku kraljevsku kuću, a hrvatskim organizatorima modernizacijske mijene ostaju na raspolaganju malobrojne mogućnosti, reducirane, uglavnom na lokalne teškoće. Politički steznik, dakle, ne dopušta optimizirati modernu preobrazbu izvan usporenih ritmova kolonijalne dinamike. Očiti manjak financijskih i gospodarskih ovlasti na državnoj razini Hrvatska pokušava nadoknaditi u različitim prigodama na županijskoj, lokalnoj, razini, aktiviranjem oblika djelovanja kakve su županijske komore, primjerice. No s naddržavne adrese redovito stižu upozorenja da se time – krše zakonske ovlasti (Karaman, 1991.), jer, po nagodbenom političkom modelu, Hrvatska nema ni financijsku ni gospodarsku samostalnost. Slične

se zgode ponavljaju i u razdoblju nakon 1918. godine. Glavni je paradoks u tomu što modernizacijska mijena, s obzirom na široku frontu događaja koje obuhvaća, nužno pretpostavlja *građansku i nacionalnu/državnu autonomiju*. U hrvatskoj zbilji takve ovlasti ima samo nadnacionalna razina: Carstvo u razdoblju do godine 1918., a dinastička prvojugoslavenska vlast od 1918. Kada se, u takvu shematizmu, oblikuju snažniji primjeri moderne transformacije koji izmiču ciljevima i nadzoru nadnacionalnih upravljačkih i političkih sklopova, oni, *nužno*, zadobivaju atribute ponašanja protivna institucionalnom shematizmu Carstva; i nastoje se, dakako, raspoloživim sredstvima dovesti pod odgovarajući nadzor i podrediti nadnacionalnim svrhama. U takvu su kontekstu posve konvencionalni viševrsni primjeri nemoći banske vlasti da pomogne ugroženu stanovništvu čak i u slučaju posebnih prirodnih nevolja kao što su poplave ili epidemije. Mjerila kakvoće hrvatskog razvitka koja se na nadnacionalnoj razini prihvaćaju isključuju mogućnosti njihova autonomna oblikovanja "odozdo". Kada na samom kraju promatranog razdoblja R. Bićanić analizira "kako živi narod", i sam ima teškoća valjano razumjeti raspon zapuštenosti hrvatskog seljačkog svijeta. Bez uporabe pridjeva: kolonijalna, ona (zapuštenost) se značenjski teško konkretizira.

(iii) *Zapriječena industrijalizacija*. U promatranom se razdoblju u hrvatskoj zbilji ustaljuju i oblikuju istodobno tri modernizacijske strategije: habsburška, ugarska i hrvatska. U prvojugoslavenskom razdoblju tercet se smanjuje na opreku: nacionalna-nadnacionalna (strategija). Iz hrvatske perspektive to znači da se hrvatska industrijalizacija oblikuje u kroničnu manjku središnje političke i državne potpore. Na drugoj strani, ugarski ili austrijski poduzetnici, te poslije, srbijanski (s potporom francuskog ili britanskog kapitala), mogu s više pouzdanja računati na pomoć središnjih i političkih i financijskih adresa. Na toj se podlozi postupno oblikuje stratifikacija poduzetničke moći i sposobnosti *po nacionalnoj adresi poduzetnika*. Po pravilu, *velepoduzetnička razina* je pod nadzorom austrijskih ili ugarskih poduzetnika. Tome, dakako, pridonosi i činjenica da oni uspješnije mogu uporabiti i bogatije modernizacijsko naslijeđe oblikovano u zemlji podrijetla. U Hrvatskoj, naprotiv, takvo je naslijeđe oskudno, počevši od tehničke infrastrukture do potrebnih funkcionalnih i profesionalnih znanja i ustanova. Stoga se, nerijetko, velepoduzetnički poslovi u Hrvatskoj obavljaju po scenariju *potpuna prijenosa* iz ugarskih ili austrijskih središnjica svih zamršenijih tehničkih ili profesionalnih sastavnica. Iz hrvatske se zbilja preuzimlju samo oveće skupine izvršitelja,

najčešće radnika bez kvalifikacija ili s minimalnim kvalifikacijama za obavljanje takva posla. Uočiti je da, nerijetko, takvi pothvati imaju status "nosivih", okosnih, pothvata, o kojima ovisi ostvarivanje dubljih strategijskih ciljeva carskih ili drugih nadnacionalnih sudionika.

Hrvatski organizatori industrijalizacije djeluju u jednoj vrsti sjene što je bacaju sudionici s velepoduzetničke razine. Po uvidu I. Karamana (1991.) prva se hrvatska industrijalizacija, uglavnom, oblikuje u malim poduzećima sa 6-20 radnika, ili, u boljem slučaju, u srednjim poduzećima s 21-100 radnika. Predvidljivo je da je i obzor poslovne i tehničke ekspanzije u takvim poduzećima skroman. U osnovi, rad u njima osuđen je na jednu vrst trajnog tehničkog zaostajanja, gdje se uspješnije reproducira i obnavlja *industrijska prošlost* nego li naziru likovi tehničke i proizvodne budućnosti. Zato je i pretežan domašaj njihovih umijeća ograničen na *prvi stupanj prerade sirovinske mase* preuzete iz lokalnog okružja. Na toj podlozi razvijaju se pretežno drvna industrija, industrija graditeljskog materijala, prehrambena industrija. Na drugoj strani, grane relativno neovisne o zatečenoj sirovinskoj osnovi, primjerice, brodogradnja, kemijska industrija ili strojogradnja, nastaju i razvijaju se pod okriljem velepoduzetničkih zamisli i ciljeva, preuzimljući iz hrvatske društvene zbilje tek, kako je naznačeno, mjesto rada i jeftinu radnu snagu, za poslove gdje se ne zahtijevaju specifična umijeća ili industrijska tradicija. Vidi se, međutim, da kadšto unutrašnja evolucija, i tehnička i organizacijska, takvih poduzeća teče u smjeru izravnije "socijalizacije" njihova rada. Ona, postupno, premda zacijelo nehotice, preuzimlju i ulogu moćnih organizatora nove tehničke i industrijske tradicije u okviru koje se stvaraju i prve stabilne skupine industrijskih profesionalaca u hrvatskom društvu. No budući da je po srijedi skup poslova strategijski premješten na periferiju, gdje se njihova korisnost mjeri samo vezom s dubljim strategijskim ciljom središta, ostaju ograničeni na jednu vrst *industrijskih džepova*, nejakih za odlučnije potisnuti društvo *kao cjelinu* u smjeru snažnije industrijalizacije. Dodatno ograničena i zastarjelom prometnom mrežom, kao i s drugom nedostajućom infrastrukturom, ta poduzeća ostaju uspješna poglavito u stvaranju *područne industrijalizacije*, lokalizirane u nekolikim većim gradovima. Njihovo je povezivanje s matičnim zemljama, dakako, osigurano posebnim prometnim koridorima bez dublje veze s lokalnom zbiljom. Stoga se i mogu zadovoljiti jednom vrsti diskretna, točkasta rasporeda, kojim se optimira ostvarivanje glavne industrijske zadaće; ali se, na taj način, isključuju dugoročne "vodoravne" veze s društvenom zbiljom gdje su locirana.

(iv) *Usporena urbanizacija*. Po Zakonu o uređenju gradskih općina iz 1895. godine pravo na gradski status u onodobnoj banskoj Hrvatskoj imalo je 17 gradova. Njima se može pribrojiti, po ocjeni B. Vranješ-Šoljan (1991.) još 14 naselja većih od 5.000 stanovnika, koja, doduše, nemaju pravo na formalni naziv: grad, ali su nedvojbeno, "gradolika" naselja. Ukupno, dakle, na promatranom je području pri kraju 19. stoljeća 31 naselje gradske ili gradolike kakvoće. Hrvatska je gradska mreža, dakle, *malobrojna*. A malobrojno je i stanovništvo u njima. Primjerice, godine 1910., na istom, banskom, području, najveći je grad Zagreb, sa 74.703 stanovnika. Izvan toga područja prednjače Rijeka sa 49.806 stanovnika i Split sa 21.407 stanovnika. Po srijedi su, vidi se, gradovi koji se mogu uvrstiti ili u srednje gradove, kao, primjerice, Zagreb, ili u male gradove. U njima, predvidljivo, nema ni socijalne dinamike velikih gradova, ni ponude viška inicijativa, zamisli i djelatnosti, što se ondje prirodno ukorjenjuje. Zato hrvatski gradovi i ne djeluju kao generatori i pokretači odlučnijih i reskijih promjena. Oni su, uglavnom, pogodni za prihvatiti manje ili srednje tvrtke iz pojedinih sektora djelatnosti, pretvarajući se, po pravilu, u socijalne i razvojne ovisnike o poslovanju i razvitku tih tvrtaka. Zato i nisu, u socijalnom iskustvu stanovništva, poistovijećeni s moćnijim razvojnim magnetima. Poistovijećeni su, međutim, sa središtima upravljačkih ovlasti gdje se dobivaju potrebni "papiri", ili gdje se koriste ograničene usluge u školstvu, zdravstvu, sudstvu. Posve je očito da se na toj podlozi *ne može oblikovati snažnija urbanizacija* koja bi bila sposobna preuzimati "viškove" stanovništva iz seoskog zaleđa. Pače, i ono, relativno malobrojno industrijsko radništvo pretežno je *prigradsko*, dakle, po mjestu rada je industrijsko, ali je, po mjestu stanovanja i načinu života, periferijsko: više vangradsko nego li gradsko.

U prijašnjim ulomcima naznačeno je kako su se hrvatski gradovi u 17. i 18. stoljeću iznutra oblikovali osloncem na simbolični predložak koji radikalizira razliku grad – negrad. Dramatiziraju se brojne razlike, u rasponu od načina života, stupnja uljuđenosti, etičke i moralne kakvoće, do, vidjelo se, etničke i kulturne identifikacije. U razdoblju oblikovanja predloška prve hrvatske modernizacije ta je dramatizacija i dalje na djelu. No nagodbena autonomija (koju je Hrvatska stekla od 1868.) ostavlja drugačiji trag u uporabi etničkih i sociokulturnih sredstava u radikalizaciji te razlike. Nije više na djelu *ekskluzivno* pokrivanje gradskog identiteta nehrvatskim etničkim pridjevima: njemačkim, ugarskim ili talijanskim. Ono se i dalje, dakako, rabi, ali je sada prisiljeno funkcionirati u zbilji *pokraj* snažnih i

hrvatskih identitetskih pridjeva. Tomu, dodatno pridonosi i, premda ograničena, kroatizacija javnih ustanova, navlastito u kulturi, sudstvu, školstvu, gradskoj upravi. Taj je proces, dakako, izraženiji na područjima pod nagodbenom, banskom, upravom. Na područjima koja su ostala pod izravnim nadzorom Carstva, i gdje Carstvo ima agresivnije kolonijalne aspiracije, taj je proces slabiji, ali dobiva stalne poticaje "odozdo", iz različitih "preporodnih" inicijativa i akcija.

U prvojugoslavenskom razdoblju, budući da je i ono zarobljeno oskudnim industrijskim inicijativama, gradovi nisu bitno promijenili svoj položaj središta ograničena utjecaja. Ojačale su, pak, ali samo u skupini najvećih, upravljačke, administrativne i financijske ovlasti. Radikalizacija razlike grad – negrad nastavlja se po istom, osnovnom predlošku. Ali se, sada, hrvatska etnička identifikacija izravnije približava "zapadnoj", "civiliziranoj" itd. Na toj podlozi, simbolični privlačni potencijal hrvatskih gradova postaje za hrvatsko stanovništvo svakako veći. Ali, budući da u njima nema uvjerljiva viška ponude inicijativa, zamisli i djelatnosti, nije vidljiva ni životna perspektiva dostatno moćna za potaknuti na masovniju doselidbu u grad. U cijelom promatranom razdoblju većinsko seljačko okružje obuhvaća, približno, 80% stanovništva. (Holjevac, 1967.)

(v) *Nedovršena birokratizacija*. Pod riječju: birokratizacija, u ovoj se analizi misli na izgrađivanje upravljačkog sloja zaposlena po različitim javnim institucijama, sukladno osnovnim uvidima u rad birokracijskog sloja kakve je ponudio M. Weber. U promatranom razdoblju prve hrvatske modernizacije tri su činjenice svezane s oblikovanjem onodobne birokracije u hrvatskom društvu vrijedne, po našoj ocjeni, podrobnijeg osvrta.

Prva je takva činjenica općeniti *manjak tehničke i funkcionalne kompetencije* u onodobnu hrvatskom društvu. Već je i iz ponuđena kratka osvrta na proces industrijalizacije lako zaključiti kako se tehnička subjektivnost u hrvatskom društvu oblikuje i sporo i s mnogo zastoja. Osim općenita manjka potrebne naobrazbe, nedostaju i specijalizirane više ili visoke škole, gdje bi se oblikovali potrebni profesionalci. Podsjećamo da je prva visoka tehnička škola u Hrvatskoj otvorena tek početkom dvadesetih godina prošlog stoljeća, dakle, u razdoblju kada se u tehničkoj sferi po zapadnim središtima već učvršćuje fordizam, i kada modernost na nizu praktičnih područja zadobiva posve određene i autonomne likove i tehničku praksu. Promatra li se to razdoblje posve strogo, razložno je zaključiti kako se glavni smjer promjena što ga oblikuju i organiziraju hrvatski, svakako nagodbenjački, sudionici u osnovi svodi na

dalekosežnu rekonstrukciju naobrazbenog sustava i mreže nacionalnih kulturnih ustanova. Tim se promjenama, postupno, oblikovanje i izgrađivanje potrebnih profesionalnih skupina stavlja u dužnost javnih naobrazbenih ustanova, a odvaja od naobrazbenih procedura crkvenih redova, koji su do tada bili, hoćeš-nećeš, u tim poslovima glavni. Tu sjenu manjka, dakako, ne može prekoračiti ni nastajući novi birokratski sloj. Premda mu nagodbenjački okviri ne nameću iskušenja s kakvima bi se svakako suočio u potpuno samostalnoj nacionalnoj državi, nije ni njihovo birokracijsko održavanje bez teškoća i izazova.

Druga takva činjenica je stanovita *involucija etike dužnosti*, na koju navlastito upozoruje M. Weber. Etika dužnosti se jasnije i s više uspjeha podupire u razdoblju do godine 1918. Premda je tlak Carstva u javnim institucijama stalnim izvorom opasnosti od posustajanja etike dužnosti u birokracijskom poslu, aristokratski korijeni Carstva ne dopuštaju ni njezino zanemarivanje. Pogotovo, ima li se na umu da tehnička racionalnost institucija Carstva stalno i uspješno mora nadmašivati i ukidati zatečene razlike: etničke, vjerske, kulturne i socijalne, i preoblikovati ih u jednu vrst jedinstvenog institucionalnog polja, gdje se monopolno prostire samo Carstvo. Razdoblje nakon 1918., kada se mijenjaju osnovne državne tvorevine i institucionalne mreže, izrazitije je određeno zamjenom etike dužnosti *birokracijskom samovoljom*. Nije u njoj teško razabrati otiske osmanlijske birokracijske prakse, kojom se, na *izvedbenoj razini*, prvojugoslavenska birokracija gotovo neskriveno orijentira. Ali, treba nazrijeti i učinke već spomenuta manjka kompetencije, pojačane okolnošću da se prvojugoslavenska država oblikovala u socijalnom kontekstu presudno određenom manjkom osnovne naobrazbe prevelikim i za usporene/osporene hrvatske prilike.

Treća takva činjenica očituje se u dalekosežnoj promjeni same konstrukcijske osnove nove državne tvorevine. Hrvatske modernizacijske namjere sažimlju se oko *zajednice državljana*, nacije. Prvojugoslavenska tvorevina, pak, legitimirajući se naslovom države jedinstvena i troimena naroda, samooblikuje se kao – *zajednica (rasnih) srodnika*. Na toj podlozi autoritarni, pače, čak i totalitarni oblici uporabe vlasti te korupcijska razdioba prava i ovlasti po shemama srodništva, predvidljivo se osnažuju kao formalno neželjeni, ali iz samoga temelja proizašli, blizanački par upravljačkih sredstava. S njim se oblikuje uglavnom obeshrabrujući upravljački okvir za produktivne namjere i zadaće. I učvršćuju kolonijalni društveni sklopovi zatvorena, pretežno na agrarni sektor i financijske špekulacije, naslonjena društva.

(vi) *Praksa "zamjene" stanovništva.* U klasičnoj analizi V. Holjevca (1967., str. 21) upozoruje se da se u razdoblju vrlo intenzivnog odseljavanja hrvatskog stanovništva (1840. – 1910.), na hrvatskom teritoriju *povećao* broj Ugara, od 5.000 na 105.000, i Nijemaca od 13.000 na 136.000. Na istu praksu "zamjene" stanovništva u režiji Carstva ukazuju i drugi analitičari (primjerice, Banović, 1987.; Nejašmić, 1991.; Đodan, 2008.; K. Jurčević, 2010.). I. Nejašmić oprezno podsjeća kako na formalnoj razini Carstvo, za pravo, i nema izgrađenu odseljeničku/doseljeničku politiku. Ali na *latentnoj* razini, manje vidljivoj, opravdano je govoriti o selektivnom odnosu Carstva spram, po Nejašmiću, Slavena. K. Jurčević praksu zamjene stanovništva stavlja u širi kontekst agresivne ugarizacije hrvatskog društva, napose u razdoblju banovanja D. Khuena Héderváryja. Program ugarizacije ima, poznato je, više razina. Na institucionalnoj razini, primjerice, uvodi se obveza uporabe ugarskog jezika što izravno otežava pristup i zapošljavanje u javnim službama hrvatskog stanovništva. Na prometnoj razini, prednost imaju projekti i poslovi kojima se ostvaruju geoprometni i politički ciljevi Ugarske kao i interesi ugarskog kapitala. U poljodjelstvu zabranjuju se prosvjedi i štrajkovi najnižeg sloja, radnika i pomoćnog osoblja, uglavnom hrvatskog podrijetla i pojačava policijski nadzor i nasilje. Taj se smjer djelovanja "sretno" spaja sa zemljišnom politikom Carstva na područjima prije oslobođenim od osmanlijske okupacije. Takva se zemljišta prodaju, ali se prednost daje kupcima pretežno podrijetlom iz srednje Europe. S takvim su pristupom izravno svezani i poticaji doseljenima. Na području Dalmacije Carstvo potiče doselidbu Talijana po srodnom modelu.

Na drugoj strani, hrvatski seljaci i zemljišni posjednici izloženi su viševrsnim dužničkim ovisnostima o lihvarskom kapitalu. Politika carskih monopola, nadređivanja interesa austrijskog i ugarskog poljodjelstva hrvatskom te odsutnost aktivnih potpora, izravno pridonose ugrozi njihova opstanka. Jedini "otvoreni" kanal je odselidbeni. Premda je austrijska uprava (1852.) svojedobno zabranila rad agencija za pomoć pri odselidbi, a ugarska vlast donijela odgovarajući zakon (tek) 1910. godine, na djelu je stvarni selektivni odnos spram hrvatskog seljačkog stanovništva. Ono se, za zbilja, potiče na odselidbu, unatoč tomu što nemali broj odseljenih seli ilegalno. U populaciji odseljenih barem su polovica sitni zemljišni vlasnici, koji bi, u drugačijim okolnostima, mogli biti važna modernizacijska jezgra u hrvatskom seljaštvu. Po procjeni K. Jurčević, u razdoblju 1880. – 1914., kada se iz Hrvatske odselilo, približno, 600.000 osoba, uselilo se, s državnom ugarskom potporom, približno, 200.000 Ugara i 100.000

Nijemaca. U prvojugoslavenskom razdoblju, unatoč polaznoj povoljnijoj promjeni razvojnog statusa Hrvatske (do 1929. godine), na djelu je *kontinuitet* osnovnih procesa i tendencija. Samo su sada u zamjenu uključene skupine srpskog ili "jugoslavenskog", "troimenog", identiteta, a ne Ugari ili Nijemci.

(vii) *Dvije sažete usporedbe*. Nije nekorisno promatrano modernizacijsko razdoblje zaključno odmjeriti s obzirom na dva osnovna parametra: povećanje broja stanovnika i povećanje nacionalnog bruto proizvoda. Po procjeni J. Gele i A. Akrapa (2003.) indeksi porasta broja stanovnika Hrvatske i Europe između 1800. godine i 1900. godine bili su približno jednaki (u obje promatrane cjeline broj se stanovnika udvostručio). Međutim, u razdoblju između 1900. godine i 2000. godine ukupni broj svjetskog stanovništva povećao se 3,7 puta; europskog za 1,8 puta; *a ukupan broj hrvatskog stanovništva tek za 1,4 puta*. Budući da razdoblje prve hrvatske modernizacije obaseže gotovo polovicu ukupna vremena između 1900. i 2000. očito je kako ona nije bila najboljom osnovom demografske obnove Hrvatske. (Na tu bilancu, dakako, utječu i svjetski ratovi. Ali oni utječu i na bilance drugih, u usporedbu uvrštenih, cjelina.)

Sličan zaključak sugerira i usporedba povećanja BDP-a. Po analizi I. Družića i J. Tice (2003.) Hrvatska je u 20. stoljeće ušla sa cca 779 američkih dolara BDP-a po glavi stanovnika. Sjedinjene Američke Države ušle su sa 3496 američkih dolara BDP-a. Razlika po "stupnju razvijenosti" iznosi 4,49 puta na korist, dakako, SAD-a. U razdoblju 1900. – 1940. *hrvatski se BDP povećao za 2,3 puta. BDP Sjedinjenih Američkih Država u istom razdoblju povećao se 3,18 puta.* Premda je usporedba hrvatskog i američkog ekonomskog napretka djelomično preuzetna, nije nekorisna jer i više nego zorno ukazuje na razvojno posustajanje u promatranom razdoblju prve hrvatske modernizacije. Donekle usporedive stope porasta u Hrvatskoj i SAD-u vidljive su samo u dva razdoblja: u razdoblju 1900. – 1910., kada se hrvatski BDP povećava 1,36 puta a američki 1,44 puta; i u razdoblju 1920. – 1930. kada je hrvatski BDP povećan 1,91 puta a američki 2,44 puta. Zato i nije bez temelja ocjena J. Županova da se u promatranom razdoblju oblikuje *polumodernizacija*. Ona je strukturnom nuždom svezana s – odselidbom.

No promotre li se skicirani procesi i odnosi međusobno svezano, kao likovi nadređene cjeline, nije pogrešno primijetiti kako je i spomenuti termin J. Županova: polumodernizacija, za pravo – eufemizam. Bit će bliže činjenicama kako je na djelu praksa srodnija tipičnim kolonijalnim primjerima.

Sjena cjeline

Po ocjeni I. Nejašmića (1991.) u Hrvatskoj, počevši od sredine 19. stoljeća, prisutni su svi uvjeti za brojnu i čestu odselidbu. Nisu po srijedi samo prilike na pojedinim sektorima svakodnevnog života, nego treba računati s *cjelovitim tipom* društva koje svoje unutrašnje teškoće ne može nadmašiti drugačije nego – odselidbom. Na temelju prije izloženih uvida korisno je upozoriti na nekoliko važnijih obilježja koja upućuju na tu tipičnost.

(i) *Manjak državne samostalnosti*. Nije, dakako, državna samostalnost, sama po sebi, spasonosnim okvirom gdje se "odseljeničko pitanje" automatski briše. Brojne su samostalne države prisiljene, unatoč samostalnosti, nositi se s odselidbenim praksama i tradicijama vlastita stanovništva. Ali manjak državne i političke samostalnosti izravno utječe na dinamiku dubljeg tektonskog sloja važnog u oblikovanju praktična ponašanja i odlučivanja. Po srijedi je utjecaj na povjerenje u vlastitu državu i u njezine mogućnosti da se uspostavi kao *centripetalni sudionik* socijalnog svijeta gdje djeluje; drugačije rečeno, po srijedi je dubinska ocjena sposobnosti vlastite države za ulogu *zbiljskog središta* u društvenoj dinamici, napose u dinamici modernosti. Formalna državna samostalnost je nužnim i minimalnim uvjetom uspostave, potvrđivanja i jačanja centripetalnih silnica u društvenim odnosima. Budući da hrvatska država u nagodbenom, a poslije i u prvojugoslavenskom razdoblju, te samostalnosti nema razložnom je i nevjerica da je ona sposobna oblikovati društvo i društvene prakse usredištene u zamislima o boljitku hrvatskih državljana, *ostvarivu u Hrvatskoj*. Pod tlakom takva manjka osnažuju se suprotne*, centrifugalne,* prakse. Njima je zajedničko što ostvarivost poželjnih oblika života ekskluzivno premještaju – *izvan Hrvatske*. Manjak, dakle, zabilježen, najprije, kao tipična politička činjenica u društvenoj se strukturi taloži kao manje vidljiva ali stabilna *sociokulturna shema*. Osloncem na nju učvrstila se u sociokulturnim stilovima hrvatskog stanovništva *samorazumljiva nevjerica* u mogućnosti i sposobnosti hrvatske države, ali i njezinih institucija, da dugoročno uspostave i oblikuju predloške socijalne zbilje i života poželjne ne samo u simboličnoj mreži kršćanskog upravljanja željama (vrlinama) nego poželjne u obzoru poticaja što ih je pripremila i što ih rabi modernost (individualna autonomija, udobnost, pravo na karijeru itd.).

Š. Đodan (2008.) posebno ističe manjak hrvatske državne samostalnosti kao čimbenik hrvatske odselidbe.

U razdoblju do 1918., središnji dokument kojim je regulirana ograničena hrvatska autonomija bila je, poznato je, Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine. Pokraj brojnih drugih ograničenja, Nagodbom je propisano da će od ukupnih državnih prihoda Hrvatska u zajedničku riznicu morati davati 55%, a 45% trošiti za vlastite potrebe. Poslije je postotak smanjen na 44%. Ta je odredba, predvidljivo, bila predmetom brojnih napada hrvatske opozicije. Posebno je instruktivan osvrt J. Franka, jednog od onodobnih opozicijskih prvaka, u Hrvatskom saboru godine 1904., na praksu što se oblikovala i učvrstila osloncem na nagodbenu financijsku i političku osnovu. "(…) Zato Hrvatska dolazi u sveukupnih prihodih Ugarske i Hrvatske s dielom od 8,127%. Ako to računate onda svi naši prihodi iznašaju 100.000.000 kruna. Toliko mi, dakle, plaćamo i što imamo za to? Liepa je svota koju Hrvatska doprinaša, a prima 21 milijun. A sada pogledajmo još kako je naše domovine stanje i kako bi bilo da smo financijalno samostalni, da imamo na raspolaganju 100.000.000 kruna. (…) Magjarska financijalna, trgovačka, prometna i gospodarska politika prouzročila je uz neznatne iznimke podpuno raszulo Hrvatske u svim redovima i slojevima. U Slavoniji, toj prije nagodbe s Ugarskom toli cvatućoj zemlji, koja ne bi smjela ni za Bačkom zaostajati, vlada u posljednjim godinama glad. Isto tako u Zagorju, u Lici, i u Primorju. Uslied glada zavladale bolesti oslabljuju do nedavno snažno pučanstvo. Najcrnja bieda sili pučanstvo da se danomice izseljuje. Broj izseljenika iz Hrvatske je nerazmjerno veći od onih iz Ugarske. U Ugarskoj nastoji se velikim radnjama ublažiti bijeda radništva. Hrvatska, čiji se proračun sasvim približio katastrofi, ne može na sličan način za obranu njezinih radnika skrbiti. (…)

(...) Sada ima 70 milijunah javnih svojih prihodah. Kada bi bila financijski samostalna imala bi, kako smo vidili, 100 milijunah, dakle, za 30 milijunah više. Na temelju toga viška mogla bi (Hrvatska) sklopiti zajam od 400 milijunah krunah. Za tu svotu treba 20 milijunah u ime godišnje odplate. Vidite, visoki Sabore, da bi mi bili financijalno samostalni, tu bi bio dovoljan fond za narodnu pomoć u velikom obsegu. Po spomenutoj zrelo smišljenoj osnovi mogla bi se tuj akcija u velikom stilu provađati za spas hrvatskog naroda." (Navedeno po Đodan, 2008., str. 105 – 107).

Na srodan način (isti) manjak državne samostalnosti komentira i nepunih trideset godina potom A. Trumbić u tekstu "O hrvatskom pitanju" (objavljenu u listu *Manchester Guardian* 3. 11. 1933. godine). "(...) Hrvati su poniženi i uvrijeđeni – i u svojem ponosu i svojoj nacionalnoj

časti. U kući nemaju nikakva prava, nego samo teške i nesrazmjerne dužnosti. Njihova moralna i materijalna imovina jest objekt kojim se iz Beograda raspolaže kako se hoće. Moraju služiti vojsku, plaćati poreze onoliko koliko se traži. Tim porezima i svim prihodima njihove zemlje uzdržava se ovo stanje, koga su oni žrtve. U Srbiji su nekoć bili: Turci i raja; slično je sada u nas, Hrvati su raja. (...) Stoga svaki prigovor ili kritika protiv ovoga stanja kvalificira se kao zločin protiv *narodnog jedinstva*, protiv *države*. Stoga se Hrvati smatraju rođeni *separatisti*, neprijatelji države, nepouzdani, izvan zakona. (...) Ekonomska i financijska politika ima dva cilja, jedan je da se što više iskoristi Hrvatska i ostale zemlje izvan Srbije a da se podigne blagostanje u Srbiji naročito u Beogradu. Ovamo se utjeruje a onamo se investira. (...) Sve ratne i ostale dugove Srbije plaćamo i mi ali *reparacije*, od kojih je primljeno ogromno, smatrane su *srpskim* pa se ne zna u što su utrošene, niti koliko je za njihov naslov uopće primljeno. U tome položaju smo ne samo mi *oslobođeni* nego čak i Crna Gora, koja je krvavo ratovala sa Srbijom još 1912." (Navedeno po Đodan, 2008., str. 112 – 113).

Iz uporabljenih je ulomaka posebno vidljivo kako manjak državne samostalnosti postaje predmetom sadržajne kritike kada se analitički "ponudi" kao poopćen izazivač, ili generator, šire mreže posljedica, u rasponu od onih na političkom sektoru u užem smislu do financijskih, poreznih, teritorijalnih, sociokulturnih ili populacijskih. Najsažetije: manjak državne samostalnosti ne dopušta određenoj nacionalnoj skupini oblikovati prakse modernizacije sukladno svojim temeljnim ciljevima i zahtjevima. Spomenuti ulomci kritike J. Franka potpuno su na tom tragu. Uspostavu državne samostalnosti nije dopušteno *izravno* izjednačiti sa sadržajem modernizacije; ali je izvan prijepora kako je uspostava (državne samostalnosti) nultim uvjetom ili "infrastrukturom" potrebnom kako bi se uopće modernizacijska preobrazba mogla uspostaviti kao proces mjerodavan za cjelinu nacije. Trumbićeve jetke ocjene ciljaju na, strukturno promatrano, istu činjenicu. Ali se primjenjuju na drugačiji povijesni "materijal". U prvojugoslavenskom okviru startni položaj Hrvatske pružao je stanovitu nadu kako će se u njemu uspješnije organizirati potrebna društvena preobrazba. Ali uspostava novog/starog monopola Carstva, s već tipičnim nasiljem i blokadama hrvatskih interesa u industriji, poljodjelstvu, financijama, poreznoj politici, prometu, kao i izdizanje sloja političkih rentijera, "solunaša", ostavlja i više nego skromne mogućnosti za autonoman nacionalni razvitak. I R. Bićanić ističe fatalnost manjka državne samostalnosti. Po njegovoj je ocjeni u tom

(prvojugoslavenskom) razdoblju iz Hrvatske izvučeno 30 milijarda zlatnih dinara i potrošeno kako je htjela prvojugoslavenska vlast. O njezinoj upravljačkoj kakvoći zacijelo najizravnije govori činjenica da su ruski emigranti imali u državnoj upravi veću moć nego – cijeli hrvatski narod. Stoga i u tom razdoblju riječ "kolonizacija" bolje opisuje stanje stvari od riječi "polumodernizacija".

(ii) *Manjak povjerenja*. Već je upozoreno kako je za preobrazbu društva iz okvira tradicionalne mehaničke solidarnosti u zbilju organske solidarnosti, gdje se solidarnost praktično ostvaruje funkcionalnom suradnjom s obzirom na zadanu svrhu (racionalno), potrebno stabilno povjerenje društvenih sudionika, jednih u druge. Takva povjerenja u Hrvatskoj, u promatranom razdoblju, nema (barem ga nema koliko je minimalno potrebno). Nove identitetske skupine (etničke, vjerske) koje su se pojavile u hrvatskoj zbilji korijenski su svezane pretežno s praksama nadnacionalnih likova Carstva. Stoga se samo povremeno "vodoravno" prihvaćaju s legitimacijom sudionika koji pridonose centripetalnim silnicama *hrvatske* modernosti. K tomu, i obrasci socijalnog napretka hrvatskih sudionika izravno su uvjetovani zahtjevima za naplatom postignutih uspjeha obvezujućom promjenom identitetskih odrednica hrvatskog podrijetla. Na drugoj strani, osim tradicionalne pričuve u fosiliziranoj baštini narodne kulture te odrednice i nemaju drugih izvora potrebne "građe". A ona, pričuva, odveć je "kratka" za oblikovati predloške *modernog* identiteta. Zbog toga se ukupna količina nepovjerenja tijekom vremena predvidljivo povećava. Ono se akumulira zahvaljujući, dakle, i stabilnim vezama novih skupina sa strategijama Carstva, ali i zbog teškoća na koje nailaze pokušaji *moderne* rekonstrukcije glavnih identitetskih odrednica hrvatskih sudionika. Zahvaljujući tomu, integracijska snaga sociokulturnog poretka slabi, a supstancijalni sadržaj nacije, kao novog lika potrebne organske solidarnosti – *ostaje prazan*, ili samo naviješten.

(iii) *Periferijska evolucija tehničke subjektivnosti*. Zacijelo je najzornijim primjerom te evolucije odnos hrvatskih vlasnika jedrenjaka prema novim parnim brodovima. Poznato je da se ta smjena u moreplovstvu odigrala, približno, u razdoblju što se poklapa s austro-ugarskim odsječkom prve hrvatske modernizacije. Smjena izravno stavlja na kušnju tehničku kompetenciju ondašnjih brodovlasnika i njihovu sposobnost za oblikovanje praktičnih alternativa. Nije prijeporno da rad nove brodogradnje, gdje se grade brodovi na parni pogon, zahtijeva tehničku zrelost i brojnih drugih sektora industrije, nesvezanih izravno s brodogradnjom. Budući da u hrvatskom gospodarstvu takvih

primjera tehničke zrelosti nema mnogo, nijedan brodovlasnik nije mogao računati s mogućnošću da će takve brodove, po povoljnijim uvjetima, moći graditi u hrvatskim brodogradilištima. Već i zbog toga, dakle, na temelju racionalna uvida, odluka o napuštanju jedrenjaka i o prelasku na parnjake, obložena je neuklonjivim sumnjama. Ali, koliko je vidljivo, usporeni prihvat nove tehničke zbilje u moreplovstvu među hrvatskim brodovlasnicima nema korijen samo u toj činjenici. Oni su, jednostavno rečeno, sudionici što u poslovima pomorskog prijevoza sudjeluju na podlozi tehničke subjektivnosti "unazad". U takvu obzoru razumijevanja tehničke inovacije nisu posebnim predmetima poslovna "lova" i razlozima posebnih poticaja, nego su, naprotiv, izvori teškoća i novih zahtjeva za skupom i rizičnom prilagodbom. Razvojne implikacije skicirana primjera nisu tematski ograničene. U brojnim analizama života u onodobnim hrvatskim agrarnim zajednicama često se ističe *tehnička primitivnost* kao veća teškoća nego li statistički manjak zemlje, na mnogim područjima, uostalom, posve nedokazan. Zato je u sociokulturnom shematizmu rad na zemlji ostao dugoročno i trajno zarobljen označiteljima siromaštva i muke, odvojenih, na drugoj strani, od ikakve funkcionalne svrhe, i nagrade.

(iv) *Socijalna struktura s minimalnom okomitom propusnošću*. Institucionalni sklop feudalnog razdoblja u Hrvatskoj je, poznato je, zakonski uklonjen odlukom i odredbama Hrvatskog sabora i bana J. Jelačića 1848. godine. Međutim, formalno ukidanje (nije imalo) onu izvršujuću snagu kakva mu se konvencionalno dopisuje. Nije toliko prijeporan eventualni socijalni otpor hrvatskog feudalnog staleža. Stalež je u ratnom razdoblju 15. – 18. stoljeća prorijeđen i oslabljen pa ga je teško predočiti u liku ozbiljnije socijalne sile i sudionika. Nerijetko se, pak, ispušta iz vida prisutnost još jednog sudionika izravno zainteresirana za prežitak hijerarhijskih sklopova i predložaka iz feudalnog razdoblja. To je – Carstvo. Uostalom, ono već u razdoblju 1850. – 1860. jasno pokazuje kakva mu je socijalna konfiguracija i hijerarhija prioritetna. Budući da se Carstvo u idućim decenijima 19. stoljeća sve jasnije potvrđuje u ulozi monopolna političkog sudionika, izbija jasnije na vidjelo i jedan paradoks koji izravno pogađa hrvatske prilike. Paradoks je u tomu što Carstvo navlastite, *feudalne*, društvene i gospodarske ciljeve, ostvaruje *poticanjem i potporama kapitalističkim gospodarskim praksama* i stilovima. Pri tomu se, već po shematizmu feudalne socijalne sintakse, poduzetnici s njemačkog područja pojavljuju kao najvažniji carski ovlaštenici, drugačije rečeno, s ovlastima strukturno srodnim prijašnjim feudalnim gospodarima. Na toj podlozi

oblikuje se "vodoravna" kapitalistička poslovna dinamika, ali iznutra regulirana i nadzirana čvrstom i slabo vertikalno propusnom socijalnom hijerarhijom, *homolognom feudalnoj*. Taj začudni spoj u europskim se kalendarima obično adresira na barokno razdoblje. Na području hrvatske "dvostruke periferije" on se, paradoksalno, učvršćuje kao *autentična strategija modernosti*. Treba li dodati da je u hrvatskoj zbilji on izravno i dugoročno osnažio i stabilizirao kontinuitet "razrijeđena" kapitalizma s feudalnom konstrukcijskom osnovom? S prigodnim političkim preinakama isti je model uporabljen i u prvojugoslavenskom razdoblju. U tom okviru odselidba je, za pravo, *konvencionalnim* vidom – trgovine (ljudskim) materijalom.

(v) *Osamljenost seljačkog svijeta.* U razdoblju prve modernizacije seoski svijet je, u tom pogledu nema prijepora, izložen/pogođen brojnim promjenama. Njih treba, *istodobno*, promatrati i kao sredstvo oblikovanja nove, građanske zbiljnosti. Ali, i kao njezin *novi sadržaj*. Premda su brojni likovi novog sadržaja mnogim kasnijim analitičarima istovrsni izvorima moralne sablazni nad novonastalim prilikama oni, već svojom prisutnošću u društvenoj zbilji, postaju moćnim izvorima društvenih događaja.

Kratki osvrt na glavne promjene u promatranom razdoblju nije nekorisno odpočeti jednim opisom seljačkih prilika iz 18. stoljeća. U svojemu *Putu po Dalmaciji*, objavljenu 1774., A. Fortis ovako opisuje prilike na "morlačkom" selu: "(…) Unatoč izvrsnoj prirodnoj nadarenosti da sve nauče, Morlaci su vrlo oskudna znanja u zemljoradnji i uzgoju stoke. Izuzetna osobina toga naroda da se uporno drži starinskih običaja, te mala briga što je dosad pokazivana da se ta upornost pobijedi zornim dokazima o korisnosti novih načina, nužno moraju voditi do ovakvih posljedica. Njihova goveda i ovce često trpe glad i studen na otvorenome. Rala kojima se služe i ostalo ratarsko oruđe izgledaju kao da su prvi put izumljeni, i toliko su različiti od naših koliko bi to bile druge naprave iz vremena Triptolema od ovih što se rabe u današnje doba. Maslo, sir i kiselo mlijeko prave osrednje; i možda se tu ne bi imalo što reći kada bi te preradbe mlijeka vršili s malo manje nečistoće. Krojačka je vještina ovdje ograničena na starinske i nepromjenjive krojeve odjeće što se uvijek pravi od istih tkanina (…)." (Fortis, 1984., str. 43). Odabiru ponuđena ulomka može se, dakako, opravdano prigovoriti kako nije opisom reprezentativna uzorka onodobna hrvatskog seljaštva. Ali, nalazi R. Bićanića, izloženi kasnih tridesetih godina 20. stoljeća, pod već klasičnim nazivom: *Kako živi narod*, pružaju valjane argumente na korist tvrdnje kako su opisane prilike za pravo pokazateljem *poopćena i dugo-*

trajna negativna stanja u seljačkom svijetu hrvatskog društva, predočiva konstrukcijom idealnog tipa. Stoga, držimo, da je, barem, *ilustracijska* kakvoća opisa neprijeporna. U ponuđenoj slici posebno se ističe *tehnička i organizacijska zaostalost* seoskog svijeta, te, posredno, i posve *prazno mjesto* glavnog sudionika/subjekta što bi imalo takve polazne (ne)prilike preobraziti. U promatranom razdoblju seoski je svijet kolonijalno – osamljen. U njega samo "funkcionalno", po potrebi "izvana", upadaju vojne vlasti novačeći seljake – ratnike; carski cestograditelji novačeći zidare i "manovale", ili rijetki paleoindustrijalci pretvarajući seljake u seljake – radnike.

Razložno je pretpostaviti kako i u takvoj zbilji, gdje su oskudice i mehanička solidarnost i više nego nadmoćni, djeluju silnice želja i aspiracija što ciljaju s onu stranu postavljenih granica. Drugačije rečeno, i u takvu, posve zatvorenu – podsjećamo na činjenicu kako je nemali dio hrvatskog seljačkog svijeta bio pod vojnom upravom, habsburškom, ali, što se rjeđe ističe, i mletačkom – *logorskom*, poretku vidljivi su predlošci seljačkih praksa kojima pojedine seljačke skupine *ciljaju ostaviti za sobom* taj jedva održiv životni položaj. One se javljaju i prakticiraju u *zatvorenu* obzoru seljačkog svijeta pa u njemu i skončavaju. Ali je i više nego očito kako se njima afirmira *potreba za drugačijom životnom i gospodarskom osnovom*.

U "crne" likove takvih praksa treba ubrojiti, poznato je, *prosjačenje; krijumčarenje; razbojništvo*. Koliko nam je poznato, u hrvatskoj društvenoj znanosti sustavnijih i iscrpnijih analiza tih oblika ponašanja nema. U analizama "klasno" zainteresiranim iz socijalističkog razdoblja takvi se oblici ponašanja, obično, otpisuju etiketom "lumpenproleterski" ili sličnima. Stoga na ovome mjestu nije moguće ponuditi iscrpnije podatke o njima. Ali je lako uočiti da im je korijen zajednički: leži u potrebi za uspostavom nove osnove seljačke svakodnevice, srodnije, današnjim stručnim žargonom govoreći, *tercijarnim* poslovima. Budući da, tradicionalno, socijalni i tehnički monopol na takve poslove imaju skupine i slojevi *iznad* seoskog svijeta, vodoravno prisvajanje prava na takve poslove, čak i u spomenutim, crnim, likovima, zasnovano je razumjeti kao jednu vrst – *"odselidbe",* sektorske, ne i fizičke, iz, samo nuždama određena, seoskog svijeta. Uočiti je kako se spomenute prakse ustrajno održavaju i reproduciraju tijekom cijelog 19. stoljeća, a i u nemalom dijelu 20.; ali se njihova čestoća smanjuje koliko su, na drugoj strani, vodoravno pristupačnije mogućnosti odselidbe u druge zemlje.

U "bijele" likove takvih praksa treba ubrojiti, najprije, osnaživanje *štedljivosti*, nerijetko neopravdano ogovarane

grijehom škrtosti, napose u komentarima na život i svakodnevicu obalnog i otočnog pučanstva. S njom se, *istodobno*, oblikuje i jedna vrst "protestantske" preobrazbe *rada u – molitvu*. Na toj se podlozi likovi božje pomoći učvršćuju u imaginariju seljačkog svijeta kao zbiljski, sada *tehnički i gospodarski*, subjekti, o kojima presudno ovisi uspješni ishod seljačkog rada. Kao što je poznato, ta promjena nije dalje evoluirala, kao u klasičnu protestantizmu, u oblikovanje nove socijalne subjektivnosti "zavičajne u pismu", kojoj su knjige i znanje, a potom i novac, kao poopćeno dobro *srodno i knjizi i znanju*, glavnim uporištima. Drugačije rečeno, "odselidba" u tercijarni svijet ostala je tek naznačena prisutnošću novih, novom vezom rada s molitvom učvršćenih, predložaka ponašanja. Oni su, po korijenu, *već izvan* simbolična poretka seljačkog svijeta. Ali su mjestom i vremenom još u njemu. Stoga ga iznutra, u, dakako, posve skromnim omjerima i preuređuju. Međutim, kada se je "otvorio" put odselidbe u inozemne zemlje, skicirana preobrazba prometnula se u više nego važnu "komparativnu" prednost hrvatskog seljačkog svijeta. Njegovu radišnost, štedljivost, pouzdanost itd., ističu mnoga izvješća. Zaključno rečeno, već uoči razdoblja prve modernizacije djeluju "crne" i "bijele" silnice *praktična napuštanja* seoskog svijeta u hrvatskom društvu. Budući da je taj svijet i socijalno, ali i *tehnički*, zatvoren, one se iscrpljuju u "unutrašnjim" pokušajima i praksama. No na taj način oblikuju navlastitu osnovu "tercijarnog" diferenciranja seljačkog svijeta, osnovu posve u sjeni, ali nezanemarljivu, promatra li se kao unutrašnji "upaljač" kasnijeg fizičkog odseljavanja.

Idući čimbenik, važan u oblikovanju i razumijevanju osamljena položaja seoskog svijeta u prvoj hrvatskoj modernizaciji, je strukturna *preobrazba odnosa daleko/blizu*. U sociologijskoj analizi važnost te preobrazbe uočila se relativno kasno (navlastito u radovima A. Giddensa i U. Becka). Po njima na djelu je "sažimanje socijalnog prostora/vremena" izazvano i "režirano" radom tehničkih mreža i sklopova. Po našem uvidu (Rogić, 2000.) evolucija tehničke subjektivnosti na vrhu je popisa glavnih modernizacijskih silnica. Njezina je specifičnost što, istodobno, djeluje snagom socijalnog čimbenika, ali i snagom novog *ekologijskog* čimbenika. Nove ekologijske preobrazbe, promatraju li se iz normativna obzora modernosti, otvaraju put *novoj fizičkoj pokretljivosti* kao posebnu životnu sadržaju socijalne slobode. Biti zbiljski slobodan, promatrano iz tehničke perspektive, između ostalih, obuhvaća i mogućnosti autonomne promjene mjesta. Ona je, na drugoj strani, praktično i funkcionalno, omogućena novim tehničkim mrežama *u prijevozu i infrastrukturi*.

Na važnost tog čimbenika u analizi odselidbe posebno je mjerodavno upozorio R. Bićanić (1974. – 75.). Sukladno svojoj analitičkoj shemi, Bićanić govori o "krizi" izazvanoj modernizacijom prometnih mreža i uspostavom novog autoriteta željeznice u kontinentalnom prometu. Negativni likovi te krize, podsjeća Bićanić, očituju se, ponajprije, u aktivnu uništavanju prije postojećih, prometnih tradicija i mreža, na koje se prostorna dinamika seljačkog svijeta izravno naslanja i o kojima ovisi. Njihovo brisanje predvidljivo je ubrzalo i pogoršavanje životnih i gospodarskih prilika u seljačkom svijetu.

No usporedno s tim, *u imaginariju seljačkog svijeta uspostavljaju se novi odnosi daleko/blizu*. Što je u razdoblju prije prometne modernizacije (navlastito između 1880. – 1914.) bilo "daleko", poslije je postalo "blizu". Što je u razdoblju prije prometne modernizacije bilo "nepristupačno", sada je postalo "pristupačno" itd. Moderna preobrazba sheme daleko/blizu posebno je olakšana u dva oveća "džepa" hrvatskoga seljačkog svijeta. Prvi je onaj primorski/pomorski. Ondje je, na simboličnoj ravnini, "daleko" već tradicionalno bilo "blizu", barem toliko koliko je bilo uključeno u narativne sheme i prakse svakodnevna jezika. U kolektivnom pamćenju toga svijeta, primjerice, "Merika" je, mnogo prije nego li je postala zemljom odselidbe, bila narativno bliskom. Stoga je nova tehnička preobrazba sheme daleko/blizu samo mogla dodatno utjecati na – smanjivanje udaljenosti. Drugi je "džep" seljačkog svijeta onaj s nekadašnjeg područja Vojne granice. Budući da je na djelu vojni pogon Carstva, njegov je teritorijalni horizont, već po funkcionalnoj nuždi, *kontinentalno proširen*. Sudioništvo u brojnim ratnim "kampanjama" vojnika/seljaka omogućilo je u lokalnom pamćenju nataložiti brojne uvide i iskustva, brojne narativne sheme, gdje je kontinentalno "daleko", strukturno na posve srodan način kao i u obalnim zajednicama, postajalo susjedsko "blizu". Novi autoritet željeznice od druge polovice 19. stoljeća dalje, samo je taj smjer unutrašnje preobrazbe lokalnog znanja – olakšao.

Zaključno rečeno, preobrazba obzora daleko/blizu u većem dijelu hrvatskoga seljačkog svijeta još u prvim desetljećima prve hrvatske modernizacije osnažila je stavove po kojima odlazak u "Meriku" ili u koju europsku zemlju, i nije odlazak "bez povratka"; naprotiv, u promijenjenu shematizmu odnosa daleko/blizu on se premješta u priču o – *privremenu* odlasku, srodnu odlasku u fizički blisko susjedstvo. Time je i predodžba o rizičnosti i bolnosti odlaska dalekosežno "omekšana" vjerom kako i nije po srijedi odlazak "priko svita", nego privremeno izbivanje,

srodno drugim takvim izbivanjima radi posla u tradicionalnu lokalnu okružju. Ta promjena, predvidljivo, djeluje kao *osamostaljen čimbenik* i na odnos spram odseljavanja i na odluku o odselidbi.

Na osamljenost seoskog svijeta posebnu svjetlost baca njegova tradicionalna borba za – *bolji status*. Nije ta borba nikakvom posebnom novošću u djelovanju skupina izloženih trajnijoj opasnosti od propadanja na socijalno dno, pa ni u djelovanju skupina seljačkog svijeta. No ta se težnja u kritičkoj analizi, po pravilu, zastire jednom vrsti dodatna "rasizma" u odnosu spram seljačkog svijeta; po njemu, seljačkim je skupinama *isključivo* do poboljšice svoga gospodarskog položaja. Ali već i tradicionalne formulacije ciljeva seljačkih buna, suprotstavljenih stvaranju izrazite nadmoći feudalnih magnata, u razdoblju 15. – 17. stoljeća, bacaju opravdanu sumnju na takav pristup. Podsjetimo: glavni ciljevi buna svode se na uspostavu "starih pravica" a ne na izravan zadobitak, svakako prijeko potrebnih, gospodarskih dobara. "Stare pravice", dakako, protežu se i na ta dobra, ali je u srži zahtjeva za njihovom obnovom težnja za statusom *seljaka kao ugovorne strane* u održavanju zemaljskog dobra, ugovorne strane "zadužene" za rad na zemlji i prehranu, za razliku od feudalne strane *po dužnosti* čuvara opće sigurnosti. Isticanjem zahtjeva za obnovom takva "tradicionalna" statusa, sudionici seljačkog svijeta opiru se aktualnim magnatskim težnjama što se dovršavaju u protomodernizacijskom razdoblju u 18. stoljeću pretvorbom seljaka u – dio zemaljske nekretnine. U već spomenutu putopisu A. Fortisa putopisac na više mjesta, s mješavinom čuđenja i zadivljenosti, otkriva koliko se u "morlačkim" zajednicama, unatoč lako uočljivoj neimaštini i zapuštenosti, njeguje tradicija *slobodne* zajednice. Uzrok tomu lako se može adresirati na činjenicu kako se te zajednice naslanjaju pretežno na naoružane seljake/vojnike. Ali srodna je težnja vidljiva i na seljačkim područjima, gdje lik seljaka/vojnika nije središnji (primjerice, u Istri, obalnim područjima, na otocima). Držimo, dakle, zasnovanim stav kako ugroženost/nepriznatost seljačkog statusa, kao autonomne i po "starim pravicama" ugovorne strane, dubinski djeluje kao osamostaljen izvor poticaja na odselidbu. Na to specifično ukazuje i R. Bićanić. Po njemu, odseljenici Ameriku predočuju kao zemlju gdje se "meso jede svaki dan" i "*ne mora se skinuti šešir ni pred žandarom ni pred gospodinom*." (Bićanić 1974. – 75., str. 64; podcrtali autori). Ta ocjena izravno polemizira sa slikom stanja u onodobnu hrvatskom društvu. Između seljačkog svijeta i drugih, "gornjih" slojeva, naznačeno je, upisana je jedna vrst kastinskog rascjepa. Zahvaljujući tomu doma-

šaji unutrašnje, socijalne i gospodarske, diferencijacije seljačkog svijeta vrlo su ograničeni, pače, izrazito *reducirani*. Na tu činjenicu R. Bićanić izrijekom upozoruje u svojoj već klasičnoj analizi s kraja tridesetih godina. Uspješno, dakle, akumulirati gospodarska i financijska dobra, pretvarajući ih, pri tomu, u novu, poželjniju, osnovu "višeg/boljeg" svakodnevna života, *nije moguće* u statusnim granicama što određuju zbilju seljačkog svijeta. Odselidbom u druge zemlje, navlastito u "Meriku", ta primarna zarobljenost statusom, kao jednom vrsti trajne kolonijalne stigme, nestaje, a pojedincu se otvaraju izgledi na budućnost u likovima njegova *autorskog* djela.

Upozoriti je kako u hrvatskoj, gospodarskoj i političkoj zbilji u razdoblju prve hrvatske modernizacije nema mnogo *uspjelih* primjera potpore takvim težnjama (unatoč nemalim naporima HSS-a). Ali *na simboličnoj razini*, navlastito u praksama hrvatskog narodnjaštva, u rasponu od tekstova A. Šenoe do M. Budaka, takve se težnje osnažuju i "kraljevskim" rekonstrukcijama povijesti i "kozmogonijskim" rekonstrukcijama samopouzdanja i snage. Budući da gospodarska i politička zbilja Carstva, ili, poslije, "trojednog" jugoslavenskog kraljevstva, na svoju unutrašnju scenu ne propušta tu vrst sudionika i energija, oni se, *predvidljivo*, usmjeruju tamo gdje se ne mora pokorno "skidati šešir ni pred žandarom ni pred gospodinom". U takvim primjerima zorno izbija na javu kako je odselidba "u Meriku", ponovimo P. Sloterdijka – "povratak korijenu".

Na popisu čimbenika što specifično, *iznutra*, osnažuju težnje odselidbi i olakšavaju odselidbene odluke svakako je i nezanemarljiv proces propasti/nestanka tradicionalne konfiguracije svakodnevna života seljačkog svijeta. U njegovu je središtu *raspad kućnih udruga*. (Bićanić, 1937., Pavličević, 1989., Pavličević, 2010.) Promotri li se ta promjena u okviru shematizma opće evolucije seljačkog svijeta u modernu razdoblju, što je predlaže H. Mendras, izbija na vidjelo kako je po srijedi promjena "klasične", *autarkične* jedinice seljačkog svijeta; na njezinu mjestu ustaljuje se *tržištem orijentiran individualni seljački posjed.* Po srijedi je strukturna promjena. Na njezinu kakvoću upućuju svi mjerodavni autori. R. Bićanić međutim dodaje kako su dvije skupine čimbenika dodatno ubrzale nestanak kućnih udruga. To su demografski i gospodarski čimbenici. Gospodarski se svode na brojnije i snažnije tržišne imperative. Budući da udruga nije konstruirana za stvaranje tržišnih viškova, takvim imperativima ne može valjano izaći u susret. Drugačije rečeno, ona je u novim okolnostima *gospodarski neuspješna.* Demografski čimbenici svode se na izrazitiji povišak broja stanovnika u razdoblju 1880.

– 1890.; Bićanić upozoruje kako je prva, i najveća, dioba kućnih udruga došla ubrzo nakon toga; sukladno tomu, veći broj ljudi oblikovao je i veći unutrašnji pritisak koji se minimizira ubrzanom unutrašnjom diobom. Time je novoj množini seljaka stavljena u izgled perspektiva gospodara individualna seljačkog posjednika. No u tim, prijelaznim, procesima posve "neprijelazno" djeluje kolonijalna fosilizacija seljačkog statusa. Unatoč nekolikim agrarnim reformama u promatranom razdoblju, većina seljaka, ne računaju li se pojedine politički povlaštene skupine (primjerice, "solunci" u prvojugoslavenskom razdoblju), mora svoj posjed oblikovati kupnjom i otkupom. Time je izravno izložena voljama financijskog kapitala, po ocjeni M. Mirkovića (1968.), izvana nadređena, po stvarnoj društvenoj moći, institucionalnom sklopu u hrvatskom društvu. Na toj podlozi oblikuju se dva usporedna, a negativna, procesa. Prvi je *zaduživanje seljaka*. Po Bićaniću, zemlja je bila skupa, rokovi otplate kratki i sustav kreditiranja neuređen. Ukratko, zaduživanjem se seljak, kao posve *novim*, novčanim, sredstvom, i dalje fiksirao za *stari* status, na društvenu dnu. Drugi je proces *postupno smanjivanje i usitnjavanje seljačkog posjeda*. O tome je napisana brojna mjerodavna literatura pa ovdje nije potrebno posebno o tome raspravljati (vidjeti, primjerice, Bićanić 1974. – 75., Stipetić, 1979., Puljiz, 1985. i drugi). Većinski su udio zadobila "patuljasta" gospodarstva, nesposobna za ozbiljniju djelatnost u tržišnim uvjetima. Na drugoj strani, demografi upozoruju da u promatranom razdoblju i stanovništvo ulazi "u tranziciju". To znači, između ostaloga, kako se značajno smanjila opća stopa mortaliteta, a da se stopa nataliteta zadržala na relativno visokoj razini, zbog čega se značajno povećao prirodni prirast. Zaključno, oblikuje se neuravnoteženo unutrašnje stanje u seljačkom svijetu zabilježeno u kritičnoj literaturi pod označnicom "*agrarna prenapučenost*" (Bićanić, 1940.).

Sam pojam, po Bićaniću, nije bez mana. Po srijedi je "relativan" pojam kojim se odgovara na pitanje o broju ljudi na nekom području koji mogu živjeti od zemlje, pod uvjetom da je ona jednako razdijeljena te da nijedan poljodjelac ne mora ići na rad za nadnicu izvan vlastita posjeda, drugomu. Konkretne vrijednosti dobivene su na temelju procjena skupljenih anketom u 1200 sela. Procjene se naslanjaju na spoznaje seljaka u ondašnjim, i fizičkim i socijalnim i tehničkim, prilikama. Analizom tih uvida Bićanić je zaključio da na onodobnom području Banovine Hrvatske agrarni višak iznosi 875.000 osoba ili 34% ukupna poljoprivredna stanovništva (zabilježena popisom iz 1931. godine). Taj se podatak, dakako, može *orijentacijski* rabiti i za opis stanja u prethodnim decenijima.

Skicirane unutrašnje promjene, dakle, ostavljaju *trostruk* trag. Prvo, odvajaju od tradicijom učvršćenih predložaka zajedničkog života (nestanak kućnih udruga); drugo, novu, posjedničku autonomiju malog zemljovlasnika dužničkim pritiskom pretvaraju u *staru* ovisnost o socijalnom dnu; treće, oblikuje se nemala skupina ljudi kojoj nije zajamčen nikakav izvor zarade, ali ni egzistencija općenito, u sklopu seljačkog svijeta. Ona je čist "višak". Nije teško uočiti kako svaki od spomenutih tragova djeluje kao specifičan i osamostaljen poticaj na odselidbu. Seljački svijet *iznutra* više nije ni tradicionalno zavičajan; nije ni okvirom oblikovanja nove individualne autonomije, a za nemalu skupinu seljaka nije ni mjestom ne samo minimalne, nego ikakve, životne perspektive.

Poznato je da se na opisani splet silnica unutrašnje preobrazbe seljačkog svijeta u razdoblju prve modernizacije naslonio i tlak još dvaju *vanjskih* događaja. Prvi je svezan sa svjetskom agrarnom krizom u razdoblju 1873. – 1895. Tada, prvi put, na svjetsko tržište hrane izlazi SAD, i, dakako, spušta cijene. Time europsko poljodjelstvo, pa i hrvatsko, zapada u posebne teškoće izazvane *manjkom konkurentnosti*. Drugi je ciklična nestašica hrane i glad. Budući da, vidjelo se, unutrašnji ustroj seljačkog svijeta u onodobnoj Hrvatskoj nema imuniteta na krize, bilo na takve, izazvane manjkom hrane, bilo na drugačije, izazvane epidemijama ili prirodnim poremećajima, njegovi pripadnici plaćaju i najokrutnije cijene tih poremećaja. No prema sintaktičkim, kolonijalnim, pravilima Carstva, ta činjenica nije sablažnjiva. Po srijedi je ustroj gdje se drži samorazumljivim da je socijalno dno obvezatno snositi glavne "troškove" društva, ostajući, pri tomu *u doslovnu smislu* – dno. Budući da su skicirane promjene pokazale množini pripadnika dna *kako se više ni ondje, na dnu, ne može opstati, još manje na njega vratiti* jer je i ono postupno rastvoreno novim shematizmom posve *ograničene, pače, lažne, modernizacije* (Karaman, 1986.) oni i nisu imali drugih mogućnosti nego se – odseliti.

Osnovni kvantitativni podatci

Probiti se do posve pouzdanih brojčanih podataka o broju odseljenih iz Hrvatske u razdoblju prve hrvatske modernizacije jedva da je moguće. Nekoliko je razloga tomu.

Prvo, sve do godine 1898., u onodobnoj banskoj Hrvatskoj nije bilo nikakve sustavne zabilježbe odseljeničkih skupina. Te je godine, poznato je, banskom odredbom naloženo upravi kako treba voditi statistiku odseljenih. Banska se uprava ne proteže na onodobnu Dalmaciju i Istru pa

je primjena odluke ostala ograničena na samo jedan dio današnjeg hrvatskog teritorija.

Drugo, svi odseljeni nisu i popisani. Poznato je, primjerice, kako je u razdoblju uoči Prvog svjetskog rata carska, austro-ugarska, vlast bila zabranila odselidbu u inozemstvo. No zabrana nije zapriječila odseljavanje; samo je pripomogla "premještaju" podataka o broju odseljenih iz "bijele", službene statistike, u "sivu".

Treće, pojedina područja današnje Hrvatske tijekom promatranog razdoblja uglavnom su u sastavu različitih upravnih cjelina, gdje su na djelu, nerijetko, posve specifični odseljenički poticaji i promjene učinci kojih se sustavno ne bilježe (primjerice, Istra, Dalmacija, Vojna granica).

Četvrto, i sami pristupi popisu stanovništva mijenjali su se tijekom razdoblja pa prisutne razlike otežavaju valjanu i pouzdanu usporedbu rezultata.

Peto, tijekom razdoblja mijenjali su se i teritorijalni likovi popisivačkih cjelina. U više slučajeva pokazalo se kako je teško ustanoviti točne obrise tih teritorijalnih prerazdioba, a time i točne podatke o odseljenima.

Šesto, koliko je vidljivo, odselidba je proces stariji od uspostave popisnih službi i mehanizama. V. Holjevac (1967.) upozoruje kako se snažniji odseljenički valovi javljaju (ne računaju li se odselidbe iz razdoblja obrane od osmanlijske agresije) još sredinom 19. stoljeća, oko 1860. godine, kada nema nikakve javne svijesti o posebnosti odseljeničkih skupina i o potrebi njihova popisa.

Uzmu li se spomenuti razlozi u obzir analitičarima ostaje na raspolaganju "tijesno" međupodručje rada, gdje su dobiveni rezultati o odselidbi (kao i doselidbi), za pravo, *procjene*. One se, dakako, temelje na raspoloživim podatcima koliko je moguće. Ali, budući da su podatci nepotpuni, demografska analiza nudi procjene razložno se oslanjajući na navlastite analitičke metode i teorijske modele. Pouzdanijih uvida od tih – nema.

Za svrhu ovoga rada poslužit ćemo se analitičkim tablicama što su ih sastavili I. Nejašmić (1991.) i J. Gelo, A. Akrap i I. Čipin (2005.). Nastale su u sklopu kritičkih, opsežnijih, radova o depopulaciji (I. Nejašmić) i o demografskom posustajanju hrvatskoga društva u 20. stoljeću (J. Gelo, A. Akrap, I. Čipin). Cjelovitiji uvidi i zaključci o tim temama izloženi su u posebnim studijama. Stoga se ograničujemo na uporabu samo osnovnih skupina podataka radi jasnije predodžbe o grubim kolikotnim obrisima odseljavanja u promatranom razdoblju.

Godina	Ukupan broj stanovnika (popisan ili procijenjen)	Prirodni priraštaj između dva popisa	Očekivani broj stanovnika na osnovi prirodnog priraštaja (kol. 1 + kol. 2)	Neto migracijski saldo (razlika između stvarnog i očekivanog broja stanovnika)
	1	2	3	4
1869.	2 398 000	68 000	–	40 000
1880.	2 506 000	352 000	2 466 000	–3 000
1890.	2 855 000	303 000	2 858 000	4 000
1900.	3 162 000	434 000	3 158 000	–135 000
1910.	3 461 000	175 000	3 596 000	–55 000
1914.	3 581 000	18 000	3 636 000	–156 000
1921.	3 443 000	400 000	3 599 000	–58 000
1931.	3 785 000	375 000	3 843 000	–10 000
1940.	4 150 000	–192 000	4 160 000	–178 000
1948.	3 780 000		3 958 000	
Ukupni neto migracijski saldo 1869. – 1948.				–551 000

Izvor: I. Nejašmić, 1991., str. 109.

Tablica 1.
Neto saldo vanjske migracije stanovništva Hrvatske u razdoblju 1869. – 1948.

Iz predočene tablice vidljivo je da, počevši od razdoblja 1890. – 1900., neto migracijski saldo postaje *stabilno* negativan. Po veličini vršna su razdoblja 1900. – 1910.; 1914. – 1921.; 1940. – 1948. Uzme li se za bazu broj stanovnika godine 1900., postotni udio negativnog salda u ukupnu broju stanovnika u tim je razdobljima približno u rasponu 4,3% – 5,5%.

Kako je, pak, s podatcima o broju odseljenih, vidljivo je u idućoj tablici.

Tablica 2.
Bilanca vanjske migracije stanovništva Hrvatske u razdoblju 1869. – 1948. (procjena)

Razdoblje	Apsolutni broj			Apsolutna prosječna godišnja bilanca ($\bar{B}$)	Godišnja stopa bilance ($\bar{b}$)	Bruto vanjska migracija (D + I = 100,0)	
	Doseljavanje (D)	Iseljavanje (I)	Bilanca (B)			Udio (%)	
						D	I
	1	2	3	4	5	6	7
1869.–1880.	50 000	10 000	40 000	3 636	14,8	83,8	16,7
1880.–1890.	60 000	63 000	–3 000	–300	–1,1	48,8	51,2
1890.–1900.	30 000	26 000	4 000	400	1,3	53,6	46,4
1900.–1910.	25 000	160 000	–135 000	–13 500	–40,8	13,5	86,5
1910.–1914.	15 000	70 000	–55 000	–13 750	–39,1	17,6	82,4
1914.–1921.	6 000	162 000	–156 000	–22 286	–63,5	3,6	96,4
1921.–1931.	30 000	88 000	–58 000	–5 800	–16,1	25,4	75,5
1931.–1940.	15 000	25 000	–10 000	–1 111	–2,8	37,5	62,5
1940.–1948.	14 000	192 000	–178 000	–22 250	–56,1	6,8	93,2
	245 000	796 000	–551 000	–6 974	–21,1	23,5	76,5

Izvor: I. Nejašmić, 1991., str. 110.

Po predočenim podatcima u razdoblju omeđenu u tablici godinama 1869. – 1948., iz Hrvatske je odselilo 796.000 osoba. Omeđimo li razdoblje godinom 1940., broj se smanjuje: *iznosi 604.000 osoba.*

Dva se "vršna" podrazdoblja po broju odseljenih posebno ističu. Prvo je podrazdoblje 1900. – 1910. Tada se odselilo, po tabličnim podatcima, 160.000 ljudi, a ukupno do 1914., 329.000 osoba. Po procjeni ondašnjeg autoritativnog analitičara hrvatskog odseljeništva J. Lakatoša (I. Čizmić, 1974. – 1975.) broj stvarno odseljenih iz Hrvatske u istom razdoblju, do 1914. godine *iznosi, okvirno, 500.000 ljudi*. Procjena I. Nejašmića je, vidi se, manja, ali je, svejedno, ukupan broj odseljenih u tom razdoblju iznimno velik.

Drugo je "vršno" razdoblje 1914. – 1921. U tim godinama na djelu su, napose po svršetku Prvog svjetskog rata, brojne odselidbe etničkih skupina prema matičnim državama. Budući da je, kako je naznačeno, u razdoblju prve hrvatske modernizacije Carstvo poticalo naseljavanje drugih skupina na hrvatski teritorij, stvarajući na taj način potrebnu osnovu za kolonijalnu razvojnu politiku, po slomu Carstva nemali broj pripadnika tih skupina seli se prema matičnim zemljama i državama (Češka, Ugarska, Austrija, Njemačka). Po procjeni I. Nejašmića, u skupini odseljenih u promatranom razdoblju takvih je odseljenika približno 100.000.

U podrazdoblju između dva svjetska rata važnije su od drugih dvije činjenice. Prvo, do, približno godine 1929. odselidba se nastavlja približno slično onomu iz godina prije Prvog svjetskog rata. Drugo, tridesetih godina odselidba slabi. Razlog tomu analitičari pripisuju učincima svjetske gospodarske krize tridesetih godina, te aktivnim zakonskim ograničenjima doseljavanja što ih primjenjuju SAD i neke druge odselidbom "ciljane" zemlje.

Promjene u razdoblju 1940. – 1948. izravna su posljedica djelovanja triju glavnih čimbenika: Drugog svjetskog rata, kao rizična događaja; "novih granica" na hrvatskom zapadu, navlastito u Istri; uspostave totalitarna modela vlasti u ondašnjoj, drugoj, Jugoslaviji, u koju je uključena i Hrvatska. U hibridnu sastavu te skupine odseljenih nalaze se ratne izbjeglice i prognanici: bivši ratni zarobljenici; skupine vojnika i civila iz NDH koje su se povukle na zapad namjeravajući se predati savezničkim vlastima izvan domašaja nove komunističke vlasti; optanti iz područja pripojenih Hrvatskoj, a koji su odabrali živjeti u Italiji ili, poslije, drugdje u zapadnim zemljama; pripadnici posebnih etničkih skupina, Čeha, Mađara, Poljaka, Nijemaca i drugih; prebjezi, pretežno politički motivirani, u prvim

godinama poraća. Na toj hibridnoj podlozi zabilježena je, po ponuđenim tabličnim podatcima, po broju *najveća odseljenička skupina* u cijelom promatranom razdoblju, s, približno, 200.000 osoba. Po Nejašmiću, međutim, ima temelja veličinu te odseljeničke skupine povećati na, približno, 250.000 osoba.

Razdioba podataka koju su sastavili J. Gelo, A. Akrap i I. Čipin razlikuje se po tomu što je polazna godina pomaknuta sa 1869. na godinu 1900.; autorima je namjera pružiti uvid u demografske promjene u hrvatskom društvu tijekom 20. stoljeća *kao cjeline*. Druga razlika, stoga, nudi cjelovit pregled promjena do zaključne 2001. godine. Kako je s time, vidljivo je u idućoj tablici.

Godina	Broj stanovnika		Selilački saldo			
	Na bazi stvarnog porasta	Na bazi prirodnog prirasta	Međupopisni	Godišnji		Zbroj
				Broj	Stopa (‰)	
1	2	3	4	5	6	7
1900.	3.161.456	3.161.456	0	0	0,00	0
1910.	3.460.584	3.594.438	–133.854	–13.385	–3,87	–133.854
1921.	3.443.375	3.629.096	–185.721	–16.884	–4,90	–319.575
1931.	3.785.455	3.853.105	–67.650	–6.765	–1,79	–387.225
1948.	3.779.858	4.076.399	–296.541	–17.444	–4,61	–683.766
1953.	3.936.022	3.998.309	–62.287	–12.457	–3,16	–746.053
1961.	4.159.696	4.269.687	–109.991	–1.749	–3,31	–856.044
1971.	4.169.707	4.428.176	–258.469	–25.847	–6,20	–1.114.513
1981.	4.391.139	4.332.450	58.689	5.869	1,34	–1.055.824
1991.	4.499.049	4.465.642	33.407	3.341	0,74	–1.022.417
2001.	4.203.357	4.450.712	–247.355	–24.736	–5,96	–1.269.772

Izvor: J. Gelo, A. Akrap, I. Čipin, 2005., str. 70.

Tablica 3.
Promjene selilačkog salda Hrvatske u 20. stoljeću

Premda su u tablici izloženi podatci za cijelo 20. stoljeće, u ovom ulomku osvrnut ćemo se samo na razdoblje 1900. – 1948. godine. U tom razdoblju ukupni negativni seliteljski saldo iznosi 683.766 osoba. On je, vidljivo je, nešto veći nego, također negativni, migracijski saldo što ga predlaže I. Nejašmić. Odnos je: –683.766 : –551.000. Posebno je velik negativni seliteljski saldo u međupopisnom razdoblju 1931. – 1948.: iznosi ukupno –296.541. (Po tome se znatno razlikuje od procjene I. Nejašmića.)

Kako je s brojem odseljenih i doseljenih, vidljivo je u idućim tablicama.

Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Ukupan broj odseljenih		Udio (%) u ukupnom stanovništvu	
		Između dva popisa	Zbroj (kumulativ)	Međupop. odseljenih	Ukupno odseljenih
1	2	3	4	5	6
1900.	3.161.456	–	–	–	–
1910.	3.460.584	235.332	235.332	6,80	6,80
1921.	3.443.375	379.742	615.074	11,03	17,86
1931.	3.785.455	149.471	764.545	3,95	20,20
1948.	3.779.858	497.103	1.261.648	13,15	33,38
1953.	3.936.022	112.607	1.374.255	2,86	34,91
1961.	4.159.722	244.046	1.618.301	5,87	38,90
1971.	4.426.221	409.464	2.027.765	9,25	45,81
1981.	4.601.469	87.919	2.115.684	1,91	45,98
1991.	4.784.265	71.501	2.187.185	1,49	45,72
2001.	4.437.460	491.629	2.678.814	11,08	60,37

Izvor: J. Gelo, A. Akrap, I. Čipin, 2005., str. 80.

Tablica 4.
Promjena broja odseljenih osoba iz Hrvatske tijekom 20. stoljeća

Po procjeni autora, *ukupan zbroj* odseljenih iz Hrvatske u razdoblju 1900. – 1948. iznosi 1.261.648 osoba, dakle, znatno više nego što je procjena I. Nejašmića. Korijeni su razlike u procjenama odseljavanja u razdobljima 1910. – 1921., 1921. – 1931. te, poglavito, u razdoblju 1931. – 1948. Po broju odseljenih posebno se ističu razdoblje 1910. – 1921., kada su odselile 379.742 osobe, i razdoblje 1931. – 1948., kada su odselile 497.103 osobe.

U oba razdoblja okvir društvenih promjena omeđila su dva događaja: svjetski rat i promjena državnih granica i političkog poretka. Oni su, u osnovi, već "standardiziranim" odselidbenim putanjama i praksama dodali nove i specifične poticaje i motive. Spomenuti podatci posredno umanjuju uvjerljivost, inače teorijski udobne, tvrdnje kako je odselidba izravnom posljedicom pretežno gospodarskih teškoća. Te se teškoće, dakako, ne mogu i ne smiju zanemariti. Ali se na njih, vidljivo je, ne mogu reducirati poticaji na odselidbu što nastaju u tektonskim trenjima ratnih događaja ili političkih i državnih preokreta.

U tablici su korisna još dva podatka. Postotni udjeli odseljenih u ukupnom stanovništvu, promatraju li se na međupopisnim razinama, u rasponu su približno 4% – 13%. Usporedimo li to s orijentacijskim udjelom od 10% koliko se drži da iznosi udio odseljenih u europskim zemljama u cjelini u razdoblju 1850. – 1914. (vidjeti: Nejašmić, 1991., str. 37) razložno je zaključiti kako su varija-

cije, unatoč različitim povijesnim razdobljima kada se zbivaju, ipak u europskim omjerima. Međutim, promatraju li se postotni udjeli odseljenih u ukupnu stanovništvu kumulativno, vidljivo je kako je zaključno s godinom 1948. udio narastao na 33%, ili drugačije rečeno, odselio se *svaki treći* hrvatski žitelj.

Na idućoj tablici vidljivi su podatci o doselidbi.

Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Ukupan broj doseljenih		Udio (%) u ukupnom stanovništvu	
		Do godine popisa	Između dva popisa	Ukupno doseljenih	Doseljenih između dva popisa
1	2	3	4	5	6
2001.	4.437.460	519.915	232.966	11,72	5,25
1991.	4.784.265	463.164	102.747	9,68	2,15
1981.	4.601.469	418.466	136.769	9,09	2,97
1971.	4.426.221	371.359	150.995	8,39	3,41
1961.	4.159.722	274.153	134.055	6,59	3,22
1953.	3.936.022	252.461	50.320	6,41	1,28
1948.	3.779.858	369.040	200.561	9,76	5,31
1931.	3.785.455	272.127	81.821	7,19	2,16
1921.	3.443.375	379.783	194.021	11,03	5,63
1910.	3.460.584	281.692	101.478	8,14	2,93
1900.	3.161.456	–	–	–	–

Izvor: J. Gelo, A. Akrap, I. Čipin, 2005., str. 74.

Tablica 5.
Promjena broja doseljenih u Hrvatskoj u 20. stoljeću

Po procjeni J. Gele i drugova, u promatranom razdoblju do 1948. u Hrvatsku se doselilo 369.040 osoba. Procjena I. Nejašmića predlaže broj od 245.000, ali za duže razdoblje, koje seže duboko u 19. stoljeće. Vidljivo je kako su i ukupan broj doseljenih i postotni udjeli u pojedinim međupopisnim razdobljima u ukupnu stanovništvu, mnogo skromniji u usporedbi s brojem odseljenih. Na taj je odnos, uostalom, već upozorila i stabilna negativna selidbena bilanca u 20. stoljeću. Razdioba podataka i u ovoj tablici posredno podupire tvrdnju kako su ratna razdoblja osamostaljeni čimbenici utjecaja na seliteljske prakse i putanje. I godine 1921., i godine 1948., dakle, u obje godine *poratnih* popisa stanovništva, udjeli doseljenih uočljivo su veći nego li u ostalim razdobljima. Na isti zaključak upućuje i broj doseljenih zabilježen godine 2001. (također godine prvog popisa nakon ratne, 1991.).

Na ovom je mjestu korisno dodati još dvije činjenice. Prvo, doselidba u Hrvatsku nije ni približno toliko bila predmetom analitičke pozornosti koliko odselidba. Stoga

taj proces J. Gelo opravdano drži *neistraženim* procesom. Drugo, *doselidba se ne može izjednačiti s povratništvom odseljenih*. Premda su povratnici iz odseljeništva sastavnom podskupinom u populaciji doseljenih, doseljeništvo se, grubo promatrano, proteže na mnogo širu osnovu. Ono se kao zrcalni proces opravdano rabi u analizama demografskih promjena i bilanca, ali je odseljeništvu zbiljski zrcalni proces samo – *povratništvo*.

Glavni odselidbeni smjerovi, obilježja i tipovi odseljenih

Uvjerljivo *najvažniji selidbeni smjer*, kada se rasuđuje po broju odseljenih, jest selidbeni smjer prema razvijenim zemljama Sjeverne Amerike: SAD-u i Kanadi. Po službenim podatcima Hrvatskog zemaljskog statističkog ureda u razdoblju 1899. – 1913., primjerice, s područja Hrvatske i Slavonije odselile su se 186.573 osobe. Od toga broja u Sjedinjene Američke Države uselilo je 166.579, dakle, uvjerljiva većina. Pak, po podatcima različitih parobrodarskih društava, što su organizirala prijevoz odseljeničkih skupina u istom razdoblju iz hrvatskih zemalja iselilo se 527.535 osoba. Od toga broja u SAD se uselila 329.251 osoba. Po podatcima iz godišnjih izvješća vlasti SAD-a (Annual reports of the Commissioner General of Immigration) u razdoblju 1900. – 1909. u SAD su doselila 226.434 Hrvata. Po ocjeni V. Holjevca (1967.) (a na tragu J. Lakatoša), u razdoblju 1899. – 1913. iz Hrvatske se ukupno odselilo 501.000 ljudi. Od toga broja uvjerljiva većina, 450.000 ljudi, uselila se u SAD.

U prvojugoslavenskom razdoblju broj useljenika u SAD znatno je manji. Na prerazdiobu djeluje, kako je naznačeno, svjetska gospodarska kriza početkom tridesetih godina. Ali i činjenica da SAD, godine 1921., zakonom o uselidbi nastoji ograničiti useljavanje stanovništva iz pojedinih zemalja pa i iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Novi zakon iz 1924. u tom je pogledu još strožiji. Njime je useljenička kvota za prvu Jugoslaviju ograničena na 671 osobu godišnje. Sličan odnos ubrzo je preuzela i Kanada pa je i ta odluka pridonijela postupnu slabljenju broja odseljenika na tom odseljeničkom smjeru.

Drugi odseljenički smjer je prema pojedinim zemljama Južne Amerike, poglavito prema Argentini, Čileu i Brazilu. Po procjeni V. Holjevca, tim se smjerom do kraja Drugog svjetskog rata odselilo približno 250.000 ljudi. No i na tom smjeru, vidljivo je, djeluju, napose tridesetih godina, restriktivne useljeničke politike.

Treći je odseljenički smjer prema Australiji i Novom Zelandu. Taj odseljenički smjer, po broju odseljenika,

mnogo je slabiji od američkih smjerova. No broj osoba koje odseljavaju iz Hrvatske tim smjerom postupno se povećava ovisno o politikama ograničavanja uselidbe što ga provode pojedine zemlje na oba američka kontinenta. Tim se smjerom, procjenjuje V. Holjevac, odselilo približno 120.000 osoba.

Četvrti smjer odselidbe je onaj prema zemljama Zapadne Europe. Privlačnost europskih zemalja odseljeničkim skupinama povećava se ovisno o učincima svjetske gospodarske krize tridesetih godina prošlog stoljeća, te ovisno o strogoći useljeničke politike u zemljama na oba američka kontinenta. Međutim, u usporedbi s krugom europskih zemalja privlačnih hrvatskim odseljenicima u razdoblju 15. – 18. stoljeća, kada prednost imaju srednjoeuropske zemlje u hrvatskom susjedstvu, te apeninske pokrajine na zapadu i jugu, u razdoblju prve hrvatske modernizacije prednost imaju zemlje iz *same modernizacijske jezgre*: Francuska, Belgija, industrijska područja Njemačke. Po podatcima vidljivim u statističkim tablicama V. Holjevca (1967.), u razdoblju 1927. – 1939., odselilo je u europske zemlje s teritorija Banovine Hrvatske 46.013 osoba.

Peti smjer opravdano je zvati *rezidualnim*. To je smjer prema *afričkim zemljama* gdje je, dakako, najvažnija odselidba u Južnoafričku Republiku. Tim se smjerom, po ocjeni V. Holjevca, odselilo približno 10.000 hrvatskih žitelja.

Razdioba odseljeničkih putanja iz razdoblja prve hrvatske modernizacije po skiciranim smjerovima ne poništava, dakako, činjenicu da su brojni odseljenici otišli i u druge zemlje. No usporedba odseljeničkih skupina po broju odseljenika koji su rabili pojedini smjer ukazuje na *nedvosmislenu hijerarhiju smjerova* u odseljeničkom odabiru zemalja doselidbe. Ta hijerarhija posredno potvrđuje kako Amerika nije samo cilj nego i – korijen.

Tko se odseljava? Općeniti naslov što se hrvatskim odseljenicima redovito dopisuje jest: *privremeni odseljenik*. Naslovom se implicira da je odseljenička odluka strukturno prožeta *povratničkom namjerom* (animus revertendi). To bi imalo značiti da se u odseljeničkoj samodefiniciji odluka o odselidbi ne poistovjećuje s odlukom o konačnom odlasku iz zemlje podrijetla. Naprotiv. Na početku 20. stoljeća namjera odseljenika da samo privremeno proboravi, određeno vrijeme, u odabranoj zemlji, držala se *posebnošću* upravo hrvatskog odseljeništva. Govoreći na saborskoj sjednici godine 1900. o hrvatskom odseljeništvu zastupnik F. Potočnjak, primjerice, ovako skicira temeljna obilježja hrvatskog odseljavanja: "Ovaj polazak naših ljudi u svijet

ne nosi na sebi karakter izseljavanja, to nije ono što se pod tim izrazom razumijeva kada se o izseljavanju govori, nego taj naš svijet redovito ide samo *privremeno na zaradu* (podcrtali autori) na više godina, pa kad se pomogao, kada je polučio, radi čega je pošao, vraća se natrag, dapače, to biva i onda kada svoju obitelj sa sobom vodi." (Saborski zapisnici 1897. – 1902., IV, 95). Sličnu predodžbu o hrvatskom odseljeništvu iz razdoblja prve hrvatske modernizacije nudi i pravaš E. Barčić (1905.): "Zato to u pravom smislu riječi nije iseljavanje, jer se od ovih koji putuju u Ameriku jedva 3% ne vraća u svoj zavičaj, dok se 97% nakon nekoliko godina, skupivši lijepu svotu novca, opet vraća u zavičaj i tu ostaje." (Saborski zapisnici 1901. – 1906., V, 294). Jesu li spomenuti onodobni hrvatski uglednici "ratovali" s činjenicama? Po našoj ocjeni – nisu. Svoje prosudbe očito temelje na ponašanju brojnih nezanemarljivih "herojskih" skupina iseljenika koji su u inozemstvo otišli na privremeni rad. I koji su ustrajali u odluci o povratku. Međutim, glavne teškoće nastaju kada se takve povratničke skupine nastoje, *zajedno sa svojim inozemnim uspjehom,* integrirati u zemlju podrijetla/zemlju povratka. Ta je zemlja ostala predmoderno ista. Ali povratnici više *nisu isti*. Teškoće s kojima se suočavaju omeđuju nov okvir odlučivanja, gdje sjaj odluke o privremenu odseljavanju blijedi. A konačna odluka uvire u dramu *trajnog odlaska*.

Toj je skupini oprečna odseljenička skupina, koja u sebi zadanu razdoblju ne uspijeva dostatno zaraditi ili na koji drugi način akumulirati ciljana dobra i uspjehe pa "planirani" povratak – odgađa. O njezinoj statističkoj veličini postupno se oblikuje sve jasnija slika. Tako primjerice sabornik A. Pinterović tek koju godinu nakon E. Barčića upozoruje na mali broj odseljenika što se vraćaju u Hrvatsku. D. Krmpotić u pismu Hrvatskom državnom saboru 1907. ustvrđuje kako se "zaključiti može sa nekom vjerojatnosti da će ih se oko 20% vratiti u domovinu ako ostanu okolnosti u S. D. onakve kakve su sada." (Hrvatski arhiv, Spisi Hrvatskog sabora 1069./1906.–1911.). I onodobni autoritativni analitičar odseljeničkih procesa, I. Lupis-Vukić, ustvrđuje "premda skoro svaki naš čovjek odlazi u svijet s čvrstom nakanom da se kući povrati, ipak jedan dosta veliki postotak a iz raznovrsnih uzroka ostaje ih definitivno u svijetu te ih domovina mora ubrojiti u svoj *posvemašnji gubitak*" (podcrtali autori). (*Naše iseljeničko pitanje*, 16)

U prvojugoslavenskom razdoblju, vidjelo se, odseljeničke su bilance skromnije. Na drugoj strani, upozoruje V. Holjevac (1967.), vidljive su brojnije povratničke skupine, navlastito iz SAD-a. Iz ostalih zemalja povratništvo

je skromno, ako ne i zanemarljivo. Najbrojnije su skupine povratnika zabilježene u godinama po okončavanju Prvog svjetskog rata. Ta se tendencija održava, približno, do sredine tridesetih godina kada vidljivo slabi.

Iz ponuđene, i dakako ograničene, argumentacije posve je očito kako se hrvatsko odseljeništvo *ne može* homogeno svrstati u odselidbeni tip s obvezujućom povratničkom odlukom. Polazna namjera zacijelo nije prijeporna. Ali teškoće na koje odseljenici nailaze u zemlji doselidbe, ili, pak, u zemlji podrijetla, po pravilu, odluku o trajnom povratku pomiču prema "obzoru neodređenosti". No živjeti u obzoru neodređenosti idealnotipično moguće je tek osamljenicima ili radikalnim nomadima, a i njima u posve reduciranim okvirima. Nasuprot tomu, uhvaćeni u mreže svakodnevnog života brojni "obični" odseljenici odluku o trajnoj odselidbi donose i prije ikakve, svjesno formulirane, inačice. Zasnutak obitelji u zemlji doselidbe, oblikovanje određena načina života, integracija u lokalnu zajednicu i socijalne mreže i slični procesi i postupci jednostavno brišu otvorenost mogućnosti povratka. I prije nego što je odluka o trajnoj odselidbi jasno formulirana i donesena ona je – već na djelu. Naznačeni smjer događaja uopće ne mora biti svezan s izvanrednim uspjesima u zaradi ili u čemu drugom što je u odseljeničkim odlukama bilo prisutno na mjestu glavne svrhe ili cilja odselidbe. Ali je svezan s jednom vrsti nove *socijalne i egzistencijalne udobnosti* koju odseljenik prihvaća kao samorazumljivo i nenadoknadivo dobro, kakvo se u zemlju podrijetla povratkom *ne može prenijeti*. Koliko je vidljivo, taj način odlučivanja praktičnim socijalnim ukorijenjavanjem znatno je olakšan u slučajevima kada je u zemlji doselidbe već prisutna kolika-tolika srodnička ili prijateljska mreža. Djelujući kao svojevrsna emigrantska "posteljica", takva mreža olakšava oblikovanje i konstituiranje likova svakodnevna života putanjom koju izravno ne određuje stupanj ostvarenja glavnih odseljeničkih aspiracija i ciljeva. Premda, primjerice, odseljenik cilja dobro zaraditi, mreža ga ukorjenjuje u prihvatljive obrasce svakodnevice pa on postaje novim "domorodcem" i unatoč tomu što je zamisao o dobroj zaradi i bogatstvu ostala na popisu želja, ili se samo djelomično ostvarila. Po srijedi su, dakako, prilagodbe što se obično ne ističu na popisu glavnih pokretača na odselidbu, ali su nedvojbeno moćnim likovima novog ukorjenjivanja. I, dakako, novih identitetskih rješidaba.

Po podatcima već spominjana onodobnog analitičara odselidbe J. Lakatoša, više od 86% hrvatskih odseljenika u austro-ugarskom razdoblju prve hrvatske modernizacije *seljačkog je podrijetla* (Holjevac, 1967.). Iz tada manjinske,

gradske populacije, na odselidbu se odlučuju samo nekoliki obrtnički ili trgovački pomoćni radnici. Slična je tendencija vidljiva i u prvojugoslavenskom razdoblju, premda se nazire i lagano povećanje brojnosti skupina radnika, više nekvalificiranih nego kvalificiranih. Uočena činjenica je, za pravo, predvidljiva. Socijalna i funkcionalna sektorska razdioba hrvatskog stanovništva u razdoblju prve modernizacije određena je, već je i prije naznačeno, statističkom prevlašću seoskog svijeta i seljaštva. Stoga je razložno očekivati da će se u tako masovnoj promjeni, kakvo je odseljavanje, ta razdioba gotovo linearno odraziti. Ukratko, budući da su u onodobnom hrvatskom društvu seljaci uvjerljiva statistička većina, bit će uvjerljiva statistička većina i u odselidbenim skupinama. Većina ima skromnu imovinu, obično malo zemlje za obradu. Odselidbom se te imovine ne odriču, naprotiv, vjeruju kako će je uštedom u inozemstvu povećati i oploditi. Pokraj takve, oveće skupine, vidljiva je i skupina onih bez ikakve ozbiljnije imovine, bezemljaši; po ocjeni V. Holjevca, po srijedi je tipični "agrarni proletarijat". Zacijelo i ta dvojnost utječe na povratničke odluke. Odseljenici s barem skromnom imovinom u zemlji podrijetla ozbiljnije će uzimati zamisli i planove o povratku. Odseljenici bez imovinske "kvote" u tom su pogledu "slobodniji", pa se s manje krzmanja upućuju u "istraživanje" drugih egzistencijalnih mogućnosti, gdje odluka o povratku nije ni središnja ni obvezujuća.

U razdoblju do Prvog svjetskog rata odseljenici su, pretežno *mladi ljudi*. Po podatcima J. Lakatoša u razdoblju 1900. – 1912. 25,8% odseljenika imalo je do 20 godina; 33,6% imalo je 20-29 godina; 24,3% imalo je 30-39 godina; 13,3% imalo je 40-49 godina; samo 3% bilo je starije od 50 godina. Unatoč promjenama omjera između pojedinih dobnih skupina, isti je predložak na djelu i u razdoblju između dva svjetska rata.

Odseljenička je većina u austro-ugarskom razdoblju prve hrvatske modernizacije uglavnom *nepismena*. Iseljenički list *Branik*, primjerice, koji je izlazio u Chicagu godine 1902., ovako komentira tu činjenicu: "Po statistici koju sabira na iskrcavanju doseljenička oblast – dolazi Hrvata iz Hrvatske i Slavonije više od 40% nepismenih (…) istina jest da ovdje neima niti jedan postotak od 200.000 Hrvata koji bi izučeni zanatlije bili. Do nedavno bili su skoro svi Hrvati doseljenici kod kuće seljaci, nu u zadnje vrijeme, u zadnje dvije godine, počeli su nešto doseljavati zanatlijski radnici." (*Branik*, Chicago, 1. 8. 1902.).

I analize S. Gažija ukazuju na to. Po njegovim podatcima, od 367.239 Hrvata i Slovenaca, useljenih u SAD do godine 1910., samo se 17.600 izjavilo radnicima; 270

izvijestilo je kako imaju neka stručna znanja kao obrtnici ili činovnici, dok ostali nisu spomenuli nikakvu profesiju pa se razložno može pretpostaviti kako su po srijedi seljaci. Od spomenuta broja bilo je 123.438 doseljenika nepismeno, dakle, *približno 40%* (S. Gaži, 1956., *Croatian Immigration to Allegheny County 1882 – 1914*, Pittsburgh, str. 18).

Po podatcima V. Holjevca vidljivo je kako se to obilježje odselidbenih skupina u razdoblju između dva svjetska rata *bitno promijenilo*. Postotak nepismenih sada je *neznatan*. Većinska je skupina u rubrici: čita i piše. Premda je takva tehnička formulacija pismenosti, za pravo, prilično rastezljiva, jer se u nju mogu upisati i oni koji jedva sriču slova kao i oni za zbilja pismeni, sam nalaz da je u odseljeničkoj populaciji većinska ukazuje na dvije činjenice "u sjeni". Prva je takva činjenica odselidba većeg broja radnika, premda, kako je naznačeno, povišak njihova broja nije nimalo dojmljiv. Druga takva činjenica leži u učinku organiziranog napora, najprije nagodbenjačke hrvatske uprave, a onda banovinske, cilj kojega je obuhvatiti "pučkom" naobrazbom ukupno hrvatsko stanovništvo. Tridesetih godina, napose u zalaznim godinama toga razdoblja, vidljivo je kako su određeni rezultati, premda nedostatni i skromni, ipak postignuti. Nije, dakako, time nestalo nepismenih. Nije nestao ni predložak po kojemu koliko je više nepismenih, toliko je više i odseljenih. Ali od zaključnih tridesetih godina, barem idealnotipično promatrano, hrvatski odseljenik nije nepismeni marginalac umjesto kojega i za kojega pišu i govore – drugi.

U cijelom promatranom razdoblju u odselidbenim su skupinama većina *muškarci*. U razdoblju do Prvog svjetskog rata žene su selile mnogo rjeđe, još rjeđe cijele obitelji. No već u godinama uoči samog rata povećavaju se oba udjela. Primjerice, postotak žena u hrvatskom odseljeništvu godine 1910. bio je 10%; godine 1912. već obasiže 30%. U korijenu "ženskih" odluka na odselidbu rjeđe je gospodarska ili profesionalna aspiracija, pretežu motivi kao što su: odlazak mužu ili odlazak radi udaje. Tendencija poviška postotnog udjela žena u odseljeničkim skupinama nastavlja se i u razdoblju između dva svjetska rata. Tada je i više slučajeva odselidbe cijelih obitelji. U tom je razdoblju vidljivo i brojnije odseljavanje s pomoću rodbine ili dijelova obitelji koji su se odselili prije i koji su se u zemlji doselidbe već ukorijenili. Budući da su u mnogim, obično manjim, hrvatskim zaseocima ili selima, žitelji višestruko rodbinski svezani i bliski, odselidba uz pomoć članova obitelji ili dijelova obitelji već prije odseljenih množi primjere napuštanja *cijelih seoskih naselja*. (Primjeri odselidbe

iz Blata na Korčuli, ili, poslije, sa Suska, primjerice, u tom su pogledu i više nego poučni.)

Razdioba odseljenika po regionalnom podrijetlu pokazuje da se stanovništvo odseljava s *cijelog hrvatskog teritorija*. U nekim razdobljima prednjači odseljeništvo podrijetlom s jadranskog područja. V. Holjevac sugerira da je njegov udio u odseljeništvu u promatranom razdoblju oko 50%. No u drugim razdobljima prednjače kontinentalna područja. Primjerice, u razdoblju 1889. – 1912. najjače je odseljavanje iz onodobne Zagrebačke županije (tada i teritorijalno najveće). Svojevrsni je paradoks da je odselidba s područja Hrvatskog Zagorja i iz Varaždinske županije najskromnija, premda bi, zbog tamošnje prenapučenosti, razložno bilo očekivati više odseljenih upravo iz tih krajeva. Podatci, međutim, pokazuju da se ondje ukorijenila tradicija sezonske selidbe.

Kako se selilo? Po V. Holjevcu (Holjevac, 1967., str. 22 – 23) mogu se razlikovati dva glavna načina. Prvi je "tradicionalan". Svodi se na selidbe, pretežno Hrvata iz Dalmacije, Istre i Primorja, koji su plovili kao mornari pa su s brodova nerijetko i "dezertirali". Taj je način u uporabi sve do sredine 19. stoljeća i "zlatne groznice" u Sjevernoj Americi oko godine 1849. Drugi način je noviji, a oblikuju ga velike brodarske tvrtke, u suradnji s većim američkim poduzećima kojima je hitno potrebna jeftina radna sila. Organizira se, najprije, akviziterska, "agentska" služba, zadužena za privlačiti i novačiti ljude. Za troškove prijevoza nudi se kredit, koji se poslije može otplatiti ili vratiti. Hrvatski odseljenici skupljaju se po većim lukama u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj ili Nizozemskoj, kao što su Cherbourg, Hamburg, Bremen, Genova, Le Havre, Amsterdam, Rotterdam, Liverpool, Marseille, Napulj, Trst; poslije su rabljene i hrvatske luke, navlastito Rijeka, Gruž i, premda manje, Split. U razdoblju, primjerice, 1923. – 1933., prijevozom odseljenih gospodare ove tvrtke: "Cunard Line", "Hamburg America Line"; "Hamburg Süd America", "The United State Line", "Holland America Line", "Cosulich Line", "White Star Line", "Royal Mail Company", "Orient Line" i druge. Ne računa li se "Cosulich Line", u prijevozu hrvatskih odseljenika domaća brodarska poduzeća jedva da sudjeluju. Ne mogu konkurirati organizaciji velikih brodarskih tvrtaka.

Tipovi odseljenih. Većina analiza upućuje u zaključak kako je *gospodarsko odseljeništvo* u praksi hrvatske odselidbe najvažnije. Podsjetiti je kako se razdoblje 1880. – 1914., kada je iz Hrvatske odselilo brojno pučanstvo, okvirno poklapa s "gladnim godinama" i u Austro-Ugarskom Carstvu i u širem europskom okružju. Nerodica je, dakako,

pogađala i hrvatsko pučanstvo. Primjerice, onodobni tjednik *Svjetlo* piše 1898. o tim prilikama u Hrvatskoj ovako: "Sa svih strana stižu glasovi o stradanju naroda u Hrvatskoj. Užasna neman, glad se širi istom nekoć plodovitom i bogatom Slavonijom. Narod skapava, narod se seli." (*Svjetlo*, 3. 4. 1898., br. 12). Premda je citirani ulomak tonom blizak apokaliptičnom glasniku iz kakva razdoblja mitologijske katastrofe, vidljivo je kako nestašica hrane i broj gladnih u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće postaju autonomnim pokretačima (*push* događajima), ponašanja onih koji su im trajnije izloženi. Pišući 1904. o tim godinama, novi seljački "tribun" S. Radić ustvrđuje (…) "habzburška monarhija i druge podunavske države traže od svojih državljanina porez po najmodernijem sustavu (…) dok se država i društvo natječu u toj modernosti i trgovac i obrtnik, a pogotovu radnik i seljak u čitavom je podunavlju od prilike na istom stupnju znanja i svijesti, gdje je bio pred pedeset, dapače, i pred sto godina (…) te se niži narodni slojevi najedanput nađu u takvoj situaciji iz koje bježe glavom bez obzira. Bijeg je već zahvatio najplodnije krajeve Hrvatske i Ugarske." (S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb, 1904., str. 337). Već smo u prijašnjim ulomcima upozorili na nekoliko modernizacijskih "slijepih mjesta" gdje se množi i stvara ponajveći broj teškoća u hrvatskom društvu. U Radićevu ulomku oni se, u osnovi, sažeto predočuju upućujući na nedvosmislen zaključak kako je *modernizacijska nesposobnost* austro-ugarske vlasti, na jednoj strani, te doslovna životna ugroza, na drugoj strani, širokih slojeva hrvatskog pučanstva, oblikovala specifičnu društvenu situaciju gdje je *bijeg* glavnim oblikom *racionalna* uklanjanja životnih teškoća. Proglasiti ili klasificirati korijene spomenutih teškoća tek gospodarskim znači prihvatiti jednu vrst redukcije, koju, vidi se, odbija i S. Radić. Na djelu je generalizirani predložak upravljanja kolonijalnim sredstvima i načinom, a, očito je, i s kolonijalnim ciljevima. Na toj podlozi oblikuju se *masovne ugroze stanovništva kao strukturno nužne posljedice.* Budući da široko hrvatsko pučanstvo ne raspolaže ni političkom ni institucionalnom moći potrebnom za takvo stanje promijeniti, spašava se, upozoruje Radić, bijegom s mjesta ugroze, točno onako kako se, po modernijim teorijama rizika, ponašaju skupine izložene stabilnu i nenadziranu riziku. Stoga je opravdanije skicirani korijen odselidbe klasificirati kao jednu vrst *produžena otpora strategiji predmodernosti* što je rabi i zlorabi ondašnja *carska* uprava.

Na toj podlozi točnije se diferencira i nekoliko za zbilja gospodarskih poticaja na odseljavanje. Prvo, *usitnjenost seljačkog posjeda*. Po statističkim podatcima iz razdoblja

uoči Prvog svjetskog rata od ukupna broja seljačkih gospodarstava u onodobnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1% veće je od 100 jutara; 8% su u rasponu 20-100 jutara; 20% u rasponu 10-20 jutara; 27% u rasponu 5-10 jutara; 31% su u rasponu 1-5 jutara a 13% manje je od 1 jutra zemlje (*Statistički atlas Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, 1915., 39). Usitnjenost je ostala trajnim obilježjem i u razdoblju između dva svjetska rata. Ona, jednostavno, ne omogućuje ni veću uspješnost u poljodjelstvu ni primjerenu modernizaciju rada na zemlji.

Drugo, seljačka *prezaduženost*. Ona je, po nalazima onodobna i već spominjana stručnog analitičara I. Lupisa-Vukića glavnim izazivačem seljaštva na području Banske Hrvatske na odselidbu. U Dalmaciji, pak, to je, po istom autoru, vinogradarska kriza prouzročena potpisivanjem vinske klauzule između Austro-Ugarskog Carstva i Italije 1892. godine, kojom se štiti vinogradarstvo potpisnica, a hrvatsko se vinogradarstvo u Dalmaciji ostavlja snalaziti samo kako zna, umije i može. A može malo.

Treće, *propadanje brodarstva na jedra* i dugoročna preobrazba tehničke osnovice brodarstva. Taj proces postupno dovodi na rub propasti i tradicionalne brodograditelje i brojne male brodovlasnike jedrenjaka koji su uspješno održavali prometne veze i trgovačku razmjenu na obalnom i otočnom južnohrvatskom području.

Četvrto, *odsutnost aktivne razvojne politike na selu*. Na nju sažeto upozoruje K. Janda: "Osim pomanjkanja industrije imade i drugih okolnosti, koje sile našeg seljaka na iseljavanje. U prvom redu su to *nesređene gospodarske prilike* (podcrtali autori), po seljaštvo skroz pogubno imovinstvo, a napose naslijedno pravo, nepravedna organizacija kredita, cijepanje seljačkog posjeda, potpuno pomanjkanje modernih socijalnih uredaba i zakona za zaštitu seljaka, neobrazovanost i nepismenost naših seljaka. K svemu tomu došle su još parcelacije zemljišta. U kratko vrijeme pokupovani su skoro svi veleposjedi u Hrvatskoj i Slavoniji i parcelarno rasprodani seljaštvu, i ta činjenica u dvojakom pravcu djeluje na iseljavanje. S jedne strane nestalo je veleposjeda kod koga je seljak mogao uvijek zadužiti koju svoticu gotova novca, a mogao je u nuždi naći i pomoć. S druge strane seljak je na vjeru kupio zemljište, pak sad treba da to odplati. Rokovi odplate su kratki, iz svoga posjeda te kupovine ne može izvući pa mu tako ne preostaje drugo nego poći u Ameriku i, s tamo zasluženim novcem dug isplatiti." (*Naše iseljeničko pitanje*, 33).

Peto, *odsutnost industrijske ekspanzije*. U citiranu ulomku na odsutnost industrije ukazuje i K. Janda. Ona je, jednostavno rečeno, u hrvatskim onodobnim prilikama

razvojno blokirana pa pojedini primjeri industrijske inicijative ne mogu nadomjestiti strukturni manjak sektora kao cjeline. Zato s toga sektora ne mogu doći ni odgovarajuće ponude ili pozivi na masovnije zapošljavanje seljaštva, ostavljena, kako je vidljivo, i bez dugoročne razvojne i bez kratkoročne životne perspektive.

Šesto, *nemoderna uprava*. Na nju posebno upozoruje A. Pinterović, onodobni saborski zastupnik. "To zlo (odseljavanje, prim. autora) mora da leži u nama samima, jer nema sumnje da ne bi ljudi bježali iz domovine da im je dobro u njoj. Kriva je tome *dosadanja uprava* (podcrtali autori), a donekle i naša inteligencija koja nije htjela da narod poučava i da ga odvraća od iseljavanja (…) Kad sam kazao da krivim upravu, to mislim na mnoge naše općinske uprave i druge faktore, koji nisu uvijek činili svoju dužnost, a naročito našu inteligenciju, koja nije onom ljubavlju radila oko toga da narod digne u ekonomiji i prosvijetli, a u tome leži razlog što u narodu nije gospodarska snaga jaka, da ne bi morao bježati u tuđinu. Kad bi se kod nas kroz 40 godina za podizanje privredne snage narodne i za narodnu prosvjetu potrošilo toliko energije, umne snage, vremena i truda koliko u stranačku politiku, vjerujte, gospodo, danas bi mi stajali na mnogo višem stupnju, a toga *iseljeničkog pitanja* (podcrtali autori) ne bi bilo ili ne barem u tolikoj mjeri kao što je danas." (Saborski zapisnici IV, 1910., 808).

Premda citirani sabornik upozoruje u govoru i na neprimjerene prakse u naobrazbi, njegova kritika cilja ponajprije na nedostatnu kakvoću upravljačkog aparata. Manjak potrebne kakvoće birokracijskog aparata, vidjelo se prije, izravno je svezan s otežanom modernizacijom u Carstvu kao cjelini. Premda se dakako mogu u granicama pojedinih institucionalnih "džepova" oblikovati i uspješniji primjeri djelovanja uprave, navlastito lokalne uprave, generalizirani predmoderni tlak Carstva ne ostavlja, vidi se, otvorenima uporabljive alternativne izlaze. Zato svećenik D. Krmpotić, pišući godine 1907. Hrvatskom saboru iz Sjedinjenih Američkih Država i može ustvrditi: "Naši kapitalisti ne rade svojim kapitalom. Zadovoljni su sa kamatama koje banke ili dividendama na dionice (…) Gospoda su stvorila veliki jaz između naroda i sebe. Pod narodom mislim na našeg seljana. Nema on povjerenja u kaput. Onda nije čudo kad je ovdje u *slobodnoj zemlji* (podcrtali autori) da se upravo odvraća od gospodina iz Europe." (Spisi Hrvatskog sabora, 1907. – 1911., br. 1069, Hrvatski arhiv).

Političko odseljeništvo. Razmotre li se kritično do sada ponuđeni podatci o obilježjima hrvatskog odseljeništva u

razdoblju prve hrvatske modernizacije ne čini se razložnom pretpostavka kako je odselidba potaknuta posebnim političkim poticajima. Produženi otpor carskoj strategiji predmodernosti hrvatski odseljenici pružaju, poglavito, "glasujući nogama", dakle, odselidbom, ne pretvarajući samu odselidbu u politički događaj u užem sektorskom smislu.

Ipak, ne može se zanemariti jedna vrst odselidbe izravno *politički* potaknuta. U razdoblju do 1918. godine vidljivo je nekoliko takvih poticaja.

Na prvom je mjestu poopćeno *institucionalno nasilje* nad hrvatskim seljaštvom što se konvencionalno praktcira kao sredstvo germanizacije (na dijelovima pod austrijskom upravom) ili ugarizacije (na dijelovima pod ugarskom upravom). Na atlasu je nasilnih postupaka, već je prije naznačeno, množina uskrata "prirodnih" prava, kao što su pravo na uporabu hrvatskog jezika na carskim ustanovama (željeznica, pošta); dnevnopolitičko favoriziranje ugarskog ili njemačkog protudruštva; zabrane seljačkih prosvjeda protiv sistemskih nepravda; okrutnost u praksi redarstva; i srodne. Političko nasilje posebno je prisutno u razdoblju banovanja grofa D. Khuena Héderváryja (1883. – 1903.). Nije nevažno što takva politička i upravljačka praksa sustavno daje prednost srpskim skupinama u hrvatskom društvu, koristeći ih kao posebno protudruštvo koje "bočno" djeluje u savezu s organizatorima nasilne ugarizacije.

Na drugom je mjestu izravno *političko zatiranje* hrvatskog državnog identiteta i ovlasti. Premda se, po padu banske vlasti D. Khuena Héderváryja, oblikovala nova politička većina, poznata pod nazivom: Hrvatsko-srpska koalicija, na vlasti sve do završetka Prvog svjetskog rata, aktivno zatiranje hrvatskog državnog identiteta i ovlasti na djelu je u cijelom spomenutom razdoblju. U hrvatskim područjima pod austrijskom upravom na djelu je srodan proces. U takvu kontekstu hrvatski politički otpor kadšto zadobiva i "terorističke" oblike. U kritičnoj literaturi u razdoblju do 1914. spominju se dva pokušaja atentata na nositelje carske vlasti. Prvi je počinio L. Jukić, godine 1912., pucajući na ondašnjeg bana S. Cuvaja. Drugi je počinio S. Dojčić, 1913., pucajući na onodobnog kraljevskog komesara u Hrvatskoj, I. Skerlecza. U tom je drugom slučaju odseljenički trag posve vidljiv: Dojčić je *povratnikom iz odseljeništva*, iz SAD-a (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.). No, da su na djelu politički poticaji na odselidbu u razdoblju do Prvog svjetskog rata zorno, premda posredno, otkriva i *političko* djelovanje različitih odseljeničkih udruga i organizacija. Među njima je samo manjinska

skupina privržena zamisli o dugoročnu opstanku Hrvatske u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Većinske su, naprotiv, dvije koje prednost daju zamislima o (budućoj) Hrvatskoj *izvan* Austro-Ugarske Monarhije. U prvoj su skupine što zagovaraju uspostavu *samostalne hrvatske države*. U drugoj su skupine što optimalnu političku budućnost Hrvatske vide u uspostavi *nove jugoslavenske države* (gdje bi Hrvatska trebala biti samostalnom jedinicom). Na toj se podlozi organiziraju i različiti oblici potpore političkom otporu praksama političkog nasilja prisutnima u Hrvatskoj. U tom kontekstu, zacijelo, kao specifičan politički poticaj, prisutan među mlađim odseljenicima, jest i izbjegavanje dugotrajne vojne obveze u vojsci Carstva (u mornarici, primjerice, pune četiri godine). To nije vojska koja se može poistovjetiti s "našom", hrvatskom.

Tipološki promatrano, politički poticaji na odselidbu u razdoblju nakon godine 1918., nisu drugačiji. Već je ubojstvo "pobunjenih" domobrana na Trgu bana J. Jelačića u Zagrebu 5. 12. 1918., kada su prosvjedovali zbog gubitka hrvatske državne samostalnosti, jasno navijestilo kakva se politička praksa u prvojugoslavenskom razdoblju ima očekivati. Samo tri dana potom, 8. 12. 1918., hrvatsko je odseljeništvo odgovorilo prosvjednom rezolucijom na skupu u Clevelandu (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.), jasno označujući prvojugoslavensko "prisajedinjenje" novim oblikom političkog nasilja nad Hrvatskom i Hrvatima. Kako piše A. Čuvalo (*Hrvatsko slovo*, 17. 12. 2010., str. 16), godine 1921. u Chicagu pala je i *prva žrtva* prvojugoslavenskog političkog nasilja nad Hrvatima u odseljeništvu. Po srijedi je ubojstvo hrvatskog novinara i izdavača Antuna Basetića 5. 11. spomenute 1921. godine. Među njegovim bližnjima vladalo je uvjerenje kako su ga ustrijelili američki pripadnici srpske terorističke organizacije "Crna ruka", inače na stalnoj potpori i zaštiti srpske (tajne) policije. Premda je ta organizacija formalno ukinuta godine 1917., njezini su pripadnici, zacijelo, nastavili djelovati u promijenjenim organizacijskim oblicima.

Osim otpora poopćenom političkom nasilju prvojugoslavenske vlasti, koja cilja ograničavanju i socijalnih i nacionalnih prava hrvatskog pučanstva, u razdoblju 1918. – 1940. oblikovala su se i tri *posebna* politička organizatora otpora. Prvi je nastao na tragu Zakona o zaštiti države godine 1921., kojim je zabranjen rad komunističkih stranaka. Komunisti, poznato je, izvanjsko, inozemno, uporište dobivaju u novonastalom SSSR-u. Po srijedi je, statistički promatrano, manjinska skupina, rubna u "zapadnoj" teritorijalnoj razdiobi hrvatske odselidbe, ali nezanemariva po pripravnosti na revolucionarno/terori-

stičko suprotstavljanje prvojugoslavenskoj vlasti. Druga skupina, također pripravna na uporabu revolucionarnih/terorističkih postupaka u rušenju prvojugoslavenske države, jesu ustaše. Već u prosincu godine 1928., nakon što su u prvojugoslavenskoj skupštini ustrijeljeni S. Radić i drugovi, dva prvaka ustaškog pokreta, B. Jelić i G. Perčec, ilegalno bježe iz zemlje. Godine 1929. iz zemlje bježi i A. Pavelić, prva osoba ustaškog pokreta. U inozemstvu, baš kao i komunisti, pronalaze države zaštitnice (Italija, Mađarska) i s njihovom pomoći politički djeluju protiv prvojugoslavenske vlasti. Treći je organizator političkog otpora, poznato je, Hrvatska seljačka stranka. U rujnu 1929. i njezini politički prvaci J. Krnjević i A. Košutić odlaze u inozemstvo, organizirajući potom u hrvatskoj odselidbi širu mrežu organizacijskih podružnica Stranke. Nakon ubojstva njihova neprijepornog vođe, S. Radića, 1928., unatoč tomu što Stranka sudjeluje u političkim procesima kasnih tridesetih godina (u razdoblju nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934. godine), vodstvo Stranke drži da uspješan politički otpor mora oblikovati povezujući političko djelovanje u Hrvatskoj i u odseljeništvu. No, za razliku od prvih dviju skupina, komunista i ustaša, Hrvatska seljačka stranka, unatoč tlaku prvojugoslavenskog državnog terora, dosljedno ostaje *demokratskom* strankom, udaljenom od terorističkih i totalitarnih postupaka komunista i ustaša. I, među Hrvatima, većinskom.

Promotre li se dakle u skiciranu kontekstu, politički poticaji na odselidbu svakako su nezanemarivi. Premda je u nemalom broju odseljeničkih primjera teško razlučiti utjecaj političkih čimbenika na odselidbenu odluku od gospodarskih i socijalnih, držimo očitim kako se s njihovom prisutnošću mora računati. Vidljivo je, k tomu, kako se u odseljeništvu postupno oblikuje *slobodnije* političko djelovanje u usporedbi s onim u Hrvatskoj. Veći stupanj političke slobode u odnosu na prilike u zemlji jasno je vidljiv napose u prvojugoslavenskom razdoblju. Već je tada vidljivo kako je hrvatska odselidba postala važnim, ako ne i najvažnijim, generatorom praksa nadahnutih zamislima o hrvatskoj državnoj i političkoj samostalnosti.

Odseljeništvo potaknuto odselidbenom tradicijom. Na njegove omjere u razdoblju do Prvog svjetskog rata zorno je upozorio jedan komentar u listu *Crvena Hrvatska* (30. 4. 1904., br. 18). Pisac članka veli: "Istina je i to da siromaštvo najviše goni naš narod na iseljavanje. Ali ipak moramo priznati da dimenzije koje je ono preuzelo upućuje nas i na to da istražimo i druge uzroke. Jedan od ovih uzroka je svakako *neka vrst manije* (podcrtali autori) koja je obuzela svijet. Sele se i oni koji ne bi trebali. Seljenje je

postalo neka vrst spekulacije, ali ta spekulacija je vrlo riskantna." Na srodan se način na tu vrst ponašanja osvrće i I. Lupis-Vukić. "Primjer očev potiče sina, susjedov susjeda, ograničeni broj onih koji u svijetu uspiju vabi bezbroj drugih, koji se niti ne osvrću na mnogo veći broj onih koji propadoše (…) Djeca, rana mladost, videć gdje sve starije hrli u svijet bivaju obuzeti nekom neodoljivom *željom za svijetom*" (podcrtali autori). (*Naše iseljeničko pitanje*, 15) U ponuđenim ulomcima uočljive su dvije činjenice. Prvo, postoji poseban tip odselidbe koji se ne može svezati s političkim, gospodarskim ili socijalnim teškoćama odseljenika, nego se *autonomno* oblikuje i prakticira. Drugo, taj se tip odselidbe naslanja na *već učvršćenu odselidbenu tradiciju* na pojedinim hrvatskim područjima, i obnavlja se, kao i u drugim predlošcima ponašanja oblikovanim solidarnošću, *specifičnom imitacijom* već učvršćene odselidbene tradicije. U ovom slučaju autoritet tradicije linearno se premjestio na novi oblik ponašanja koji, za pravo, prekoračuje granice i okvire na tradiciju naslonjenih zatvorenih lokalnih društava. Strukturno promatrano, tradicijsko je ponašanje zadržalo središnje mjesto ponašanja i djelovanja koje članovi zajednice, mehaničkom solidarnošću, ponavljaju. No *sam se sadržaj* toga ponašanja paradoksalno preokrenuo u ponašanje koje usmjeruje i potiče na – napuštanje same zajednice. Razložno je pretpostaviti kako taj odselidbeni tip nije nestao po okončanju prvog, "herojskog" vala hrvatskog odseljavanja do Prvog svjetskog rata. Brojne tradicionalne zajednice na hrvatskom selu žive i poslije, pa je zasnovano vjerovati kako se i one služe istim, inverznim ili paradoksalnim, modelom uporabe tradicije u stvaranju nove odselidbene perspektive.

Odseljeništvo potaknuto likovima "novog svijeta". U kretanju odseljeničkih skupina što se podvode pod predloženi naslov nije na prvom mjestu bijeg od životnih nedaća u zemlji podrijetla, premda se, dakako, učinak životnih nedaća ne može/ne smije podcijeniti. Na prvom je mjestu specifičan *imaginarni sklop* kojim se predočuje zbiljnost "novoga svijeta", ponajprije, američkog, i njegova privlačna moć. Po okončanju građanskog rata, šezdesetih godina 19. stoljeća, SAD je odlučno odpočeo stvarati na industrijskom sektoru temeljeno gospodarstvo. Unutrašnja prostranost države nije dopustila da se, unatoč tradicionalnu američkom izolacionizmu, ugrozi oštrina tržišne konkurencije između različitih sudionika industrijskog sektora. Po predlošku "napreduj ili umri " postupno se oblikovala i učvrstila planetarno konkurentna tehnička struktura kao stvarna osnova rada američkog industrijskog sektora. Za njegov napredak bilo je potrebno brojno

i prilagodljivo radništvo. Kao i u drugim, srodnim, prilikama SAD tu potrebu zadovoljava – uvozom. Od osamdesetih godina 19. stoljeća uvoz radništva iz drugih zemalja u SAD pravilno se poklapa s odselidbom pučanstva iz više europskih država, a poslije i azijskih, također u SAD. Prije spomenuti imaginarij kojim se obmata i prožimlje ta odselidba ne dopušta ustvrditi kako je ona homogena po glavnim poticajima. Jasno je da su prezaduženi hrvatski seljaci u novom pozivu na rad u SAD-u najprije vidjeli mogućnost popravka teškog životnog položaja. Ali je, također, jasno da se nemali broj odseljenih odlučuje odseliti potaknut klasičnom utopijskom pričuvom svakog masovnijeg odseljavanja: *obećanjima slobodna svijeta*. Pri tomu se konkretni likovi slobode ne ograničuju na apstraktne predodžbe o svijetu bez kolonijalnih/feudalnih prisila. Oni se postupno obogaćuju specifičnom i zavodljivom *igrom viška mogućnosti* što ih taj "novi" svijet ustrajno stvara i nudi. Drugačije rečeno, korijen očaravanja novim svijetom ne leži samo u zadanim izgledima na uspjeh u zaradi. Leži u širem spletu simbolično ponuđenih mogućnosti, a, *s obzirom na socijalnu i tehničku propusnost američkog društva, nerijetko i praktično ostvarivih*, kao jedne vrsti prečaca u stanje slobode. Podsjećamo na već prije spominjani paradoks P. Sloterdijka po kojemu smo svi mi (mislimo li na ljude kojima je sloboda važna) – iz Amerike. Zato se i može razložno ustvrditi kako u tom tipu odseljeništva Amerika nije samo cilj – *nego korijen*. Pa je odselidba, za pravo, *povratak korijenu*.

Držimo da se na toj podlozi mogu potpunije pojasniti i uspjesi brojnih *agenata* što su, u promatranom razdoblju američkog industrijskog napretka, agitirali po europskim i azijskim zemljama prikupljajući američkim poduzetnicima potrebno radništvo. Klasično odseljeništvo s čvrstom odlukom na povratak, dakako, ponajprije će se dati potaknuti izgledima na dobru zaradu. U Hrvatskoj, vidjelo se, opasanoj apokaliptičnim likovima "sedam mršavih krava", iliti likovima razdoblja gladi, takva su obećanja bila i više nego poželjna. Pogotovo uzme li se u obzir i činjenica da su pojedini agenti prijevozili ljude na trošak poduzeća. Ali je zasnovano pretpostaviti kako su uporabom imaginarija slobodna svijeta agenti zadobivali uvjerljivost koja nadmašuje uvjerljivost konvencionalnih kolonijalnih trgovaca "pokretnim ljudskim pričuvama mesa". Suočena s njihovom neočekivanom uspješnošću Hrvatska je vlast godine 1901. naredila da se poslovima "odpremanja osoba u prekomorske zemlje" smiju baviti samo posebnim dopusnicama ovlašteni ljudi. Ali, budući da su zakonske kazne bile male, sama intervencija vlasti nije puno promijenila na

stanju stvari. Zato saborski zastupnici G. Tuškan (1906.) i A. Pinterović (1910.) traže odlučniju intervenciju, bez, dakako, uočljive posljedice. Prisutnost spomenutih agenata gotovo automatski nameće usporedbu s radom odseljeničkih agenata u 16. i 17. stoljeću u onodobnoj Hrvatskoj. U oba slučaja po srijedi su ljudi koji rade na, modernizacijski rečeno, "krađi" stanovništva. No u 16. su stoljeću u jezgri ponuđenih obećanja životna sigurnost i mogućnost, prenosiva i na potomstvo, života izvan opasnosti od pada u ropstvo. (Ropstvo u ovom slučaju nije metaforično nego doslovno.) Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u jezgri su agentskih obećanja izgledi na zaradu i mogućnost života – u slobodi. Uočiti je da su obećanja iz 16. stoljeća pretežno negativna, po shemi: ne/ropstvo – ne/žrtva. U modernom razdoblju obećanja imaju izrazitiji pozitivni smjer: *zarada i sloboda*. Pak, činjenica da se i iza jednog i iza drugog dijela toga obećanja kriju labirintske negacije i jednoga i drugoga, pretvarajući tako spomenute agente u "trgovce kišom" (kako se u nekim proznim američkim ulomcima zovu opsjenari obećanjima boljeg života), teško da se može upisati na teret cinizma agenata ili na teret lakovjernosti odseljenih. Po srijedi je, za pravo, *svima očita opasnost od jalovosti tih obećanja*. Ali ta je opasnost već sadržajem "novog svijeta". Starim ionako gospodare likovi apokalipse.

Nema dostatna razloga pretpostaviti kako se u tom tipu odseljeništva išta važno promijenilo tridesetih godina. Pače, već prije spomenuta diktatura kuće Karađorđevića i otvoreni državni teror nad pripadnicima opozicijskih političkih skupina, a i nad pripadnicima Hrvata kao posebne *nacionalne* zajednice, uvjerljivost obećanja: zarada i sloboda, mogli su samo dodatno osnažiti. U tom razdoblju, vidjelo se, odselidbene su skupine brojem skromnije. Ali je očito kako je kontinuitet odselidbe stabilan. Nedvojbeno mu pripomaže i odseljavanje koje se definira – povratkom Americi kao korijenu.

Promotrimo li, dakle, ponuđene uvide orijentirani tipološkom shemom s početka ove knjige lako je uočiti kako se u razdoblju prve hrvatske modernizacije mogu jasno razlučiti *tri glavna tipa* hrvatskog odseljeništva.

Prvi, i najsnažnije prisutan, tip je *gospodarsko odseljeništvo*. Kao i u drugim odseljeničkim slučajevima i praksama ono je potaknuto, ponajprije, teškim gospodarskim prilikama u zemlji podrijetla, Hrvatskoj, a kadšto i prilikama gotovo apokaliptičnim. Posebni gospodarski čimbenici nisu, *sami za sebe*, izjednačivi s razlozima i uzrocima. Gospodarsko se odseljavanje ustaljuje u Hrvatskoj na široj podlozi koju presudno određuje *modernizacijska nesposobnost* carske vlasti, te, s tom nesposobnošću komplemen-

tarne*, kolonijalne upravljačke prakse* i postupci s pomoću kojih se ciljano slabi hrvatsko društvo, a pripremaju polazni uvjeti za naseljavanje novih doseljeničkih skupina, solidarnih s Carstvom, a potrebnih za efikasnu organizaciju kolonijalne uprave.

Drugi je tip *političko odseljeništvo*. Posredno promatran, i nemali dio gospodarskog odseljeništva može se držati političkim, budući da je odselidba izjednačiva sa svojevrsnim "glasovanjem nogama" (prijelaz stanovništva na tom stanovništvu poželjnije teritorije). No uoči Prvog svjetskog rata, te u razdoblju između dva svjetska rata, oblikuju se odselidbene skupine s jasnijim *političkim* poticajima i namjerama.

Treći tip je *kulturno odseljeništvo*. Vidjelo se, u njegovu su sastavu dvije podskupine. U prvoj je skupini odseljeništvo potaknuto prakticiranjem odseljeničkog ponašanja *na temelju vjernosti tradiciji.* Pri čemu se sam sadržaj tradicije promijenio: privrženost zavičaju zamijenjena je *privrženošću odseljeništvu predaka*. U drugoj skupini je odseljeništvo potaknuto simboličnim poticajima koji u jedno vežu dva temeljna dobra: zaradu i slobodu. Odselidbom, pretežno u SAD, takvo odseljeništvo ne trasira samo put u gospodarski bogatiji život nego konkretizira i sadržaj "života u slobodi".

Povratništvo

Prije osvrta na nekoliko osnovnih podataka o povratništvu korisno je podsjetiti kako se i povratništvo mora promatrati u širem kontekstu što ga određuje aktualna razvojna politika zemalja doselidbe. Baučić (1975.) razlikuje tri osnovne skupine povratnika.

U prvoj su skupini *spontani povratnici*. U toj skupini poticaji na povratništvo imaju korijen, uglavnom, u osobnim povijestima i u mijenama socijalnih mreža u koje su uključeni, kako u zemlji doselidbe tako i u zemlji podrijetla.

U drugoj su skupini *prisilni povratnici*. U njih treba uvrstiti sve one povratničke skupine što su na povratak prisiljene, bilo određenim pravnim i političkim postupcima u zemlji doselidbe, bilo promjenama gospodarskih i životnih prilika u istoj zemlji. U drugom slučaju i nije posve opravdano govoriti o prisili, jer nedostaje izravna politička i državna prisila. Ali, promatrano posredno, po srijedi je neželjeni povratak budući da su se gospodarske, ili, općenito, životne prilike promijenile na gore pa ta promjena djeluje kao autonoman čimbenik prisile.

U trećoj su skupini *stimulirani povratnici*. U promatranom razdoblju, strogo govoreći, stimulirana povratništva nema. Takvo povratništvo pretpostavlja izgrađene uzajamne, bilateralne ili multilateralne, veze između zemalja doselidbe i zemalja odselidbe, i institucija što oblikuju nacionalne koncepcije razvitka. U takvu okviru stimulacija povratništva obuhvaća i pomoć zemlje doselidbe zemlji odselidbe na razvitku odgovarajućih gospodarskih grana i djelatnosti gdje bi se stimulirani povratnici mogli po povratku zaposliti, ili zadobiti "zamjenske" mogućnosti što ih "stimuliranim" povratkom gube u zemlji doselidbe. Drugačije rečeno, u razdoblju do 1940. godine o povratništvu se može govoriti kao o kombinaciji spontanog i prisilnog povratništva.

U razdoblju do 1913. o broju povratnika govore samo podatci Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda iz Zagreba, za područje onodobne Hrvatske i Slavonije. Po tim podatcima, u razdoblju 1900. – 1913. vratilo se u domovinu *41.760 osoba*.

Pak, po podatcima državne statistike iz prvojugoslavenskog razdoblja, u godinama 1921. – 1939. na područje Banovine Hrvatske vratilo se *46.949 osoba* (Holjevac, 1967., str. 34 i 49).

Predočeni podatci podupiru dvije osnovne tvrdnje. Prvo, povratništvo je, do zaključno kraja Prvog svjetskog rata, *rezidualnom veličinom.* Uvjerljivo je nadmoćno odseljavanje. Drugo, u prvojugoslavenskom razdoblju, gledajući na apsolutne iznose, broj se povratnika donekle povećao u usporedbi s brojem iz austrougarskog razdoblja. Ali se znatno smanjio broj odseljenih zbog, kako je naznačeno, više razloga, među kojima su na prvome mjestu restriktivne politike uselidbe ciljanih zemalja. Zahvaljujući tomu, postotni udio povratnika u odseljeničkoj populaciji u prvojugoslavenskom je razdoblju uvjerljivo veći. Stoga je zasnovano pretpostaviti kako se u tom razdoblju *uspješnije* ostvaruje i polazna odseljenička namisao o *privremenu* odseljavanju.

Ni podatci o odselidbi i povratništvu u europske zemlje, raspoloživi u godinama 1930. – 1939., bitno ne mijenjaju točnost iznesenih tvrdnja (Holjevac, 1967., str. 12). U tom se razdoblju iz Hrvatske odselilo 31.885 osoba, a vratilo 28.196. Ta razdioba, međutim, pokazuje kako je u kontinentalnim selidbama povratništvo izrazitije. Ili, drugačije rečeno, udio povratnika u odseljeničkoj populaciji veći je tridesetih godina 20. stoljeća nego na njegovu početku; a veći je, također, u kontinentalnu europskom odseljeništvu, dakle, iz kruga *teritorijalno bližih* država, nego

li iz prekomorskih. Ali, uzmemo li apsolutne veličine u obzir, povratništvo ne oblikuje presudno odselidbenu zbilju. Ono je u cijelom promatranom razdoblju – sekundarno.

Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti

U raspravama prisutnim u onodobnoj hrvatskoj javnosti o odselidbi i njezinim učincima središnja su tri pitanja: Kako s nacionalnog stajališta ocijeniti odseljavanje? Koje su štete, a koje koristi od odseljavanja? Kakve su financijske i gospodarske bilance odseljeničkog novca? Nisu, dakako, mjerodavnom analizom obuhvaćeni svi raspoloživi javni izvori iz promatrana razdoblja. To bi imala biti posebna istraživačka zadaća. Ovdje će se tek ponuditi stanovit odabir stavova i ocjena kao jedna vrst orijentirajućeg uzorka inače obilnije građe.

Već godine 1902. A. Radić, drugi dio dvojca Radić, koji oblikuje novu političku i društvenu subjektivnost hrvatskog seljaštva (*Dom*, 27. 3. 1902., br. 6) piše: "Ovo što se danas događa s našim hrvatskim narodom – to nije selidba, to je rasap, rasulo. Tu se upravo bježi (…) tu se ne seli jer kad seliš uzimaš sa sobom kakvu takvu sirotinju – ne bježiš glavom bez obzira (…) Nije čudo što se narod seli iz primorja i gorskih krajeva, ali kad već bježi iz doma posavac – ostaje još nešto Srijema, pa smo gotovi". Dvije godine potom zadarski *Narodni list* (17. 7. 1904., br. 57) gotovo doslovno ponavlja ocjenu A. Radića: "Sa gospodarstvenog i političkog pogleda selidba je ubitačna za razvitak hrvatskog življa, a proslijedi li u dosadašnjem pravcu i broju ona postaje samoubojstvo narodno." Na srodnu je tragu i koju godinu potom list *Slobodna riječ*: "Iz svih krajeva Hrvatske i Slavonije bježe opet za rad sposobni ljudi u Ameriku, a krajevi, kao što je Gorski kotar, gotovo već opustješe, te u mnogim većim mjestima već po dvije trećine muškaraca preploviše Ocean, da u Americi nađu zarade i opstanka, čega im domovina ne može dati. To je ventil, koji naš narod u svakom pogledu slabi. Time što se najsposobnije i najkrepče radne sile iseljuju iz zemlje, gubi se privredna snaga domaćeg elementa, popušta otporna snaga naroda, a što ostaje to je i brojno i inače preslabo, da vodi borbu protiv jednog vladajućeg režima u zemlji i u državi, koji je sukriv na svim tim mnogostrukim nedaćama našeg naroda. Taj nesretni ventil je dakle zapravo sreća Rauchova režima kao i vlastodržaca u Pešti i Beču, koji taj režim na golemu i svestranu štetu naroda podržavaju" (*Slobodna riječ*, 13. 11. 1909., br. 211).

Srodnu ocjenu nude i novine što izlaze u odseljeničkim hrvatskim zajednicama u SAD-u. Primjerice, list *Hrvatska zastava* iz Chicaga (4. 8. 1904., br. 15) piše: "Činjenica je da je hrvatski narod uslijed prekobrojnog iseljavanja u daleki sviet oslabio. Silni porezi, slaba trgovina, posvemašnja neuređenost političkog i gospodarskog života sve to imalo je za posljedicu ogromno iseljavanje naroda u tuđe strane svijeta, akoprem je u samoj našoj domovini bilo prilike i prostora kako je i danas, da si narod popravi svoje stanje i ostane kod kuće na tlu svoga roda (…) No uz posve neorganizovani javni život, koji nam je uz naš nehaj i nepromišljeno zanašanje za praznim riječima, sapinjala i tuđa njemačko-mađarska ruka, narod seljački nije drugo znao, nego li pobjeći u tuđi svijet. Na njegovo pak mjesto osobito po Slavoniji počeše se naseljavati tisućama Njemci, Česi, Mađari (…) Ali istim časom ističemo da je hrvatski narod kroz iseljavanje izgubio već daleko preko 300 tisuća takvih energija, a to je za maleni narod kao što je naš, a pogotovo ako se uvaži da se ova brojka hrvatskih iseljenika većim dijelom odnosi na zdravi mužki svijet – upravo porazna činjenica. Radi se dakle u potpunom smislu te riječi o opstanku hrvatskog naroda, pa nije čudo, da se je napokon počela, akoprem do sada vrlo ograničeno, posvećivati iseljeničkom pitanju neka zabrinuta pažnja". Šest godina potom, dakle, 1910., kada intenzitet odseljavanja ulazi u vršno razdoblje, list *Zajedničar* (9. 2. 1910., br. 5) piše: "Selidba iz hrvatskih zemalja u Ameriku preotela je zadnjih 10 godina takav mah, da ona postaje pravom pogibelji za naš narodni opstanak."

S novinskog tla rasprava o odseljavanju premješta se i u znanstvenu i političku javnost, navlastito, dakako, opozicijsku. Godine 1903. onodobni predsjednik središnje hrvatske znanstvene ustanove, Akademije znanosti i umjetnosti, povjesničar T. Smičiklas, ustvrđuje: "Hrvatska je u gospodarstvu tako zapuštena, da se je najbolji dio našeg puka iselio najviše u Ameriku. Ako budemo na ovaj način naprijed kročili, mora Hrvatska propasti. Radne sile odlaze preko mora a kod kuće ostaju starci, žene, djeca." (*Dom*, 28. 5. 1903., br. 10).

U raspravama na Hrvatskom saboru pitanja o odseljeništvu postavljaju, ponajprije, opozicijski prvaci, navlastito pravaški. Već godine 1901. D. Starčević poručuje zastupnicima vladajuće nagodbenjačke većine: "Vi ćete opustošiti Hrvatsku. Potražite statistička data, pa ćete vidjeti koliko se naroda iseljuje." (Zapisnici Sabora, 21. 9. 1901., X, 19). Godine 1902. G. Tuškan ovako rasuđuje: "Ima nas, koji različito mislimo o žalosnom iseljavanju našega naroda. Nu ja držim, da nitko ne može reći, da je to uistinu na

korist samoga naroda i da bi bilo željeti, da to iseljavanje bude sliedilo u većoj mjeri nego je do sada." (Zapisnici Sabora, 1901. – 1906., II, 463). Na srodnu je tragu i istup A. Pinterovića 1910. godine: "Iseljavanje našeg naroda u Ameriku preotima zadnjih godina sve više maha, te se od godine do godine množi sve više broj onoga dijela našeg naroda koji je prisiljen raznim okolnostima, da mora ostaviti svoju domovinu i bježati u daleki svijet. Ako se to nastavi, može to pitanje iseljeničko postati upravo velika pogibelj za cijeli naš narodni opstanak. (…) "Taj dio naroda [misli na 500.000 iseljenika iz Hrvatske – prim. autora] bar velikim dijelom izgubljen je za Hrvatsku. Mnogi iseljenici stradaju u Americi u raznim teškim poslovima (…) jedan dio ostane, a manjina se vraća u domovinu. Ako uočimo sve te okolnosti možemo vidjeti kakva nas budućnost čeka, ako nećemo nastojati da se tomu zlu doskoči." (Zapisnici Sabora 1908. – 1913., I, 807). Slično ponavlja i zastupnik I. Zatluka godine 1914., dakle, na početku Prvog svjetskog rata. "Dok su se mnogi narodi u Austro-Ugarskoj ekonomski učvrstili, u Hrvatskoj su pridošle zle godine, razne pošasti, poskupljenje novca i moderan život, a kraj toga i ono neznanje, i tako nam je narod gotovo osiromašio i našao jedini spas i izlaz u tom, da se seli u prekomorske krajeve, da ondje zasluži nešto i da se tako spasi od propasti". (Zapisnici Sabora, 1913. – 1918., I, 572).

Na srodnu su općem tragu i istupi hrvatskih zastupnika u onodobnim upravljačkim središtima: Beču i Budimpešti. Primjerice, A. Tresić-Pavičić, zastupnik u Carevinskom vijeću od 1906., u prosincu godine 1910., na jednoj sjednici ustvrđuje: "Nepobitna je činjenica, da hrvatski narod gubi godimice na miljone baština svojih u tuđini umrlih sinova, i to zbog toga – da se blago izrazim – nemara austrougarskih konsula. Činjenica je nadalje, da naša diplomacija ne samo ne podiže škole u tim kolonijama, nego nastoji na sve moguće načine zapriječiti osnutak i uzdržavanje takovih škola sa strane jugoslavenskih iseljenika i pravi im svakodnevnih neprilika." (*Narodni list*, 4. 1. 1911., br. 1). Korisno je podsjetiti i na iskaze J. Bijankinija u istom Carevinskom vijeću. Godine 1912., opširnu analizu iseljeničkih procesa završio je riječima: "Ogromno iseljavanje iz hrvatskih zemalja nije nego samo naravna posljedica odnošaja koje su tuđinske vlade stvorile u tim zemljama i za koje bi habzburška monarhija mogla prije ili poslije slano platiti." (*Narodni list*, 8. 6. 1912., br. 45).

Poseban stručni prinos onodobnoj raspravi o hrvatskim odseljeničkim teškoćama dao je H. Sirovatka. Početkom 20. stoljeća boravio je više godina u SAD-u, među ta-

mošnjim hrvatskim odseljenicima. Po povratku je, godine 1907., napisao raspravu s naslovom: "Kako je u Americi i komu se isplati onamo putovati". U toj je raspravi upozorio da je hrvatsko odseljeništvo novijeg doba. Njegovo je bitno obilježje da nije u potrazi za domovinom nego u potrazi za radom i zaradom. Zato, po Sirovatki, točan naziv nije *od*seljenik nego *seljenik*, a imenica je – *seljeništvo.* Sukladno tomu, trebalo bi promijeniti i postojeće zakonske odredbe i institucionalno djelovanje. Sirovatka upozoruje kako je važan i onaj dio hrvatskog odseljeništva koji je ostao trajno živjeti u zemlji doselidbe. Na tragu analiza I. Lupisa-Vukića, Sirovatka predlaže kako treba razlikovati tri osnovne skupine odseljenika. To su: 1. privremeni odseljenici trajno privrženi zamisli o povratku (animus revertendi); 2. odseljenici trajno odseljeni i trajno nastanjeni u zemlji doselidbe (animus non revertendi); 3. potomci odseljenika popularno nazvani "treća generacija". Po Sirovatki, nijednu od spomenutih skupina ne bi trebalo u oblikovanju valjanog domovinskog odnosa spram odseljeništva zanemariti. Naprotiv, svaka je ta skupina važna, i svaka može odigrati korisnu ulogu u stvaranju novih odnošaja između stanovništva u zemlji podrijetla i odseljeništva u zemlji doselidbe.

Primjeri *gospodarskog vrednovanja* odseljeničkih procesa uočljivo se razlikuju s obzirom na racionalno uvažavanje korisnih posljedica što ih odseljeničke zarade odposlane u zemlju podrijetla potiču. Godine 1903. gospodarski stručnjak F. Milobar piše: "Ovo je sa stanovišta narodnog gospodarstva najpoželjnija vrsta seljenja, jer se time izravnava odnošaj između broja pučanstva i životnih sredstava. Suvišak pučanstva ne samo da se u stranom svijetu prehrani već i pretičak zarade kući donose i podigne gospodarstva kod kuće. Na ovaj način može da bez socijalnih neprilika živi narod i u zemljama gdje inače vlada prenapučenost, a ondje gdje nema prenapučenosti dođe narod do znatnije prometne glavnice kojom može voditi gospodarstvo." Međutim, i Milobar uočava da iznesena tvrdnja, s korijenom u malthusovskoj epistemologiji, nije linearno primjenjiva i na malobrojne narode/narode s malom gustoćom naseljenosti. Stoga dodaje: "Maleni pak narodi, kad bi im zemlja i bila prenapučena, nastoje, da im se iseljenici barem narodno (etnički) ne izgube. No maleni narodi, pa još k tome prenapučeni u svojoj zemlji, počinjali bi samoubojstvo, kad bi dopuštali, da im se narod ovako iseljuje. Brižne i domoljubne vlade nastojati će da do ovakve vrste seljenja nikako ne dođe." (F. Milobar *Izabrana poglavlja iz narodnog gospodarstva*, Zagreb, 1902. – 3., str. 238).

I. R. Strohal drži kako su koristi od odseljeništva u domovini nezanemarljive. On piše: "U novije vrijeme počeli su karlovački seljaci mnogo putovati u Ameriku radi privrede. Hranom su se prije hranili lošom, crnim hljebom, i ono što im je zemljište pružalo. Rijetke su bile seljačke kuće u kojima se je osim velikih praznika jelo meso. Danas kad se rad seljački više cijeni a osobito otkad su seljaci stali putovati u Ameriku, hrane se i seljaci bolje." (R. Strohal, *Grad Karlovac, opisan i orisan*, Karlovac 1906., str. 189). I zastupnik u Hrvatskom saboru, E. Barčić, pripominje: "Za Primorje naše i za Gorski kotar je to iseljavanje upravo blagodat. Da nema iseljavanja, u Primorju i Gorskom kotaru bi zavladala glad, dok sada vlada blagostanje, jer nema tako reći kuće, koja ne raspolaže lijepom novčanom glavnicom, pa tako može snositi porez i ostale terete i prehranjuje se." (Zapisnici Sabora, 1901. – 1906., V, 294).

Slično se rasuđuje i u izvješću o odselidbi s područja Ličko-krbavske županije 1890. godine. "Tom pojavu samo ima se zahvaliti da su se u području ove županije notorno siromašni krajevi i sela u Gorskom kotaru baš potonjih godina lijepo pridigli i materijalno uznapredovali (…) Sve te svote pomogle su u veliko, da su se kuće i familije u Ameriki na zaslugi bavećih žitelja lijepo podigle, te se u svemu opaža razlika između njihovih imućnijih odnošaja i drugih siromašnijih familija koje nisu mogle doći u položaj da koga potrebitim putnim troškom snabdiju i u Ameriku odprave." (Hrvatski arhiv, *Ličko-krbavska županija*, sv. 19. br. 5113/1890).

Premda je, vidljivo je, potreba za jasnijom slikom nacionalnih šteta i koristi od odseljeništva u onodobnoj hrvatskoj javnosti i više nego jaka i prisutna, s jasnoćom podataka o odseljeničkom novcu ne stoji baš najbolje. I. Lupis-Vukić 1912. sa stanovitom rezignacijom upozoruje kako bi (…) "naše vlasti najbolje nam mogle kazati koliko godimice ulazi iseljeničkog novca putem pošte u sve naše zemlje, a mogla bi prinuditi i bankovne zavode, da vode statistiku novca koji ulazi u chekovima. No mi takovih podataka nemamo." (*Naše iseljeničko pitanje*, 20). Ipak unatoč općenitoj nejasnoći o količini odseljeničkog novca pristigla u Hrvatsku, procjenjuje se na temelju poštanskih izvješća da je u razdoblju 1900. – 1910. u Hrvatsku i Ugarsku pristigla 1 milijarda i 270 milijuna kruna. U tom iznosu nije novac poslan u zatvorenim pismima, novac poslan čekovima, a ni novac što bi ga odseljenici/povratnici donijeli sa sobom. *Ali podatci o novcu samo za Hrvatsku nisu razlučeni*. Postoje, pak, mjestimični podatci za pojedina područja i razdoblja. Primjerice, odseljenici iz Zagre-

bačke županije u razdoblju 1898. – 1899. poslali su doma 2.347.560 kruna (po procjeni iz lista *Svjetlo*, 13. 1. 1901., br. 1). I. Lupis-Vukić ocjenjuje kako je bilo godina kada je u Županiju bjelovarsku znalo pristići i po 8.000.000 kruna godišnje. Zna se kako su tamošnji iseljenici u korčulanskoj banci držali 3.000.000 kruna ušteda (*Naše iseljeničko pitanje*, 20). U razdoblju 1884. – 1912. obiteljima umrlih članova "Narodna hrvatska zajednica" iz Pittsburgha isplatila je 120.000.000 kruna, od koje je svote polovica poslana u Hrvatsku. Po procjeni K. Jande, u Hrvatsku je u spomenutom razdoblju godišnje pristizalo, približno, 80.000.000 kruna (*Naše iseljeničko pitanje*, 21).

Nakon Prvog svjetskog rata, u prvojugoslavenskoj državi, odseljenički novac dobiva dodatnu važnost. Razlog leži u činjenici da se bez njega ne može uspostaviti ni minimalna financijska "normalnost" u prvojugoslavenskom gospodarstvu. Na tragu argumentiranih financijskih analiza, J. N. Dunda (Značenje iseljeničkih uštednji za našu plaćevnu bilancu, *Ekonomist* 4/5, 1940.) ističe kako su samo odseljeničke novčane pošiljke spriječile tečajni slom prvojugoslavenskog dinara u razdoblju 1919. – 1921. Isti autor procjenjuje da se učinci negativne trgovinske bilance prvojugoslavenskog gospodarstva (6.852.000.000 dinara u razdoblju 1919. – 1938.) ne bi mogli ni najskromnije ublažavati bez odseljeničkih novčanih pošiljaka. U (poznatom) Memorandumu zagrebačkog Saveza organizacija odseljenika za zaštitu nacionalnog kapitala iz 1934., njegovi tvorci ističu kako su postotni udjeli odseljeničkih pošiljaka, domaće štednje i inozemnog kapitala u strukturi "nacionalnog kapitala" u omjeru 23:58:21 (%) (Kolar-Dimitrijević, 2002.). Drugačije rečeno, ukupna vrijednost odseljeničkih pošiljaka jednaka je ukupnoj vrijednosti do tada (1934. godine) investiranog inozemnog kapitala u prvojugoslavensko gospodarstvo. Takve i srodne činjenice izravno upućuju na poseban interes prvojugoslavenske države za odseljenički novac. Kontinuitet tog interesa prisutan je u oba jugoslavenska razdoblja.

Prvi poznatiji cjelovit pregled podataka o veličini odseljeničkih novčanih pošiljaka ponudio je B. Novković (*Iseljenička nedjelja,* 27. 11. – 4. 12. 1932.). Naslanjajući se na podatke Narodne banke, Iseljeničkog komesarijata i prvojugoslavenskog Ministarstva financija, on je procijenio kako je od osnutka države *do 1932.,* zahvaljujući odseljenicima, u državu ušlo oko 250.000.000 američkih dolara (ili 15 milijarda prvojugoslavenskih dinara). U procjeni nije vidljivo koliki je udio pošiljaka hrvatskih odseljenika. Budući da su oni uvjerljiva odseljenička većina, nije bez temelja te pošiljke dopisati, uglavnom, njima. Vrijednost

spomenuta iznosa postaje jasnija usporedi li se s ukupnom sumom onodobnih inozemnih državnih zajmova. Njihova je ukupna vrijednost iznosila tada 218.000.000 američkih dolara. To znači da su s odseljeničkih adresa u prvojugoslavensku državu do tada poslana 32 milijuna američkih dolara *više* od ukupne sume prvojugoslavenskih ondašnjih inozemnih dugova (H. Sirovatka: O našem iseljeništvu sa historijskog, ekonomskog i nacionalnog gledišta, *Iseljenička nedjelja*, 1933., str. 165).

Prije spomenuti, J. N. Dunda, pozivajući se na proračune nekih stručnjaka iz godine 1940. (A. Benko – Grado) nudi, ipak, nešto kritičniji i skromniji pregled. Ali i takav svjedoči o nezanemarivoj vrijednosti odseljeničkih novčanih pošiljaka i njihovoj ulozi u prvojugoslavenskom gospodarstvu. Pregled je vidljiv u idućoj tablici.

Tablica 6.
Odseljeničke novčane pošiljke u razdoblju 1919. – 1938. godine

Godina	Milijuni dolara
1919.	16,0
1920.	17,0
1921.	17,5
1922.	18,5
1923.	19,0
1924.	20,0
1925.	18,4
1926.	18,3
1927.	17,0
1928.	15,9
1929.	14,0
1930.	13,0
1931.	10,7
1932.	6,0
1933.	3,0
1934.	2,5
1935.	2,0
1936.	4,4
1937.	5,5
1938.	5,3
Ukupno 1919. – 1938.	244.000.000 dolara

Izvor: J. N. Dunda, Značenje iseljeničkih uštednja za našu plaćevnu bilancu, *Ekonomist*, VI., 4/5, 1940., str. 143.

Osim, u cjelini, manjeg ukupnog iznosa poslana novca, vidljivo je kako su se nakon gospodarske krize 1929. – 1930. godišnji iznosi uočljivo smanjili. Ali, po procjeni B. Novkovića i drugih, važnost je takvih, smanjenih, pošiljaka u domaćem gospodarstvu nezanemariva. J. N. Dunda još razložno podsjeća kako ni podatci iz tablice nisu pouzdani. Razlog leži u načinu slanja odseljeničkog novca. Nemali dio poslan je u pismima, ili je

donesen osobno, prigodom posjeta odseljenika ili njihovih prijatelja "starom kraju" pa je ostao izvan statistike novčarskih ustanova. Ipak, prihvatljivom mu izgleda procjena da su u promatranom razdoblju (dakle, 1919. – 1938.) odseljenici u prvojugoslavensku državu poslali približno 15.000.000.000 starojugoslavenskih dinara. Taj je iznos približno dvostruko veći od iznosa prije spomenuta gotovinskog deficita prvojugoslavenskog gospodarstva u razdoblju 1919. – 1938. godine.

Nema pouzdanih podataka kamo je i kako taj odseljenički novac investiran i trošen. Zacijelo se najviše ulagalo u nekretnine. Analitičari su opazili kako su u godinama nakon Prvog svjetskog rata cijene kuća i zemljišta skočile uglavnom zbog većeg odseljeničkog interesa i tražnje. Ali organiziranog dotoka odseljeničkog novca, kao ni njegova racionalna ulaganja u veća poduzeća, nije bilo. Pretežno se taj novac sastojao od renta, osiguranja, posmrtnih mirovina i srodnih oblika. Uplaćivan je čekovima, poštanskom štedionicom ili su ga odseljenici donosili sa sobom pri povratku. Stoga je njegovo kolanje ostalo pretežno u potrošačkim i investicijskim mrežama osobne ili obiteljske potrošnje ili malih poduzetničkih adresa. No, poboljšavajući vlastite životne prilike odseljenici su posredno, ali i izravno, poboljšavali i komunalne i osobne prilike svojih susjeda, a utjecali su i na stabilnost pojedinih lokalnih tržišta. Iz prijašnjih je podataka vidljivo kako je dotok odseljeničkog novca, globalno promatrajući, poboljšavao državnu plaćevnu bilancu, povećavao ukupno nacionalno bogatstvo i pomagao poboljšati dobrobitak stanovništva navlastito onoga iz siromašnih krajeva. Ali je izvan rasprave da je njegov *modernizacijski* učinak ostao ograničen na procese i prakse na *lokalnoj razini*. Na drugom smo mjestu (Rogić, 2000.) ustvrdili kako je zasnovano govoriti o procesu *usporedne urbanizacije* koja se oblikuje odselidbom i povratničkim investicijama u lokalno okružje zemlje podrijetla. Izvanjski lik te urbanizacije je urbana preobrazba odseljeničkih skupina u velikim onodobnim inozemnim središtima poslovne i industrijske inicijative. Unutrašnji lik te urbanizacije je postupna lokalna preobrazba u zemlji podrijetla, ponajprije obiteljskih adresa, potom lokalne zbilje zavičajnih naselja ili naselja po povratku odabranih za stalno pribivanje. K tomu, u socijalne odnose odseljenici/povratnici unose do tada u lokalnu okružju zemlje podrijetla malo poznate ili nepoznate predodžbe o kvaliteti svakodnevna života, u rasponu od kakvoće stambenih uvjeta do kakvoće uređivanja ili održavanja komunalnog reda ili lokalnih institucija, pretežno u kulturi, prosvjeti i srodnim sektorima.

Na manjak modernizacijske uspješnosti na specifičan način utječu – banke. U prije spomenutu memorandumu Saveza organizacija iseljenika za zaštitu nacionalnog kapitala (iz 1934. godine) ističe se "da su naše domaće banke promašile cilj, da se u njima sliju iseljenički kapitali, jer su svojim *neracionalnim poslovanjem* (podcrtali autori) prouzrokovale mnogo lomova u kojima su upropašteni veliki iseljenički imetci." (*Novi iseljenik*, 1. 8. 1934.). Memorandum je sastavljen kao dokument Središnje uprave Saveza organizacija iseljenika, a adresiran je na ondašnjeg prvojugoslavenskog ministra trgovine i industrije. Memorandumom se, ukratko, traži *zaštita odseljeničkog novca od bankarske zlouporabe*. Budući da su banke bile tijesno svezane s prvojugoslavenskim političkim sektorom mogućnosti korupcijskih prijevara i praksa postupno su se prometnule u jednu vrst dobrog običaja. Prijedlozi i zahtjevi odseljeničkih organizacija tomu su bili izravno protivni. Stoga, zaključuje M. Kolar-Dimitrijević (2002.), ni do zalazne godine prvojugoslavenske države, 1941., nije bio donesen zakon o bankama. One su ostale, u savezu s političkim sektorom, posve slobodne u gospodarenju bankarskim kapitalom. Zakon o novcu iz godine 1931. dobro im je služio kao jedna vrst formalnog paravana. U takvu gospodarskom (i političkom) kontekstu odseljeničko nepovjerenje u prvojugoslavenske banke izgleda posve razložno. Stoga smanjivanje iznosa novčanih pošiljaka u razdoblju iza godine 1931., treba, zacijelo, promatrati i kao izravnu posljedicu jačanja nepovjerenja u banke, a ne samo, kako je već naznačeno, gospodarske krize. U dijelu hrvatske javnosti postupno se učvrstio stav kako je ulaganje odseljeničkog novca u banke zajamčen – gubitak.

Stoga je, unatoč dojmljivim podatcima o veličini pošiljaka, u javnoj predodžbi o hrvatskom odseljeništvu i odselidbi u promatranom razdoblju ostala neugrožena ocjena kako je po srijedi nacionalni *gubitak*, a ne dobitak. Istražujući zašto je tomu tako M. Ivšić (Iseljeništvo kao naš ekonomski i socijalni problem, *Iseljenička nedjelja*, Zagreb, 1933.) upozoruje kako je tumačenje korijena odseljavanja agrarnom napučenošću (tada inače u analitičkoj i teorijskoj modi) nedostatno za preciznije razumjeti što je po srijedi. On pokazuje kako tridesetih godina prošlog stoljeća u državi ima dostatno zemlje za zaposliti agrarni "višak" stanovništva. Ali je to moguće u okviru razvijene agrarne politike gdje se primjenjuje *unutrašnja kolonizacija*. K tomu, primjerena *industrijska politika* otvorila bi nove sektore zapošljavanja, navlastito na područjima gusto naseljenima. Tomu treba dodati i valjanu politiku izgrađivanja prometne mreže. Po M. Ivšiću, razvojna državna po-

litika naslonjena na javne radove mogla bi uspješno ostvariti sve te zadaće. Ivšić zaključuje: "Njemačka je prestala eksportirati svoj narod onim časom kad je stvorila politiku i plan *eksporta svoje robe*" (podcrtali autori). U okviru takve, racionalne, politike, i valjano upravljanje odseljeništvom, kada ga nije moguće odmah/poprijeko ukloniti, treba postati sastavnicom cjelovita razvojnog pristupa.

U osnovi M. Ivšić jasno zagovara stajalište kako je odselidba proces koji se oblikuje *manjkom ili odsutnošću modernizacijske politike.* Budući da uspješna modernizacija osposobljuje gospodarstvo za proizvodnju i razmjenu dobara, gubi se osnova gdje dominiraju društveni sklopovi zatvorenih agrarnih zajednica i gdje je razmjena/trgovina ljudima *nužna* posljedica same te osnove. Posve sukladno modernizacijskim zamislima naslonjenim na novo povjerenje u ulogu države, osnaženo, inače, nakon gospodarske krize 1929. – 30. kada se, podsjećamo, oblikuje keynesijanski model upravljanja nacionalnim razvitkom, na snazi, poslije, punih pet decenija, M. Ivšić uvjerljivo argumentira kako modeli razumijevanja odselidbe po ključu dvostruke ravnoteže: ravnoteže nastale odlijevanjem/odseljavanjem agrarnog viška pučanstva i ravnoteže uspostavljene između starih potreba i novih mogućnosti preostala pučanstva, stvorenih činjenicom da mu odseljenički novac pomaže živjeti bolje u odseljavanjem razrijeđenoj zajednici, ne krije sastavnice potrebnih rješenja "iseljeničkog pitanja". Sastavnice se oblikuju samo aktivnom nacionalnom politikom modernizacije gospodarstva, a, za pravo, i modernizacije institucionalne mreže u državi. (Možda i nehotično, skicirano Ivšićevo stajalište podupiru i uvidi V. Holjevca iz 1967. godine. Komentirajući uzroke hrvatske odselidbe tijekom prve polovice 20. stoljeća, Holjevac podsjeća na povećanje broja hrvatskog stanovništva u razdoblju 1840. – 1910. od 1.900.000 na, približno, 3.000.000. Promatrano iz gospodarske perspektive, to povećanje stvorilo je i veću ponudu radne snage. Na drugoj strani, stope rasta industrijskog sektora ostale su jednako niske kao i prije tog demografskog "skoka", svjedočeći o jednoj vrsti "umrtvljene" industrijalizacije. Novostvoreni višak radne snage nema kamo nego se ponuditi međunarodnom tržištu rada. "Klopka" u kojoj se našao novostvoreni "višak" stanovništva, očito je, nije nastala na temelju zgoljne promjene odnosa broja ljudi i agrarne površine. Nego na temelju *manjka modernizacijske snage* koji ne dopušta strukturnu preobrazbu ni industrijskog sektora, ali ni agrarnog sektora, kao posebna područja modernizacije.) Zato, držimo, Ivšićevo upućivanje na zapriječenu modernizaciju točnije pogađa u korijene odselidbe. Nije, zacijelo, potrebno po-

sebno dodati kako je skicirano Ivšićevo stajalište ostalo zaključnim i točnim glasom hrvatske javnosti o odseljeničkoj "ugrozi". Ali, predvidljivo, i bez praktična učinka. S nešto promijenjenim manirima u uporabi nasilja i prvojugoslavenska je država ostala zarobljena praksama i sudionicima predmodernosti.

Posebni otisak "glasa" hrvatske javnosti o "iseljeničkom pitanju" vidljiv je u onodobnoj *hrvatskoj književnosti*. Po ocjeni C. Milanje (radni papir, Institut Pilar, 2009.) sustavnije analize likova odseljenika u onodobnoj hrvatskoj književnosti nema. Mogu se, doduše, naći pojedinačni i ulomljeni uvidi u nekih istraživača, primjerice, D. Suvina o I. Vojnoviću; B. Hećimovića o S. Tuciću; D. Jelčića o S. S. Kranjčeviću; ali sustavnijim i cjelovitijim uvidom u tu vrst javnog zrcaljenja "iseljeničkog pitanja" ne raspolažemo.

Po Milanji, treba svakako voditi računa o jednom, nije pretjerano reći, "nultom" svojstvu onodobne književne prakse kada se tematizira odseljeništvo. Svojstvo se očituje u činjenici da autonomnih glasova odseljeničkih autora, koji iz "inverzne", emigrantske, perspektive, govore o zemlji podrijetla, Hrvatskoj, u promatranom razdoblju – nema. Autori kao što su V. Nikolić, N. Bonifačić ili B. Maruna javit će se poslije, u razdoblju druge hrvatske modernizacije, uspostavljajući jednu vrst inverzne kritičke perspektive, i mijenjajući zausput i dotadašnju topografiju hrvatskih književnih radionica. S njima odpočimlje razdoblje praktična stvaranja hrvatske književnosti koliko "u domovini" toliko i u emigraciji. Postupno se, poznato je, taj smjer topografskog širenja produžio dalje, pretvarajući se u osnovu šireg okvira identifikacije lika *hrvatskog pisca*. Time se likom više ne obuhvaćaju samo autori što pišu na hrvatskom jeziku, nego i autori iz "trećeg" odseljeničkog naraštaja, hrvatskog podrijetla, ali opusom i jezikom uključeni u književnu praksu zemalja doselidbe. Svega toga, ponovimo, u promatranom razdoblju (još) nema.

Koliko je vidljivo na temelju radne skice C. Milanje, moguće je u promatranom razdoblju razlikovati četiri osnovna odseljenička tipa u tekstovima onodobne hrvatske književnosti. Prvi tip ocrtan je već u klasičnoj pjesmi P. Preradovića, "Putnik", ali i u pjesmama S. S. Kranjčevića kao što je "Iseljenik" i srodne. Najkraće rečeno, u njima se odseljenički lik izjednačuje *s likom žrtve*. Dok je još u P. Preradovića žrtvenička zbilja neodređena, u pravaškoj političkoj imaginaciji S. S. Kranjčevića ona je precizno adresirana na mađaronsku nagodbenjačku politiku, jer na brodu što se radosnu vraća u Europu ponosno se koči ime L. Kossutha, onodobna predvodnika politike ugarske kolonizacije Hrvatske.

Sam "iseljenik" je izdvojeni "čovo" koji prisjećanjem priziva slike sretna obiteljskog života; njima nasuprot javljaju se slike i strahovi od propasti "Marine krune", dakle, navještaji da je odseljenička budućnost i više nego prijeporna i da su izgledi na uspjeh, ponajprije na novčano zbrinjavanje obitelji, za pravo nikakvi.

Drugi tip nalazimo u pjesmi A. G. Matoša "Iseljenik". Dijeleći srodni, pravaški, trag u razumijevanju onodobne hrvatske zbilje, Matoš međutim oblikuje lik *odseljenika/pobunjenika*. Nije, dakako, ni taj lik odvojen od žrtveničke osnove. Cijeli uvodni dio pjesme ocrtava dramu rastanka potaknuta bijedom i siromaštvom. Ali, koliko se dalje pjesma razvija, žrtvenički ton prerasta u izravnu političku optužbu "čopora Mađara" i "doklaćenog Švabe", a dovršava paradoksalnim uvidom kako u Hrvatskoj nije moguće uspješno živjeti nego samo uspješno – umrijeti. Otvoreni polemični tonovi zaključnih stihova ne ostavljaju mjesta sumnji u Matoševo razumijevanje "iseljeničkog pitanja" kao dramatična povoda promjene nagodbenjačkog modela službene hrvatske politike. U podlozi takvih tonova je već skicirani uvid stručne i političke javnosti da su razmjeri odselidbe iz Hrvatske nakon 1900. godine prerasli u izravnu ugrozu opstanka naroda kao zajednice.

Treći tip odseljenika vidljiv je u dramskim tekstovima I. Vojnovića i S. Tucića: u dramama *Ekvinocij* i *Povratak*. Vojnovićev lik Niko može se svrstati u lik *kapitalističkog grabežljivca*. Premda je otac vanbračna sina, odbacuje mogućnost naknadnog popravka vlastitih propusta. Naprotiv, njegov je glavni cilj doprijeti do novog "mladog mesa", nove mlade žene koja bi imala poslužiti njegovoj udobnosti grabežljivca. Lik je dodatno učvršćen podatkom kako se gospar Niko obogatio trgujući bijelim robljem na udaljenim tržištima Južne Amerike.

U drami *Povratak* S. Tucića povratnik iz odseljeništva vraća se kući s brdom novca. Ali se ubrzo pokazuje kako taj novac nije pošteno zarađen. Pak, u samoj kući, mjestu povratka, čeka ga obiteljsko rasulo: žena ga vara s drugim muškarcem, pače s njim je i trudna. Time je izravno osporena predodžba, konvencionalna inače u odseljeničkim općim mjestima, da postoji neprijeporno – mjesto povratka. Naprotiv, i ono, ostavši bez onih koji su otišli, ima navlastitu povijest i navlastitu svakodnevicu. Kojih nema – njih nema. Odseljenička drama, dakle, nije samo drama onih koji odlaze, s prijepornim izgledima na uspjeh, nego je i drama onih koji ostaju. Njima nisu ponuđeni ni takvi, prijeporni, izgledi.

Četvrti tip odseljenika skiciran je u liku *emigranta-intelektualca* u M. Krleže. Taj se lik jasno razlikuje od ostale većine hrvatskih odseljenika ponajprije po tomu što

je – *intelektualac*. Iz prijašnjih je podataka vidljivo kako su oni u statističkoj odseljeničkoj populaciji zanemarljiva skupina, ako ih u prvom, "herojskom", razdoblju odselidbe uopće i ima. U tekstu M. Krleže taj se lik najjasnije nazire u trokutu: P. Orlić (novela *Hodorlahomor veliki*) – Lj. Kraljević (novela *Veliki Meštar sviju hulja*) – F. Latinovicz (roman *Povratak Filipa Latinovicza*). Jednu njegovu stranu određuje činjenica da je njegov "nulti" položaj u Hrvatskoj položaj *unutrašnjeg emigranta*. U tekstovima hrvatskih pisaca iz razdoblja moderne taj se položaj književnog lika višekratno ističe. Drugu njegovu stranu određuje boravak u inozemstvu i uspješna/neuspješna suočica s inozemnom zbiljom. Treću njegovu stranu određuje otvoren revolt i potreba za trajnim otporom inozemnom, najčešće velegradskom, labirintu zla. P. Orlić, poznato je, odnos s Parizom završava pucajući u Pariz iz revolvera. U ovom slučaju prijeporni izgledi na uspjeh nisu svezani s tipičnom nepismenošću i neukošću prosječna odseljenika u promatranom razdoblju. Oni su "dodijeljeni" i nadarenu čovjeku, intelektualcu i umjetniku. Na drugoj strani, ni on nema u pričuvi zbiljsko mjesto povratka, baš kao ni lik iz Tucićeve drame. Jedini zbiljski pobjednik je u tom okviru smrt. Nije, zacijelo, nekorisno upozoriti kako se u Krležinu opusu nazire i još jedan odseljenički lik, blizak matoševskom pobunjeniku. To je lik mladog, L. Glembaya. On je slikar koji uspješno radi na poslovima revitalizacije i obnove kulturnih dobara po inozemstvu. Vraća se kući završivši netom jedan od takvih poslova. Namjerava ponovo otići u inozemstvo. Međutim, u obiteljskom krugu pretvara se u ubojicu svoje problematične maćehe, lik koje se, na matoševskom tragu, može izravno svezati s predodžbom o kolonijalno podjarmljenoj domovini, gdje su moralno standardne i takve zamjene kao što su zamjene lika majke obitelji prostitutkom sa stilom. U ovom slučaju revolt i obračun premješteni su u sržnu zbilju društva: u obiteljski krug. Uspješni odseljenik, koji, za razliku od ostalog, pretežno sirotinjskog odseljeništva, zahvaljujući, najprije, svojoj profesionalnoj kakvoći, uspijeva u odseljeništvu, po povratku podliježe kolonijalnom paradoksu na koji ustrajno upućuje intelektualno pravaštvo. Paradoks i više nego oštro otkriva kako je i sama zamisao o povratku u kolonijalnom okupacijom zatvorenu domovinu – neostvariva. Cijena je ili gubitak ljudskog integriteta i preobrazba u ubojicu, ili – gubitak domovine.

Iznesena je skica, dakako, tek orijentacijske kakvoće. Za iscrpnije izvješće potrebno je, ponovimo, sustavno istraživanje, kakva do sada, naznačeno je, nema. Ipak, uočiti je kako kroz sva četiri odseljenička lika probija autorska sum-

nja u mogućnosti sretna ishoda odselidbe. Sudimo li po ponuđenim autorskim tvorevinama iz onodobne hrvatske književnosti, njezini autori u cijelosti dijele uvjerenje kako je odselidba tolikog broja stanovnika iz domovine opasna. Opasnost nije samo u predvidljivu *izumiranju zajednice*. Nego i u *etičkom posrtanju* koje mnogi odseljenici prihvaćaju u potrazi za uspjehom. Dodatno, k tomu, *moderna "hladnoća"* s kojom se suočavaju odseljenici, navlastito oni s dubljim i dalekosežnijim aspiracijama na kreativnost i slobodu, učvršćuje se na mjestu radikalne granice između ovdje i tamo. Budući da je "ovdje" iscrpilo sve mogućnosti ponude prihvatljive budućnosti i života, a "ondje" ostalo izvan dohvata, kao jedna vrst daleke i u sebe zatvorene i pohlepne "drugosti", pitanje o tome kako opstati između "ovdje" i "ondje" nameće se s novom oštrinom. Vidljivo je da su prijedlozi političkih odgovora, zagovarajući prvojugoslavenski politički smjer, a poslije, silom prilika, i zadani kolonijalni institucionalni sklop, ostali "prekratki". Napetost između skučenosti prilika "ovdje" i nedohvatljivosti zbilje "ondje" ostala je i dalje nepodnošljivo visoka. Smanjivanje odseljeničkih skupina u zaključnom deceniju prvojugoslavenskog razdoblja nije posljedica unutrašnjih modernizacijskih politika, kako je već naznačeno, nego jednostavne činjenice da je tridesetih godina u mnogim zemljama tradicionalne doselidbe useljavanje podvrgnuto strogu nadzoru pa su praktične mogućnosti selidbe smanjene. Ta činjenica ne pogađa nomade s već akumuliranom stanovitom društvenom moći. Pogađa, naprotiv, one koji su takve mogućnosti u prijašnjem razdoblju "vodoravno" rabili. Oni silom prilika ostaju. I, treba li reći, čekaju bolja vremena, ma što to značilo. Što je s očajem koji svjedoči književnost, nije posve razvidno.

Država i odselidba

U razdoblju do Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj nema izgrađene odselidbene politike. Na razini Carstva prihvaćeno je načelo slobode kretanje pojedinaca, pa se već i zbog toga ne nazire posebna potreba za regulacijom odseljavanja. K tomu, kolonijalne aspiracije što ih Carstvo usmjeruje spram hrvatskog juga kriju u sebi i nedvosmislen interes za relativnim smanjivanjem broja hrvatskog pučanstva eda bi se olakšalo naseljavanje njemačkih i ugarskih doseljenika važnih u oblikovanju nove upravljačke i političke zbilje, sukladne ciljevima Carstva. Unatoč tomu, dakle, što su u promatranom razdoblju razmjeri odseljavanja takvi da izravno ugrožavaju demografsku obnovu hrvatskog sta-

novništva, odselidba se ne drži posebno važnim – carskim problemom. Drži se, naprotiv, toliko koliko utječe na oscilacije radne snage, specifičnim *socijalnom* teškoćom, zajedničkom i austrijskom i ugarskom gospodarskom području. To institucionalno premještanje nije bilo bez posljedica. Austrija nema odseljeničkog zakona pa su izgledi na regulaciju odselidbe s hrvatskih područja pod austrijskom izravnom upravom nikakvi. Ugarska, pak, kako je naznačeno, svoje interese oblikuje pretežno protivno hrvatskim. Stoga izravno otežava oblikovanje specifičnih hrvatskih pristupa odselidbenim procesima na područjima podvrgnutim Ugarskoj. U osnovi, i austrijski i ugarski interes iscrpljuje se u interesu za financijske koristi od odseljeničkih novčanih pošiljaka. U inozemnim odnosima čak se hrvatsko odseljeništvo i ne označuje hrvatskim, nego, sukladno državljanskim naslovima, austrijskim ili ugarskim.

Ipak, godine 1883., na području Hrvatske i Slavonije donosi se naredba kojom se seljenje stavlja pod *policijski nadzor*. Budući da po nagodbenim odredbama banska uprava ima određene ovlasti u pravosuđu i unutrašnjim poslovima, takvoj se odluci nije našla protimba. Godine 1891., na temelju te odluke ustrojena je posebna služba, a godine 1901. izdana je naredba kojom se regulira "otprema osoba radničkog i seljačkog stališa u prekomorske zemlje." (A. Benko – Grado, Razvitak naše državne iseljeničke službe, *Jutarnji list*, Zagreb, 8. 10. 1939.). Dvije godine po utemeljenju službe, 1893., izdana je i naredba kojom se formira u odjelu za unutrašnje poslove Hrvatske zemaljske vlade najprije pododsjek, a poslije i *odsjek za odseljeništvo*. Banskom naredbom od godine 1898., zahtijeva se pokraj skupljanja ostalih statističkih podataka, i skupljanje podataka o odselidbi. Godine 1905. hrvatska vlada odlučuje utemeljiti Iseljenički fond. Četiri godine potom, *1909., donesena je banska naredba* kojom se uređuje više otvorenih pitanja o odseljeništvu. Ona se može držati prvim normativnim odseljeničkim dokumentom u Hrvatskoj. Općenita svrha spomenutih institucionalnih odluka i rješidaba jest uspostaviti minimalnu preglednost odselidbe, ali i stvoriti mehanizme pomoći odseljenima u pitanjima privatno-pravne zaštite, napose posredovanja u predmetima kao što su ostavnina, osigurnina, odšteta, kupoprodaja i srodni.

Godine 1910. Hrvatskom je saboru podnesena posebna Osnova zakona o iseljavanju. U Osnovi je prvi put u hrvatskim institucijama ponuđen odgovor na pitanje: tko je odseljenik? Odseljenikom se ima držati onoga "(…) tko se na neodređeno vrijeme otputi u inozemstvo da ondje nađe trajnu privredu." (Zapisnici Sabora 1910. – 1915., prilog 7).

Osnova je obasizala više skupina odredaba o odseljavanju, o zaštiti na putovanju u inozemstvo, o ograničenju odseljavanja u posebnim slučajevima, o zabrani odseljavanja u zemlje gdje bi mogla biti ugrožena gospodarska opstojnost odseljenika i srodne. Radi zaštite odseljenika Osnovom je predviđeno da je za prijevoz odseljenika potrebna posebna dopusnica koju mogu dobiti samo osobe materijalno i moralno za to podobne. Njihovo poslovanje stavlja se pod nadzor državne vlasti. Osnovom se, nadalje, određuju izvori novca kojima bi državna uprava pomagala odseljene te kako bi "(…) u njima budnom uzdržavala ljubav i privrženost prema domovini." (Zapisnici Sabora 1910. – 1915., prilog 7).

Ali, s obzirom na odnose Austrije i Ugarske spram Hrvatske posve predvidljivo, podnesena osnova *nije nikada postala zakonom*. Do Prvog svjetskog rata nije donesen ni bilo koji drugi zakon (ne računa li se ugarski zakon iz 1909. godine). Godine 1914. S. Radić u svojoj interpelaciji Saboru to ovako komentira: "Isto je tako i sa iseljeničkim zakonom. Taj je dobio već predsankciju. U bitnim ustanovama raspravljen je u anketi, a ne dolazi pred Sabor. Ja se bojim, da je to s razloga koji ću sada reći. Kad je g. ban Tomašić htio godine 1910., predložiti tu zakonsku osnovu, onda smo imali razgovora o tomu, i on je rekao da se ta osnova ne može i ne će primijeniti, jer bi mi to mogli jedva učiniti, budući da Mađari iseljeništvo *svojataju za sebe* (podcrtali autori); u nagodbi ne stoji, doduše, da je iseljeništvo zajednički posao, ali da ti poslovi spadaju sami po sebi na "zajednicu". Ja sam se o toj stvari propitao i dalje, i došao sam do toga da doista ta "naša" gospoda (…) drže da se taj zakon nema u našem Saboru raspraviti i ovdje votirati. I tako se hoće cijela stvar odgoditi te bismo mogli doživjeti ono isto što smo doživjeli sa morskom obalom, da dobijemo jedan zajednički zakon, a ne hrvatski (…) i onda bi došao koji od gospode (…) i govorio, da nismo mogli drugačije raditi, da ovako važno pitanje ne ostane neuređeno, pa da smo morali dozvoliti da se stvori zajednički zakon (…) (Zapisnici Sabora 1913. – 1918., II, 746).

Koliko je vidljivo, osim "standardnih" ciljeva ugarske onodobne politike, blokadi stvaranja prvog hrvatskog odseljeničkog zakona pridonosi i ocjena ugarskih vlasti da bi na taj način ojačala, posredno, dakako, i ona hrvatska emigracija koja u odseljeništvu sve otvorenije zastupa protuaustrijske i protuugarske političke stavove. A. Benko – Grado pišući o razvitku hrvatske odseljeničke službe točno ustvrđuje: "Pošto povrh toga u saglasju sa strukturom Monarhije hrvatska emigracija nije smatrana (…) na-

cionalnim problemom, nego jednim dijelom zajedničkog austro-ugarskog socijalnog problema, nije mogla zemaljska vlada ni da pomišlja na vlastitu emigracionu politiku, već je morala da kasa u emigracionoj politici Monarhije." (A. Benko – Grado, *Jutarnji list*, 8. 10. 1939.).

U skučenom organizacijskom okviru Iseljeničkog odsjeka u sastavu unutrašnjih poslova, unatoč uskrati posebna zakona kao i prava na autonomno vođenje odseljeničke politike, ipak se, postupno, oblikuju i diferenciraju *praktične* skupine poslova. One proizlaze iz dnevnog rada zaposlenika u Odsjeku. Godine 1913. razdioba glavnih skupina poslova izgleda ovako:

1. Poslovi i zadaće *ekonomske* skrbi; riječ je o slanju i ulaganju odseljeničkog novca u domovinu.

2. Poslovi i zadaće *socijalne* skrbi. Takvi poslovi obuhvaćaju pravnu zaštitu odseljenika u odseljeništvu i domovini.

3. Poslovi i zadaće *političke* naravi. Po srijedi su poslovi na suradnji s hrvatskim odseljeničkim društvima, napose s odseljeničkim glasilima.

Program Iseljeničkog odsjeka objavljen je u listu *Obzor* (12. 10. 1913., br. 278). Ali je odseljenički tisak na nj vrlo oštro reagirao odbijajući mogućnosti suradnje sa službenom *nagodbenjačkom* vlašću. U jednom komentaru u listu *Zajedničar* (25. 3. 1914., br. 12) jetko se primjećuje: "Odpremiti četvrtinu naroda preko Oceana, pa onda plaćati prodane duše, da narodu pripovijedaju kako se vlada brine za njihovu dobrobit." No Prvi svjetski rat je već bio na pragu. Dne 26. 12. 1913., kraljevski povjerenik za Hrvatsku i Slavoniju izdaje naredbu kojom se određuje: "Za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju valja slijediti propis (…) Muške osobe počev od 1. siječnja one godine u kojoj navrše sedamnaestu godinu života, sve dotle, dok stoje pod stavnjom ili službenom obaveznošću, koja se temelji na ovom zakonu, mogu se iseliti samo na temelju pismene dozvole bana, izdane sporazumno s ministrom za zemaljsku obranu. Dozvola se može podijeliti samo onda, ako molitelj prije toga u ugarskoj krunskoj vrijednosti položi po banu u iznosu od 100 – 1.000 kruna ustanovljenu jamčevinu." (Povijesni arhiv grada Karlovca, Fond Gradskog poglavarstva, 1909. – 1918.). Time je, praktično, odlukom s korijenom u ratnim pripremama, odseljavanje iz Hrvatske zapriječeno. Carstvu više nisu bili potrebni odseljenici. Na redu je bila (po tko zna koji put) ratna uporaba hrvatskog pučanstva.

Po završetku Prvog svjetskog rata Hrvatska se našla, poznato je, u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Budući da je institucionalna osnova odseljeničke službe i politike bio Iseljenički odsjek, u sastavu unutrašnjih poslova banske vlasti, taj odsjek i u novom državnom okviru postaje jezgra institucionalne infrastrukture. Trebalo je provesti brojne promjene i prilagodbe u organizaciji i vođenju pravne službe, financijske službe, iseljeničkog fonda, statistike i dokumentacije te putničke službe. No praktični rad s odseljenicima svodio se, pretežno, do godine 1920. na pomoć u rješavanju teškoća povratnika, tada brojnih. Ali, istodobno, nastojeći zaštititi i nove kandidate na odselidbu od nepredviđenih teškoća u državama doselidbe, što su proizlazile iz tada snažnih restriktivnih politika doseljavanja, Iseljenički odsjek, uz pomoć Povjereništva za socijalnu skrb, naredbom od 1. 6. 1920. dobiva i ovlasti procjene zahtjeva za odselidbom. U tom okviru Iseljenički odsjek djeluje kao jedna vrst postaje za hitnu pomoć. U drugoj polovici 1920., kada su ponovo proradile poslovnice parobrodskih društava, još prije rata koncesionirane u Hrvatskoj i Slavoniji, postupno, osim doseljeničkih, postaju brojnija i odseljenička pitanja. Prije spominjana inicijativa Odsjeka, po kojoj ih se ima pitati za procjenu rizičnosti odseljeničkih namjera s obzirom na restriktivne politike uselidbe u mnogim zemljama, toj tendenciji ide sretno u susret. Pak, skupa s unutrašnjim prilagodbama Odsjeka novim političkim i državnim okolnostima, Odsjek odpočimlje pozornije oblikovati i *informativnu službu*. Polazni je cilj izgraditi pouzdanu kartoteku odseljenika i poduzeća koja bi mogla biti korisna gospodarskim interesima nove države. Utemeljen je i arhiv upitnih araka odseljenika, njihovih poduzeća i institucija u vaneuropskim zemljama. Odpočeli su se izrađivati i sustavniji pregledi odseljeničkog tiska. Također je zasnovan arhiv povratnika, gdje su se pohranjivali zapisnici s izvješćima povratnika, sačinjeni po povratku. Napokon, osnažena je i statistička služba. Sve te preinake i napori doveli su Iseljenički odsjek na položaj samostalne administrativne jedinice u odnosu spram pojedinih odjela vlade u Zagrebu, ili spram pojedinih ministarstava u novom glavnom gradu nove državne tvorbe, Beogradu.

No godine 1920., posebnom naredbom od 12. 5., u sklopu Ministarstva socijalne politike utemeljen je zaseban iseljenički odio, Odsjek za iseljavanje i useljavanje. Već u svibnju iduće godine, 21. 5. 1921., donesena je uredba o iseljavanju i useljavanju. Iste godine, na samom kraju, 30. 12. 1921., donesen je i poseban Zakon o iseljavanju, nastao na temelju dorade i prerade te uredbe. Tim su Zakonom stavljene izvan snage Banska naredba iz 1909. godine, ugarski zakon o iseljavanju iz iste godine te, dakako, i uredba iz 1921., što je Zakonu prethodila. Iduće godine,

u kolovozu 1922., donesen je i Pravilnik o izvršenju, provedbi, Zakona.

Po tom Zakonu "(…) smatra se za iseljenika onaj državljanin Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji se seli u prekooceanske zemlje radi zarade telesnim radom ili koji se seli svojim rođacima, koji su ranije iselili pod istim uslovima." (*Iseljenički propisi*, Zagreb, 1922., str. 37). Formulaciju: *telesnim radom*, zacijelo, treba držati manje elegantnim opisom činjenice kako odseljenik odlazi u inozemstvo živjeti od svoga rada. Novost je, pak, zakonsko isticanje selidbe rođacima kao jednako vrijedne mogućnosti. Zakon je sastavljen od šest poglavlja s ukupno 40 članaka. Njima su definirane ove tematske cjeline: odseljenička vlast; policijski i redarstveni uvjeti odselidbe; odseljenički fond; kazne za kršenje zakona o odselidbi; prijevoz odseljenika; prijelazne i kaznene odredbe.

Pravilnik o provedbi Zakona obasiže pet tematskih cjelina, s ukupno 25 članaka. Njime se podrobnije određuje kako djeluje odseljenička vlast, tko obavlja odseljeničku službu te koje su ovlasti tvorevina kao što su: Iseljenički odsjek, Savjetodavni odbor, Iseljenički komesarijat, Iseljenički nadzornici, Iseljenički izaslanici, kaznene ovlasti; zatim, kako se primjenjuju redarstveni zahtjevi glede odselidbe, kako se mora organizirati prijevoz odseljenika i odseljenički fond. Pravilnikom je, u osnovi, uvedena razdioba ovlasti na odseljeničkom sektoru na četiri glavne adrese. To su: *Iseljenički odsjek* u Ministarstvu socijalne politike; *Generalni iseljenički komesarijat; Lučki iseljenički komesarijati*, sa željezničkim i pomorskim komesarima; i *Iseljenički izaslanici* Ministarstva socijalne politike *u inozemstvu*. Stožerna je ustanova, dakako, iseljenički odio u Ministarstvu socijalne politike. Ali su "na terenu" važni Komesarijat i komesari, kojih je glavna zadaća nadzor provedbe samog Zakona te praktična pomoć odseljenicima.

Glavne ovlasti Iseljeničkog odsjeka u Ministarstvu socijalne politike su: (i) vodstvo i nadzor cjelokupne odseljeničke službe; (ii) vođenje odseljeničke politike u suradnji s Ministarstvom inozemnih poslova; (iii) izrada nacrta zakona i uredaba o odseljeništvu; (iv) evidencija i pohrana odseljeničkih zakona u drugim državama; (v) upravljanje privatno-pravnom zaštitom odseljenika; informacijske politike, statistika; (vi) tiskanje publikacija; (vii) izgrađivanje kulturnih i gospodarskih veza između odseljenika i domovine. Naspram tomu, ovlasti su Generalnog iseljeničkog komesarijata ove: (i) privatno-pravna zaštita odseljenika i povratnika, napose u pitanjima ostavnina, osiguranina, odšteta u prekomorskim zemljama, uključujući i besplatne prijevode dokumenata sa stranih jezika i obratno; (ii) in-

formativna i arhivska služba te komunikacija s brojnim poduzećima, organizacijama i osobama; (iii) odseljenička statistika, uključujući i statistiku o zemljama kamo odseljenici odlaze. Uredbom ministra socijalne politike od siječnja 1923. Generalni iseljenički komesarijat preuzeo je od Iseljeničkog odsjeka pokrajinske vlade u Zagrebu potrebnu građu i ovlasti, a priključen mu je i Hrvatsko-slavonski iseljenički fond. Na istu adresu trebale su biti prenesene i odgovarajuće ovlasti i građa iz Iseljeničkog odsjeka samog Ministarstva. Na taj je način Generalni iseljenički komesarijat imao biti središnji ured za odselidbu u Kraljevstvu SHS. Bio je smješten u Zagrebu.

No taj smjer oblikovanja odseljeničke službe bio je protivan izrazitim tendencijama centralizacije političke i administrativne strukture novostvorene države. Pa već u ožujku 1923. ministar socijalne politike naređuje da se Generalni iseljenički komesarijat – ukine, a da se njegove ovlasti prenesu na Iseljenički odsjek u Ministarstvu socijalne politike. Odluka je, dakako, izazvala snažnu političku protimbu. Ministarstvo, stoga, u lipnju 1923. donosi novi pravilnik kojim se ovlasti Generalnog iseljeničkog komesarijata prijenose na novoosnovani ured u Zagrebu pod nazivom – *Iseljenički komesarijat*. Takav je odpočeo raditi u rujnu 1923.

Na temelju arhivske građe Iseljeničkog komesarijata vidljivo je gdje je bilo težište njegova rada. Na popisu najvažnijih poslova bio je nadzor nad poslovanjem parobrodskih tvrtaka. Komesarijat je vodio računa o tome da prijevozne tarife budu općenito poznate kako bi se otežale prijevare odseljenika. Vodilo se računa, također, i o tome da odseljenici putuju iz naših luka. Poticana je izgradnja odseljeničkih domova u lukama. Komesarijat je organizirao redovite preglede odseljenika uoči odlaska, provjeravajući imaju li sve uvjete potrebne za uspješno doseljavanje u ciljane zemlje kako se ne bi izlagali troškovima povratka zbog nemogućnosti uselidbe. Organizirao je liječničku skrb, osiguranja, obavijesti o carinskim režimima itd. Posebno je radio na iscrpnom informiranju odseljenika o zemlji doselidbe, o tamošnjim mogućnostima zarade, zakonima, cijenama, i sličnim, praktično korisnim, podatcima. Stavljao je, također, na raspolaganje odseljenicima i brojne odseljeničke tiskovine. Posebno je korisna pomoć Komesarijata bila u predmetima privatno-pravne zaštite, u širokom rasponu od zaostavština imovine do penzija, odšteta i alimentacija. Izrađivao je i redovite statističke preglede. Svoja izvješća stavljao je na raspolaganje uredima Lige naroda u Ženevi te odgovarajućim ministarstvima i uredima u domovini i u odseljeništvu. U osnovi, dopušteno je za-

uključiti kako je Iseljenički komesarijat u Zagrebu djelovao kao vrlo korisna *državna agencija* zauzeta pomoći odseljenicima u nemalom rasponu od pravne zaštite do praktične skrbi na njihovim putovanjima. Usporedi li se kakvoća te skrbi (unatoč činjenici da ni prvojugoslavenska vlast nije bila nacionalna hrvatska vlast) s odsutnošću svake sustavne skrbi o odseljenicima u austro-ugarskom odsječku promatrana razdoblja, lako je uočiti da su se tridesetih godina, zahvaljujući radu Iseljeničkog komesarijata, dugoročno ustalili likovi osnovne pomoći odseljenicima koji se više ne dovode u sumnju.

Odseljenička je služba zapošljavala u promatranom razdoblju 95 – 104 zaposlenika. (Arhiv grada Splita, Iseljenička zbirka) U Iseljeničkom odsjeku Ministarstva socijalne politike u Beogradu radilo je 14 službenika; u Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu bilo ih je najviše, 46 – 55; iseljeničkih nadzornika u zemlji bilo je 12; u inozemstvu su bila 23 iseljenička izaslanika. Služba se financirala iz proračuna iseljeničkog fonda. Godišnji iznos tog proračuna bio je približno 1.000.000 starojugoslavenskih dinara. Proračunom su se namirivali troškovi plaća i materijalni troškovi službe. Pak, izaslanici su u inozemstvo putovali na teret parobrodskih tvrtaka, kao brodski komesari.

Ima li se u vidu, premda smanjen, i ondašnji intenzitet odselidbe, a još i više veličina odseljeničkih zajednica nastalih u cijelom dotadašnjem razdoblju odselidbe, lako je uočiti kako je broj zaposlenika na iseljeničkim poslovima za pravo skroman. Ta činjenica presudno određuje domašaj učinaka te službe. Služba je za pravo tek djelomično uspjela ostvariti polazne programske zamisli. Daljnjoj valjanoj evoluciji odseljeničke službe i njezinih praktičnih sposobnosti, osim malobrojnosti, škodio je i sam postojeći Zakon. U njemu, lako je uočiti, *nadmoćne su redarstvene i policijske odredbe*. Pak, organizaciji odseljeničkih vlasti, politici suradnje s odseljeničkim zajednicama, načinima djelovanja odseljeničkih vlasti u inozemstvu, mehanizmima koordinacije i srodnim rješidbama posvećena je ograničena pozornost. Postupno su izbile na vidjelo i manjkavosti Zakona u pogledu na zaštitu socijalnih i kulturnih potreba odseljenika, njihove identitetske osnove i baštine. Stoga je u zalaznim tridesetim godinama postalo očito kako Zakon ne pruža valjanu podlogu za uspješnu odseljeničku politiku. Ipak, kako je naznačeno, jedna vrst nultog stupnja pomoći bila je uspostavljena.

Posljednja preinaka odseljeničke službe u prvojugoslavenskom razdoblju zbila se tijekom kratkotrajnog rada Banovine Hrvatske 1939. – 1941. godine. U tom razdoblju

odselilo se tek 7.000 ljudi, a vratilo se 4.000. Ne mogu se razlozi tako uspješne bilance, zacijelo, dopisati samoj činjenici rada i opstanka Banovine. Djeluju i drugi, strukturni, čimbenici, napose uvodna ratna zbivanja. Ali se ne može zanijekati ni utjecaj same prisutnosti Banovine. Kako se ima orijentirati odseljenička politika Banovine Hrvatske, zorno ilustrira idući ulomak: "Ako se iseljenici vraćaju natrag s uštedama, koje im olakšavaju daljnji život u domovini, onda seljenje u strani svijet nije štetno za narod. Ali, ako se iseljenici ne vraćaju, već nestaju u tijelu naroda među koji su uselili, onda je to gubitak od kojega narod slabi. Jedino nije tada gubitak po narod kad se iseljenici iseljavaju u vlastite kolonije koje neki narodi imaju. Protiv iseljavanja dade se boriti samo time *da u domovini stvaramo prilike koje su povoljne za život* (podcrtali autori). Dakle, među iseljenicima valja čuvati i jačati duhovnu zajednicu s narodom koji je ostao u starom kraju." (*Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940., str. 246).

Sukladno promijenjenim političkim ciljevima Banovine mijenja se i organizacija odseljeničke službe. Godine 1939. objavljena je Uredba o prijenosu poslova socijalne politike i narodnog zdravlja iz Beograda na Banovinu Hrvatsku. Po toj uredbi, Iseljenički komesarijat iz Zagreba od 1. siječnja 1940. obavlja poslove iz svoga djelokruga samo za Banovinu Hrvatsku. Pak, za područje izvan Banovine te poslove obavlja Iseljenički odsjek Ministarstva socijalne politike u Beogradu. K tomu, novi Odjel za socijalnu politiku Banovine Hrvatske, i njegov Iseljenički odsjek, dobivaju ovlasti za rad na svim ekonomskim, kulturnim, pravnim, socijalnim i *nacionalnim* (podcrtali autori) pitanjima koja se odnose na hrvatsko odseljeništvo. "Iseljenički odsjek bavi se iseljenicima, što su otišli da zarađuju u inozemstvo ne mogući naći zarade kod kuće; pronalazi i prosuđuje zaradu u inozemstvu i organizira angažiranje i otpremu; *čuva iseljenike od odnarođivanja*" (*Hrvatski iseljenik*, 1/1940., str. 2).

Ponuđena skica institucionalne i političke osnove pristupa vlasti Banovine Hrvatske "iseljeničkom pitanju", nedvojbeno, kao jedna vrst *negativna zrcala*, točno ukazuje na tri glavna "slijepa mjesta" u odnosu prvojugoslavenske države spram odseljeništva i odseljenika.

Prvo, vlast Kraljevine ne radi aktivno ni na kojoj koncepciji razvitka društva kao ni na njegovoj modernizaciji. Stoga aktivno ni ne oblikuje "prilike povoljne za život" u domovini, kako zahtijeva politička subjektivnost Banovine Hrvatske. Nasuprot tomu, ustrajnost procesa polumodernizacije i kolonizacije, tipično ukorijenjenih u ondašnjim društvima s europskog periferijskog poteza, presudno

određuje dosege i gospodarskih i socijalnih sudionika prvojugoslavenskih društava. Na takvoj podlozi oblikovanje stabilnih produkcijskih sposobnosti jedva da je moguće, i to uglavnom kao otoka, u nekolikim industrijskim džepovima po većim gradskim središtima. Pretežnost društvene zbilje određena je, pak, nuždom poretka da, s obzirom na nesposobnost u proizvodnji dobara, razmjenjuje ljude i prirodna dobra. Kao što je poznato, prirodna dobra zaposjeda kapital, pretežno britanski i francuski, ali, kako je naznačeno, rabeći kolonijalne stilove gospodarenja; razmjena ljudi u zemlji, na sektorima gospodarstva što ga organizira taj kapital, po svemu se uklapa u kolonijalni shematizam: u rasponu od cijene rada, kaznenih režima, (ne)ulaganja u profesionalna znanja do socijalnih prava; razmjena ljudi u inozemstvu istovrsna je odselidbi "viškova" stanovništva u druge zemlje, ali ni ta razmjena ne izmiče kolonijalnoj sjeni koju baca kakvoća središnje društvene i razvojne strukture društva. U takvoj zbilji jednostavno nije moguće, ne samo zaustaviti aktualnu odselidbu nego ni dugoročno potaknuti odseljeništvo na, čak i utopijski neodređeni, povratak. Stoga se nedvojbeni napori činovništva tada zaposlena na odseljeničkim poslovima, unatoč brojnim i više nego profesionalnim primjerima rada, zaustavljaju na granici *vodoravne "higijenizacije"* cijelog procesa.

Drugo, sustav državnog terora. Kao što je poznato, upravljačka praksa vlasti Kraljevine neodvojiva je od *prakse državnog terora i nasilja.* Premda je, na formalnoj ustrojbenoj razini, Kraljevina parlamentarnom monarhijom sa zajamčenim mogućnostima političkog, kulturnog i gospodarskog pluralizma, kraljevska uporaba (točnije: zlouporaba) vojnih i policijskih institucija i jedinica postupno oblikuje društvenu zbilju koja se jedva može odijeliti od društvene zbilje kojom se totalitarno upravlja. U takav shematizam posve se prirodno uklapaju postupci kao što su ubojstva političkih protivnika, nasilne intervencije u gospodarske odnose, specifična selekcija kolonijalnih kapitalista koji aktivno podupiru teror kraljevske vlasti, progon ne samo izravnih političkih protivnika nego i ljudi i zamisli što uskraćuju legitimaciju totalitarnim uzurpacijama kraljevske vlasti, i srodni. U (idealnotipičnoj) zaključnoj bilanci uporabe takva shematizma na prvom se mjestu nameće stabilan i dalekosežan gubitak povjerenja između političkih sudionika te mrvljenje ili otežano oblikovanje vodoravnih mreža socijalnog povezivanja i stvaranja okvira uspješne suradnje. Sustav državnog terora izravno se, dakako, naslanja na gospodarsku i socijalnu zbilju kolonijalne polumodernizacije. Pače, može se razumjeti i kao pokušaj održavanja monopola kraljevske vlasti

na regulaciju i prerazdiobu ograničena fonda dobara i dobiti što "domaćim" sudionicima kolonijalne polumodernizacije ostaje na raspolaganju nakon što inozemni kapital uzme što je njegovo. U tom se kontekstu ustaljuje i *sustavna uporaba korupcije*; za razliku od političkog nasilja, korupcija se rabi kao "prihvatljiv" *civilni* predložak monopolne prerazdiobe preostalih dobara. U takvu kontekstu i odselidba, a još više povratak, *zadobivaju specifičnu cijenu*, veličina koje, predvidljivo, izmiče slikama socijalne povijesti. Ali je na djelu.

Treće, aktivno zatiranje hrvatskih, i narodnih i nacionalnih, prava. Grubo rečeno, u srži predodžbe kraljevske kuće Karađorđevića o novom kraljevstvu leži uvid kako su sve zemlje, do godine 1918., u sastavu Austro-Ugarskog Carstva, *srpski* "pravedni" ratni plijen. Stoga im pristup kojim se zagovara obnova političkih subjektiviteta i kulturnih identiteta većinskih skupina na tom području izgleda – nesuvislo. Posebno su im, u tom pogledu, prijeporne hrvatske narodne težnje očuvanju identiteta te hrvatske nacionalne težnje uspostavi i stabilizaciji vlastite države. Ubojstvo S. Radića u državnoj skupštini (1928.) i na praktičnoj i na simboličnoj razini ističe poruku kako su Hrvati kao narod središnjim izvorom teškoća u državi. Problematična obilježja, po jednoj vrsti pravocrtnog shematizma, šire se i na druge nesrpske skupine podrijetlom s hrvatskog teritorija. U takvim se prilikama *prvi put otvoreno* i sukobno oblikuju hrvatske odselidbene putanje potaknute, ponajprije, *političkim motivima i ciljevima*. Pače, samo šest godina po ubojstvu S. Radića, hrvatsko političko odseljeništvo sudjeluje u ubojstvu kralja za njegova posjeta Francuskoj (1934.). No da uporaba političkog protunasilja nije ograničena samo na odseljenički djelokrug u inozemstvu pokazuju i primjeri aktivnog otpora u tuzemstvu (primjerice, Velebitski ustanak). Posve je logično što se i odseljenički poslovi i prakse prožimlju takvim stanjem i odnosima. Zato je predvidljivo i što je u dnevnim praksama odseljeničkih vlasti naglašeno prisutan policijski pristup. Odvajajući se od te prakse (1939.), vlasti Banovine Hrvatske, premda ostaju pod općom državnom suverenošću Kraljevine Jugoslavije, teže učvrstiti na brojnim poljima hrvatsku autonomiju, pa i u odseljeničkoj politici. Njezina kratkotrajnost ne dopušta "ravnopravnu" usporedbu s političkim adresama što traju duže. Ali izravno osnažuju pitanja o zbiljskim domašajima dotadašnjeg modela nagodbenjačke političke autonomije u modernizaciji hrvatskog društva. Pa i u izgrađivanju nacionalne odseljeničke politike.

3. DIO
ODSELIDBA U DRUGOJ HRVATSKOJ MODERNIZACIJI

Općeniti obris druge hrvatske modernizacije

Razdoblje druge hrvatske modernizacije izjednačujemo s razdobljem društvenih promjena u rasponu 1945. – 1990. Glavna svojstva modernizacije iz toga razdoblja iscrpnije su analizirana i opisana drugdje (Rogić, 2000.). Stoga se ovdje nudi tek sažet opis, potreban toliko koliko olakšava jasnije nazrijeti ulogu i mjesto procesa odseljavanja iz hrvatskih zemalja u dinamici te modernizacije te bolje razumjeti odnose spram pojedinih sudionika "odseljeničke scene" u onodobnoj hrvatskoj javnosti. Ograničujemo se, dakle, na nekoliko polaznih uvida.

(i) *Totalitarna osnova modernizacije*. U razdoblju prve modernizacije, vidjelo se, nije prisutna cjelovita totalitarna osnova i praksa na koju bi se modernizacija naslanjala i kojom bi se služila. Na djelu su, dakako, sudionici društvene zbilje izrazito ovisni i zainteresirani za strogu okomitu hijerarhiju staleža i sudionika kakva se idealnotipski rabi u feudalnom modelu upravljanja društvom. Na djelu su, također, i organizatori državnog terora, navlastito u prvojugoslavenskom razdoblju, žrtvama kojega je praktično teško razlikovati jesu li žrtvama zbog totalitarnog nasilja ili nasilja što ga proizvodi i širi vojna država (koja se inače služi sredstvima političke reprezentacije podrijetlom iz parlamentarne demokracije). Ali *modelske* uporabe totalitarnog upravljanja nema. No prisutnost pridjeva: totalitarna (osnova) u drugoj modernizaciji ima temelja. Po srijedi je politički i upravljački predložak koji, poznato je, nedvosmisleno odbija korijene i prakse parlamentarne političke tradicije; odbija i jamstva autonomije pojedinca kao i njegova prava na oblikovanje raznolikih socijalnih i političkih inicijativa; a u komunističkoj inačici, odbija i kapitalističko upravljanje razvitkom osloncem na privatno vlasništvo i pravnu regulaciju gdje se jasno dijele privatna i javna sfera. Na njihovo mjesto predloškom se ucjepljuju dalekosežne novine *bez izravnih prethodnika* u zbilji ondašnjeg hrvatskog društva. Dvije su sastavnice modela posebno važne.

Prva sastavnica upućuje u kakvoću *subjekta* modernizacije. Po srijedi je, odvojimo li ga od prigodnih situacijskih pridjeva, *revolucionarni* subjekt. Naslov je, dakako, točan ali neizbježno dvosmislen.

Prvo, revolucionarni subjekt znači da je na djelu sudionik koji se ponaša "revolucionarno", dakle, *u isti mah*, služi se raznolikim novoćama kakvih u dotadašnjoj društvenoj praksi *nema*, i služi se organiziranim nasiljem nad onima koji se ili opiru ili se određuju nekom razlikom spram tih novoća ili sama subjekta. Sistemska dvosmislenost veze između novoće postupka i izuma, uporabljenih u oblikovanju društvenih promjena i organizirana nasilja, ne dopušta nijednom svjedoku "sa strane" jasno odmjeriti zbiljsku kakvoću uporabljene novoće kao ni zbiljsku potrebu za nasiljem. Nasuprot tomu, oblikuje se "odozgo" disjunktivni shematizam razdiobe društva na dva osnovna dijela, na onaj manjinski, predvodnički, "avangardni", koji je sebi dopisao sva poželjna svojstva revolucionarnog subjekta; i na onaj većinski, istodobno i predmet i materijal revolucionarne intervencije, koji se, u osnovi, mora, ne samo treba, revolucionarno promijeniti. Budući da je svakom "materijalu", pa i socijalnom, imanentan otpor, revolucionarni subjekt, već po prirodi svoje samoodređenosti a radi ostvarivanja revolucionarnih ciljeva i svrha, *mora izgraditi monopol na nasilje*.

Drugo, revolucionarni subjekt znači da je na djelu društveni sudionik bez dublje identitetske veze s bilo kojom konkretnom društvenom konfiguracijom. On po definiciji "transcendira" mreže postojećih stanja i tradicija što ih iznutra reguliraju, smještajući se, za pravo, posve *atematski, neodređeno*, u revolucionarni obzor budućnosti. Na taj način oduzimlje drugim društvenim sudionicima mogućnost da ga provjere konvencionalnim sada/ovdje, mjerilima političke ili upravljačke kakvoće. Sjena velike, a neodređene, utopijske svrhe za koju se revolucionarni subjekt zalaže i kojoj služi, čuva ga od opasnosti "dobivanja batina" od kritičara sklonih egzaktnoj bilanci postignutih rezultata. On – uvijek ima pravo. Drugi su – neprijatelji.

Druga sastavnica upućuje u *odabir modernizacijskih sredstava*. Ključna razluka tog odabira je – *privatizacija države* i njoj komplementarnih javnih ustanova. Ustvrditi takvo što u slučaju revolucionarne organizacije upravljanja društvom naoko je paradoksalno. Međutim, po srijedi je praksa zauzimanja države i njoj komplementarnih javnih ustanova eda bi se njezin rad i uporaba podredio intencijama revolucionarnog subjekta, a to empirijski znači posebne političke skupine koja u društvu uspostavlja totalitarni poredak. Tako zauzeta država, premda ne i for-

malno-pravno, prestaje funkcionirati u odnosu na javne svrhe (pa ma koliko se te svrhe, inače, u društvenom posredovanju krivotvorile); a nove zadaće izvodi iz programa ostvarivanja izuma i zamisli revolucionarnog subjekta. To, za pravo, znači da se država ekskluzivno rabi za ostvarivanje različitih aspekata totalitarnog upravljanja društvom. Budući da su *konkretni* ciljevi, svrhe, koristi itd. takva upravljanja pod nadzorom političke skupine koja totalitarni poredak uspostavlja, posve je očito kako se u političkoj predodžbi te skupine ostatak društva pojavljuje kao jedna vrst njihova – *privatna vlasništva*, na raspolaganju, jer je taj ostatak linearno, bez mogućnosti obrane, izložen totalitarnim političkim voljama. Ponovimo, nije nužno po srijedi i formalna promjena statusa države i društva. U nekim totalitarnim predlošcima, poznato je, privatno je vlasništvo ostalo prisutno, ali kao pomoćno sredstvo u totalitarnoj mobilizaciji društva. U hrvatskom slučaju, pak, privatno se vlasništvo načelno ukida, i nestaje u državnom, a potom i "društvenom". Ali trajno ostaje na djelu *privatna* uporaba i jednog i drugoga kao središnji sadržaj upravljačkog i političkog monopola što ga totalitarna skupina oblikuje i uspostavlja. Na taj se način, za pravo, u samoj srži modela što se legitimira komunističkim ukidanjem "zla" privatnog vlasništva krije ničim ograničena moć privatna upravljanja državom i društvom *posve srodno* predlošku upravljanja kolonijalnih korporacija "svojim" vlasništvom.

(ii) *Jugoslavenski državni kontinuitet*. Skicirani obris totalitarnog subjekta ne oblikuje se u apstraktnu političkom i društvenom okviru, bez nataloženih tragova prošlosti. Naprotiv, u drugoj modernizaciji totalitarni subjekt te preobrazbe nasljeduje, pače teritorijalno poboljšava bilancu jugoslavenske državne tvorbe. U Hrvatskoj je ta poboljšica ipak dvosmislena. Hrvatska je, poznato je, zadobila teritorij Istre, i u sastav vratila prije okupiranu skupinu otoka. Ali je, na drugoj strani, izgubila nekoliko područja kakva su Srijem, Boka kotorska, područje Neuma. Drži li se mjerodavnom i teritorijalna bilanca Banovine Hrvatske, totalitarna obnova jugoslavenske države teško se može odvojiti od teritorijalne *amputacije* nemalog područja nekadašnjeg Hrvatskoga Kraljevstva. Ipak, unatoč tomu, totalitarni subjekt druge modernizacije, kao jedan od bitnih korijena svoje "revolucionarne" legitimacije, programski ističe "rješenje nacionalnog pitanja" u drugojugoslavenskoj državi. Kasniji tijek događaja pokazao je da su djelomična poboljšanja ostvarena u tri od četiri nove tvorevine. U njima su ustanovljene *pogranične* federalne jedinice: Slovenija, Makedonija i Crna Gora, "nagrađene" stanovitim viškom prava na isticanje nacionalnih

posebnosti. U četvrtom slučaju, i s posebnom sporošću, oblikovao se politički identitet Bosne i Hercegovine, u teritorijalnom pogledu pretežno na račun prethodnice, Banovine Hrvatske. U zaključnim godinama promatrana razdoblja pokazalo se da se, premda različite po sposobnosti za državnu samostalnost, Slovenija i Makedonija, pače i Crna Gora mogu ubrojiti u bilancu skromnih uspjeha totalitarnog subjekta druge modernizacije u "rješavanju" nacionalnih prijepora u drugojugoslavenskoj državi. Pak, primjer Bosne i Hercegovine pokazao je upravo suprotno: sva rizična mjesta i mračne posljedice totalitarnog zahvata u dinamiku nacionalnih evolucija pojedinih zajednica na promatranom području.

U hrvatskim prilikama drugojugoslavenski kontinuitet označio je linearni nastavak nekolikih razvojnih praksa poznatih još iz razdoblja prve modernizacije. Tri su primjera za naše svrhe posebno važna.

Prvi primjer pokazuje da je uspostavljen, pače, *učvršćen,* kontinuitet *nagodbenjačkog predloška* političkog upravljanja razvitkom zemlje. Predložak se, poznato je, svodi na jednu vrst polukolonijalnog orijentiranja hrvatskih političkih sudionika pri odlučivanju o nacionalnim ciljevima i interesima. "Orijentiranje", za pravo, znači konkretno i sadržajno podređivanje zahtjevima i zapovijedima s više razine političkog upravljanja, u razdoblju prve modernizacije Carstva, a u razdoblju druge modernizacije, "federativnog" Centra. Budući da se ni volja Carstva ni volja Centra ne ostvaruju neodređeno, sadržajno prazno, nego oblikujući vrlo konkretnu političku hijerarhiju, asimetriju moći i prerazdiobu dobara, kontinuitet nagodbenjačkog predloška jasno je navijestio kako ni u drugojugoslavenskom državnom okviru hrvatska modernizacija neće moći oblikovati i učvrstiti svoje optimalne likove. To je izbilo na, premda totalitarno čvrsto nadziranu, političku javu još početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća kada se, prvi put, vode "razgovori" o društvenim reformama, od tada prisutni u političkoj javnosti kao jedna vrst televizijske "nanizanke".

Drugi primjer pokazuje da se u tijesnom modernizacijskom okviru, gdje je Hrvatska obvezana i totalitarnim i jugoslavenskim nasiljem, ostvaruje i *kontinuitet kolonijalne prerazdiobe stanovništva*. Hrvatsko stanovništvo po tom predlošku "odlijeva se" u inozemstvo, baš kao i u razdoblju prve modernizacije. Na hrvatski teritorij "dolijeva se" stanovništvo s drugih jugoslavenskih područja. Na popisu doseljenih skupina, nisu baš sve izravnim favoritima totalitarnog poretka (primjerice albanska skupina pretežno doseljena s Kosova). Ali je izvan rasprave da su

neke na vrhu popisa novih jamaca *jugoslavenske kakvoće* hrvatskog društva. Na vrhu su popisa, dakako, srpska i crnogorska skupina, te nova, jugoslavenska. Taj je njihov status izravno usporediv sa statusom doseljeničkih skupina njemačkog ili ugarskog podrijetla u razdoblju prve modernizacije. No dijeli ih i jedna bitna razlika: po brojnim modernizacijskim sposobnostima te su skupine slabije u usporedbi s domorodnim hrvatskim stanovništvom (korisno je usporediti razlike po naobrazbi). Zato s potporom poretka "u sjeni", glavne putove uspjeha mnogi njihovi pripadnici, trasiraju, pretežno, kao favoriti poretka, ponajprije na političkom sektoru, ili kao njegovi povlašteni korisnici, a, dakako, ustreba li, i kao njegovi "vojnici". S. Žuljić (1997.) upozorava da se, na drugoj strani, mora uzeti u obzir i činjenica da se jedan broj hrvatskih Srba seli u Srbiju. U skupinu za potporu poretku novače se, dakle, ponajprije, Srbi doseljeni u gradove s područja izvan Hrvatske (s izgledima na karijere u vojsci, policiji, političkom sektoru) te dio hrvatskih Srba, pretežno doseljenih u gradove sa sela.

Treći primjer pokazuje da je spoj totalitarnog predloška općeg ustroja društva i obnovljena jugoslavenskog sklopa u hrvatskom društvu oblikovao specifičnu unutrašnju *granicu sistemske snošljivosti*, i više nego tijesnu za brojne političke i društvene inicijative "prirodno" prisutne još u prvojugoslavenskom razdoblju. Nova se granica definira *neprijateljskim statusom* dviju ideja, do tada sržnih u praksama modernizacije *hrvatskih* sudionika u hrvatskom društvu. To su: ideja *samostalne države* i ideja *demokratskog ustroja vlasti*. Budući da su se idejom o samostalnoj hrvatskoj državi legitimirali i nositelji ustaške vlasti, u razdoblju 1941. – 45., prisutni kao skupina u sastavu nacionalsocijalističke – fašističke ratne ekspanzije, a odstranjeni 1945. kao dio "poraženih snaga", komunistički poredak strukturnu neprihvatljivost tih ideja dodatno "nadodređuje" nacionalsocijalističkim i zločinačkim etiketama. Zahvaljujući tomu, praktično zastupanje ideje o samostalnoj hrvatskoj državi, kao i o njezinu demokratskom ustroju, postaje istovrsno zagovaranju – nacističke/fašističke obnove, ili u hrvatskoj lokalnoj inačici, obnove ustaške Nezavisne Države Hrvatske. Dubinska asimetrija stvorena na taj način, gdje biti Hrvatom nije, doduše, nemoguće, pokradimo jednu duhovitu izjavu hrvatskog pisca R. Marinkovića, *ali je svakako peh* (podcrtali autori), definira ishodište više mehanizama socijalnog i političkog isključivanja hrvatskog stanovništva, koje *prirodno* postaje moćnim poticajem i na odselidbu, kao već, *odseljeničkom tradicijom provjereni*, model valjane sklonidbe, ako ne i brisanja, i individualnih i kolektivnih, društvenih teškoća.

Reći kako je tu na djelu *samo politički poticaj* na odselidbu, nije zasnovano. Napokon, većina hrvatskog stanovništva, unatoč skiciranoj unutrašnjoj granici "snošljivosti" komunističkog poretka, *nije* se odselila. Dakle, praktično je bilo moguće živjeti pod koliko-toliko prihvatljivim uvjetima. Ali je prisutnost skicirane asimetrije dugoročno djelovala na prerazdiobu društvenih izgleda na osobni ili skupni uspjeh. U toj prerazdiobi biti Jugoslavenom, ili biti Hrvatom rubno, s nekom vrsti rubne, ukrasne zadaće, poretku je bilo optimalnim rješenjem. Svatko izvan polja njime omeđena i više nego lako mogao se naći izložen opasnu etiketiranju naslovom: neprijatelj socijalizma, pače: nacional-fašist, nacionalist, ili kako su se već, u različitim razdobljima, rabili prigodni označitelji. Budući da ispod njihove uporabe pulsiraju konotativne silnice što izjednačuju takve s netom poraženim ustašama, obrisi stare/nove kolonijalne hijerarhije i više su nego odredljivi. Po srijedi je, u osnovi, *poopćavanje razvojnih blokada* učvršćeno konstrukcijskim spajanjem totalitarnog modela upravljanja društvom "slijeva" i kozmetičkom revizijom prvojugoslavenskog državnog naslijeđa "zdesna". Poopćavanje implicira da je ukupna poticajna osnova odselidbe bila/ostala i više nego snažnom. Nije pri tomu, dakako, prijeporno, kako je ono što je ostalo, Federalna Država Hrvatska, pa, poslije, Narodna, i Socijalistička Republika, preuzelo na sebe ulogu i *glavnog i jedinog* organizatora modernizacije, transformirajući pri tomu socijalnu zbilju radikalnošću do tada nepoznatom u hrvatskom društvu. Ali je i kontinuitet odselidbenog procesa, pokraj drugih pokazatelja, podsjetio kako zbiljski domašaj druge hrvatske modernizacije i nije tako spektakularan, rasuđuje li se po veličini "baštine za budućnost".

(iii) *Legitimacijska klopka.* Osnova druge modernizacije izravno je obilježena specifičnom legitimacijskom klopkom, i s nekoliko njezinih, nezanemarljivih, posljedica. Korijen je klopke u načinu kojim se revolucionarni subjekt služi obrazlažući svoje "nužno" podrijetlo u društvenu razvitku i svoju monopolnu akumulaciju ovlasti. Poznato je iz brojnih i programskih i "dnevnih" dokumenata kako komunistička skupina, što je zaposjela vlast i rekonstruirala drugojugoslavensku državu, navlastitu povijesnu misiju izvodi iz specifične zadaće: oslobađanja radničke klase od kapitalističkog ugnjetavanja. Nije po formulaciji glavnog sadržaja svoje legitimacije ta skupina posebno izvorna. Oblikovana, izvježbana, a do svršetka Drugog svjetskog rata i financijski poduprta "krovnom" skupinom u Sovjetskom Savezu, ona samo ponavlja, na lokalnoj razini, programsku zadaću stvorenu i prihvaćenu

u središnjoj državi komunizma. Pri tomu posve ispušta iz vida da je tako formulirana programska legitimacija vodi u dalekosežnu nepriliku, baš kao i poredak u središnjoj državi. Polazno lice teškoće je, za pravo, statističko. Eda bi programska zadaća: osloboditi radničku klasu od kapitalističke eksploatacije, imala potrebnu socijalnu uvjerljivost potrebna je odgovarajuća *statistička protežnost* same klase. Ne računa li se nekoliko većih, zazbilja industrijskih središta, u onodobnoj carskoj Rusiji, kada boljševici ondje osvajaju vlast, radničke klase kao mjerodavne statističke skupine – nema. Stoga se ni temeljna programska legitimacija nove vlasti ne može na nju nasloniti. Pače, isticanje toga zadatka, promatra li se empirijski, upućuje prije na političko fantaziranje nego li na revolucionarnu preobrazbu. Teškoću je, poznato je, "uspješno" uklonila boljševička strahovlada nad seljaštvom, te, pretežno, u višedecenijskom razdoblju Staljinova upravljanja državom, monumentalna industrijalizacija s brojnim prisilnim preselidbama seljačkog življa u tvornice.

S istim, ili sličnim, statističkim manjkom radničke klase, napose u federalnim jedinicama kao što su Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Kosovo (u sastavu Srbije) suočava se i drugojugoslavenski komunistički vrh. Pače, ni u tri ostale federalne jedinice, Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji (bez Kosova), nisu prilike toliko bolje eda bi se baš izbjegla legitimacijska klopka. Moguće je, dakako, govoriti o pojedinim industrijskim "džepovima" u nekolikim većim gradskim središtima, ali pretežitu zbilju ondašnjeg "sekundarnog" sektora određuju prakse obrtničkih radionica, a ne tehnički zrele industrije. U njima pretežu tehnički priučeni radnici. Usporedi li se statistika tog sektora sa statistikom "primarnog" njezina rubnost je i više nego očita. Izvlačeći se iz te klopke drugojugoslavenski komunisti posežu za istim tipom rješenja kao i njihovi drugovi u središnjici. I oni organiziraju monumentalnu industrijalizaciju, s nasilnim preselidbama seljačkog žiteljstva na nova mjesta rada. (Posebno je znakovito razdoblje 1949. – 1952.) Zahvaljujući tomu, dva se procesa, inače oprečne kakvoće, paradoksalno *spajaju u jedan*. Spajaju se: *proces stvaranja radničke klase i proces njezina oslobađanja.* Shema je, u osnovi, jednostavna. Proces oblikovanja radničke klase izravno ovisi o tehničkoj strukturi industrije, o "tehnokratskoj" kakvoći organizacije rada te o industrijskoj tradiciji uključena radništva. Pak, oslobađanje radničke klase izravno ovisi o stupnju autonomije koju ona interesno ostvaruje u odnosu spram strukture i organizacije tvrtke, sektora ali i poretka u cijelosti. Prvi proces i zadaću drugojugoslavenski komunisti morali su povjeriti ovakvim

ili onakvim profesionalcima zatečenim na "licu mjesta". No oni su, istodobno, po statusu i glavnim *potencijalnim* krivcima za "birokratska ili tehnokratska skretanja" u slučajevima kada komunistima treba masovna obnova revolucionarnog autoriteta poretka suočena s "teškoćama rasta". Takvih prilika, poznato je, ne manjka. Drugi proces, "oslobađanje", ostaje pod monopolnim nadzorom komunističke organizacije. Ona u svakom posebnom trenutku može iznijeti na vidjelo kako "birokratska i tehnokratska skretanja" ugrožavaju izvorna radnička prava i "revolucionarne" izglede oslobađanja klase, i politički intervenirati, tražeći "budnost" i mobilizaciju. Time komunistička vlast izravno osigurava dugoročan nadzor nad stvaranjem nove statističke radničke većine.

Praktično, pak, promatrano, mobilizacija statističke radničke većine na budnost spram "tehnokratskih i birokratskih" skretanja podupire se raznolikim oblicima radničkih nagrada koje se, inače, iz učinkovitosti samog rada *ne mogu* ni izvesti ni racionalno obrazložiti; odvajanju nagrada od učinkovitosti rada pogoduje i činjenica da je po srijedi rad skupina pretežno bez industrijske tradicije i s oskudnom tehničkom kompetencijom. Nagrade su, poznato je, u rasponu od prava na stambeno zbrinjavanje s pomoću "radne organizacije" ili drugih, konvencionalnih socijalnih prava, do specifična prava na zajamčeno radno mjesto, neovisna o tomu kako i koliko dotični radnik radi i čemu to mjesto. Drugačije rečeno, mobilizacija statističke radničke većine na korist politike "oslobođenja klase" dovršava se u specifičnu *rentijerskom shematizmu*, gdje je radniku totalitarno zajamčeno pravo na rentiranje radnog mjesta, kao nove vrsti "vlasničke parcele" neovisno o tome čemu radno mjesto služi i kako dotičnik na njemu radi. No, na drugoj strani, ključan uvjet za pristup toj povlastici jest *pripravnost na sudioništvo u političkoj mobilizaciji* što je oblikuje i režira komunistička organizacija vlasti. Analizirajući motivacijsku osnovu toga saveza J. Županov je, poznato je, ukazao na navlastiti aksiologijski sklop s pomoću kojega se savez održava. Nazvao ga je egalitarnim sindromom. Egalitarna sjena ocrtava se kao trag dubinskog zahtjeva što ga radnička većina ograničenih tehničkih sposobnosti upućuje komunističkoj vlasti da joj se *opravdano* priznaju ekstra zasluge na poslovima čuvanja poretka, zasluge *neovisne* o radnoj uspješnosti na radnom mjestu. Time su sve skupine koje bi samo htjele "živjeti od rada", dakle, na temelju radne efikasnosti, dovedene pod sumnju da im je do posebne autonomije, te da izmiču poopćenoj obvezi održavanja saveza s komunističkom vlašću i sudioništva u mobilizacijama što ih ona radi

održavanja vlasti, rabi. Drugačije rečeno, one su opasno blizu mogućnosti da budu etiketirane potencijalnim ili zbiljskim neprijateljima poretka. Dakako da brojni članovi takvih skupina, očitujući potrebu za autonomijom, i "životom od rada", *preventivno* razvijaju i posebne oblike smanjivanja rizika od mogućnosti negativnog etiketiranja s adrese totalitarnih organizatora vlasti. Prakse i postupci su raznoliki, u rasponu od upisa u članstvo Saveza komunista do suradničkih postupaka "na korist" socijalističke zajednice, nerijetko i posve bizarnih kao što su, recimo, izrazi javne zabrinutosti nad ponašanjem mladeži na ulicama ili pasjim navikama po parkovima, a o doušništvu da se i ne govori. Ali, neovisno o tomu je li na djelu izravni politički konformizam ili prigodno moralističko prenemaganje ili što drugo, prikladnije za prilike gdje se živi, takvi modeli ponašanja ne mogu se otrgnuti od dubinske tjeskobe s korijenom u jasnu uvidu kako sama sposobnost za rad, pače, sposobnost da se u radu bude i izvrstan, *nije nikakvim jamcem osobne ili obiteljske sigurnosti*. Analize izrađene poslije, devedesetih godina, po slomu totalitarnog poretka, dodatno su pokazale kako je nemali broj pripadnika takvih skupina postupno oblikovao *ciničnu* model ponašanja i djelovanja, gdje su obveze spram zajednice, s obzirom na to da ih je totalitarni poredak posve zauzeo i krivotvorio, pravocrtno zanijekane; pa se zbiljski sadržaj djelovanja sveo na karijerni lov na osobne probitke po već tipičnoj shemi djelovanja društvenih grabežljivaca: dobiti su moje – troškovi su tuđi. Sličnost s benderovskom devizom: ideje naše – benzin vaš – nije slučajna. (Čengić, Rogić, ur., 1999.)

Nije, stoga, neočekivano da su, postupno, oba glavna sudionika: i skupine što tehnički oblikuju radničku klasu i skupine iz same klase, ili onoga što je nastalo, iscrpile okvir suradnje zadan totalitarnim predloškom. Nije po srijedi samo zamor zbog stalna totalitarna tlaka "odozgo", nego, ponajprije, zamor zbog unutrašnje strukturne blokade tehničke modernizacije industrijskog sektora. Na skiciranoj podlozi tehnička modernizacija jednostavno *ne može* akumulirati dostatnu množinu poticaja potrebnih za kontinuiranu i stabilnu preobrazbu. Pa već kasnih sedamdesetih i prvih osamdesetih godina industrijski sektor gubi status "obećavajućeg" sektora. U očima novooblikovane većine "život je negdje drugdje".

(iv) *Sumrak seljaštva*. Komunistički organizatori druge modernizacije programski ustrajno ističu kako im je do "povijesnog" saveza radnika i seljaka. Tijekom Drugog svjetskog rata, a i prve, dvije, tri godine poratnog razdoblja (do 1948.), snažnije isticanje važnosti seljaštva, kao stra-

tegijskog partnera, ima posve racionalnu osnovu. U oba razdoblja u društvu je prisutna seljačka statistička većina pa se bez njezine potpore, ili barem bez njezine pripravnosti da ostane politički pasivna u odlučujućim trenutcima kada komunisti oblikuju glavne sastavnice poretka, ne može zajamčiti uspješan dovršetak sistemske preobrazbe. Daljnji tijek te preobrazbe pokazao je međutim kako je isticanje važnosti seljaštva kao strategijskog partnera bilo tek taktičkom gestom. Nakon dovršetka razdoblja tzv. kolektivizacije, kada je seljaštvo bilo izloženo otvorenu teroru (1949. – 1952.), u ideologijski istančanijem, samoupravljačkom, razdoblju, započetom s velikom pompom godine 1951., seljaštvo se postupno gubi iz političkog vidokruga poretka kao mjerodavan partner. Nestaje u općoj etiketi: samoupravljači, a poslije i u složenici: radni ljudi i građani.

Po S. Šuvaru (1988., 1) moguće je razlikovati tri posebna razdoblja u odnosu poretka spram seljaštva. Prvo razdoblje određeno je "prisilnom" kolektivizacijom seoskih gospodarstava i imovine "upisom" u seljačke radne zadruge. Razdoblje je okvirno omeđeno godinama 1949. – 1953. Drugo je razdoblje određeno odustankom poretka od nasilnih predložaka staljinističke preobrazbe sela. Tada poredak dopušta "slobodno" formiranje seljačkih radnih zadruga kao i "slobodno" raspuštanje postojećih. Zaključna je bilanca nestanak svih prisilno formiranih zadruga, bez ijedne nove. To se razdoblje približno poklapa s godinama 1954. – 1962. Treće razdoblje, od sredine šezdesetih godina, obilježeno je težnjama poretka oblikovanju krupnih gospodarstava (opće poljoprivredne zadruge, ili poslije, poljoprivredno-industrijski kombinati, "pikovi"). Ta gospodarstva nisu ovlaštena nasilno oduzimati seljacima zemlju. Ovlašteni su zemlju kupovati, uzimati u zakup i razvijati praktične oblike gospodarske kooperacije s gospodarski sposobnim seljačkim jedinicama. Budući da su pod izravnom zaštitom poretka, asimetrija praktične moći i povlastica na njihovu korist i više je nego očita. Ali, na drugoj strani, oni su po pravilu sposobni pokrenuti gospodarsku modernizaciju u lokalnom okružju koja i privatnim seljačkim gospodarstvima donosi praktične olakšice (tehnička pomoć, pomoć pri nastupu na tržištu, siguran režim otkupa, skladištenje proizvoda itd.). (Inače, svu tu nemalu količinu nesuvislosti i nasilja poredak voli nazivati, ne bez jedne vrsti cinična utopijskog zanosa, teško izgovorljivom složenicom: "podruštvovljenje poljoprivrede".)

U sjeni te evolucije "napreduje", međutim, propadanje i sela i seljaštva. Radi prije skicirane legitimacijske hitnje poredak mu, na drugoj strani, organizira i nudi indu-

strijsku perspektivu. Budući da je ta perspektiva ovisna o unutrašnjim, prije skiciranim, konstrukcijskim teškoćama industrijskog sektora, masovni transfer seljaštva, kako ga planira i zamišlja poredak, jednostavno nije ostvariv. Na toj se podlozi postupno oblikovao *novi socijalni hibrid* "neplanirani" seljak/radnik, koji u okviru *mješovita kućanstva*, radeći i u industriji i na zemlji u krugu okućnice, traži nov optimalan način preživljavanja. Hibrid se pokazao dobrim za održavanje minimalne životne i socijalne ravnoteže. Ali nedostatnim za razvojnu ekspanziju, kao, uostalom, i za nove socijalne aspiracije. Nije ga netočno držati novim likom široke periferijske sjene što postupno, posve sutonski, obgrljuje glavna obećanja poretka.

Nije nekorisno, zornosti radi, podsjetiti i na nekoliko osnovnih podataka izloženih u analitičkoj literaturi. I. Nejašmić, primjerice, ističe kako se postotni udio poljodjelskog stanovništva u hrvatskom društvu u promatranom razdoblju pravocrtno smanjuje. (Nejašmić, 1991., str. 186) Godine 1948., po podatcima tadašnjeg popisa pučanstva, popisano je 63,2% poljoprivrednika; godine 1953. udio je smanjen na 56,4%; godine 1961. još je manji, 43,9%; godine 1971. udio je 32,3%, a 1981. iznosi posve rubnih 14,5%. Ta bi se tendencija mogla, promatrano apstraktno, sama za sebe, protumačiti i uporabom (premda "nategnute") hipoteze o modernoj strukturnoj preobrazbi seoskog svijeta a ne o njegovu sutonu. Međutim, podatci o depopulaciji naselja u razdoblju 1953. – 1981. (Nejašmić, isto, str. 157) izravno ukazuju na središnju kakvoću preobrazbe. Po tim podatcima, u promatranom razdoblju depopulacijom su pogođena samo 3 gradska naselja; pogođena su i 344 mješovita naselja; i, čak, 5.476 seoskih naselja ili 88,4% ukupnog broja tadašnjih seoskih naselja u Hrvatskoj. Drugačije rečeno, seoska naselja izložena su izravnu "bijegu" seoskog stanovništva. Na drugoj strani, vidljiv je stabilan povišak broja gradskih stanovnika.

Na isti smjer promjena ukazuju i podatci izneseni u studiji Z. Radelića (2006., str. 528, 529). Po tim podatcima postotni udio zaposlenih u poljodjelstvu godine 1960., bio je 55,5% od ukupno zaposlenih u Hrvatskoj. Godine 1987. udio se smanjio na 13,7%. U istom razdoblju povećali su se udjeli zaposlenih u industriji (sa 21,1% na 37,7% i u uslugama (sa 23,4% na 48,5%). Stabilno se povećava i postotni udio gradskog stanovništva. Primjerice, u razdoblju 1948. – 1971. udio gradskog stanovništva povećao se sa 25,1 godine 1948. na 41% godine 1971. (str. 424). (Iscrpna analiza promjena na selu u promatranom razdoblju ponuđena je u: Štambuk, Rogić, Mišetić, ur., 2002.)

Dakako, propadanje seoskog svijeta, na jednoj strani, i povišak broja gradskih stanovnika na drugoj nisu zrcalnim procesima. Razlog leži u činjenici što se, kako je naznačeno, nemali udio seoskog stanovništva sabire po širokom periferijskom rubu većih središta, oblikujući nov hibridni lik seljaka/radnika zavičajna na mješovitu kućanstvu. I što se, također, nemali udio uključuje u usporednu *inozemnu urbanizaciju*, odselidbom u industrijski i gospodarski snažnije zemlje i središta. Tako brzi ritmovi promjena ne mogu se valjano razumjeti ne uzme li se u obzir totalitarni tlak poretka. Ali i negativna identifikacija lika seljaka u samoj seljačkoj populaciji. Etiketa: "seljak", "seljačina", još je i u razdoblju prijelaza u 21. stoljeće etiketom jedne vrsti sociokulturne – kante za smeće.

(v) *Industrijalizacija "unazad"*. U zamislima glavnih "planera" poretka industrijski sektor, vidjelo se i iz prijašnjih ulomaka, dvostruko je označen. Na prvoj, praktičnoj, razini on je sektorom masovna zapošljavanja izvan "idiotizma" seoskog svijeta. Na drugoj, metapovijesnoj, on je glavnim pomagalom u nadmašivanju legitimacijske klopke poretka, dakle, bez njega se središnja skupina poretka, radnička klasa, ne može oblikovati. Zato se njegovo oblikovanje i razvitak *ne mogu strukturno odvojiti* od modela poretka što ga oblikuju drugojugoslavenski komunisti. Izravni učinak te činjenice je da je *politička racionalnost*, a ne gospodarska ili koja druga, njegovim "rodnim" mjestom. Budući da se, sukladno tomu, sva njegova glavna obilježja oblikuju *apstraktno "odozgo"*, njegova će tehnička i funkcionalna svojstva, u usporedbi s primjerima industrijskih sektora nastalih u otvorenijim vodoravnim igrama gospodarske i sociokulturne konkurencije, biti i, uglavnom, ostati *invalidna*. Točnije rečeno, njegova evolucija napreduje po predlošku: optimalna sadašnjost industrijskog sektora "ovdje" istovrsna je zastarjeloj prošlosti industrijskog sektora "ondje" (čitaj: u razvijenijim zemljama industrijskog kruga). Tri su takva obilježja jasnije vidljiva od drugih. Prvo, *inovacijska sporost*, koju je teško razlikovati od generalizirane redukcije tehničkih inicijativa zamišljenih kao valjane alternative. Drugo, *socijalna grubost* ponuđenih proizvoda, navlastito na sektorima gdje je bilo obvezatno uzimati u obzir životne stilove, i u njima ukorijenjene aspiracije korisnika što su posredno priznavale pravo korisnicima/kupcima na zaključnu i autonomnu provjeru socijalne i funkcionalne prihvatljivosti proizvoda. Treće, *ekologijska grubost*. I mjesta stvaranja tih proizvoda, monumentalne industrijske tvornice, i sami proizvodi, teže u okolišu zauzeti status nadređenih mjesta

i dobara koja *gospodare* ostalim sastavnicama životnog i sociokulturnog okoliša, i jednosmjerno ih podređuju.

Već prvih šezdesetih godina prošlog stoljeća kritičnijim je analitičarima jasno kako se taj predložak monumentalne konstrukcije industrijskog sektora, izravnije svezan s njegovom metapovijesnom svrhom nego li s gospodarskom zadaćom i zbiljnošću, ne može dugoročno održati. Raznolike "fazne" modernizacije, organizirane potom a zapamćene i po sarkastičnoj složenici jednog poljskog satiričara: naše male stabilizacije, uspjele su po pojedinim "džepovima" ublažiti groteskne tragove takva modela. Ali ga nisu mogle, a to im i nije bila svrha, strukturno preinačiti i poboljšati. Kolika je njegova unutrašnja strukturna inertnost izravno pokazuje činjenica da se od sredine šezdesetih godina u tuzemstvu oblikuje širok tercijarni sektor s turističkim tržištem u središtu. Međutim, nisu vidljivi nikakvi dugoročno orijentirani napori industrijskog sektora da na sebe preuzme zadaću oblikovanja i izgrađivanja tehničke osnove tercijare. Tek osamdesetih godina vidljivi su pojedini primjeri vrijedni zabilježbe. Ali ni njihova brojnost ni domašaji nisu dostatni za oblikovati i osnažiti unutrašnje, sektorske, pokretače dugoročne modernizacije. Kao izravan otisak takva predloška industrijalizacije ustaljuje se snažna "podzaposlenost", ili, jasnije: tehnička nezaposlenost, premda je skrivena formalnom zaposlenošću. Nakon godine 1991., kada se socijalističke radne organizacije rekonstruiraju kao poduzeća ta se nezaposlenost "pridružuje" otvorenoj statističkoj nezaposlenosti. Po analizi S. Crnković – Pozaić, N. Kerovac, S. Marušić, B. Vujčić (vidjeti u Tomašić, 2010.) ta se skupina u razdoblju 1965. – 1988. povećala od 90.000 do nezanemarljivih 304.000. Godine 1988. ukupan broj takvih više je nego dvostruko veći od ukupnog broja administrativno nezaposlenih (304.000 : 135.000) (Tomašić, 2010.). Industrijalizacija "unazad" jednostavno ne može prijeko svojih konstrukcijskih ograničenja.

Na toj podlozi odigralo se i dodatno udaljavanje od likova tehničke modernizacije u razvijenijim zemljama industrijskog kruga od sedamdesetih godina dalje. Od tih godina, poznato je, tehnička se modernizacija orijentira promijenjenom temeljnom idejom o stroju. On se, ukratko, javlja kao "pametna" tvorba, srodna organičkim tvorbama živoga svijeta. Ostvarivanje te zamisli stavilo je u igru do tada rubna, ili slabo poznata, istraživačka polja kao što su, primjerice, biotehnologija, komunikacijske tehnologije, novi materijali itd. Budući da se industrijski sektor u drugojugoslavenskom poretku oblikuje kao spomenički dokument poretka, a ne relativno autonoman funkcio-

nalni sklop, prihvat takvih zamisli je, na strukturnoj razini, zapriječen. Pa se u svijetu rada toga poretka ostvaruje svojevrstan paradoks: industrija nije sektor koji oslobađa, nego sektor koji – zarobljuje.

(vi) *Kaotična urbanizacija.* Planeri drugojugoslavenskog poretka, premda se, po okončavanju ekstremna staljinističkog pristupa upravljanju društvom, prvih pedesetih godina, služe legitimacijskom dosjetkom: radni ljudi *i građani*, lik građanina nemaju na popisu glavnih figura u svojoj povijesnoj partiji. Stoga se ni inicijalno nasilan, masovan transfer seljačkog i poljodjelskog stanovništva u gradove ne može orijentirati likom građanina kao predloškom i sociokulturnom svrhom. Naprotiv, taj se proces izravno podređuje bilancama manjka "radne snage" nastalim u uredima ovlaštenih industrijskih radnih organizacija, zadaća kojih je oblikovati *novo fizičko/radničko tijelo grada*. U takvu shematizmu urbana se transformacija oblikuje osloncem na jednu vrst paradoksalna obrata. U srži/središtu procesa je ovlaštena radna organizacija. Sektorski skup takvih organizacija i fizički i funkcionalno i simbolično, a i politički, određuje *glavni sadržaj* gradske zbiljnosti u predodžbama glavnih "vlasnika" poretka. Zato oni uglavnom i reagiraju na događaje "u žici". Pak, ono što je konvencionalno poznato kao gradska zbiljnost, fizička, socijalna i simbolična protežnost grada, po toj shemi, dobiva status – *tvorničkog dvorišta*. Sukladno tomu, grad se fizički oblikuje ne idući tragovima ili silnicama s korijenom u već oblikovanu gradskom sklopu, nego *prijeskocima*, nerijetko posve hirovitim, veličinu, smjer i glavne lokacije kojih određuju potrebe i smještaj glavnih tvornica. Drugačije rečeno, grad se oblikuje u generaliziranom pokušaju prilagodbe njegovih strukturnih sastavnica: stambenih, prometnih, uslužnih, simboličnih, ponajprije, voljama radnih organizacija. Budući da su te volje ukorijenjene u totalitarnim rentama što ih jamči shematizam poretka, dodjeljujući ovlasti i imenujući ovlaštene (upravljače u radnim organizacijama), grad i nema ozbiljnih mogućnosti oprijeti se njihovim zahtjevima. Nego tek naknadno, u jednoj vrsti *kompenzatorne socijalizacije*, "normalizira" njihove učinke, dakako, koliko se oni uopće i mogu normalizirati.

No unatoč tomu, ali i zahvaljujući tomu, uklanjaju se, barem na razini formalna poretka, okomite zapreke što su tradicionalno bile na putu masovnim doseljenicima u grad. Ponajprije je uklonjena mogućnost ekskluzivne institucionalne uporabe lika građanina kao operativna sredstva nove vrsti "rasizma" koji dijeli skupine na one s "prirodnim pravom" građanskih baštinika i na one bez građanske, pa, dakle, i bez ikakve vrijedne prošlosti, "se-

ljačine". Urbanizacija naslonjena na nadmoć industrijskih radnih organizacija, naprotiv, osnažuje masovnost i veliku statistiku, a poopćeno stavlja u izgled i sretne završetke životnih karijera svojih radničkih klijenata. Na toj podlozi drugojugoslavenski gradovi općenito, a navlastito hrvatski, osnažuju, posve paradoksalno, svoju privlačnu sposobnost i moć. Premda bi, s obzirom na industrijsku parcelaciju iznutra, u konvencionalnom građanskom pogledu bili sve samo ne posebno privlačni, poništavajući direktivne obveze novouseljenih gradskih stanovnika na život i status građanina, vodoravno oslobađaju brojne skrivene mogućnosti osobnih inicijativa i napretka. Sve su one, unatoč svojoj autonomnoj režiji, čvrsto centrirane ovisnošću ili o radnoj organizaciji, navlastito industrijskoj, ili o političkoj hijerarhiji. U konvencionalnoj predodžbi taj je hijerarhijski sklop zatvoren. Ali brojni analitičari upozoruju da je strogo zatvoren, ponajprije, pristup vrhu tog sklopa. Naprotiv, sektorski promatran, skup političkih adresa kojima se poredak služi, u rasponu od onodobnih sindikalnih ili socijalističkih organizacija do srednjih i nižih partijskih, za pravo je otvoren svima onima koji su pripravni na igru po totalitarnim pravilima sektorske razmjene budnosti, odanosti i ovisnosti za zajamčene karijere. Budući da je, na drugoj strani, skromnost renta što ih poredak jamči "običnim" članovima klase i više nego očita, nagrade na političkom sektoru su "izvan konkurencije". Na toj osnovi izgledi na uspjeh u novom ukorjenjivanju u grad i nisu tako zanemarljivi. Dugoročna je teškoća u tomu što je u takvim tvorbama manjak sociokulturnog kapitala i više nego očit, pače, pokazalo se poslije, fatalan.

(vii) *Substandardna birokratizacija*. Oblikovanje javnih i upravljačkih ustanova u promatranom razdoblju u znaku je jedne razvojne dvosmislice. S obzirom na same temelje i sintaktička pravila poretka, oblikovanje birokracije ne može se provesti orijentirajući se klasičnim vodiljama na koje su upozorile još analize M. Webera. To su: profesionalna racionalnost i etika dužnosti. I jedan i drugi orijentir potisnut je na korist generalizirana naputka sa samog vrha "revolucionarnog" poretka: *ne treba se držati zakona kao pijan plota*. U takvu okviru profesionalna substandardnost birokratskog sloja, za pravo, i nije ozbiljnim manjkom. Ona je u predodžbi planera poretka valjanim *preventivnim* pomagalom u nadzoru i blokadi onih težnja birokratskog sloja kojima je do profesionalne autonomije, ali, potom, i do praktične autonomije u odnosu na političke upravljače poretkom. Budući da je, iz totalitarne perspektive, takvo što istovrsno dezintegraciji osnovnog

modela konstrukcije poretka, mora se držati preventivno pod nadzorom.

Na drugoj strani, birokracijska substandardnost, i s njom svezana funkcionalna i etička ovisnost, obilno je nagrađena. Glavna nagrada sastoji se u tomu što birokracija ima prešutnu dopusnicu planera poretka za prostrano područje samovolje u poslovima s korisnicima, pod uvjetom da u skupini korisnika nisu i članovi političkog sloja što poretkom gospodare. Raznoliki oblici dobiti nastali u takvoj praksi, u rasponu od klasična mita do viševrsnih klijentskih mreža, djeluju kao jedna vrst usporedne, "sive" zbiljnosti. Ona se ustrajno opire naporima i zahtjevima za jasnoćom. Pače, taj otpor dalekosežno utječe na specifičan birokratski žargon kojim, već na polaznoj komunikacijskoj razini, nositelji i vlasnici birokratske samovolje *isključuju* simetričnu razmjenu poretkom načelno zajamčenih prava i usluga. Ta preobrazba jezika sretno se poklapa i s potrebom za jezičnom neprozirnošću glavnih dokumenata poretka, budući da je njihov glavni izvor u totalitarnoj volji s metapovijesnom, utopijskom, legitimacijom.

Ali skicirane dobiti izložene su posebnu riziku. On se svodi na mogućnost da u okviru koje političke mobilizacije i kampanje, "naše male stabilizacije", birokrati budu označeni neprijateljima revolucije, iliti, volje političkog vrha. Takva je mogućnost trajnom nadprijetnjom, jer je, tvrdi poredak, "stabilizacija naše trajno opredjeljenje". Podsjetimo: birokracija i tehnokracija, negativno označene, dakako, najčešćim su temeljnim neprijateljima komunističkog drugojugoslavenskog poretka u "standardnim" razvojnim neprilikama. Budući da poredak, na drugoj strani, ne može ni bez skupina tehnički sposobnih ni bez skupina birokratski sposobnih, jer su na ta dva sektora, proizvodnom i upravljačkom, i glavne praktične poluge društvena razvitka, uporaba neprijateljskih etiketa na njihov račun omeđena je na dva načina: funkcionalnom nuždom – jer i institucije i tehnički sklopovi moraju "raditi" – i političkom procjenom vrha poretka koliko je "neprijateljstva" spram tih skupina u političkoj javnosti potrebno za obnoviti monopolni upravljački autoritet tog vrha u statističkoj dubini onoga što poredak naziva radničkom klasom. Budući da su obvezujući likovi tih međaša izravno ovisni o političkoj procjeni vrha poretka, praktični domašaj neprijateljskog etiketiranja može se protegnuti i na ireverzibilni gubitak i položaja i na njemu temeljenih povlastica. Zato su u održavanje birokratskog statusa strukturno ugrađeni strah i ovisnost kako bi se unaprijed mogli nazrijeti izvori rizičnih stanja. Osnova što se iza toga nazire svodi se na, kako je prije naznačeno, *privatizaciju javnih ustanova* na

korist gospodara poretka. Ponovimo, privatizacija nije vidljiva u formalno-pravnom okviru. Nju zastire "društveni" lik vlasništva. No njegova simbolična neodređenost dostatno je prostrana za smještaj raznolikih "linearnih" praksa, jedina zadaća kojih je učvrstiti i potvrditi privatnu uporabu društva i države na korist gospodara poretka. Na toj se podlozi dugoročno ustaljuju manjak kompetencije, manjak autonomije i manjak rada iz dužnosti kao glavni čimbenici birokratskih stilova u promatranom razdoblju.

(viii) *Samoupravljački otpor*. Pod označitelj: samoupravljanje, upisuje se više *međusobno ne nužno i srodnih* modela i pristupa javnom djelovanju u promatranom razdoblju. Premda je godine 1951. politički poredak jasno navijestio kako cilja na prerazdiobu upravljačkih ovlasti u radnim organizacijama, zamisao je postupno zadobila nekoliko važnih dodataka bez kojih se cjelina značenjskog polja ne može jasno nazrijeti. Dodavanje je, zacijelo i nehotično, potaknuto i činjenicom da je zamisao o samoupravljačkom ustroju upravljanja društvom i državom podrijetlom iz – anarhistične tradicije, gdje se razvila u sklopu rada na modelu organizacije društva kao vodoravna saveza autonomnih lokalnih zajednica.

(a) Na globalnoj, *državnoj, razini* sadržaj samoupravljanja postupno se izjednačuje s većim ovlastima "republika i pokrajina" u odnosu spram "federacije". Budući da su, sve do Ustava iz godine 1974., te ovlasti bile skromne, nije netočno ustvrditi kako se na toj razini značenjska osnova samoupravljanja poklapa s idejama o praktičnu *državnu* osamostaljivanju, dakako, u okviru poretka. U brojnim javnim dokumentima iz razdoblja 1962. – 1974., napose u Hrvatskoj, potreba za većim ovlastima Hrvatske kao države izravno se legitimira samoupravljanjem. Pa i samo Hrvatsko proljeće 1971. programski je omeđeno, pretežno, likovima zahtjeva koji se, ako ništa drugo, onda preventivno legitimiraju samoupravljačkim vrijednostima i mjerilima.

(b) Na razini *radne organizacije* sadržaj samoupravljanja izjednačuje se s većim ovlastima u odnosu na partijsku i državnu birokraciju, ali, istodobno, i s većom autonomijom na – tržištu. U nizu prigodnih dokumenata jasno izbija na vidjelo kako se tržište drži onim dijelom društvene zbilje u kojemu je domašaj partijske ili državne vlasti ruban, i gdje je *autonomno* djelovanje radne organizacije najtočnijom osnovom nove gospodarske racionalnosti. Premda će se "izvorna" kakvoća tržišnih odnosa nakon 1974., u okviru jedne vrsti neostaljinističke redukcije, ponuditi u obliku "pluralizma samoupravljačkih interesa",

integrativne posljedice kojih jamči samo Savez komunista, tržište je ostalo, i kao područje djelovanja i kao izvor mjerila kakvoće rada, glavnim uporištem radne organizacije u pokušajima oblikovanja vlastite "samoupravljenosti".

(c) *U* radnoj organizaciji, međutim, sadržaj samoupravljanja izjednačuje se s njegovim klasičnim likom: radničkim gospodarenjem radnom organizacijom. Kako je s tim praktično, lako je nazrijeti iz prije ponuđenih ulomaka o načinima sklonidbe legitimacijske klopke kojima se poredak služi. Stoga se ni samo radničko gospodarenje radnom organizacijom ne može otresti od nužde da se gospodarenje povjerava onima s potrebnom kompetencijom. Posredno, ta činjenica upućuje na nuždu globalnog prisvajanja znanja kao na nulti uvjet uspostave mjerodavne radničke samouprave. Međutim, aktivno *rentiranje* radničkog statusa, što ga osigurava poredak, izravno korumpira takve vrijednosne silnice u radničkoj većini. Radnički su savjeti, stoga, ostali svojevrsnim otiscima potrebe za nadzorom radne organizacije "odozdo", ali bez znatnijeg udjela u oblikovanju strategijskog smjera rada same organizacije.

(d) Na razini *lokalne zajednice* samoupravljanje se izjednačuje s tendencijom stalne proširbe ovlasti lokalne samouprave. Ona, poznato je, po korijenu *nije* radnička nego, naprotiv, tradicionalnim likom teritorijalne prerazdiobe upravljačkih ovlasti. U tom se shematizmu postupno nameće koncentracija samoupravljačkih ovlasti u *općini* i *zajednici općina*. Budući da se u ostvarivanju "samoupravljenosti" nerijetko i rabe i zlorabe lokalne posebnosti, djelovanje je socijalnog konteksta u tim likovima samoupravljanja i izravnije i oštrije. Tijekom vremena su u brojnim slučajevima razlike između pojedinih općina na pojedinim, praktičnim, sektorima svakodnevna života (promet, zdravstvo, naobrazba itd.) postale tolike da se osamdesetih godina s teškoćama održava u političkoj javnosti uvjerenje kako je praksa poretka linearno homogena neovisno o mjestu događaja.

(e) *Civilni likovi samoupravljanja*. Civilna razina samoupravljanja *nije* evoluirala u posebne mreže civilnih udruga u kakve je evoluirao civilni "sektor" u standardnim političkim okolnostima stvorenim uporabom demokratskih modela upravljanja društvom. Ta se razina, naprotiv, oblikuje u *poretkom zadanim* formalnim i organizacijskim okvirima, ponajprije pod okriljem Socijalističkog saveza, Saveza sindikata te Saveza socijalističke omladine, spomenimo samo imena tih organizacijskih sklopova u uporabi zaključnih decenija razdoblja. Pod njihovom općenitom označnicom: socijalističke, omladinske, sindikalne itd., oblikuju se i razvijaju raznolike "vodoravne" inicijative i

prakse izravno naslonjene na *pretpostavljenu* autonomiju na odabranom području djelovanja. Dakako, sve su te inicijative totalitarno nadzirane. Već i smještaj u heterogene organizacijske okvire spomenutih saveza posredno pokazuje da je domašaj njihove autonomije određen sektorskim zadaćama tih saveza na čuvanju stabilnosti samog poretka. Pa ipak, brojni primjeri, gdje su dokazi kakvoće tih inicijativa posve nedvosmisleni, pokazuju da se, unatoč tlaku poretka, oblikovalo jedno *međupodručje*, između zahtjeva totalitarna podrijetla i svijeta života, gdje autonomija, i osobna i skupna, nije bila posve bez sadržaja. Dva su, međutim, temeljna međaša koji se ne mogu/ne smiju prekoračiti. To su: *dokaziva bliskost* s glavnim ideologijskim uporištima poretka i načelna upućenost na *jugoslavensku* suradnju. U okviru što ga ta dva međaša određuju, samoupravljačka se legitimacija i više nego obilno rabi u brojnim odmjeravanjima sudionika "civilne" sfere sa samovoljom ili razvojnom nesposobnošću s pojedinih razina formalna poretka. Na toj podlozi postupno su se snažnije nametnule uporabe samoupravljačke legitimacije u dva posebna slučaja: u slučaju legitimiranja "prirodnih prava" skupina nastalih uporabom mogućnosti "samoupravnog organiziranja", te prava na okoliš. Pri tomu, nije se mogao "prirodno" legitimirati pojedinac koliko je njegova autonomija obuhvaćala i aspiracije na političko djelovanje oprečno totalitarnom korijenu poretka. Nije se mogla samoupravljački "prirodno" legitimirati ni skupina sa zahtjevima na djelovanje oprečno ili nesukladno komunističkom i jugoslavenskom "smjeru" poretka. Prisutnost te granice i više je nego prikladna u suzbijanju raznolikih samoupravljačkih inicijativa i u njihovoj "nadregulaciji". Praktično, ta granica se rabi kao prigodna zaliha raznolikih upozorenja i prijetnja, dakle, kao *osnova usporedne ekonomije straha*, kojim se sve te inicijative dovode u red. Vršni lik straha očituje se, već je naznačeno, u strahu od statusa – *neprijatelja poretka*. Budući da se, kako je naznačeno, poredak ukorijenio u specifičnoj utopijskoj neodređenosti, njegovim moćnim etiketama može biti izloženo bilo što gospodarima poretka odbojno ili neprihvatljivo. Pa uhvaćen u klopku/status neprijatelja poretka svaki sudionik, a sudionik samoupravljačke civilne sfere napose, može, po logici kratkog spoja, postati – *žrtvom*. Taj put određen shemom: neprijatelj – žrtva, budući da je označiteljski posve maglovit, u svakodnevnom iskustvu izazivlje opravdano uvjerenje kako je rad na osobnoj ili skupnoj autonomiji – *ekstremno opasan*. Stoga se uporaba samoupravljačkih legitimacija kao jedinih uporabljivih pomagala u smanjivanju te opasnosti tijekom vremena promeće u zadanu, ritualiziranu, praksu,

tehnička pravila koje sve više određuju *sektorski autoriteti* na pojedinim područjima društvene prakse, kulturnom, ekonomskom, tehničkom, naobrazbenom itd.; za njih se više ne može reći kako su samo linearni prijenosnici totalitarne volje poretka, jer drugi korijen njihova autoriteta izvire iz stanovite sektorske tehničke kompetencije. Taj spoj, premda reduciran, "civilne" samoupravljačke tradicije i zalihe, i sposobnosti za njezinu *tehničku* reprezentaciju, poretku prihvatljivu, dugoročno je omogućio nezanemarljivi "vodoravni" dinamizam i obnovu vodoravnih mreža društvene solidarnosti. Ali se nije transformirao, *a nije ni mogao*, u izvor usporedne zbiljnosti, sposobne odbaciti totalitarna "kliješta" oko nje.

(ix) *Gospodarski skok i doskok*. U promatranom je razdoblju hrvatsko društvo postiglo nekoliko nedvojbenih rezultata, unatoč prije skiciranim modelskim obilježjima globalnog poretka. Na nekoliko osnovnih upućujemo ilustracije radi. Ponajprije, Hrvatska je dostigla razinu *srednje razvijene* industrijske zemlje. O tom se postignuću može zasnovano govoriti već sredinom sedamdesetih godina. Ukupni se BDP povećao, primjerice, od 4,3 milijarde američkih dolara godine 1952. na više od 21 milijardu američkih dolara 2000. godine ili više od 5 puta. Dalekosežno je povećan i broj zaposlenih: od 477.000 godine 1952. na 1.850.000, dakle, približno 2,5 puta. I, premda su unutrašnje, autarkične, silnice poretka i više nego snažne, u promatranom razdoblju prosječna je "pokrivenost" uvoza izvozom približno 75% (no s jasnom tendencijom smanjivanja postotka). U tom vremenskom okviru po uvjerljivim parametrima ističe se podrazdoblje 1952. – 1980. Tada se BDP povećavao po prosječnoj godišnjoj stopi od 6,7% i 6,1% po stanovniku. Pak, prosječna je godišnja stopa povećanja broja zaposlenih bila 4% (Družić, Tica, 2003., str. 104).

U ponuđenoj skici dva su podrazdoblja bitno različita od opće slike dinamizma zabilježena između 1952. i 1980. Prvo je podrazdoblje prvih poratnih godina, kada poredak djeluje po idealnotipskoj "špranci" revolucionarnog pobjednika. Drugo se podrazdoblje poklapa sa zalaznim decenijem trajanja druge modernizacije, a obilježeno je neostaljinističkom obnovom nakon 1972., proizvodnim posustajanjem, inflacijom te političkim sukobima na federativnom vrhu i "upadima u monetarni sustav" (iliti nezakonitim tiskanjem novca što ga organizira srbijanski politički vrh pripremajući se za buduću agresiju). Godine 1987., primjerice, bruto nacionalni dohodak po stanovniku u Jugoslaviji iznosi 2.300 američkih dolara (sa stopom godišnjeg porasta od 0,5%). Vanjski je dug iste

godine 20 milijarda dolara, a godine 1989., već 21,7 milijarda. Inflacija godine 1987. iznosi 160,3% da bi godine 1989. dosegnula "astronomsku" granicu od 2.685,4% (Radelić, 2006., str. 498).

U cijelom promatranom razdoblju, unatoč primjerima političkog otpora, navlastito otpora Hrvatskog proljeća, odnos između Hrvatske i Jugoslavije ne probija granice tradicionalne dominacije Carstva nad Kraljevstvom. Drugačije rečeno, Hrvatska svojom modernizacijom može upravljati u skromnim mogućnostima što ih ostavlja drugojugoslavenski totalitarni sklop. Na drugoj strani, povlastice Srbije su stabilno zajamčene. Primjerice, u razdoblju 1956. – 1970. iz federativnih investicijskih fondova Hrvatska je dobila 18,02% ukupnih federativnih investicija; u istom razdoblju Srbija je "povukla" 43,48%. Slično je i s odnosom proizvodne sposobnosti i kreditne potpore s federativne razine. Premda hrvatski proizvodni potencijal obasiže 27,2% ukupnog drugojugoslavenskog potencijala, kreditna potpora Hrvatskoj znatno je skromnija, iznosi 17,7% (Radelić, 2006., str. 417). Po Đodanu (1991., str. 225) Hrvatska je mogla raspolagati tek sa 64% od ukupnih gospodarskih potencijala koji su joj pripadali. Na toj podlozi, za pravo, oblikuje se bilanca hrvatskoga gospodarskog skoka u promatranom razdoblju.

Nije nekorisno izloženoj skici dodati još dvije skupine podataka. Prva su skupina podatci o poboljšanju uvjeta stanovanja. Od godine 1951., primjerice, do godine 1991., prosječna se površina stana povećala od 43,2 m^2 na 70,4 m^2; prosječna površina po osobi povećala se od 9,8 m^2 po osobi na 23,7 m^2; a ukupan broj stanova povećao se sa 882.000 godine 1951. na 1.576.000 1991. (Grahovac, 2003., str. 278).

Ipak, na drugoj strani, u stambenom fondu pretežu stanovi s malim brojem soba, jednosobni i dvosobni, što posredno baca stanovitu "logorsku" sjenu na novu stanogradnju. Primjerice, godine 1961. postotni udio jednosobnih i dvosobnih stanova u skupini gradskih stanova u Jugoslaviji iznosio je 48,5%, što je uvjerljivo više od postotnog udjela sličnih stanova u Švedskoj (28,7%) ili Belgiji (25,8%), tada zemljama s najvećim postotnim udjelima takvih stanova u skupini gradskih stanova (Radelić, 2006., str. 319). I podatci o opremljenosti stanova ukazuju na tragove iste "logorske" sjene (Radelić, 2006., str. 503). Unatoč tomu, poboljšanje je neprijeporno. S prosječnom veličinom od 23,7 m^2 po osobi, godine 1991. Hrvatska se približila podnošljivoj prosječnoj kakvoći stambenih uvjeta.

Druga su skupina podatci o naobrazbi. Po popisu iz godine 1991. (zaključna godina promatrana razdoblja), u

Hrvatskoj je udio stanovnika bez škole 5,3%; stanovnika sa 1 – 7 razreda osnovne škole je 24,5%; sa završenom osnovnom školom zabilježeno je 23,4%; školu za VK i VKV završilo je 12,7%; srednju školu završila su 23,2%; višu školu ili fakultet završilo je 9,4% (Nejašmić, 1995., str. 105). Izneseni podatci o naobrazbi nalažu stanovitu suzdržanost. Vidljivo je, doduše, da je okončano razdoblje masovne nepismenosti s kojom se hrvatsko društvo suočava tijekom cijelog prethodećeg modernizacijskog razdoblja. Ali je udio stanovnika s višom i visokom naobrazbom ostao ruban. Statistički većinska skupina su ljudi sa završenom osnovnom školom, s raznim školama za stjecanje kvalifikacije (tzv. školovanje uz rad) te sa završenom srednjom školom. Ukratko, ostvarena je naobrazbena razdioba *dobro prilagođena zastarjeloj ili samo djelomično moderniziranoj industrijskoj strukturi*. Već se prvih godina po okončanju socijalističkog razdoblja, stoga, nametnulo pitanje brojnosti i kakvoće stručne elite kojom Hrvatska raspolaže s obzirom na razvojne zadaće i izazove izašle iz promjene modernizacijskog predloška.

Opći smjer demografskih promjena u promatranom razdoblju posve je suprotan "optimističnu" smjeru promjena vidljivu u prije ponuđenim skupinama podataka. Godine 1948. u Hrvatskoj je popisano 3.779.858 stanovnika. Godine 1991. popisano je 4.784.265 stanovnika. Apsolutno povećanje približno je, dakle, milijun novih stanovnika za 50 godina. (Upozoriti je da su, po popisima stanovništva 1971., 1981., 1991., kao i po popisu 2001., u ukupan broj stanovnika ubrojene i osobe popisane u inozemstvu, na "privremenom radu". Od 4.784.256 stanovnika o kojima izvješćuje popis iz 1991., njih 4.499.049 živjelo je u Hrvatskoj. U inozemstvu je bilo popisano 285.216 osoba. Spomenuto "apsolutno povećanje" broja stanovnika u Hrvatskoj je, dakle, manje nego što na prvi pogled sugeriraju raspoloživi brojevi.) Promjene vitalnih pokazatelja, pak, unose posebnu jasnoću. Stopa nataliteta nakon razdoblja 1948. – 1955. dugoročno tendencijski pada; nasuprot tomu, stopa mortaliteta ima tendenciju porasta budući da je Hrvatska već dugo pogođena demografskim starenjem, točnije, povećanjem udjela starijeg stanovništva (65 i više godina u ukupnom stanovništvu). Smanjenje opće stope nataliteta i povećanje opće stope mortaliteta (zbog većeg udjela starijeg stanovništva) daje sve manji prirodni prirast. Nakon godine 1991., prirodni prirast postaje prirodnim padom. Ta se slika, dakako, može držati izravnim znakom dovršavanja "demografske tranzicije" (Gelo, Akrap, 2003., str. 39) i početka posttranzicijske faze; no važnije je da ona ukazuje kako hrvatska demografska "vitalnost" u

promatranom razdoblju uočljivo slabi. To znači da brojni "prosjeci", kojima se indiciraju veličine ostvarenih promjena, nisu samo posljedica uvjerljivosti dotičnih veličina, nego i činjenice da se one dijele na manji broj stanovnika nego što bi se dijelile kada bi demografska vitalnost hrvatskog društva u promatranom razdoblju bila veća. (Na to ukazuju i usporedbe indeksa porasta broja stanovnika tijekom 20. stoljeća na svjetskoj, europskoj i hrvatskoj razini.) (Gelo, Akrap, isto, str. 37) Na toj podlozi vodoravno se osnažila empirijska važnost i uloga skupina starijeg stanovništva. Budući da su takve skupine "prirodno" manje sklone promjenama i inovacijama, njihov razvojni "oprez", pače izbjegavanje promjena, napose kada se sveže s dominirajućim tipovima substandardne naobrazbe, ostvarene u promatranom razdoblju, može se držati jednom vrsti "prinosa" usporednim procesima koji "u sjeni" ali dugoročno "cementiraju" konfiguracije ekstenzivna industrijskog razvitka "unazad", i tehničke grubosti. Budući da, uostalom, i sam poredak osnažuje likove takvih stanja, njihov sistemski autoritet po pravilu je zajamčen. Drugačije rečeno, početni valjani gospodarski skok ostao je u doskoku prekratak – za budućnost.

Konvencionalni pristup analizi gospodarskog "skoka i doskoka" u razdoblju druge hrvatske modernizacije zapušta, po pravilu, i činjenicu da je drugojugoslavenski poredak raspolagao i s nemalom financijskom pomoći iz dva *izvanjska izvora*, neovisno o učincima gospodarskog modela u tuzemstvu. Razložno je pretpostaviti, unatoč ne posve jasnim tijekovima tako dobivena novca, da je on, ako ništa drugo, olakšao stvaranje brojnih poboljšica kakvoće dnevnog života skupina koje su imale privilegij njime raspolagati; zacijelo nije potrebno posebno upozoriti kako su takve poboljšice daleko iznad mogućnosti što ih nude i dopuštaju rezultati "formalna gospodarstva".

Prvi takav izvor je, poznato je, američki Program pomoći za zajedničku obranu, potpisan godine 1951. između Jugoslavije i SAD-a. Program je bio težak, koliko se zna, 746,5 milijuna američkih dolara. No kasnije su analize upozorile da to nije bilo sve. Premda znanstvena javnost još ne raspolaže posve pouzdanim podatcima, neke analitičke procjene ukazuju da je u cijelom promatranom razdoblju u drugojugoslavenski poredak uloženo između 100 i 102 milijarde američkih dolara nepovratne "pomoći" (po vrijednosti američkog dolara iz godine 1988.). Ilustracije radi, taj je iznos tri puta veći od iznosa cjelokupne ratne štete nastale na drugojugoslavenskom državnom području tijekom Drugog svjetskog rata. U usporedbi s tim iznosom dug od 822 milijuna rubalja, što ih je ondašnji SSSR

oprostio Jugoslaviji godine 1956. nakon političke pomirbe njihovih vođa, J. B. Tite i N. Hruščova, izgleda zanemarljivo skromno. (Simić, 2009., str. 279, 280)

Premda su podatci na koje ukazuje Z. Radelić (2006., str. 226, 227) skromniji, i oni ukazuju kako je druga Jugoslavija bila "ovisnikom" o stranoj pomoći, do godine 1948. o pomoći SSSR-a, a poslije o zapadnoj pomoći, navlastito SAD-a, ali i Velike Britanije i Francuske. Od šezdesetih godina dalje, rabeći, dakako, zaštitu spomenutih država, drugojugoslavenska vlast tješnje surađuje s Međunarodnim monetarnim fondom i Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj. No, koliko je vidljivo, glavnina inozemne potpore troši se na vojsku.

Reći kako je drugojugoslavenski poredak bio ekskluzivnim uživateljem američke pomoći nije, dakako, zasnovano. Po poznatom, Marshallovom planu, prihvaćenu godine 1947. na posebnoj konferenciji u Parizu, programom američke pomoći bile su u razdoblju 1948. – 1952. godine obuhvaćene ove europske zemlje: Austrija, Belgija, Danska, Francuska, Grčka, Nizozemska, Irska, Island, Italija, Luksemburg, Norveška, Portugal, Švedska, Turska, Velika Britanija, (ondašnja) Zapadna Njemačka i Slobodni teritorij Trsta. Drugačije rečeno, sve europske zemlje osim skupine zemalja središnje i istočne Europe što su "pale pod oslobođenje" sovjetske vojske, te Švicarske, Španjolske, Finske i Albanije.

Drugi takav izvor je – odseljenički novac i pomoć. Nije on adresiran izravno na državnu adresu. Njegovi su korisnici, poznato je, uglavnom članovi odseljeničkih obitelji u domovini. Ali, zahvaljujući takvoj pomoći oblikuju se u tim obiteljima uvjeti života znatno neovisni o ponudi "formalna gospodarstva". Na toj osnovi leže i brojne investicije građana u stanove, kuće, grobnice, automobile, kućansku opremu i slična dobra, nerijetko i u lokalnu infrastrukturu, kao i ulaganja u bolju naobrazbu potomstva. Podsjetiti je da je na početku razdoblja druge modernizacije, dakle, u prvim poratnim godinama, u inozemstvu već prisutno brojno hrvatsko odseljeništvo, navlastito u SAD-u, pristiglo tamo u prije opisanu dugačku razdoblju prve hrvatske odselidbe do Drugoga svjetsko rata. Ono je pretežno solidarno s rodbinom i zemljacima, a i domovinom u cijelosti, stradalom u ratu. Koliko se, tijekom promatrana razdoblja, do godine 1990. broj odseljenika povećavao, navlastito u europskim zemljama, toliko se i povećava i širi odseljenička financijska potpora, a promeće se i u državi nimalo zanemarljiv izvor "deviza", dakle, novca u čvrstoj valuti, kojim drugojugoslavensko tržište konvencionalno oskudijeva. O tome će još biti rasprave.

Smjestimo li u taj kontekst drugojugoslavenski gospodarski "skok i doskok" onda njegovi statistički rezultati, za pravo, dolaze na svoje mjesto. Oni su, grubo rečeno, postignuti – unatoč poretku, ili, ako se žudi za istančanijim formulacijama, *postignuti su u okviru poretka koji je uspješnije množio razvojne zapreke – nego li razvojne poticaje*.

Po ocjeni Z. Radelića (2006., str. 500) druga je Jugoslavija na popisu razvijenih europskih zemalja osamdesetih godina imala/zadržala slično mjesto kakvo je zauzimala oko godine 1950. Podatci pokazuju kako je u promatranom razdoblju ostvaren nedvojben napredak na mnogim sektorima. Ali isti, a po pravilu i veći, napredak ostvarile su i druge europske zemlje, navlastito zemlje u krugu kapitalističkog Zapada. Stoga nema dokaza da je drugojugoslavenski poredak, specifično kombinirajući komunistički totalitarizam, jugoslavenski unitarizam i društveno vlasništvo u gospodarstvu kao eufemizam za pravo komunističke nomenklature *na privatno raspolaganje* javnim dobrima, bio dobitnom kombinacijom. Nije se pokazao uspješnijim ni u ostvarivanju jednog od središnjih legitimacijskih ciljeva: uspostavi društvene pravde. Ponovimo, prije će biti kako je hrvatska druga modernizacija, toliko koliko je uspjela, to postigla unatoč poretku, ne i zahvaljujući poretku.

Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih

Osnovni kvantitativni podatci

Glavni kvantitativni podatci o hrvatskom odseljeništvu u razdoblju druge hrvatske modernizacije predočeni su u prije izloženim tablicama što su ih sastavili J. Gelo, A. Akrap i I. Čipin. Tijekom razdoblja, poznato je, ponuđene su i brojne, ulomljene, analize; no one, baš zbog toga, ne mogu poslužiti kao osnova *cjelovite* slike procesa u promatranom razdoblju, neovisno o tomu koliko su, s obzirom na postavljene analitičke ciljeve, pouzdane i točne. Tablice što su ih izradili J. Gelo i suradnici toga su manjka oslobođene. Koliko je vidljivo, drugih, po cjelovitosti srodnih, analitičkih pokušaja nema.

Razdioba podataka pokazuje kako je godina 1948. jedna od popisnih godina s vršnim veličinama broja odseljenih. U prijašnjim ulomcima pokazalo se kako na te veličine djeluju poglavito politički čimbenici: promjena političkog poretka i nove granice. Veličine skupina što odseljuju potaknute pretežno gospodarskim poticajima nisu, dakako, zanemarljive, ali su u usporedbi sa spomenutima, skromnije.

U razdoblju 1948. – 1953., vidljivo je, zabilježeno je 112.607 odseljenih osoba. Za hrvatsku odseljeničku bilancu po srijedi je "podnošljiviji" broj. No pri tomu treba uzeti u obzir dvije činjenice. Prvo, broj je dobiven popisom organiziranim pet godina nakon 1948.; drugačije rečeno, međupopisno je razdoblje *dvostruko kraće* od standardnih, desetogodišnjih. Drugo, popis iz 1953. proveden je pod režimom *"zatvorenih" državnih granica* (sličnu režimu iz razdoblja uoči Prvog svjetskog rata, kada je, vidjelo se, carska, austro-ugarska vlast, zakonski zabranila odselidbu). Uzmu li se te dvije činjenice u obzir logično je zaključiti kako popisom zabilježen broj nije najtočnijim pokazateljem unutrašnje odseljeničke dispozicije. I u njemu, baš kao i u skupini odseljenih iz 1948., pretežu odseljenici potaknuti promjenom političke konfiguracije i zapadnih hrvatskih granica, koji rabe mogućnosti dobivene na temelju međudržavnih ugovora, poput Ugovora o miru između Italije i Jugoslavije iz 1947. godine, Sporazuma o opciji iz iste, 1947. godine te Sporazuma o opciji iz godine 1951. Po procjeni I. Nejašmića (1991.) takvih može biti oko 110.000. (Ugovori kao što su Sporazum o opciji iz 1964. i Osimski ugovor iz 1975. sklopljeni su u razdobljima kada se prilike na zapadnim hrvatskim i drugojugoslavenskim granicama stabiliziraju pa je i njihov izravni utjecaj na odseljeničke procese skromniji.)

U istom međupopisnom razdoblju 1948. – 1953. na djelu je, upozoruje I. Nejašmić (1991., str. 189) i znatnija repatrijacija skupina Mađara, Čeha i Slovaka. I tu su po srijedi odseljeničke skupine na odselidbu potaknute pretežno političkim promjenama. Premda ne obasižu više od 10.000 osoba, njihova se nazočnost u brojevima odseljenih u tom razdoblju ne smije zanemariti.

Zaglavnom oblikovanju brojeva odseljenih u tom razdoblju pridonose, svakako, i *ilegalni* odseljenici. U hrvatskoj znanstvenoj javnosti nema sustavnijih analiza takva odseljavanja. Ali u kolektivnom pamćenju lokalnih zajednica s područja Istre i sjevernog Hrvatskog primorja očuvale su se pojedine pripovijedi na takve slučajeve, nerijetko s naglašenim tragičnim tonovima. Tragove sjećanja na iste pothvate moguće je naći i u suvremenoj hrvatskoj književnosti što je tematizirala događaje i promjene na zapadnoj granici (primjerice, u radovima N. Fabria ili M. Rakovca). Premda je takva odselidba češća u razdoblju 1955. – 1960., njezina se prisutnost ne treba isključiti ni u godinama prije.

Dodati je kako u tim odseljeničkim skupinama nisu samo osobe talijanskog etničkog podrijetla. Rabeći mogućnosti ponuđene spomenutim sporazumima o opciji

odselili su se i brojni Hrvati, nepripravni živjeti u novim društvenim i političkim okolnostima. No socijalna uporaba mogućnosti optiranja nerijetko se znala prometnuti u imitirano ponašanje, gdje je važnije ponoviti većinski predložak, dakle, optirati za Italiju nego li racionalno odmjeriti raspoložive mogućnosti (Giuricin, 1986., str. 47--56).

Odselidba prijeko granice, u Italiju, po I. Nejašmiću (1991., str. 189), posebna je i po tomu što se sele, po pravilu, *cijele obitelji*, dakle, selidba nije posve dobno diferencirana i selektivna. Ali, na drugoj strani, na selidbu se lakše odlučuju obitelji gdje je prosječna starost bračnih supružnika manja.

Iduće dvije popisne godine, 1961. i 1971., godine su s izrazito velikim skupinama odseljenih. Popisom iz godine 1961. zabilježeno je 244.046 odseljenih osoba. *Godine 1971., zabilježene su čak 409.464 odseljene osobe*. Od toga broja veći su samo brojevi odseljenih zabilježeni popisima 1948. i 2001. Broj je jednak postotnom udjelu od 9,25% u broju ukupnog stanovništva. Drugačije rečeno, popisom iz godine 1971. zabilježeno je da je u razdoblju 1961. – 1971. odselila iz Hrvatske *svaka deseta osoba*. (U razdoblju 1953. – 1961., postotni je udio iznosio 5,87, dakle, približno dvostruko manje.) Mjerodavne analize ukazuju kako su u skupini odseljenih osoba zabilježenih popisima 1961. i 1971. najbrojnije one odseljene na poticaj pojedinih gospodarskih čimbenika. Reći, međutim, kako je po srijedi selidba isključivo nezaposlenih, nije zasnovano. Po podatcima popisa iz godine 1971. čak se 47,4% odseljenih osoba odselilo *a da je prije toga bilo stalno zaposleno*. Ta činjenica ukazuje kako je poticajna osnova zabilježena poviškom broja odseljenih zamršenija nego što "linearno" čitanje raspoloživih podataka otkriva. A. Akrap (2004.) upozorava da su postotkom nezaposlenih obuhvaćene i osobe gospodarski aktivne u poljodjelstvu što se, po tadašnjoj popisnoj metodologiji, nije držalo zaposlenošću. Nezaposlenička je osnova, dakle, znatno manja. K tomu, po rezultatima istoga popisa iz godine 1971., približno 80% otišlih na "privremeni rad u inozemstvo" potječe iz seoskih naselja (što je demografski, dakako, dokrajčilo mnoga naselja). To, za pravo, znači da je na djelu zgoljni transfer hrvatskog seljaštva u inozemnu industriju. Zacijelo i nije paradoksalno što je takvo smanjivanje broja zaposlenih u poljodjelstvu poredak nerijetko volio tumačiti kao – uspjeh modernizacije agrarnog sektora.

Podatci o broju odseljenih 1981. i 1991. pokazuju kako se njihov broj uvjerljivo smanjio; obasiže 1,5 – 1,9% udjela u ukupnom broju tada zabilježena hrvatskog stanovništva.

Broj doseljenih uočljivo je manji od broja odseljenih. U tom pogledu nema bitnije razlike između razdoblja druge i prve hrvatske modernizacije. Koliko je vidljivo, tri su popisna datuma s većim brojem doseljenih: 1961., 1971. i 1981. Tada se u Hrvatsku prosječno u međupopisnu razdoblju doseljava približno 135 – 150.000 osoba (pretežno, dakako, s područja drugih federalnih jedinica ondašnje drugojugoslavenske države).

Procjene seliteljskog salda, pokazuju da su se i tijekom razdoblja druge hrvatske modernizacije nastavile glavne tendencije gubitka stanovništva odselidbom. Doduše u razdobljima 1971. – 1981. i 1981. – 1991. seliteljski je saldo pozitivan ali su postotne stope, za pravo, jedva iznad ili oko nule. Pak, u ostalim, prethodećim razdobljima one su u rasponu 6,20 – 3,16, dakle, uvjerljivo veće nego li one, pozitivne. Zaključno rečeno, po procjenama J. Gele i suradnika, *negativni seliteljski saldo se u razdoblju 1948. – 1991. povećao za, ukupno, 338.651 osobu*.

Podsjetiti je, dakako, da je na ublažavanje negativna salda samo rubno utjecalo povratništvo odseljenih. *U cijelom razdoblju druge modernizacije (1953. – 1991.) iz Hrvatske se odselilo 925.537 osoba*. Podsjećamo, po prije izloženoj procjeni I. Nejašmića, u razdoblju 1869. – 1948. broj odseljenih bio je, približno, 800.000. Po procjeni J. Gele i suradnika u razdoblju 1900. – 1948. broj odseljenih iznosi, približno, 1.250.000 osoba. Premda ocjene nisu, kako je naznačeno, posve usporedive, njihova uporaba kao orijentira u razumijevanju ponuđene procjene za razdoblje 1948. – 1991., pokazuje da *odselidba nije popustila*. Naprotiv, ono bitno iznutra oblikuje i demografski i socijalni, pa, sukladno tomu, i modernizacijski sklop i potencijal suvremena hrvatskog društva.

Glavni smjerovi odselidbe

Već je i iz prijašnjih ulomaka vidljivo kako su u prvim poratnim godinama nakon Drugog svjetskog rata najvažnija dva odselidbena smjera: *talijanski i austrijski*.

Na važnost talijanskog smjera utječu presudno dvije činjenice. Prva je, poznato je, oblikovanje nove granice između druge Jugoslavije i Italije. Novom su granicom bitno promijenjeni prethodni državni i teritorijalni okviri na području Istre i dijela sjevernog Hrvatskog primorja. Promjena je izravno pogodila, ponajprije, položaj na tim područjima prisutna talijanskog stanovništva. Ugovorima, kao što je već naznačeno, između druge Jugoslavije i Italije iz godine 1947., 1951. te, poslije i 1964. i 1975., postupno se uređuju međudržavni odnosi a time i praktična per-

spektiva prisutna stanovništva. Spomenutim je ugovorima talijanskom stanovništvu s područja s ovu stranu granice omogućeno izabrati hoće li se iseliti ili će ostati živjeti gdje već žive. Brojni "optanti" koji su izabrali živjeti u Italiji glavnina su početne jezgre što talijanskom odselidbenom smjeru daje posebnu uvjerljivost. Međutim, pravo na "opciju" rabi i nemali broj hrvatskog pučanstva. U korijenu njegovih odluka nije, dakako, kao u slučaju talijanskih optanata, "povratak" u matičnu državu nego odbijanje mogućnosti života u političkom poretku pod komunističkim nadzorom.

Druga je činjenica korijenski svezana s Drugim svjetskim ratom. Bijeg u Italiju, gdje zapadni saveznici imaju odlučujuću političku riječ, mnogim se pripadnicima poraženih vojnih postrojba iz ratnog razdoblja čini valjanijim izlazom nego li ostanak pod novom komunističkom vlašću, svezan, k tomu, s opasnošću i od izvaninstitucionalne odmazde za ono što su tijekom rata bili ili činili. Na srodan način na taj smjer odselidbe gledaju i mnogi hrvatski "civili", kojima je život u totalitarnu komunističkom poretku vrijednosno neprihvatljiv. Ali, za razliku od prve, "optantske", skupine u potonjoj su pretežno skupine *ilegalnih* odseljenika. Njima se, poslije, priključuju skupine koje se dobro uklapaju u *prognaničku* sliku. Po srijedi su skupine muškaraca i žena što u prvim poratnim godinama bježe "prijeko granice" jer ih je u drugoj Jugoslaviji već pogodio organizirani teror poretka. Predvidljivo, svi oni teže, prešavši granicu, zadobiti položaj *političkih prognanika i izbjeglica*.

Ustvrditi kako je zaglavno odredište spomenutih skupina isključivo državno područje Italije nije, dakako, zasnovano. Italija je "konačnim" rješenjem pretežno optanata talijanskog podrijetla, esula. No već i optanti hrvatskog podrijetla, a napose ilegalni prebjezi u potrazi za statusom političkih izbjeglica i prognanika, drže Italiju *prolaznom adresom*, s koje će se, vjeruju, uspješno odseliti pretežno u prekomorske zemlje, u Sjevernu i Južnu Ameriku, ali i u Australiju i na Novi Zeland. Protivna je i, dakako, neželjna mogućnost – nasilan povratak u drugu Jugoslaviju i kazna za pokušaj nezakonita bijega. Dodati je kako istim, talijanskim, smjerom bježe i brojne druge prognaničke i izbjegličke skupine podrijetlom iz srednjoeuropskih zemalja koje su nakon 1945. potpale pod komunističku vlast i pod politički nadzor onodobna Sovjetskog Saveza. I one imaju polazne ciljeve srodne ciljevima hrvatskih prebjega: steći status političkog izbjeglice i domoći se koje s popisa "obećanih" zapadnih država. Na njihov odabir nedvojbeno utječe i činjenica imaju li prebjezi u

tim državama ili nemaju već prije odseljenu rodbinu ili područne susjede.

Suočene s nemalim brojem prebjegla stanovništva onodobne talijanske vlasti reagiraju po već standardnom predlošku za izvanredna stanja: *utemeljuju prognaničke logore*. Nije, dakako, osnutak logora potaknut isključivo potrebom za nadzorom i odvajanjem s korijenom u činjenici da su prebjezi stranci. Potrebno je, također uspostaviti zdravstvenu skrb, opskrbu, minimalnu civilnu sigurnost i srodne uvjete. No na drugoj strani, prognanici pod logorskim režimom i nadzorom bez teškoća se prometu u skupinu koja je *predmetom prigodnih političkih pogodaba* između talijanskih i drugojugoslavenskih vlasti. O tim pogodbama izravno ovisi hoće li i koliko prognanika uspjeti zadobiti status političkih izbjeglica i proći "dalje" ili će biti "izručeni". Ne raspolažemo sa sustavnijim uvidima u tadašnje logorske uvjete i prilike. Zato nije nekorisno, ilustracije radi, ponuditi ulomak iz sjećanja jednog sudionika objavljen u *Hrvatskom glasu* od 20. 6. 1950. godine. "(…) gdje god smo stigli odmah se čulo: Eto tuđinca... Kad smo došli u pekarnu kupiti 1 kg kruha za troduple pare, rijetki su slučajevi da smo dobili. Tko je imao karte za hranu – dobro, a tko nije taj je uzdisao. Dosta smo se vode najeli jer u logoru vodu su kuhali, vodom su nas hranili odnosno u vodi bi po koji krumpir ili zrno graška nekad sa povećalom mogli naći ... Tako su prolazili dani, mjeseci, godine. Prođeš kraj trgovine i ugledaš koju glavicu kupusa koji paradajz ili nešto salate. Pođeš da kupiš ali vele: nema. Dosta ih je reklo: Imamo za naše – već je rezervirano, ili bi stali u red pa kad dođemo do vage u većini slučajeva više nije bilo za kupiti (…)". (Krolo, 2009., str. 31) Postupno, dakako, prilike se poboljšavaju. Ali za ilegalno doseljene logori su obvezujući početak "novog" života.

Važnost austrijskog smjera postala je očita još u zaključnim mjesecima Drugog svjetskog rata. Poznato je da se u svibnju 1945. u Austriji, kod Bleiburga, našla oveća skupina odbjeglih iz Hrvatske, ali i iz drugih, susjednih, područja, htijući se predati savezničkim vlastima. Po odluci britanskih dužnosnika, većina je vraćena i predana komunističkoj vlasti od koje su bježali. Međutim, manji broj, procjene govore o nekoliko tisuća, uspio je proći dalje i naći pribježište u tamošnjim prognaničkim logorima o kojima je skrbila UNRA. U siječnju 1948. u Salzburgu je utemeljen i Središnji hrvatski Caritas, koji odpočimlje sustavno raditi na skrbi za hrvatske prognanike i izbjeglice. I u godinama potom važnost austrijskog smjera ostaje neumanjena. Glavni razlog tomu, kao što je poznato, jest

režim "zatvorenih" granica između druge Jugoslavije i zapadnih zemalja. To se razdoblje službeno okončava šezdesetih godina. Zakonom o amnestiji iz 1962., zajamčen je svima odbjeglim iz političkih razloga "oprost", izuzimajući ratne zločince i aktivne organizatore "neprijateljske djelatnosti" protiv ustavnog poretka. Od sredine šezdesetih, točnije, nakon 1965., osjetnije se liberalizira i izdavanje dopusnica za odlazak na "privremeni rad u inozemstvo".

Ni austrijski smjer u promatranom razdoblju, baš kao ni talijanski, nije cilj sam po sebi. Odseljenici što ga koriste žele, ponajprije, dospjeti u ondašnju Zapadnu Njemačku ili Švicarsku, ali i u prekomorske zemlje spomenute već prije kao ciljane zemlje odseljenih talijanskim smjerom. No za razliku od Italije, na ovom smjeru važnost Zapadne Njemačke ili Švicarske, kao zaglavnih adresa i više je nego naglašena. Na tu činjenicu, uostalom, ukazuju i veličine skupina radnika na "privremenu radu u inozemstvu" popisane od sedamdesetih godine dalje.

Tri su glavne teškoće s kojima se ilegalno odbjegli i odseljeni iz Hrvatske nose na skiciranim smjerovima.

Prvo, teški uvjeti života u odseljeničkim/prognaničkim logorima. Postupno i talijanske i austrijske vlasti nastoje obeshrabriti doselidbu stanovništva iz susjednih komunističkih država. Stoga postrožuju i režime boravka u logorima kao i kriterije podjele prava na politički azil. Nerijetko su logorske uprave dodatno pooštravale režime boravka u logoru stvarajući uvjete života na samom rubu podnošljivosti.

Drugo, oskudni izvori financijske pomoći. Poznato je da je godine 1947. odpočeo raditi IRO (International Refugees Organisation). Već godine 1951. on je ukinut, a skrb i pravna zaštita prognanih i izbjeglih potpala je pod visokog povjerenika UN-a za prognane i izbjegle. No time se financijske prilike nisu znatnije poboljšale. U fondu, posebno utemeljenu za te svrhe, caruje uglavnom nestašica. Nju djelomično ublažavaju privatne organizacije i zaklade, navlastito crkvena podrijetla (protestantskog i katoličkog), ali nestašice i tu pomoć uvjerljivo natkriljuju. To je potaknulo i hrvatske odseljenike utemeljiti vlastitu Hrvatsku socijalnu službu godine 1961. (u Düsseldorfu).

Treće, stalni pritisak komunističke drugojugoslavenske vlasti na susjedne, talijanske i austrijske vlasti, sa zahtjevima da sve ilegalno odbjegle vraćaju u Jugoslaviju, odbijajući im zamolbe za politički azil. Pretpostavlja se da su drugojugoslavenske vlasti ispunjavanjem tih zahtjeva uvjetovale i sklapanje određenih poslovnih ugovora s tvrtkama na talijanskoj i austrijskoj strani. Po nesustavnim

procjenama izgleda da su talijanske i austrijske vlasti, sve do liberalizacije odseljeničkog režima od sredine šezdesetih godina dalje, po jednoj vrsti nepisana dogovora s Jugoslavijom, politički azil davale, približno, svakom petom ilegalno prebjeglom (dakle, do 20% prebjeglih moglo je računati s mogućnošću daljnje uspješne odselidbe). Ostale su "izručivali".

Novi odseljenički smjerovi izrazitije se oblikuju, naznačeno je, u promijenjenu okviru, gdje je režim zatvorene granice zadržan kao pričuvno pomagalo što se rabi u, za poredak posebnim, okolnostima ili za posebne slučajeve. U tom, novom, okviru javlja se i nova statistička skupina, već spomenuti "radnici na privremenom radu u inozemstvu". Razložno je pretpostaviti da je tom etiketom obuhvaćena pretežna većina *od tada* odseljenih (sama odseljenička populacija je i veća i raznolikija). Pa, budući da je po srijedi dovoljno reprezentativna skupina, podatcima o njezinoj teritorijalnoj razdiobi u razdoblju 1971. – 1991. indicirat ćemo ostale selidbene smjerove.

Koliko je vidljivo, najvažniji je selidbeni smjer u razdoblju (1965.) 1971. – 1991., *njemački smjer*. Od svih popisanih hrvatskih inozemaca, u SR Njemačkoj ih je godine 1971. uvjerljivih 70,1%; godine 1981. 70,3% a godine 1991. 53,5%, dakle, i više nego uvjerljiva nadpolovična većina. Nije netočno reći kako je u prvoj hrvatskoj modernizaciji SAD središnja zemlja doselidbe. U drugoj hrvatskoj modernizaciji središnja zemlja doselidbe je SR Njemačka. Pokraj njemačkog smjera, na popisu europskih, još su važni *švicarski* smjer i *austrijski* smjer. U Švicarskoj je godine 1971. popisano 3,6% hrvatskih inozemaca; godine 1981. 5,9%, a godine 1991. 7,7%. U Austriji je godine 1971. popisano 5,6% hrvatskih inozemaca; godine 1981. 5,9%, a godine 1991. isto toliko, 5,9%. Ostale europske zemlje vidljive su na posve rezidualnim, da ne velimo zanemarljivim, smjerovima rasuđuje li se po izloženim podatcima (Nejašmić, 1995., str. 9).

Američki je smjer skromniji po broju odseljenih. Godine 1971. ondje je popisano 2,5% hrvatskih inozemaca, godine 1980. još manje, 2%, a godine 1991. 4,4%. No smjer osnažuju odseljeni u Kanadu. Godine 1971. ondje je na radu u inozemstvu 3,0% ukupnog broja; godine 1981. 1,8%; ali je godine 1991. nezanemarljivih 7,8%.

Smjer za Australiju po broju odseljenih neznatno je snažniji od smjera za Sjevernu Ameriku. Godine 1971. u Australiji je popisano 6,3% hrvatskih radnika na radu u inozemstvu; godine 1981. 2,7%, a godine 1991. nezanemarljivih 8,2%. Ostale izvaneuropske zemlje javljaju se tek rezidualno. Upozoriti je da nijedan "službeni" popis

nije obuhvatio sve na "privremenom radu u inozemstvu". Njemačka statistika, primjerice, ukazuje na mnogo više Hrvata u Njemačkoj nego što ih bilježe drugojugoslavenski popisi u Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini. *To znači da je zbiljski broj odseljenih veći nego što je popisom indicirano*. Na istu ocjenu upućuje i činjenica da u mnogim zemljama, navlastito na oba američka kontinenta, te u Australiji i Novom Zelandu, već žive i djeluju brojne hrvatske zajednice. One su, napose od sredine šezdesetih godina dalje, u iskustvu i predodžbi domovinskih srodnika moćnim izvorom privlačnosti. Nije po srijedi, kako statistički shematizam sugerira, odlazak na rad u inozemstvo, nego odlazak drugom dijelu vlastite obitelji koji se, formalno, i ne može bilježiti kao odlazak na rad u inozemstvo.

Usporedba glavnih selidbenih smjerova u razdoblju prve i druge hrvatske modernizacije pokazuje, grubo rečeno, kako je *tijekom prve modernizacije nadmoćan američki smjer* odselidbe. *Tijekom druge modernizacije*, naprotiv, *nadmoćan je europski*, točnije *njemački* smjer. U oba razdoblja smjer za Australiju, Novi Zeland, pa i Južnu Afriku, ostaje nezanemarljivim, ali u usporedbi sa spomenutima, svakako rezidualnim, rubnim smjerom.

Kao i u razdoblju prve hrvatske modernizacije i sada u inozemstvo seli stanovništvo s *cijelog hrvatskog teritorija*. Očito je kako se broj odseljenih mijenja ovisno o (pod)razdobljima i ukupnim razvojnim prilikama/neprilikama. Kako je već naznačeno, tijekom prvih decenija promatrana razdoblja većina je odseljenih s područja Istre i nekoliko općina sjeverne i središnje Dalmacije. Po srijedi je, ponovimo, odselidba potaknuta promjenama državnih granica između Italije i druge Jugoslavije. U godinama potom, kada takvi, posebni, poticaji gube važnost odselidbene se skupine drugačije raspoređuju. Koliko je vidljivo, tradicionalna "nerazvijena" područja, kao što su Zagora, otoci, Žumberak, Lika, Gorski kotar, karlovačko Pokuplje… na vrhu su popisa područja s kojih se odlazi. Nasuprot tomu, odselidba je najmanje rabljen način oblikovanja vlastite perspektive u Hrvatskom zagorju te u Istri, sada već demografski oslabljenoj zajednici.

Podatci o dobi, spolu, naobrazbi i narodnosti odseljenih

Podatci o dobi, spolu, naobrazbi i narodnoj pripadnosti odseljenih mogu se djelomično rekonstruirati na temelju popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine. Premda je, kako je prije spomenuto, po srijedi samo skup podataka o radnicima na "privremenom radu u inozem-

stvu", dakle, o skupini koja nije doslovno izjednačiva sa cijelom skupinom odseljenih, opravdano je promatrati ih kao dostatno reprezentativan uzorak. K tomu, drugih, boljih, podataka i nema.

Očekivano, najbrojnija je *dobna* podskupina, po popisu iz 1971. godine, *skupina do 29 godina starosti*. U njoj je 50,8% popisanih radnika "na privremenom radu u inozemstvu". Skupina 30 – 54 godine obuhvaća 45,7% "privremenih", a starijih od 55 godina i nepoznatih je 3,5%. Međutim, po popisima iz godine 1981., i 1991. "mladi" više nisu najbrojnijom skupinom. Taj je položaj zadobila skupina "zrelih", u dobnom rasponu 30 – 54 godine. Po popisu iz 1981. takvih je uvjerljivih 69,2% u ukupnom broju popisanih "privremenika"; pak, po popisu iz 1991., takvih je 64%, dakle, nešto manje. Udio mladih po popisu iz 1981., smanjio se na 20%, a godine 1991. na 15,5%. Nasuprot tomu, udio starih, sa 55 i više godina, godine 1991. povećao se na 10,2%. Koliko izneseni podatci osporavaju općenito prihvaćenu ocjenu da se na odselidbu najlakše odlučuju mladi ljudi? Po našoj ocjeni, pogađaju je samo rubno. Povišak postotnog udjela "zrele" skupine u godinama 1981. i 1991., *nije isključivom* posljedicom snažnije odselidbe zrelog stanovništva u međupopisnim razdobljima. U cjelini, vidjelo se, u tim razdobljima smanjuje se ukupan broj odseljenih ustanovljen popisom. To, ponajprije, utječe na smanjivanje broja odseljenih u skupini mlađeg stanovništva. K tomu, podsjećamo, popisima se popisuje broj radnika na "privremenom radu" prisutan u času popisa. Mnogi popisani nisu novodošli u inozemstvo u času popisa, nego su ondje popisani nakon stanovita broja godina boravka, kada su od "mladih" postali "zreli", ili od "zrelih" "stari". Ne treba zanemariti ni činjenicu da su godine 1991., odlukom da se popišu kao Hrvati, mnogi odseljeni iskazivali i svoju potporu Hrvatskoj, njezinoj borbi protiv srpske agresije i državnoj samostalnosti. A takvi su već godinama bili u inozemstvu. Stoga je njihovo popisivanje moralo utjecati na povećanje postotka starijih skupina. Drugačije rečeno, iznesena razdioba podataka ukazuje koliko na postupno smanjivanje broja odseljenih, pa, stoga, i mladih, toliko i na "postupno" starenje skupine što je po popisu iz godine 1971. bila *izrazito mlada* (svaki drugi popisani imao je 29 godina ili manje).

Izložena analitička skica temelji se, naznačeno je, samo na podatcima o popisanim radnicima. No popisi iz 1981. i 1991. izvješćuju i o odseljenim članovima obitelji popisanih radnika. Samorazumljivo je da su oni (ne računamo li same bračne partnere i djedove/bake) u skupini mladog stanovništva, ako ne i djece. Njihova prisutnost dodatno

osnažuje veličinu skupine "mladih". Stoga, držimo kako, *strukturno promatrano, nema bitne razlike* po starosti između odselidbe iz razdoblja prve hrvatske modernizacije i odselidbe u promatranom razdoblju.

Iz prije izloženih podataka vidljivo je kako se postotni udjeli *žena* u skupinama odseljenih izrazitije povećavaju u prvojugoslavenskom razdoblju. Ta se tendencija nastavlja i u drugojugoslavenskom razdoblju. Po podatcima popisa iz godine 1991., u skupini popisanih na "privremenom radu u inozemstvu" bilo je *38% žena*. Uočiti je, međutim, kako se postotni udio žena smanjuje koliko je zemlja odselidbe – udaljenija. Primjerice, u skupini radnika na "privremenom radu" u "ostalim izvaneuropskim zemljama" udio žena je 17,4%, dočim je udio u skupini zaposlenih u, primjerice, Švedskoj 41,5%. Nije sugerirano pravilo, dakako, linearno primjenjivano. Ali je izvan sumnje kako se postotni udio žena povećava sukladno snažnijoj odselidbi u – europske zemlje. Podsjećamo, tridesetih godina prošlog stoljeća, kada se uočljivije povećava udio žena u hrvatskoj populaciji odseljenih, povećava se i privlačnost europskih zemalja. Nema nikakvih pouzdanih pokazatelja koji bi dopustili pretpostavku kako su te dvije činjenice u korelaciji, pače, u uzročno-posljedičnom odnosu. Prije će biti kako su i jedna i druga činjenica sastavnicama šire emigracijske "evolucije". Ona uključuje i stanovito *vremensko poklapanje* između jačanja privlačnosti europskog smjera odselidbe i brojnijeg sudioništva žena u odselidbi. Imaju li se u vidu promjene na nekoliko posebnih područja društvene zbilje, u rasponu od gospodarskog do obiteljskog i kulturnog, lako je uočiti kako su i jačanje europskog smjera i veća brojnost žena u odselidbi izravnije svezani s "mekšim" likovima modernosti, snažnijim u razdoblju *nakon što se okončalo "herojsko" vrijeme hrvatske odselidbe*. (Ono je obilježeno, poznato je, nadmoćnošću američkog selidbenog smjera, i skromnijim, "patrijarhalnim", sudioništvom žena u odselidbi.) Koliki je udio u toj evoluciji novih vrijednosnih sklopova kojima se drugačije određuje prihvatljiva kakvoća životnih uvjeta i životnih rizika, te razdioba obiteljskih uloga, ostaje otvorenim pitanjem.

I razdioba podataka *o naobrazbi* temelji se na podatcima popisa "radnika na privremenom radu". Preglednosti radi nudimo cjelovitu tablicu.

Školska sprema	Popisani %			Indeks promjene 91./71.
	1971.	1981.	1991.	
Niža od osnovne	50,6	39,1	20,0	39,5
Osnovna škola	19,5	24,0	24,3	101,1
Srednja škola	26,0	27,4	35,7	137,3
Viša škola, fakultet	2,0	3,8	9,3	465,0
Nepoznato	1,9	5,7	10,7	186,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	

Izvor: I. Nejašmić, 1995., str. 15.

Tablica 7.
Naobrazba "radnika na privremenom radu u inozemstvu" (ukupno popisani)

Razdioba podataka dobivenih popisima iz godine 1971. pokazuje da je, po naobrazbi, odseljena skupina *tipski srodna* odseljenicima iz razdoblja prve hrvatske modernizacije. I tamo su najbrojnija podskupina nepismeni/polupismeni kao i u predočenoj razdiobi iz godine 1971. (Podsjećamo u skupini: naobrazba niža od osnovne, nalaze se i ljudi bez ikakve škole.) Izrazitija je razlika u skupini sa srednjom školom. Po podatcima popisa iz godine 1971., ona je znatno brojnija nego što je to bila skupina sa srodnom naobrazbom u razdoblju prve hrvatske modernizacije.

No podatci iz godine 1991. pokazuju bitno drugačiju sliku. Među popisanima te godine najbrojnija je skupina odseljenih *sa srednjom školom*. Pribrojimo li joj i skupinu s visokom naobrazbom dobiva se nemala skupina *sa 45% popisanih*. Posve je očito kako ta skupina može uspješno konkurirati za brojna radna mjesta sa zamršenim ili vrlo zamršenim zahtjevima. Na drugoj strani, ista razdioba podataka iz godine 1991. pokazuje kako se znatno smanjio udio odseljenih bez ikakve školske spreme te kako udio odseljenih s osnovnom školom – stagnira. Drugačije rečeno, razdioba iz godine 1991. ukazuje kako se skupina "radnika na privremenom radu u inozemstvu" po naobrazbi mijenja sukladno novim tehničkim zahtjevima i imperativima kakvi se od sredine sedamdesetih godina ukorjenjuju u industrijskim sklopovima razvijenih zapadnih zemalja. Istodobno, u industrijskom sustavu druge Jugoslavije na djelu je otvoreno tehničko posustajanje, gdje skupine s boljom naobrazbom, srednjom ili višom, ne vide sebi primjerenu perspektivu. U promatranom je razdoblju, zacijelo *prvi put* u višestoljetnoj selidbenoj povijesti hrvatskog stanovništva, na djelu selidbena prerazdioba na "korist" podskupina s boljom naobrazbom. Da ta ocjena nije bez činjenične potpore pokazuje i usporedba postotnih udjela skupina sa srednjom i višom/visokom naobrazbom u ukupnom hrvatskom stanovništvu starijem od 15 godina i u populaciji

"radnika na privremenom radu u inozemstvu", dobivenih popisom 1991. godine ("očišćena" od skupine: nepoznato). Postotni udio ljudi sa srednjom školom u hrvatskoj populaciji starijoj od 15 godina po tim je podatcima 36,5%, a ljudi s višom/visokom školom 9,5%. Približno jednaki udjeli zabilježeni su i u razdiobi odseljene populacije starije od 15 godina. Međutim, promatra li se "samo" skupina radnika vidljivo je da su u njoj postotni udjeli skupine sa srednjom i višom/visokom naobrazbom *veći* nego li u hrvatskoj populaciji. Udio sa srednjom školom je 39,9% a s višom/visokom 10,5%. Ukratko, po srednjoj i višoj/visokoj školi skupina radnika na privremenom radu u inozemstvu je, premda neznatno, *bolja* od hrvatske populacije u tuzemstvu (Nejašmić, 1995., str. 16). Ta promjena više ne dopušta odselidbu u inozemstvu linearno determinirati manjkom posla u hrvatskom tuzemstvu. Na djelu je, kako je prije naznačeno, specifično orijentiranje privlačnošću novih središta tehničke izvrsnosti i profesionalnom perspektivom neodvojivom od sociokulturne "zalihe".

Na isti zaključak ukazuju i analize I. Baučića (Baučić, 1977.). Baučić ističe kako pri analizi emigracijskih tijekova iz Hrvatske (i ondašnje druge Jugoslavije) u europske zemlje treba uzeti u obzir činjenicu da se u razdoblju 1973. – 75. bitno mijenja odnos zemalja prijema spram doselidbe. Do tada doselidba se drži, na valu gospodarskog prosperiteta većine zapadnoeuropskih zemalja, i potrebnom i poželjnom. No promjena globalnih gospodarskih uvjeta (teškoće u opskrbi jeftinom energijom, mijena tehničke strukture, oštriji uvjeti konkurencije na međunarodnom tržištu, ponajprije) nagone zapadnoeuropske zemlje u sedamdesetim godinama na politiku selektivne doselidbe, gdje prednost zadobiva doselidba skupina s boljom i općom i funkcionalnom naobrazbom. To, drugačije rečeno, znači da od sredine sedamdesetih godina doselidba skupina sa srednjom i visokom naobrazbom zadobiva *dugoročnu prednost*. Grubo rečeno, uvoz "šljakera" u spomenutom se razdoblju zamjenjuje uvozom "pametnih".

Usporedba podataka o *narodnom* sastavu populacije u hrvatskom tuzemstvu i skupine odseljenih "radnika", dobivenih popisom 1991., vidljiva je u idućoj tablici.

Narodnost	Hrvatska	Radnici u inozemstvu
Hrvati	78,1	81,1
Srbi	12,2	5,4
Jugoslaveni	2,2	0,9
Regionalna pripadnost	0,9	0,2
Muslimani	0,9	0,4
Crnogorci	0,2	0,1
Slovenci	0,5	0,3
Talijani	0,4	0,2
Albanci	0,3	0,1
Mađari	0,5	0,3
Česi	0,3	0,1
Makedonci	0,1	0,1
Slovaci	0,1	0,1
Romi	0,1	0,1
Nepoznato	1,4	8,9

Tablica 8.
Narodni sastav Hrvatske i radnika u inozemstvu 1991. godine (u %)

Izvor: I. Nejašmić, 1995., str. 17.

Od svih narodnih skupina na popisu, vidljivo je, jedino su postotni udjeli Hrvata i Nepoznatih u inozemstvu *veći* nego li u tuzemstvu. To, drugačije rečeno, znači kako odselidba u razdoblju druge hrvatske modernizacije *nije etnički ravnomjerna*. *Jedino* se hrvatska narodna skupina suočava s činjenicom da je njezin postotni udio u populaciji odseljenih radnika iz Hrvatske veći od udjela u hrvatskom tuzemstvu.

Nije ta razlika izrazito velika: iznosi "podnošljivih" 3%. Ali je neobično da u selidbenim bilancama drugih narodnih skupina takve razlike nema. Pače, u Srba je razlika na korist populacije u hrvatskom tuzemstvu nezanemarljivih 6,8%, a u Jugoslavena skromnijih 1,3%. Uočiti je kako je "negativna" razlika prisutna i u skupini "Nepoznati". Iznosi nemalih 7,5%.

Kakve su implikacije ponuđenih podataka? Upozoriti je kako postotni višak Hrvata u skupini odseljenih i postotni manjak u skupini u tuzemstvu *nije*, po kakvoći, posve pouzdanim pokazateljom. Razlog je jednostavan: popisom nisu obuhvaćene, a ne mogu ni biti, sve one hrvatske odseljeničke skupine koje su odselile ili odbjegle, ili bile prognane, u razdoblju do sredine šezdesetih godina, te skupine koje su se odselile poslije ali su, zbog sigurnosnih ili kojih drugih praktičnih razloga, promijenile državljanstvo pa se i nisu mogle popisati kao hrvatski građani. Uzmu li se te skupine u obzir (a na tragu ocjena što su ih u prije iznesenim tablicama ponudili J. Gelo i suradnici), nije bez temelja pretpostavka kako je i u razdoblju druge hrvatske

modernizacije odselidbeni proces glavnim instrumentom dugoročne i, svakako, dalekosežne, *promjene etničkog sastava* hrvatskoga društva. Iz prijašnjih analiza vidljivo je kako se polukolonijalna praksa carstva, iz austro-ugarskog razdoblja, orijentira shemom: hrvatski teritorij da – hrvatski politički narod ne. Stoga se i ne skrbi posebno zbog hrvatske odselidbe. *Na strukturno srodan način* djeluje i razvojna praksa poretka u drugojugoslavenskom razdoblju. I tada je hrvatski teritorij poželjno dobro, ali su Hrvati kao specifičan politički subjekt na tom teritoriju bliže položaju strukturne smetnje nego li skupini s kojom poredak nužno računa. Promatra li se na tom tragu, nije bez uvjerljivosti hipoteza kako selidbenom "politikom" poredak, za pravo, oblikuje sebi poželjnu etničku gustoću u hrvatskom društvu. Ona je bitno određena – manjim postotnim udjelom Hrvata u narodnom sastavu hrvatskoga društva.

I neki nalazi I. Baučića (1979.) podupiru skicirani način čitanja (podataka). Primjerice, po njegovim procjenama, godine 1979. u zapadnim europskim zemljama bilo je ukupno 1.080.000 odseljenih iz zemalja druge Jugoslavije (690.000 radnika + 390.000 uzdržavanih). U toj je skupini 355.300 odseljenih iz Hrvatske, ili 32% (228.000 radnika + 127.300 uzdržavanih). Po istim Baučićevim procjenama udio odseljenih radnika iz Hrvatske u ukupnom broju drugojugoslavenskih radnika godine 1976. iznosi dojmljivih 55,9%, a 1977. godine, također dojmljivih, 46,2%.

Na većinske postotne udjele odseljenih iz Hrvatske i Hrvata u ukupnom drugojugoslavenskom skupu odseljenih radnika i ostalih u zapadno inozemstvo ukazuju i neki dokumenti drugojugoslavenske vlasti. K. Spehnjak (2000.) iznosi kako je godine 1964., u jednom radnom papiru, u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske ustvrđeno da (tadašnje) jugoslavensko odseljeništvo obasiže, približno, 1.600.000 pripadnika "svih jugoslavenskih narodnosti". Postotni udio odseljenih iz Hrvatske u tom je skupu procijenjen sa 70% (približno milijun i sto tisuća). Također: u dokumentima Komisije za nacionalne manjine i iseljeništvo Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, godine 1962., ističe se kako skupina političkih odseljenika iz druge Jugoslavije obasiže, približno, 250.000 osoba. Postotni udio Hrvata u toj skupini iznosi, približno, 60% (ili: 150.000). U tu procjenu uvršteni su i Hrvati iz Bosne i Hercegovine (Spehnjak, 2000., isto).

Nisu nekorisni u tom pogledu ni podatci o veličini inozemnog dijela stanovništva pojedinih drugojugoslavenskih jedinica dobiveni popisima stanovništva godine 1971. i 1981.

Republika / pokrajina	1971.		
	ukupno	u inozemstvu	%
BiH	3.746.111	146.818	3,9
Crna Gora	529.604	11.057	2,1
Hrvatska	4.426.221	254.856	5,8
Makedonija	1.647.308	68.088	4,1
Slovenija	1.727.137	53.524	3,1
Srbija (ukupno)	8.446.591	229.382	2,7
Uža Srbija	5.250.365	133.389	2,5
Kosovo	1.243.693	25.500	2,1
Vojvodina	1.952.533	70.493	3,6
SFR Jugoslavija	20.522.972	763.725	3,7
	1981.		
BiH	4.124.256	182.940	4,4
Crna Gora	584.310	18.843	3,2
Hrvatska	4.601.469	210.330	4,6
Makedonija	1.909.136	100.926	5,3
Slovenija	1.891.864	53.483	2,8
Srbija (ukupno)	9.313.676	308.446	3,3
Uža Srbija	5.694.464	203.421	3,6
Kosovo	1.584.410	39.434	2,5
Vojvodina	2.034.772	65.591	3,2
SFR Jugoslavija	22.424.711	874.968	3,9

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1986., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1986.

Tablica 9.
Udio popisanih u inozemstvu u ukupnom stanovništvu drugojugoslavenskih jedinica

Predočeni podatci ne otkrivaju i zbiljsku veličinu odseljeničke populacije. Razlog je jednostavan: znatan broj odseljenih promijenio je državljanstvo, napose ako su poticaji na odselidbu bili politički, a nezanemarljiv je i broj odseljenih u "prekomorske" zemlje, gdje je popisivanje već i tehnički otežano. K tomu, neodređen je broj ostao i nepopisan. Drugačije rečeno, razložno je pretpostaviti kako je inozemni udio hrvatskog stanovništva u promatranom razdoblju znatno veći nego što podatci pokazuju. Ipak, i u tako reduciranom popisnom skupu (državljanskom) vidljivo je kako je odseljenički udio u hrvatskom stanovništvu godine 1971., i postotno i u apsolutnim iznosima *najveći*. U drugojugoslavenskom državljanskom odseljeničkom skupu obasiže 33%. Drugačije rečeno, *svaki je treći* drugojugoslavenski državljanin popisan ili obuhvaćen popisom u inozemstvu 1971. iz Hrvatske.

Po podatcima popisa iz 1981. godine i postotni udio i apsolutni broj popisanih hrvatskih državljana u inozemstvu na drugom je mjestu. (Po veličini postotnog udjela iza Makedonije, a po apsolutnom broju iza Srbije s pokrajinama.) Ali u drugojugoslavenskom državljanskom skupu obasiže 24%. Ili, približno, svaki *četvrti* drugojugoslavenski državljanin popisan 1981. u inozemstvu bio je iz Hrvatske.

Kako se selilo?

Radi točnijeg odgovora na to pitanje korisno je razlikovati *dva* podrazdoblja. Prvo takvo podrazdoblje obuhvaća godine od svršetka Drugog svjetskog rata do, približno, sredine šestog decenija 20. stoljeća. Kako je već i prije naznačeno, njegove osnovne obrise određuju promjene na zapadnim granicama druge Jugoslavije te režim *zatvorene granice* kojim se drugojugoslavenski poredak općenito služi u upravljanju državnim granicama. Obje te činjenice *aktivno* potiču selidbene skupine na uporabu odgovarajućih načina odselidbe. Moguće je nazrijeti tri osnovna načina.

Prvi način svodi se na *organiziranu i masovnu* odselidbu talijanskog stanovništva s područja koja su ostala s ove strane državne granice, u Hrvatskoj i Jugoslaviji. S njim odseljavaju i skupine hrvatskog stanovništva koje ne mogu prihvatiti novi drugojugoslavenski poredak u krajevima gdje su živjele. Iz prijašnjih ulomaka vidljivo je kako je po srijedi, ponajviše, odselidba s područja Istre, te pojedinih jadranskih otoka i gradova, Rijeke, Zadra… Budući da je ta odselidba uređena državnim ugovorima prisutna je, ovisno o organizacijskim i praktičnim mogućnostima, i odgovarajuća institucionalna skrb za odseljene. Nije time uklonjena unutrašnja tegobnost i rizičnost same odselidbe. Ali je državnim ugovorima određeni "algoritam" odselidbe bio nedvojbenim pomagalom i u nadzoru i u prevenciji neželjenih opasnosti. Zato se može ustvrditi kako je na djelu institucionalno *uređen* način odselidbe.

Drugi način rabe skupine, ponajviše hrvatskog stanovništva, koje se, po završetku Drugog svjetskog rata, žele podrediti izravnoj upravi savezničkih vojska. U tim je skupinama znatan broj pripadnika poraženih bivših postrojba Nezavisne Države Hrvatske, ali i civila do tada na službi u različitim državnim i javnim ustanovama, koji ne žele ostati živjeti pod novom vlašću. Zacijelo je među njima i osoba bez posebnih stavova spram novog političkog poretka, ali nepovjerenje i strah od "pobjednika" pretežu u njihovim odlukama o odlasku. I te se skupine povlače na zapad *masovno i organizirano*. Međutim, tu većinu savezničke vojne uprave ne prihvaćaju, nego vraćaju natrag, pod drugojugoslavensku vlast, gdje je, kao što je poznato, postala žrtvom organiziranog nasilja i osvete komunističkih pobjednika. Manje, pak, skupine, odvojivši se od glavnine, autonomno su potražile načine i putove odlaska dublje na teritorije pod savezničkim nadzorom. Ondje su "uspjele", uklopivši se u širu i raznolikiju skupinu prebjega s komunističkog istoka, postati kandidatima za

položaj političkih izbjeglica. U *logorima* ustrojenim za njih zadobili su nove "čekaonice" odakle su se sretniji i spretniji uspješno odselili dalje, a oni drugi (manje spretni i manje sretni) bili vraćeni pod drugojugoslavensku vlast. U većini kritičkih osvrta na taj način odselidbe glavninu zauzimlju sjećanja na logore. Svećenik P. Žic, kapelan u logoru Capna, primjerice, ovako svjedoči: "Život, hrana po logorima, skrivili su da ljudi propadaju i duševno i fizički, te su mnogi već izgubili dio svoga zdravlja, pa ako im se skoro ne pomogne neće se više imati komu pomoći. Ljude hvata očaj te neki pomišljaju i na povratak kući jer današnji život ne znači ništa drugo nego polagano i sigurno umiranje. Ovako mogu rezonirati samo očajnici, a takvih je većina po logorima. Godine teškog života skopčane s mnogim poniženjima i oskudicama, svakako da loše djeluju i na mentalitet i na organizam." (*Hrvatski glas*, 27. 10. 1950., Winipeg; navedeno po Krolo, 2009., str. 30, 31). Upozoriti je kako je tek godine 1951. posebnom "Ženevskom konvencijom" definirano pravo na zaštitu političkih izbjeglica. Do tada oni su tek "raseljene osobe", "displaced persons", bez međunarodno zajamčene mogućnosti zaštite.

Treći način svodi se na *ilegalni i, uglavnom, pojedinačni bijeg* u inozemstvo, "preko grane". Za bijeg se rabe raznolika prometna sredstva: brodovi, stočni vagoni, kamioni, a nerijetko se na drugu stranu nastoji doći i pješice, s potporom plaćena vodiča. Prvi je cilj dospjeti u bliska središta na talijanskoj ili austrijskoj strani i ondje zatražiti politički azil. Daljnja je selidbena putanja srodna putanji prije spomenutih skupina: njezina je središnja adresa izbjeglički logor. Upozoriti je da su ilegalni/pojedinačni načini bijega češći od pedesetih godina dalje. Budući da su to godine buđenja i jačanja gospodarskih poslova, zatočenicima iseljeničkih logora ta okolnost ide posredno na ruku. Logor se, načelno promatrano, okončava na dva osnovna načina. Prvi se svodi na nasilan povratak u Jugoslaviju. Ta je mogućnost gotovo neizbježna osobama što su ponovile bijeg ili oženjenim muškarcima i ženama čije su obitelji i djeca ostale u Jugoslaviji. Drugi se svodi na *odlazak na rad* u zapadnoeuropske zemlje, gdje je trajna potreba za odgovarajućim profesionalcima u industriji ili uslugama. Zahvaljujući tomu brojni prebjezi, prispjeli u logore na opisani način, uspjeli su otići "dalje", u Austriju, Njemačku, Francusku, Nizozemsku, Švedsku, i tamo se zaposliti. Postupno su uredili i građanski status.

Osim ta dva, glavna izlaza iz logora, rabi se i jedan uvjetno rečeno "pomoćni". On se svodi na *daljnji ilegalni bijeg* u druge zemlje, po pravilu, u zemlje na američkim kontinentima ili u Australiju. Taj način ponašanja nije

neobičan uzme li se u obzir izbjeglički kontekst u zapadnoj Europi pedesetih godina. Primjerice, sredinom godine 1951. u ondašnjoj je Zapadnoj Njemačkoj popisano približno 10.000.000 izbjeglica samo s istočnonjemačkog područja. U idućim se godinama broj samo povećavao. Već i zbog toga mogućnosti prihvata izbjegličkih skupina s teritorija pod komunističkom vlašću u zapadnoeuropskim zemljama bile su ograničene. Stoga je i sretniji kraj logorske epizode nerijetko bio posve neodređen. Uviđajući kakve su prilike mnogi se prebjezi odlučuju otići iz logora nastavljajući putanju ilegalna bijega. Na drugoj strani, i samo upravljanje logorima postaje pod tlakom množine izbjeglih grublje. Koliko je vidljivo, logorske se uprave otvorenije odvažuju na grubost ponajprije spram odbjeglih pripadnika malobrojnih naroda, među kojima su, dakako, i Hrvati. K tomu, američki programi pomoći pod nadzorom američkog ministarstva vanjskih poslova namijenjeni su, ponajprije, prebjezima iz zemalja sovjetskog bloka, kamo Jugoslavija od godine 1948. formalno ne spada. To je navelo katoličkog svećenika Eduarda E. Swanstroma, tada ravnatelja pomoćne službe "National Catholic Welfare Conference", inače tada snažno zauzete na pomoći izbjeglicama u Europi, u kolovozu 1960. upozoriti: "Osnovna je krivnja nekih američkih političkih čimbenika, koji ne mogu razumjeti da je osnovna filozofija ateističke komunističke države ista bez obzira je li to komunizam Hruščovljev, Mao Tse Tungov ili Titov. Jugoslavija prima od Amerike obilnu pomoć za izgradnju svoje ekonomije i komunističkih oružanih snaga, ali ova američka pomoć pomaže komunistički režim, da tlači sve one koji se u bilo čemu ne slažu s režimom. Izbjeglice, koji bježe iz Jugoslavije, žrtve su tlačenja: ekonomskog, političkog i vjerskog. Oni bježe danju i noću na svaki mogući način bez ičega osim odjeće na sebi. Budući da ih vlada Sjedinjenih Američkih Država ne drži jednakima izbjeglicama iz satelitskih zemalja Sovjetske Rusije, zemlje kao Australija i Italija pozvane su snositi poteškoće ovog problema. Katolička pomoćna služba apelirala je na američku vladu u nekoliko prigoda da ublaži taj odnos, ali bez ikakva uspjeha." (Krolo, 2009., str. 46, 47).

Na istu zbiljnost upozoruju i pojedine hrvatske odseljeničke organizacije. Tako, primjerice, organizacija Hrvatski narodni odbor upućuje u rujnu 1958. proglas naslovljen neodređeno na "Hrvatice i Hrvate". Nije nekorisno ponoviti proglas u cijelosti.

"Na ovogodišnjoj skupštini HNO raspravljalo se je među suvremenim problemima i najaktualnije pitanje pomoći novim izbjeglicama iz Hrvatske. Već je druga godina

da niti iz jedne druge komunističke zemlje ne bježi toliko naroda koliko ih Hrvatske, izuzevši naravno sovjetsku zonu Njemačke. Dok se za ove izbjeglice brinu nadležne vlasti Njemačke Republike, dotle su naše hrvatske izbjeglice prepušteni svim mogućim neprilikama i izvrgnuti najvećim poteškoćama. Brojne tzv. humanitarne međunarodne organizacije, koje su stvorene za tu svrhu, pomogle su i pomažu samo neznatnom broju, a velika je većina ostala bez zaštite i bez pomoći. Glavni razlog leži u tome što se počeo primjenjivati kriterij: političkih ili tzv. ekonomskih izbjeglica, kojima se onda po čudnoj logici osporava pravo azila i njih jednostavno kratkim postupkom baca se preko granice i na taj način umjesto željene slobode na Zapadu gone ih pod komunistička nasilja i u tamnice. Mi smo apelirali i apeliramo na naš svijet, a pogotovo na mladež, da ne ostavlja bez apsolutne nužde domovinu, jer se na njihova mjesta naseljavaju tuđinci. Kad se ipak čovjek iz očaja ili političke nužde odluči na bijeg, uz najveću životnu pogibelj i uspije doći u slobodni svijet, on ne dolazi odmah na slobodu, jer mu brojne procedure stranih vlasti stoje na putu pa se privremena sloboda često preokreće u nasilni povratak. Ako se i ta procedura sretno svrši, onda ga opet čeka neizvjestan i dug boravak u raznim logorima, izvrgnut velikim patnjama i poniženjima. Danas se nalazi u raznim europskim logorima još oko 35.000 naših hrvatskih izbjeglica i svaki dan dolaze novi. Ovo je problem koji se ne tiče samo naših hrvatskih organizacija u Europi, nego svih hrvatskih organizacija u cijelom svijetu. Kako je općenito nastupio zastoj u primanju novih emigranata u prekomorske zemlje, to ih se vrlo mali broj sada može iseliti. Unatoč svih postojećih teškoća ima mogućnosti da se tim našim bijednicima pomogne. Mi ćemo se zauzimati za sve Hrvate bez razlike, pripadali oni bilo kojoj vjerskoj zajednici i bilo kojoj političkoj organizaciji.

Hrvati i Hrvatice.

Obraćamo se na vas sve, koji se nalazite u slobodnom svijetu i imate osiguranu svoju eksistenciju, da nam u ovom, ne samo karitativnom nego i čisto nacionalnom poslu pomognete, da na taj način sačuvamo našem Hrvatskom Narodu hiljadu sinova koje ćemo i te kako trebati u odlučnom času njegova oslobođenja. Nakon ovih strašnih gubitaka koje je pretrpio naš narod, po svojoj nacionalnoj dužnosti moramo spasiti svakog pojedinca, a kamoli na desetke hiljada, koji pod ovakvim okolnostima i prepušteni sami sebi moralno propadaju i nacionalno se odnarođuju." (Krolo, 2009., str. 49).

Uočiti je, proglas je sačinjen zaključnih pedesetih godina. Šezdesete godine okvir su s donekle promijenjenom

slikom. Kako je naznačeno, godine 1962. druga Jugoslavija donijela je zakon o amnestiji. Od sredine šezdesetih godina postupno se mijenja i režim "zatvorene granice". Godine 1966. unutrašnji komunistički obračun s izrazitim staljinističkim dijelom, simboliziranim likom A. Rankovića, dodatno osnažuje te tendencije. Na toj podlozi uobličuje se novo razdoblje s dva *nova* načina odselidbe, koji, *kao takvi*, stavljaju u zagrade brojne odselidbene teškoće tada nadmoćno prisutne u odselidbi. Time se, dakako, nisu uklonile socijalne i egzistencijalne nedaće odseljenih. One su, cinično rečeno, "standardnim" sastavnicama odselidbe kao oblika ponašanja. Ali su se uklonile, ili barem ublažile, teškoće s korijenom u specifičnoj političkoj konfiguraciji iz pedesetih godina, kada je, ponovimo, odselidba, ne računajući talijanske optante, već sama po sebi – zakonskim prekršajem.

Prvi od spomenutih novih načina odselidbe odlazak je na "privremeni rad u inozemstvo" *s uredno dobivenim – "pasošem"*. Samorazumljivo je kako je zadobitku "pasoša" prethodila odgovarajuća zakonska procedura, svezana koliko sa zakonskim odredbama u tuzemstvu toliko i s međunarodnim ugovorima između druge Jugoslavije i pojedinih europskih zemalja, kao što su ugovori o ukidanju viza, ugovori u različitim oblicima suradnje i srodni. U, unutrašnjom korupcijom prožetoj, drugojugoslavenskoj upravi čestoća zahtjeva za izdatkom "pasoša" protumačena je kao još jedan poticaj specifičnom "crnom" tržištu institucionalnih usluga. Postupno se, drugačije rečeno, oblikovala usporedna trgovina "pasošima". Nju dodatno osnažuje činjenica da su, na temelju egzotična tumačenja samoupravljačkih ovlasti, općine mogle u brojnim posebnim slučajevima postupati – različito. Zahvaljujući tomu, tražitelji "pasoša", ako su bili odbijeni u jednoj općini, uporabom "veza" i mita mogli su dobiti "pasoš" u drugoj. Ukratko, od sredine šezdesetih godina dobitak "pasoša" nestaje s popisa ekskluzivnih prava i postaje gotovo konvencionalnom mogućnošću što je rabi mnoštvo ljudi, neovisno o tome planiraju li ili ne planiraju otići na rad u inozemstvo. Dakako, "neprijateljima poretka" pasoši se ne izdaju; u tom pogledu poredak ostaje nepromijenjen. Njegova totalitarna osnova predvidljivo implicira mogućnost prijetvorbe političkog neposluha u – kriminalno djelo. Na toj podlozi bez mogućnosti zadobitka "pasoša" ostali su brojni u raznolikim političkim protimbama "obilježeni" ljudi. Njihov se broj geometrijski povećava nakon neostaljinističkih udara na Hrvatsko proljeće u prosincu 1971. godine, kada je više desetaka tisuća hrvatskih intelektualaca i domoljuba izloženo otvorenom političkom progonu

i kada je izražavanje i zgoljne simpatije za "Savku i Miku" bilo dostatno barem za pritvor. Koliko je vidljivo, u takvim prilikama obnavlja se u množini slučajeva "stari" način odlaska: ilegalni bijeg na (mitski) Zapad, i zadobitak političkog azila.

Dolazak novog vala odseljenih s "uredno" dobivenim "pasošima" u nemalom dijelu tadašnje odseljeničke mreže raznolikih zajednica izazvao je, posve paradoksalno, sumnju i nepovjerenje. U osnovi takve reakcije ležalo je iznenađenje činjenicom da i totalitarni poredak druge Jugoslavije može djelovati rabeći i "meke" metode za svoje glavne ciljeve. Stoga su takvi odseljenici podrugljivo označeni zajedničkim nazivom – *"pasošari"*. Teškoće na koje oni nailaze specifično su određene upravo time što ih "tradicionalna" mreža hrvatskih odselidbenih zajednica – ne prihvaća, uskraćujući im time i "nultu" solidarnost. Naknadni kritički uvidi, premda posve nepotpuni, pokazali su, međutim, kako, osim predrasuda, takvi oblici ponašanja i odnosa nisu imali drugih, pozornosti vrijednih, uporišta.

Iz ponuđene skice može se, netočno, zaključiti kako je odselidba "pasošara" bila, uglavnom na skrbi pojedinaca. Osim, dakako, nemalog broja odselidaba organiziranih u osobnoj i obiteljskoj režiji, uočiti je i nemalu skupinu odseljenih na temelju sustavne ponude novih radnih mjesta iz pojedinih zapadnoeuropskih zemalja upućene drugojugoslavenskim zavodima za zapošljavanje. Zakonski temelj takvih ponuda su, dakako, odgovarajući međudržavni ugovori, po kojima su nemale ovlasti imala povjerenstva za novačenje. Po Baučiću (1977.) treba razlikovati *anonimne* i *nominativne* ponude. Prve su upućene "tržištu rada" općenito. Druge su, pak, adresirane na posve određene osobe koje inozemni poslodavci žele zaposliti. Primjerice, po Baučićevim podatcima, godine 1973., u ondašnju Jugoslaviju bilo je upućeno 43.178 anonimnih i 38.689 nominativnih ponuda. U sklopu strožije politike doselidbe, što je zapadnoeuropske zemlje primjenjuju od sredine sedamdesetih godina dalje, broj se takvih ponuda, i anonimnih i nominativnih, osjetno smanjio. Ipak, uočiti je kako se naglije smanjio broj anonimnih ponuda, dočim se broj nominativnih smanjivao sporijim ritmom.

Drugi od spomenutih novih načina odselidbe svezan je sa specifičnom politikom gospodarske suradnje druge Jugoslavije i pojedinih europskih zemalja. U okviru takve suradnje predviđena je *"posudba" cijelih radnih organizacija* kao jedne vrsti sekundarnih, pomoćnih, sudionika, na brojnim većim gospodarskim pothvatima u suradničkim europskim zemljama, specifično u graditeljstvu, ali i u

drugim gospodarskim granama, gdje je aktualna konjunktura takvo što nalagala. Na taj način odlaze brojni zaposlenici na privremeni rad u inozemstvo, ali ne mijenjajući ni radno mjesto ni pripadnost svojoj radnoj organizaciji. U osnovi, država se u takvim slučajevima vlada kao jedna vrst navlastite agencije zadaća koje je *ovlašteno iznajmljivati radne organizacije i zaposlenike tvrtkama i državama gdje gospodarske prilike takvo što omogućuju*. Pri tomu su sve strane imale svoj "račun". Inozemne tvrtke i njihove države dobivale bi na taj način *jeftinije* radnike za brojne poslove, u tamošnjim gospodarstvima, standardno skuplje. Drugojugoslavenska država je na taj način dobivala dio zarade radne organizacije u inozemnoj valuti, "konvertibilnim devizama", kojima je kronično oskudijevala. Radne organizacije i zaposlenici, pak, premda su plaću i dobit dobivali po shemi: polovica u dinarima – polovica u devizama, na taj su način dolazili na *znatno povoljniji položaj* u usporedbi s drugim radnim organizacijama ili zaposlenicima na tuzemnom tržištu. Treba li dodati kako su zaposlenici takvih radnih organizacija, boraveći nerijetko i po desetak ili dvadesetak godina u inozemstvu, stjecali i specifična iskustva i uvide, dragocjene u potrazi za poslom u inozemnim tvrtkama? Mnogi su, potom, za sobom "povukli" i cijele obitelji.

S. Tadić (1975.) podsjeća kako broj radnika na taj način odseljenih iz Jugoslavije, u razdoblju 1967. – 1972., nije velik. Mijenja se u rasponu 5.202 – 19.979. Udio radnika iz Hrvatske je, približno, 50%. Pretežno je riječ o radnicima na graditeljskom i montažerskom poslu. Po podatcima OECD-a (Izvješće o europskim migracijama u 1978. godini), u takvim radnim organizacijama na graditeljskom sektoru popisano je 19.488 radnika iz Jugoslavije. U samom Izvješću navješćuje se kako podatci nisu posve pouzdani. U nekim zemljama (Nizozemska, Belgija) trebali bi se podvostručiti. No neovisno o raspoloživosti pouzdanih podataka uočiti je da drugojugoslavenski poredak rabi i takvu mogućnost za organizirati gospodarsku odselidbu.

Izvan je prijepora kako su i prilike za voditi takve radne organizacije i prilike za raditi na boljim radnim mjestima u inozemstvu bile izravno svezane s totalitarnim mehanizmima prerazdiobe prava na perspektivu pojedinaca ili skupina. Stoga je nemali broj tako odseljenih na "privremeni rad" u inozemstvo bio, za pravo, pod političkim nadzorom poretka. U odnosu na takve, prije spominjani, isključujući, naziv "pasošari" i nije bio posve bez sadržaja. No postupno, napose osamdesetih godina, kada, vidjelo se, druga Jugoslavija gospodarski izrazitije posustaje, potreba poretka za konvertibilnim novcem nadkriljuje sve

druge "političke" interese. Stoga je u brojnim slučajevima "iznajmljivanje" radnih organizacija bilo potaknuto posve linearnim, "racionalnim", poticajima. Na toj se podlozi i mehanizmi nadzora i selekcije ljudi prikladnih za takve poslove postupno udaljavaju od izravnih likova političkog nadzora. Zahvaljujući tomu nemali je broj stručnjaka u različitim gospodarskim područjima stekao uvide u inozemne prakse i postupke povećavajući na taj način i ukupni profesionalni kapital svojih tvrtaka.

Ali, budući da poredak, sve do samog sloma devedesetih godina, ostaje na totalitarnim temeljima, njegov odnos spram skupina odseljenih ilegalno, nezakonito, neovisno o tome kada se takvo što dogodilo, u osnovi se ne mijenja. Oni su trajnom "mračnom" jezgrom "neprijateljske emigracije".

Glavni odselidbeni tipovi

Koji su glavni odseljenički *tipovi* u promatranom razdoblju? Iz prije ponuđene građe zasnovano je izlučiti nekoliko osnovnih.

(i) *Politički tip.* U tom odseljeničkom tipu glavni poticaj na odselidbu treba tražiti u određenoj političkoj konfiguraciji prisutnoj u hrvatskom društvu. Koliko je vidljivo korisno je razlikovati *tri podtipa*.

Prvi podtip oblikovan je odseljeničkim praksama talijanskih optanata i skupina što dijele isti identitetski predložak. Promatra li se ta odselidba iz šire povijesne perspektive uočiti je kako uspostava nove granične crte i razdiobe (1945. – 1954.) *nije* jedini poticaj na iseljavanje. Prije će biti kako je po srijedi uvid da je na djelu *ireverzibilna* prerazdioba uloga i ovlasti pojedinih društvenih skupina na istočnoj jadranskoj obali. Taj okret stavlja van snage dotadašnji politički i društveni model *talijanske kolonizacije* hrvatskog obalnog područja. "Arheologijski" uzevši, proces kolonizacije nije ni nastao niti je oblikovan pod izravnom zaštitom talijanske državne adrese. Ona je, poznato je, povijesno mlada: traje od 1860. godine. U razdoblju prije njezine uspostave, talijanska je kolonizacija naslonjena na dva carska modela vlasti: mletački i austrijski, od 1867., i austrougarski. Strogo politički rečeno, teško je mletačkoj upravi dopisati pridjev: carska. Međutim, u odnosu na društvenu zbilju na hrvatskoj obali ona, za zbilja, nastupa s tim ovlastima. To znači da ujedinjuje politički monopol i *monopol na "civiliziranje" područja*, posve sukladno idealnotipskoj shemi carskih kolonijalnih upravljača. Izravna je posljedica takva spoja prisila hrvatskog življa na specifičan identitetski "purgatorij", navlastito onih pojedinaca

i skupina hrvatskog podrijetla koje se žele okomito uspeti na društvenoj piramidi. Purgatorij, poznato je, traži i nameće stanovito "talijaniziranje" i identitetskog i političkog ponašanja. Glavna implikacija te upravljačke i društvene konfiguracije je, kako je prije naznačeno, učvršćivanje "dvokatne" društvene strukture. Na njezinu dnu je hrvatski/šćavonski seljački svijet, bez legitimacije civilizirane zajednice. Na njezinu je vrhu talijanski svijet, sa svim ovlastima organizatora civilizacije na području. Demografski izvori, potrebni za osnažiti taj vrh dvovrsni su. Prvi je izvor, kako je naznačeno, domaće hrvatsko stanovništvo obvezano preradom u identitetskom purgatoriju. Drugi je izvor *kolonijalna doselidba*, posve sukladno kolonijalnoj doselidbi što su je rabila klasična kolonijalna društva kao što su britansko, španjolsko ili francusko. Na toj se podlozi oblikuje identitetski svijet "gore", ujedno i glavni nositelj političkih monopola carskih adresa, zaključno s talijanskom. Uspostavom novih granica i promjenom političke konfiguracije taj društveni sloj postaje – *disfunkcionalan* jer je na lokalnoj razini usahnula osnova iz koje je crpio unutrašnju "racionalnost". Novi, jugoslavenski identitetski shematizam, ma koliko bio za hrvatske zajednice tijesan, upisuje neuklonjivu razliku spram "talijanskog" političkog monopola na civiliziranje područja. Njegovo se glavno uporište projicira spram "dolje", u skupine koje su u prethodećem modelu oblikovanja "društvenog svijeta" bile glavnim materijalom u prije spomenutom identitetskom purgatoriju. Ukratko, budući da je jedan predložak kolonizacije bio iscrpljen, protudruštvo uključeno u njegovu uporabu i oblikovanje izgubilo je pouzdanu osnovu navlastite društvene uloge i statusa. Stoga se gotovo linearno povlači na "matično" državno područje (ostajući i ondje bez prethodnih "utopijskih" ovlasti na "širenje" civiliziranog načina života na istok). Time, dakako, hrvatske neprilike s "dvokatnom" društvenom i identitetskom strukturom nisu nestale, samo su se – premjestile.

Drugi podtip oblikovao se u višedecenijskom otporu jugoslavenskom monopolu na stvaranje hrvatskog identiteta, političke slobode i države. U prvojugoslavenskom razdoblju simbolična uvjerljivost jugo/slovinstva, što se je još osnaživalo viševrsnim valovima romantična optimizma, podrijetlom iz 19. stoljeća, postupno se povlači prijed nadmoćnim "balkanskim" identitetom. Promatran s političke strane, taj je identitet osnažio prakse državne vlasti gdje je uporaba srbijanskog državnog terora skoro konvencionalnim načinom odnosa spram politički i narodno različitih. Promatran s ekonomske strane, taj je sklop osnažio likove nasilnika i grabežljivaca kao stožerne likove "narodnih

oslobodilaca". U novom društvenom kontekstu što se tako oblikuje, prijašnji, čak i posve kolonijalni, oblici života u Hrvatskoj, zadobivaju novu uvjerljivost "uljuđenog", građanskog, života. Prijeko njih osnažuje se svojevrsni simbolični "kratki spoj" hrvatskog identiteta sa "zapadnim" simboličnim naslijeđem i, općenito, s likovima hrvatske slobode ukorijenjenim zapadno (premda se, nerijetko, i ne zna posve točno o kakvu je sadržaju riječ). Pa je i sam upis razlike spram stare/nove Jugoslavije dostatan množini Hrvata za odbaciti ponuđeni jugookvir za budućnost. Stoga se odlučuju na odselidbu – na zapad.

Treći podtip oblikovao se u otporu spram komunističkog nasilja i revolucionarnog subjekta o kojemu je već bilo riječi. Skupine što oblikuju odnos spram nove zbilje druge Jugoslavije iz te perspektive ponajprije odbacuju mogućnost života u društvenom sklopu gdje nisu zajamčene ni minimalne *građanske tradicije*, u široku rasponu, od političkih, vlasničkih i organizacijskih do higijenskih (točno tako: higijenskih), uljudbenih ili profesionalnih. Dodatna bilanca osvetničkog, *poratnog*, nasilja što ga koristi revolucionarni subjekt u, paradoksalno, posve privatne svrhe i za privatne probitke, zatirući one što "smetaju" metapovijesnom programu "naše" revolucije, samo je osnažila polazni rascjep.

Drugi i treći podtip otpora poretku zadobivaju u Hrvatskoj atribute posebno (po poredak) *opasna* ponašanja. Razlog leži u jednostavnoj činjenici: politički imaginarij hrvatskog društva, ne računaju li se tu srpsko i druga (kolonijalna) protudruštva, dubinski je prožet zamišlju samostalne hrvatske države. Iz konstrukcijske perspektive poretka odnos poretka spram te države je disjunktivan: ili – ili. Pa i nije bez temelja cinični usklik M. Đilasa, jednog od prvaka drugojugoslavenskog poretka prvih godina po svršetku Drugog svjetskog rata: Hrvatska mora umrijeti da bi Jugoslavija živjela. Stoga, promatrani na takav način, oblici otpora bilo jugoslavenskom bilo komunističkom obilježju poretka u političkom "knjigovodstvu" poretka zadobivaju jednaku temeljnu vrijednost: po srijedi je rad na uspostavi poretku oprečne i konkurentne *države*. Prijenosu takva oblika djelovanja i ponašanja u rubriku: *kriminalno* djelovanje i ponašanje pogoduju u razdoblju nakon 1945. godine dvije činjenice. Prva je, poznato je, ustaški pokušaj uspostave samostalne hrvatske države s pomoći nacionalsocijalističke Njemačke i fašističke Italije u razdoblju 1941. – 1945. U političkom "knjigovodstvu" poretka to znači da su i svi drugi koji dijele zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi – "fašistoidni". Druga je, poznato je, snažna protujugoslavenska/protukomunistička

struja u hrvatskoj odselidbi. Već u prosincu 1945., podsjećamo, jedna skupina hrvatskih političkih aktivista na skupu u Chicagu javno osuđuje uspostavu komunizma u Hrvatskoj. Pak, udruga Ujedinjeni američki Hrvati početkom 1947. izdaje i posebni javni proglas protiv uspostave komunističke vlasti u Hrvatskoj. (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.) Takvi i srodni postupci, nimalo rijetki, uostalom, u hrvatskoj odselidbi u promatranom razdoblju olakšavaju poretku zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi javno predočiti kao dio nauma koji izvana cilja ugroziti drugojugoslavensku državnu stabilnost i (revolucionarnu) – *slobodu*. Drugačije rečeno: drugojugoslavenski poredak metodično mijenja glavna značenjska obilježja zamisli u samostalnoj hrvatskoj državi: briše osloboditeljske i demokratske odrednice, a dopisuje i učvršćuje – totalitarne. Na toj podlozi poredak bez velikih legitimacijskih teškoća može prakticirati i više nego okrutne obračune s, čak i "bezazlenim", primjerima "dizanja glave" u Hrvatskoj, kao što su bile nekolike studentske pobune prije Hrvatskog proljeća ili povremeni radnički štrajkovi.

U skiciranu okviru postupno su zadobili političku legitimnost raznoliki oblici *osvete* nad hrvatskim stanovništvom, potaknuti kojekakvim, nerijetko i bizarnim, ciljevima ili povodima, u rasponu od srodništva pojedinaca s "ustaškim" neprijateljima, do "klerikalnih" okupljanja ili "nacionalističkih" planova. Radi minimalne egzistencijalne sigurnosti poredak, dakle, nameće obveze na izrazit oprez. Budući da veličinu "pogrešaka" u odnosu na pravila opreza određuje poredak i njegova stalno prisutna potreba za "pobjeđivanjem" kontrarevolucionarnih neprijatelja, posve je očito kako je područje dnevne političke sigurnosti u hrvatskom društvu u promatranom razdoblju i više nego skromno. Stoga se mnogi odlučuju na odselidbu u inozemstvo, držeći je valjanom *preventivnom radnjom* u stvaranju minimalne egzistencijalne sigurnosti. U samoj odluci i ne mora biti posebno snažan *politički* poticaj u užem smislu (politički odabir ove ili one stranke). Središnji poticaj ima korijen u potrebi za uspostavom *političke civilnosti*, u okviru koje je i odnos spram navlastite nacionalne države i nacionalnog identiteta oslobođen od kriminalne stigmatizacije i kaznenog progona.

(ii) *Sociokulturni tip.* Po pravilu, prisutnost toga tipa u hrvatskom odseljeništvu ne ističe se odviše, premda mu je uloga nezanemarljiva. Iz prijašnjih ulomaka vidljivo je kako su brojni poticaji na odselidbu nadošli iz vrijednosnog rascjepa ili vrijednosne napetosti između pojedinca i totalitarna poretka. Posebno je ta hipoteza uvjerljiva u slučajevima gdje su odselitelji prije same odluke o odselidbi

već živjeli "dobro", pa uporaba odselidbenih alibija po shemi: bijeg od siromaštva, jednostavno nije na mjestu.

U razdoblju druge Jugoslavije posebni je "generator" vrijednosne nelagode *programski ateizam*, obvezujući za državu a i više nego poželjan u javnom društvenom ponašanju. Budući da se on rabi u općenitom shematizmu konfliktne, sukobne, upravljačke prakse, gdje je trajno prisutna opasnost mogućnosti da svaki sudionik društva bude označen i stigmatiziran neprijateljem poretka, a onda i Revolucije, s velikim R, njegova uporaba izravno je svezana s i više nego militariziranim kampanjama protiv "religioznosti", kao jedne vrsti *pritajenog* neprijateljstva ne samo spram poretka, nego napretka, općenito. Budući da je po srijedi iskustvo neodvojivo od osobnosti, i osobna životna stila, mogućnost da netko prispije na popis neprijatelja samo zato što je privržen ovom ili onom aspektu religijskog života, pretvorila se, postupno, u stabilnu prijetnju, pokazalo se, "uspješnu" i kao poticaj na odselidbu.

Drugi, također moćan, generator vrijednosne nelagode je *vulgarizacija modela građanske individualizacije*. Posebno je to uočljivo u načinima na koje poredak legitimira javno zauzimanje, javni angažman, na korist "općeg dobra". Legitimaciju zadobiva samo ono zauzimanje koje izravno uključuje zauzimanje za monopolnu ulogu komunista u upravljanju društvom. Ostali se oblici tehnikama grubog reza odbacuju u "skladište" malograđanskih, stoga, prezira vrijednih, oblika i načina javnog reagiranja.

Treći, također moćan, poticaj na odselidbu nadolazi iz jedne specifične činjenice. U razdoblju druge modernizacije, od sredine 20. stoljeća dalje, u različitim zemljama odselidbe oblikovale su se relativno stabilne odseljeničke zajednice. One su zaglavnim adresama posebne *odselidbene tradicije*. Sama se tradicija već u prvojugoslavenskom razdoblju drži samorazumljivom sastavnicom kulturnog naslijeđa i kulturnog identiteta hrvatskog stanovništva. A. D. Trlin (1978.) u tom kontekstu govori o učinku specifična mehanizma poticaja na odselidbu nazvana *lančanom migracijom*. Po srijedi je selidbena praksa zavičajnih ili srodničkih skupina koja rabi kao polazni okidač uspješne primjere odseljeničkih "pionira"; postupno se, zahvaljujući tomu, oblikuje odseljenička praksa što se ostvaruje *ponavljanjem odselidbene tradicije*. Ta je praksa relativno neovisna o zbiljskim prilikama/neprilikama u zavičajnom okružju. Njezin je korijen u specifičnoj sociokulturnoj privrženosti odselidbenom tradicijom provjerena načina *uspješna* poboljšanja životne perspektive, ali u – drugoj zemlji.

Sociokulturni autoritet tradicijom legitimiranih načina ponašanja, poznato je, veći je u skupinama seoskog podrijetla. Stoga se mehanizam lančane odselidbe kao relativno autonoman mehanizam poticaja u njima lakše i oblikuje i održava. Međutim, nije njegova prisutnost ograničena samo na skupine seoskog podrijetla. Koliko je vidljivo, mehanizam se postupno uspješno ukorjenjuje i u širim mrežama gdje se pridjevi i označitelji zavičajne bliskosti šire na veća područja što se nerijetko poklapaju s povijesnim hrvatskim pokrajinama, primjerice, Dalmacija, Lika, Slavonija, Bosna itd., prekoračujući razliku grad/negrad.

(iii) *Gospodarski tip.* Taj odseljenički tip u kritičkoj hrvatskoj literaturi o odseljeništvu ističe se najčešće, i na prvom mjestu. Već je i u prijašnjim ulomcima, gdje se iznose odseljenički poticaji tijekom razdoblja prve hrvatske modernizacije, vidljivo koliko je snažan i širok domašaj gospodarskih poticaja na odselidbu. Tijekom razdoblja druge modernizacije, međutim, uočiti je kako oni djeluju na dvije osnovne, strukturne, razine.

Na prvoj razini gospodarski poticaji svode se na pokretače ponašanja *usmjerena izbjegavanju pada u bijedu*, i prevenciji gubitka životne perspektive. Ali poredak u tom razdoblju nije posve "gluh" na takve poticaje. Vidjelo se iz prijašnjih analiza kako se, premda posve grubim i neselektivnim, programom industrijalizacije cilja učvrstiti stabilna razvojna alternativa ljudima u potrazi za poslom. No njegovo se unutrašnje ključno ograničenje očituje u tomu što mu je uspjeh omeđen i na samo određene sektore djelatnosti i na samo određene skupine, predvidljivo, ponajprije one što su svoje usluge stavile na raspolaganje političkim upravljačima poretka. Na toj podlozi boravak u svijetu rada i boravak u svijetu politike *sablažnjivo se brkaju* i zamjenjuju pogodujući raznolikim oblicima i praksama *deprofesionalizacije* i lupeških monopola. U takvu okviru višak nezaposlenih nije moguće izbjeći.

Na drugoj razini gospodarski poticaji oblikuju se kao specifični *generatori novih radnih/profesionalnih aspiracija*. Njihovo djelovanje najjasnije se očituje u skupinama koje se odlučuju na odselidbu premda su im i radni položaj i gospodarske prilike prihvatljive. Uzme li se u obzir promjena aspiracijskog polja, onda se to što je postignuto i ostvareno više ne drži dostatnim uspjehom. Takvi primjeri odselidbe češći su u razdoblju od sedamdesetih godina dalje, kada dugoročne tehničke promjene u industrijskoj strukturi zapadnih zemalja oblikuju brojne nove i profesionalne i poduzetničke izazove, privlačne mnogima izvan njihova kruga, napose onima kojima je do uspjeha sada odmjerenih *"zapadnim" mjerilima* i zapadnom legitimacijom.

Ta dva, uvjetna, tipa okvirno se poklapaju i s dva odselidbena razdoblja. Od polovice šezdesetih godina pa do, okvirno, 1972./1973., upozoruje M. Cerovac (1980.), odselidba u zapadnoeuropske zemlje može se opisati složenicom: neograničena ekspanzija. To, između ostalog, znači kako su u promatranom razdoblju snažne i odselidbene skupine koje odselidbom preventivno uklanjaju opasnost od dugoročne bijede. Doduše, u prvom odselidbenom valu one samo rijetko nadmašuju granice života u subproleterskom getu (Županov, 1977.). Ali i taj im je dobitak veći od opasnosti pada u bijedu u zemlji podrijetla.

U razdoblju nakon 1975. godine središnji se selidbeni tip mijenja. Već smo prije naznačili kako selektivne politike uselidbe, što se od tada rabe u većini zapadnoeuropskih zemalja, bitno mijenjaju uselidbene šanse pojedinim skupinama. Pogoduju, ponajprije, odselidbenim skupinama s novim radnim/profesionalnim aspiracijama, koje traže i nov "zavičajni" gospodarski i tehnički sklop, gdje će se potvrđivati i ostvarivati. Podatci I. Baučića (1977.) o broju *novozaposlenih* u zapadnoeuropskim zemljama godine 1975. i 1976., zorno pokazuju o čemu je riječ. Po Baučićevim podatcima godine 1975., postotni udio novozaposlenih u zapadnoeuropskim zemljama podrijetlom iz Hrvatske iznosio je 31,6%. Iduće, 1976. godine povećao se na 50,7% (od ukupnog broja novozaposlenika iz druge Jugoslavije). Iste godine i postotni udio novozaposlenika podrijetlom iz Slovenije povećao se na 22,9%. Postotni udjeli novozaposlenika iz ostalih drugojugoslavenskih jedinica znatno su skromniji (najveći je onaj iz Bosne i Hercegovine, a obuhvaća 10,4% ukupnog broja drugojugoslavenskih novozaposlenika). Drugačije rečeno, promijenjeni smjer politike uselidbe pogoduje, ponajprije, doselidbenim skupinama podrijetlom s *razvijenijih* područja u sastavu druge Jugoslavije, gdje su i uvjeti začetaka novih radnih/profesionalnih aspiracija pogodniji.

Povratništvo

Pitanje o povratku odseljenih, ne samo iz hrvatske nego i iz drugih jugoslavenskih federalnih jedinica, postavilo se već prvih godina nakon Drugog svjetskog rata. Nositelji nove vlasti, potaknuti viševrsnim razlozima, nastoje organizirati masovniju "repatrijaciju". Na popisu važnijih razloga je, nedvojbeno, potreba vlasti druge Jugoslavije za primjerenom potporom i legitimacijom u odseljeničkim zajednicama u brojnim državama zapadnog svijeta. Te zajednice mogu, opravdano drže nositelji vlasti u drugoj Jugoslaviji, biti i korisnim i moćnim pomagačem u izgra-

đivanju povoljnih političkih i gospodarskih odnosa s dotičnim državama. J. B. Tito godine 1955., u povodu "Iseljeničkog tjedna" upućuje posebnu zahvalu odseljenima na pomoći pruženoj tijekom Drugog svjetskog rata.

U okviru raspoloživih mogućnosti državne vlasti donose i određene zakonske odluke i odredbe cilj kojih je olakšati povratak odseljenih. Primjerice, u listopadu 1945. drugojugoslavenske su vlasti ratificirale međunarodnu konvenciju kojom se reguliraju prava radnika koji migriraju, na uživanje mirovine. Time su zajamčena prava na uživanje mirovine povratnicima iz pretežno europskih zemalja. Godine 1946. Ministarstvo rada FNRJ donosi "Uputstvo (…)" kojim se povratnicima što još nisu ostvarili prava na stečene rente i mirovine iz inozemstva daje hitna pomoć u obliku akontacija; akontacije su se isplaćivale kao jedna vrst minimalnih renta i mirovina što su ih povratnici zasnovano očekivali dobiti. Iste (1946.) godine donesen je i novi zakon o socijalnom osiguranju; njime se povratnicima u radni staž ubraja i vrijeme na radu u inozemstvu, kao i prava na mirovine stečene u inozemstvu. Na istom je tragu i novi zakon iz 1950. godine, te uredba o načinu određivanja mirovina i invalidnina iz godine 1952.

Ali, po podatcima Ministarstva rada iz 1953. (Čizmić, Mikačić, 1974., str. 66) u razdoblju 1945. – 1951. u zemlju se vratilo 16.128 osoba, što je uočljivo skromnije nego li u razdoblju tridesetih godina, i "negativne" prvojugoslavenske države. U skupini je povratnika, očekivano s obzirom na ukupni narodni sastav odseljeničke populacije, nešto više od 50% Hrvata. Nije, strogo promatrano, ta činjenica posebno iznenađujućom. U zemlji je, poznato je, na djelu rigidan politički poredak. U zemljama Zapadne Europe, pak, istih se godina posebno oblikuje i osnažuje gospodarska konjunktura. Stoga su i skromni broj povratnika a, k tomu, i re/emigracija, ili ponovljena odselidba, zapravo, konvencionalnim činjenicama. Razočaranost je, dakako, ostala na političkim adresama. Ona izravno upućuje na, u socijalističkom razdoblju inače tipičan zaključak, kako je glavni uzrok tomu – "slaba organiziranost", najprije same službe za odseljeništvo. No kako stvari stoje posredno otkriva godine 1962. E. Jardas, povratnik, i u tadašnjoj riječkoj partijskoj nomenklaturi dobrostojeći član: "Ja ću vam reći razlog i reći ću vam zašto sam se ja zadnjih desetak godina ne potpuno, ali prilično, pasivizirao u pogledu rada naše Matice (…) jer sam s vrlo istaknutim rukovodiocima ovo pitanje prodiskutirao i na moju prenerаženost, na sreću bio je prisutan drug Bakarić, kad smo o tome govorili, meni je lijepo rečeno, da je historijski razvoj Jugoslavije, da je *kompletno likvidirano iseljeničko pitanje*

(podcrtali autori), da toga iseljeničkog pitanja više nema i da što se mi petljamo u jednu stvar koja je gotova (…) ta je psihoza bila i na vrhovima gore. Kako rekoh, drug Bakarić bio je prisutan na sreću, i onda nakon razgovora s drugom Bakarićem (…) tu smo stvar drugačije shvatili i onda su se stvari malo drugačije raščistile." (Zapisnik skupštine Matice iseljenika, Zagreb, 1962., str. 62).

Iz ponuđena ulomka, a i iz uvida u globalni model funkcioniranja političkog poretka u promatranom razdoblju, proizlazi kako je u odnosu spram "iseljeničkog pitanja" u djelovanju drugojugoslavenske vlasti prisutna dvovrsna strategija. Prva se svodi na "dogmatične" redukcije, bez ozbiljnije veze s činjeničnim stanjem, ali poduprte načelnim "teorijskim" analizama nekih komunističkih prvaka koji, čak da su i htjeli, nisu mogli bez konstrukcija nastalih u tvornicama staljinističkih priručnika za partijske aktiviste. Ali, kako podsjeća i E. Jardas, oni su bliski vrhovima vlasti. Druga se strategijska orijentacija svodi na *razuman pragmatični odnos* spram odseljeništva, gdje se uzimlju u obzir i njegova brojnost i koristi što ih država može od odseljenih imati. Očito je kako se ta orijentacija oblikuje u posve zadanim parametrima gdje se mora voditi računa i o onima koji, eto, drže kako je odseljeničko pitanje – likvidirano.

Stanoviti "povratnički" poticaji osnaženi su i godine 1962., kada je Zakonom o amnestiji, ponuđena mogućnost političkim odseljenicima urediti svoj (neudobni) položaj "prijelazom" u gospodarsko odseljeništvo. No po raspoloživim podatcima (pismohrana A. Akrapa, 2011.) iz skupine s, približno, 50.000 takvih odseljenika koji su iskoristili ponuđenu mogućnost, u Jugoslaviju su se vratile samo 654 osobe, a u Hrvatsku 201. Na drugoj strani, na temelju istim zakonom ponuđene mogućnosti spajanja odselidbom rastavljenih obitelji, iz zemlje je otišlo oko 35.000 osoba.

Sedamdesetih godina, i dalje, kada je i više nego očito da je u tijeku razdoblje snažne odselidbe, povratničke bilance više se ne vežu s posebnim programima "repatrijacije". Cilja se, naprotiv, pokazati kako je u odselidbenom procesu prisutan i obratan smjer – povratnički. Njegov udio je, tipično, manjinski u ukupnoj odseljeničkoj – povratničkoj slici: ne premašuje 20% odseljenih. U tom su pogledu prilično korisne analize njemačkog analitičara W. R. Böhninga. One su obavljene, doduše, na odseljeničkoj jugoslavenskoj populaciji u ondašnjoj Zapadnoj Njemačkoj, ali je orijentacijska vrijednost dobivenih uvida izvan prijepora. Autor odseljeničku populaciju dijeli na 3 osnovne skupine. To su: *sezonski* radnici; oni se, po defini-

ciji, vraćaju u zemlju odselidbe po završetku sezonskog posla; *radnici na privremenom radu; radnici trajno odseljeni*. Po njegovoj analizi udio prvih u analiziranoj populaciji iznosi, približno, 13,5%; udio privremenih iznosi 49,25%; udio trajno odseljenih iznosi 37,25%. Polazeći od tog odnosa V. Grečić i M. Jovanović (1978., str. 277) nude hipotezu kako je od ukupnog broja u Zapadnoj Njemačkoj zaposlenih Jugoslavena u razdoblju 1962. – 1975. *odlučilo tamo trajno ostati* (ili će to odlučiti u idućih nekoliko godina) *86%*. Ostatak, ne veći od 14%, može se držati *povratničkom zalihom*. Može se, dakako, kritički raspravljati o ponuđenoj hipotezi. Ali je očito kako se veličina udjela povratničkih skupina u promatranom razdoblju druge modernizacije nije odvojila od položaja rubne veličine. To pravilo, barem toliko koliko pogađa drugojugoslavensku, pogađa i hrvatsku odselidbu.

I. Baučić (1979.) drži kako do kraja šezdesetih godina (nakon poratne "repatrijacije") ni u političkoj praksi ni u normativnim dokumentima drugojugoslavenske vlasti nema ni traga pitanju o povratku odseljenih. Međutim, prijelaz u sedamdesete godine određuju dvije nove činjenice. Prva se svodi na masovnost odselidbe. Ona je uočljiva već i u svakodnevnu iskustvu, pa poredak ne može na nju ostati "slijep" čak i kada bi htio. Druga činjenica svezana je s gospodarskom recesijom i energijskom krizom prvih sedamdesetih godina u zemljama zapadnog kruga. U isto vrijeme u njima odpočimlje i niz strukturnih tehničkih mijena koje "arhiviraju" brojna obilježja fordističke masovne industrije iz prijašnjeg razdoblja. Ograničenost energijskih izvora i mijena tehničke strukture u odnosu na mogućnosti uselidbe inozemnog radništva djeluju, tipski rečeno, na isti način: osnažuju politiku nadziranog i selektivnog "uvoza" pri čemu prednost zadobivaju manje, ali po profesionalnim obilježjima, sposobnije i bolje naobražene skupine. Viškovi stvoreni masovnim uvozom radništva u prijašnjem razdoblju postupno se, *što stimuliraju što sile* na povratak u zemlje podrijetla. U takvu kontekstu pitanja o povratništvu odseljenih postaju jednako nametljiva koliko i pitanja o odselidbi.

Koliko je vidljivo iz raspoložive dokumentacije, drugojugoslavenski poredak oblikuje dvovrstan odgovor na skicirane procese.

Prvi odgovor vidljiv je u *novim* normativnim dokumentima. I. Baučić posebno ističe Rezoluciju X. kongresa Saveza komunista Jugoslavije iz 1973., u kojoj se definira komunistička politika spram zaposlenosti i zapošljavanja. Na popisu novih zahtjeva je i zahtjev za posebnom skrbi i politikom pomoći odseljenima. Na tragu tog dokumenta,

godine 1974. sačinjen je Društveni dogovor o privremenom zapošljavanju jugoslavenskih građana u inozemstvu i vraćanju jugoslavenskih građana s rada u inozemstvu (Službeni list SFRJ, 39, 1974.). Po Baučiću, to je *prvi zakonski dokument o migracijama u drugoj Jugoslaviji gdje se spominje "zaposlenost u inozemstvu" te "povratak migranata s rada u inozemstvu"*. Iz njega je izveden i dokument: Društveni plan Jugoslavije od 1971. – 1975., u kojem se izrijekom traži stimuliranje odseljenika na povratak. Iz kritičke literature vidljivo je kako poredak najvažnija operativna pomagala u stimulaciji odseljenih na povratak vidi u kreditno-monetarnoj politici. U njezinu okviru razvijaju se različiti kreditni mehanizmi koji bi trebali olakšati povratništvo, primjerice, kreditiranje stambene izgradnje; kreditiranje gospodarskih djelatnosti (na "ličnoj" svojini); kreditiranje nabave opreme, i srodni. Razvijaju se i posebni predlošci investiranja odseljeničkih (deviznih) ušteda i zarada u radne organizacije u "društvenom" sektoru, pri čemu se ulaganja povratnika jamče izdanim obveznicama, i slični "izumi". Posve je očito kako isključivanje mogućnosti razvitka privatnog gospodarskog sektora izravno ograničuje oblikovanje valjanijih i dugoročno održivih načina gospodarske reintegracije povratnika.

Na skiciranoj podlozi, po Baučiću, (1977.) treba razlikovati četiri osnovne skupine povratnika rasuđujući po načinima njihova gospodarskog ponašanja. U prvoj su skupini povratnici na njihova, pretežno manja poljodjelska imanja, nedostatna za održivo gospodarstvo. Stoga, po Baučiću, treba očekivati kako će oni ponoviti odselidbenu putanju ili potražiti novo radno mjesto u tuzemnom socijalističkom sektoru. U drugoj su skupini povratnici što se zapošljavaju u socijalističkom sektoru, gdje stečenim inozemnim uštedama ublažavaju oskudnost socijalističke plaće. U trećoj su skupini povratnici koji su uložili zarađeno u novu (privatnu) djelatnost (u uslužnom sektoru) ili u novo radno mjesto u socijalističkoj radnoj organizaciji. U četvrtoj su skupini povratnici koji po povratku postaju uzdržavane osobe: umirovljenici, invalidi itd.

Postignuti rezultati, međutim, nisu ispunili očekivanja. Posebno je to vidljivo na tzv. nerazvijenim hrvatskim područjima, s kojih su se tada većinski novačili gospodarski odseljenici. Poredak nije izgradio uspješne načine i mehanizme privlačenja i reinvestiranja njihovih inozemnih zarada i ušteda u oblikovanje nove gospodarske strukture na tim područjima. Ponovimo: strukturne zapreke poretka spram mogućnosti privatne gospodarske inicijative i prakse pokazale su se nepremašivima. Stoga se glavnina povratničkih investicija usmjerila na područja većih grad-

skih središta i njihovih obrubnih mreža te na hrvatsku obalu. Zacijelo je najpreglednije, a posve sukladno tekstualnoj praksi poretka, spomenuto nezadovoljstvo opisao M. Rožić godine 1983., tada na dužnosti člana Predsjedništva Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (*Večernji list*, 7, 8. svibnja 1983.). "Zbog birokratskog, činovničkog, ponašanja, radnici povratnici iz inozemstva nisu samo u dilemi kakvu radionicu da otvore, već to ozbiljno djeluje na njihovo političko razmišljanje i na stvaranje krive političke slike o našem društvu u cjelini. Takvi ljudi, birokrati, u općinama i nadležnim ustanovama, svojim postupcima i otvorenim oglušivanjem na interese i potrebe razvoja rada osobnim sredstvima za proizvodnju, da budem otvoren, prave *sabotažu* (podcrtali autori)." (Navedeno po: Rebić, 1984., str. 168).

Drugi odgovor na (ne)prilike s odseljeništvom i povratništvom drugojugoslavenski poredak traži u suradnji s državama doselidbe, najprije sa SR Njemačkom, ondašnjom glavnom uvoznicom drugojugoslavenskog i hrvatskog gospodarskog odseljeništva. Nisu takve zamisli ni bez analitičke legitimacije. Primjerice, prije spominjani W. R. Böhning (1978., 1980.b) u više radova dokazuje kako bi bogate zemlje, a koje su se obogatile i uporabom jeftinog radništva iz siromašnijih zemalja, trebale razviti "globalni ugovor o solidarnosti". Središnji pojam u tom odnosu je pojam: *kompenzacija*. Po Böhningu, dvije činjenice posebno nameću raspravu o kompenzaciji. Prva je *gubitak ljudskog kapitala* odseljavanjem u zemljama podrijetla. Odselidbom se, za pravo, nemala ulaganja u ljudski kapital u zemlji podrijetla "premještaju" (grublje: kradu) na korist zemlje doselidbe. Druga se činjenica svodi na *povećanje razvojne razlike* između zemlje podrijetla i zemlje doselidbe što nastaje migracijom. Sukladno tomu, trebalo bi u međunarodnom gospodskom poretku, po Böhningu, razviti kompenzacijske modele kako bi se ustanovio pravedniji poredak. Orijentirajući se takvom zamišlju drugojugoslavenska politika višekratno pokušava sklopiti bilateralne ugovore s razvijenim zapadnoeuropskim zemljama, gdje je drugojugoslavensko odseljeništvo brojno, težeći dobiti povoljnije razvojne kredite, ustanoviti specifične fondove za pomoć drugojugoslavenskim "nerazvijenim" područjima, razviti politiku transfera tehnologije i proizvodnih znanja iz tih država i slično. Svi takvi dobitci imali bi se koristiti za modernizaciju drugojugoslavenske gospodarske strukture i za otvaranje novih radnih mjesta za povratnike. Na tom su tragu, primjerice, i neki programski dokumenti Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske iz sedamdesetih godina (1972.,

1977.). Međutim, većina takvih napora ostala je bez odgovarajućeg učinka. I. Baučić (1979.) ustvrđuje: "Pomoć koju su spremne dati zemlje prijema migranata, bez obzira u kojemu obliku i u kolikoj vrijednosti, nikada neće moći sama za sebe, izdvojeno, predstavljati znatniji element razvoja jedne emigracijske regije. Njeno adekvatno korištenje mora biti povezano s ostalim potencijalnim elementima ubrzanijeg privrednog razvitka nedovoljno razvijenih emigracijskih regija. (...)" (str. 39). Drugačije rečeno, unutrašnja društvena i politička konfiguracija poretka djeluje kao osamostaljena i neuklonjiva – zapreka. Moguće je, dakako, specifično potaknuti odseljene na razvitak takvih područja, ali spomenuta zapreka ostaje – zaprekom.

U cijelosti promatran, dakle, napor poretka koji cilja oblikovati i učvrstiti efikasnu politiku povratništva gospodarskih odseljenika u promatranom razdoblju ostao je – prekratak. Osamdesetih godina, vidljivo je, odseljavanje se brojčano smanjilo. Ali, naznačeno je, ono nije posljedica organizirane politike poretka, nego promjena doselidbenih politika većine razvijenijih zapadnih zemalja nakon sredine sedamdesetih godina, kada opće privlačenje inozemnog radništva ustupa mjesto selektivnoj politici uselidbe s prednošću bolje naobraženih i profesionalno sposobnijih skupina. Stoga i prije spomenutu, "pesimističnu", predodžbu o povratništvu kao statistički rubnoj skupini u hrvatskoj odselidbenoj dinamici, ne treba držati – pretjeranom.

Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti

O kakvoći javnosti

U promatranom razdoblju druge hrvatske modernizacije načini na koji se oblikuje "glas javnosti" u Hrvatskoj ne mogu se, poznato je, odvojiti od općenita predloška totalitarne konstrukcije i upravljanja društvom i državom. Iz toga izravno izlazi ocjena kako samo rijetko, i posve rubno, imamo posla s tragovima autonomne javnosti "odozdo". Po pravilu, oni se javljaju na nekolikim područjima svakodnevna života gdje se veza između tema i pitanja o kojima se javno govori, i glavnih zahtjeva i uvjeta određenih totalitarnim shematizmom poretka, ne može uspostaviti izravno. Drugačije rečeno, o takvim se pitanjima i temama može javno govoriti "neutralno", bez posebne opasnosti od mogućnosti da sudionici budu osumnjičeni za protimbu poretku. Brojne rasprave o, primjerice, komunalnim poslovima, športu, obiteljskim prilikama, zdravlju i sličnim

temama, zabilježene tijekom razdoblja, pokazuju kako su impulsi javnosti "odozdo" i brojni i raznoliki. No to polje, uvjetno rečeno, *javne spontanosti* posve je jasno omeđeno sintaktičkim pravilima poretka. Na prvom je mjestu pravilo kojim se javnosti uskraćuje dovesti u pitanje totalitarnu konstrukciju i korijen samog poretka. To, za pravo, znači kako javnost "odozdo" nema, a ne može ni imati, na raspolaganju komunikacijska sredstva s pomoću kojih bi autonomno oblikovala glas/glasove javnosti o ključnim aspektima poretka. Ta su sredstva pod izravnim i monopolnim nadzorom samog poretka i političkog sloja na vrhu njegove piramide. Korisno je podsjetiti kako je tijekom cijelog promatranog razdoblja status novinara presudno definiran širim statusom *"društveno-političkog radnika"*. Na jednoj strani taj status novinarskom profesionalcu prividno širi mogućnosti djelovanja jer naglašeno ističe važnost njegova posla za društvo u cijelosti. Ali, na drugoj strani, nameće vrst odgovornosti koja se ne zadovoljava odgovornošću spram profesionalne savjesti; nego *spram totalitarnog predloška samog poretka*.

Na skiciranoj podlozi oblikuju se raznolike prakse javnog izvješćivanja i komuniciranja. U mnogima su i više nego očiti napori medijskih djelatnika da dopru do autentičnih tragova javnosti "odozdo". Ali su sve te prakse, na drugoj strani, izravno obvezane reprezentirati i štititi totalitarnu rekonstrukciju javnosti kao njezin središnji, i za poredak jedini, mjerodavni lik. Dobiveni se rezultat idealnotipično poklapa s tvorevinom što je J. Baudrillard u analizi medijskih praksa u suvremenim društvima, naziva simulakrumom. Po srijedi je – *totalitarno simulirana javnost*. Razložno je postaviti pitanje: koliko je ona uopće mjerodavna u analizi zainteresiranoj za mjesto odselidbe u modernizaciji društva? Nije li na djelu tek skup krivotvorina i "slijepih mjesta"?

Odgovor na to i srodna pitanja leži na dvije razine. Na prvoj razini *takva* konstrukcija javnosti drži se činjenicom vrijednom analize. U njoj se, paradoksalno, manje jasno zrcale mnogi procesi što određuju društvenu zbilju; ali se i više nego jasno zrcali generalna volja gospodara poretka da se društvom i državom upravlja i postupa na određen način. Na tragu M. Foucaulta, dopušteno je reći kako poredak, namećući svoju, totalitarnu, volju, po jednoj vrsti alkemijskog kratkog spoja, pretvara riječi u stvari, izgovoreno u učinjeno. Tako konstruirana javnost teško se može držati valjanim subjektom sabiranja svijesti i znanja o zbilji. Ali se može držati polaznim i središnjim sadržajem – te zbilje.

Na drugoj razini takva konstrukcija javnosti promatra se s obzirom na njezinu *mogućnost diferenciranja*

procesa i fenomena u javnom komuniciranju. Imajući u vidu izrečeno u prijašnjim ulomcima, razložno je očekivati kako će mogućnosti diferenciranja u odnosu na sam proces i fenomen biti skromne. Totalitarna konstrukcija i reprezentacija javnosti ne računa s autonomijom javnosti "odozdo". Stoga će brojne fenomene i procese jednostavno brisati, držeći ih ne/postojećim. Pak, brojne će fenomene i procese, s obzirom na model konstrukcije i reprezentacije, samovoljno etiketirati i premještati, ne obazirući se na njihova "izvorna" obilježja. Po rubovima čak, kako je prije i naznačeno, može od toga i odustati. Notorno je kako je analiza takve "dinamike" i više nego važan aspekt analize svakog posebnog procesa i fenomena, pa, sukladno tomu, i odseljeništva.

U drugojugoslavenskom slučaju treba uzeti u obzir i jednu dodatnu činjenicu. Model totalitarnog upravljanja društvom, koliko god ga njegovi glavni jamci i tvorci držali linearno homogenim, praktično se ostvaruje uključivanjem više, premda dakako posve ograničenih, razlika. Kao svoj glavni trag one, razlike, u sam predložak "ucjepljuju" heterogenost. Njezini se likovi, dakako, mijenjaju s obzirom na prostorni/vremenski kontekst. Ali su nedvojbeno na djelu. Primjerice, u onodobnoj SR Hrvatskoj nakon obračuna "titoista" s politikom zaštitnim likom koje je proglašen A. Ranković, godine 1966., u totalitarnu rekonstrukciju javnosti ugrađeno je nekoliko "pukotina" osloncem na koje se oblikuju i učvršćuju "džepovi" javnog komuniciranja i jezikom i zamislima znatno udaljeni od dominirajuće prakse pod zaštitom poretka. Mogućnosti diferenciranja procesa i fenomena u tim su pukotinama uvjerljivo nadmoćne onima što su ponuđene klasifikacijskim shematizmom poretka. Kroz takve pukotine struje, predvidljivo je, i drugačiji primjeri javnog komuniciranja o odseljeništvu i odseljenima.

U okviru tako nastalih "pukotina" osnažuje se i uvid kako hrvatska javnost *u* onodobnoj SR Hrvatskoj *nije i jedinom* hrvatskom javnošću. Iz prijašnjih ulomaka o brojčanim veličinama i iznosima odseljeničkih skupina vidljivo je kako u promatranom razdoblju, osim "obična naroda", odlazi i nemali broj naobraženih profesionalaca i ljudi što se konvencionalno zovu "intelektualcima". Premda će poredak takve nastojati unaprijed delegitimirati tvrdeći kako su to "fašisti" i ostali "isti'" (o čemu će još biti riječi u ovom odjeljku), uvjerljivost takvih pokušaja ostala je trajno ograničena. Razlog je jednostavan: uspostava, kako je i prije naznačeno, totalitarna predloška i modela upravljanja društvom i državom potaknula je na odselidbu i brojne skupine kojima je totalitarizam kao takav, neovisno

o njegovu ideologijskom pakiranju, bio neprihvatljiv. Te su skupine, prispjevši u zapadne, europske i američke, zemlje, prionule i na stvaranje i objavljivanje brojnih teorijskih radova u kojima su dokazivale kako totalitarni poredak u SR Hrvatskoj, u okviru druge Jugoslavije, jednostavno nema ni minimalnu demokratsku kakvoću, pa, stoga, ne može imati ni političku legitimaciju. Dobro i znalački uređivani časopisi, kakva je bila, recimo, *Hrvatska revija* ili *Journal of Croatian Studies*, postupno su se učvrstili u ulozi središnjih autorskih i idejnih adresa s kojih su strujali obrisi javnih uvida, po pravilu, *sukobno suprotstavljeni* načinima konstrukcije javnog komuniciranja u SR Hrvatskoj. Slom režima zatvorenih granica šezdesetih godina olakšao je, (premda dakako, posve protuzakonito), čitanje i raspačavanje uradaka te, *druge ili usporedne*, hrvatske javnosti. Od šezdesetih godina dalje javni uvid u SR Hrvatskoj kako ta, "druga" hrvatska javnost postoji i kako i ona skrbi o hrvatskom položaju i o budućem razvitku, više se ne može zanijekati. (Ali se, a to poredak, kako je rečeno, i nastoji, taj uvid može označiti trajno rizičnim i prijepornim.)

Glavna implikacija opstanka i djelovanja druge hrvatske javnosti, u odseljeništvu, po našoj ocjeni, očituje se u postupnom i, koliko je to uopće moguće, sustavnom "premještaju" pitanja o odseljenima na položaj važnog pitanja o društvenom razvitku s kojim se suočavaju i brojne druge države. Iz perspektive relativno malobrojnih naroda pitanje o odselidbi dodatno se dramatizira činjenicom što odselidba, napose kada je masovnija, ugrožava demografsku reprodukciju zajednice. Koliko je vidljivo, u tom procesu promjene odnosa poretka spram odselidbe na teorijskoj je razini ključnu ulogu šezdesetih godina imala knjiga *Hrvati izvan domovine* i njezin autor V. Holjevac. Knjigu je objavila Matica hrvatska u Zagrebu 1967. V. Holjevac stalnim je i stabilnim članom tadašnjeg vrha političke piramide u SR Hrvatskoj (do 1967.). Na dužnosti gradonačelnika Zagreba stekao je brojne zasluge za modernizaciju i širenje grada.

Pišući o odselidbi V. Holjevac ističe: "(…) S obzirom na brojnost i ljudski faktor bilo bi pogrešno sudjelovanje Jugoslavije, a naročito Hrvatske, u novijim migracionim procesima Evrope i svijeta gledati kao normalnu pojavu, kojoj ne treba posvećivati posebnu pažnju. Ali bi isto tako bilo pogrešno u svemu tomu gledati neku antisocijalističku pojavu, pa je zbog toga čak i administrativnim mjerama zabranjivati. Problem je u prvom redu ekonomski, pa ga kao takvog treba ponajprije i ekonomskim mjerama rješavati. Bilo kakve administrativne mjere, ukoliko ne bi bile popraćene prikladnim zahvatima ekonomskog

karaktera, nesumnjivo bi mogle imati veoma negativne ekonomske i društveno-političke posljedice. Zbog toga je vjerojatno da se rješenje pitanja zapošljavanja građana Jugoslavije u inozemstvu, a posebno stručnih kadrova, ne može tražiti samo i isključivo u vanekonomskim administrativnim mjerama. Ono prije svega zavisi o materijalnoj osnovi privrede i stupnja razvijenosti samoupravnih odnosa u njoj. (…)". (Holjevac, 1967., str. 353)

I dalje: "(…) Kretanje radne snage treba promatrati kao normalnu pojavu suvremenog društva. U tim kretanjima među ljudima neminovno se nameću komparacije između pojedinih sistema, zemalja, i država. Međutim, to se uspoređivanje ne može suzbiti različitim uvjeravanjima, a još manje poduzimanjem administrativnih mjera ili nekim drugim postupcima, koji bi u svakom slučaju bili pogrešni. Historijska je činjenica da je velik broj ljudi iz Hrvatske odlazio i još uvijek odlazi u različite prekomorske zemlje, a u najnovije vrijeme i u zemlje zapadne Evrope. Za nas je to problem koji ima političko-demografsko i ekonomsko značenje. Velika većina ljudi, koji u najnovije vrijeme napuštaju svoju zemlju ima namjeru vratiti se čim postignu svoje materijalne ciljeve (sređenje svoga imovnog položaja, stan, automobil, ili druga dobra trajne vrijednosti) (…)". (Holjevac, isto, str. 354)

Iz današnje perspektive Holjevčeva sklonost ekonomskom determinizmu kao središnjem "motoru" odselidbe čini se "prekratka". Ali, koliko je vidljivo, ni sam autor nije posve dosljedan. Uzimljući u obzir i odseljeničku povijest u hrvatskom društvu, i demografsku krhkost hrvatskog naroda, a, također, i političku konfiguraciju što je oblikuje poredak, Holjevac cilja na reviziju tada postojeće i uspostavu nove razvojne racionalnosti, osloncem na koju bi se imao oblikovati *razvojno konkurentan* poredak i sustav u Hrvatskoj. I on bi, zacijelo, bio suočen s migracijskim procesima. Ali bi svojom konkurentnom sposobnošću mogao djelovati i na intenzitet i na smjer tih procesa. Taj pristup, po Holjevcu, nije "politički" misli li se na uporabu totalitarnih, ili, kako Holjevac spominje, "administrativnih", postupaka i prisila. Ali je u osnovi – politički, jer pretpostavlja temeljitu promjenu polaznih, totalitarnih, konstrukcijskih uporišta postojećeg modela. Čita li se na tom tragu, V. Holjevac se potvrđuje u ulozi optimistična reformista kakva je bila i politička većina vođa Hrvatskog proljeća. Slom pokreta 1972., pokazao je, međutim, da su optimistični reformisti bili ipak samo slabo obaviješteni – pesimisti.

Gospodarski likovi odseljenih u javnim slikama

Na popisu gospodarskih likova odseljenih u promatranom razdoblju u hrvatskoj javnosti nedvojbeno je središnji lik skiciran složenicom: *privremeni radnik u inozemstvu*. Već i na prvi pogled lako je uočiti kako je prvi dio složenice, pridjev: privremeni, ukorijenjen *u tradicionalnu* uvjerenju nemalog broja analitičara, ali i službene javnosti, kako je hrvatska odselidba, neovisno o razdobljima, strukturno svezana s namjerom privremena boravka u zemlji/zemljama odselidbe, te s, ako već ne aktivnim planiranjem povratka, onda svakako sa stanovitom, premda odgođenom, povratničkom namjerom. Nedvojbeni argument na korist te ocjene svodi se na činjenicu kako u povijesti novije hrvatske odselidbe nema pozornosti vrijednih primjera planirana odlaska u koje je strukturno ugrađeno *isključivanje* povratka. Sukladno tomu, odsutnost povratka, ili oprečno rečeno, prisutnost ostanka u zemlji doselidbe, trebalo bi razumjeti kao poseban učinak nadodređenosti, ukorijenjene koliko u strukturnim obilježjima društvene zbilje u zemlji doselidbe, toliko i u društvenu položaju doseljenih, i u zemlji doselidbe, ali i u zemlji odselidbe. Zacijelo je na tomu tragu već i popisom stanovništva godine 1971. ponuđena složenica: privremeni radnik u inozemstvu. Po tom popisu, osobama na privremenom radu u inozemstvu drže se oni državljani Jugoslavije koji borave u inozemstvu i ondje rade za inozemna poslodavca ili za sebe. Pak, ocjena je li boravak u inozemstvu "privremen" ili nije ovisi o samom upitanom u času popisa. Samo *na temelju njegove izjave/ocjene* on se klasificira u skupinu privremenih ili stalnih, neovisno o tome koliko godina već boravi u inozemstvu. (Statistički bilten 679., 1971.)

Ima li politički poredak u promatranom razdoblju interes poduprijeti opisanu složenicu? Zacijelo, ima. Razlog leži u činjenici što uporaba pridjeva: privremeni, kao općenite etikete hrvatskog, ali i drugojugoslavenskog, odselidbenog kontingenta, prikladno zastire/prikriva mogućnosti oštrijeg uvida u strukturnu grubost drugojugoslavenskog poretka i u, dugoročno promatrano, njegovu neodrživost. Uporabom riječi: privremeni (radnici u inozemstvu), kao jednom vrsti ideologijskog čarobnog usklika, odklanjaju se sve takve sumnje u valjanost polaznih namjera i ciljeva. A očiti neuspjesi premještaju se na značenjsko područje gdje se sabiru usputne i uklonjive posljedice aktualna nemara ili manjka sposobnosti za valjanu organizaciju upravljanja.

No da s tom definicijom nije sve tako jednostavno, upozoruju analize prije već spomenuta W. R. Böhninga

(u: Grečić, Jovanović, 1978., str. 282). Böhning upozoruje kako treba računati s procesom "samoreprodukcije" odselidbe. Pri tomu razlikuje četiri osnovne faze. U prvoj fazi u zemlji doselidbe zapošljavaju se, pretežno, mladi i kvalificirani radnici. Oni, obično, planiraju kraće boraviti u zemlji doselidbe, a odvojeni su od obitelji. U drugoj se fazi produžuje dužina boravka doseljenih, pri čemu njihovi prinosi padaju. U trećoj fazi novačenje doseljenih širi se i na nove poslove i na nove sektore, i postaje manje selektivno. U toj fazi doseljeni odpočimlju dovoditi i članove obitelji. Time se povećava i tržište potrošnih dobara opreme i usluga, što je dodatan poticaj gospodarstvu u zemlji doselidbe. U četvrtoj fazi dužina se boravka dodatno produžuje, povećava se i broj doseljenih članova obitelji, a rađaju se i članovi zavičajni u inozemstvu. To povoljno utječe na ekonomsku dinamiku, ali povećava socijalne troškove "integracije" doseljenih. Obično u toj fazi oblikuju se i negativne reakcije domaćeg stanovništva na doseljene.

Korisno je uočiti kako iz skicirana analitičkog modela proizlazi zaključak da su zemlji doselidbe doseljeni radnici tek identitetski stranci, ali *funkcionalno nužni*. Razlog je jednostavan: gospodarska ekspanzija u zemljama doselidbe omogućena je, ili barem olakšana, uvozom stranih radnika. U prvom valu oni dolaze na radna mjesta, važna u gospodarskom poretku, ali nepoželjna domaćem stanovništvu. Potom, osnažuju i dinamiziraju tržište dobara i usluga, a, na drugoj strani, olakšavaju širenje i sektora poslova i povišak broja radnih mjesta. Reći da ta njihova uloga ostaje bez nagrade, nije zasnovano. Oni su, po pravilu, slabije plaćeni od domicilna stanovništva (subproleterijat), ali im je omogućeno korištenje sustava socijalne skrbi kakvoćom nadmoćna sustavu u zemlji odselidbe. Drugačije rečeno, na dobitku je gospodarstvo zemlje doselidbe; ali su i doseljeni na dobitku, no samo *usporede li se tamošnje životne mogućnosti s manjkom životne perspektive u zemlji odselidbe.* Zacijelo je ustrajno održavanje u uporabi pridjeva: privremeni, ovisno i o toj činjenici. Odseljenima je, čak i kada je očito kako se neće vratiti u zemlju odselidbe, potrebna stanovita "nulta" usporedba s kakvoćom životnih mogućnosti u njoj, jer bez te usporedbe teško mogu *egzistencijalno jasno* odrediti svoje uspjehe u zemlji doselidbe, kao i svrhovitost svih teškoća s kojima su se u zemlji doselidbe suočili ili se još suočavaju.

Kako, pak, izgledaju spomenute životne mogućnosti za neke odseljene prvih sedamdesetih godina u Hrvatskoj, zorno otkriva idući ulomak (*Vjesnik u srijedu*, 18. 3. 1970., str. 21). "(…) Što je drugo mogao moj Marijan nego otići

u Njemačku? pita se Dragica. – Tu je bio sezonski radnik. Primanja upravo kukavna, a petero djece. Jedva smo sastavljali kraj s krajem, jedva smo za kruh imali. A onda je on skucao nekako pare za putnu kartu i otišao. Otad nam se život ipak popravio. Teško je i njemu i nama jer smo razdvojeni. Zarada je zato puno bolja. Tako živimo, i djeca rastu. (…)". Iduća upitana baka ovako razmišlja: "Da vam pravo kažem ne znam na kojem su poslu i koliko zarade. Znam samo da šalju dosta novaca za uzdržavanje djece i da nikad ne dođu bez novaca i lijepe robe. Po tome vidim da su tamo u inozemstvu vrijedni na poslu. Djeca pohađaju osnovnu školu i dobro uče. Filipu i Mandi to daje snage, to im je najveća radost." (Isto). U zaključnom komentaru pisac članka dodaje: "(...) Priče se posvuda ponavljaju, jer su uzroci odlaženja u druge zemlje uvijek isti: pomanjkanje radnih mjesta, male zarade, opadanje privredne aktivnosti na selu. Prema tome *uvredljivo je i vrlo nepravedno* (podcrtali autori) reći da naši ljudi odlaze u tuđe tvornice, ambulante, laboratorije, zato što su 'nestrpljivi' i što 'preko noći žele ostvariti evropski standard'. Takozvano odlijevanje radne snage moguće je zaustaviti samo povećanjem ukupnog društvenog proizvoda i osobnih dohodaka u njemu. Ljudima se u toj pokrajini [Slavoniji] može vjerovati kad kažu da su problem odseljavanja i privremenog rada u inozemstvu na svojoj koži proučavali. Oni kažu: ako preko noći nije moguće ostvariti nova radna mjesta i povećati osobne dohotke ne treba bar ljutiti radnike koji se poslije teškog rada vraćaju u zemlju. (Od onih koji odlaze na rad u inozemstvo iz Hrvatske vraća ih se samo 10% što je najniži postotak među europskim zemljama i jugoslavenskim republikama.) (…)." I dalje: "(…) Jer je već postalo jasno da je odlazak u inozemstvo u nas – posebno u SR Hrvatskoj – poprimio takve razmjere da se preko toga više ne može olako prelaziti dosad vladajućom formulacijom koja po prilici kaže da je porast radne snage normalna i zakonita pojava u svijetu (…)".

Cinično rečeno, u naznačenu je spletu društvenih i egzistencijalnih okolnosti uporaba riječi "privremeni" u složenici: privremeni radnici u inozemstvu, jednom vrsti *utješne jezične geste*. U njoj, vidi se, utjehu traže koliko drugojugoslavenski poredak toliko i sami, "privremeno" odseljeni.

Imaju li spomenuti "privremenici" i određenije obrise u hrvatskoj javnosti? Nesustavni pregled raspoložive građe prednost daje portretima s naglašenijim *tamnim* tonovima. U instruktivnu članku S. Zvizdić (*Vjesnik u srijedu* od 23. 12. 1970., str. 38) piše: "(…) Problem inozemne radne snage, o čemu se u njemačkoj štampi i u

stručnim publikacijama sve više piše, u toj zemlji ima dva lica. Jedno je lice privrede, suzdržano, nasmiješeno, čiji akteri čak posebnim natječajem centralnog njemačkog radija traže novo ime za Gastarbeitere, jer da oni nisu više 'gostujući radnici' nego ravnopravni radnici iz drugih zemalja. Međutim, drugim licem Nijemci pokazuju manje ili više prikriveno diskriminatorski odnos prema tim ljudima koje nazivaju 'slaninarima', 'špagetarima', 'gutačima ovčetine'. Ide to dotle da neki, čak i preko štampe, okrivljuju strane radnike za brakolomstvo njemačkih žena, koje uskraćene u intimnom životu sa svojim poslovno prezauzetim muževima sve više padaju u zagrljaj i postelju 'nosačima cementnih vreća'". (…)

"(…) Dolaze nam ovih dana [Dodatak autora: po srijedi su božićni i novogodišnji blagdani], dnevno na desetke tisuća. Stižu posebnim našim inozemnim vlakovima, autobusima, vlastitim kolima, čarter-avionima. Odjeveni su u nova odijela, vjetrovke od skaja, zimske kapute s umjetnim krznom, dolaze pod tirolskim šeširima, sa 'Salamander' – obućom, sa kovčezima punim robe za žene, djecu, rođake, s novčarkama u kojima je proliven znoj mnogih prekovremenih sati rada i mjeseci tugaljive čežnje i zabrinutosti za svojim dragima, za toplinom kućnog ognjišta. (…)"

"(…) Mnogi su Jugoslaveni, osobito nekvalificirani radnici, nedovoljno informirani o svojim pravima, što je najvećim dijelom rezultat nebrige naših institucija za zapošljavanje koje ih tamo šalju. Zbog te neinformiranosti nije mali broj onih koji godišnje ostaju zakinuti za jednu mjesečnu zaradu i više. Neki naši organi za zapošljavanje ni sami ne poznaju dovoljno njemačke propise, pa čak ni njemački jezik. Karakteristično je da o jugoslavenskim radnicima više brige vode njemački sindikati nego naši koji se, na čuđenje Nijemaca, praktički tamo i ne osjećaju, iako su sva velika poduzeća u kojima rade veće grupe Jugoslavena suglasna da prime predstavnike naših sindikata. (…)"

"(…) Službenici u našim konzularnim predstavništvima koja su u najneposrednijem kontaktu s radnicima, u velikom broju slučajeva su – uz časne iznimke – činovnici od karijere, a neki su još i opterećeni etatističko-centralističkim shvaćanjima o razvitku zemlje. Sastav i profil tih kadrova sporo se mijenja. Mnogi od tih službenika nisu dorasli zadacima, posebno u domeni operativnih poslova s našim radnicima, pa se mnogi poslovi odgađaju, ne završavaju (premalo je i sposobnih i stručnih administrativaca), iako radnici ponekad prevale i po 200 km da bi u

konzulatu riješili neki svoj problem. Iako je većina radnika u SR Njemačkoj iz SR Hrvatske, to se ne može reći za profil kadrova u tamošnjim konzularnim predstavništvima. Mnogi su formulari i danas pisani birokratskim jezikom savezne administracije, ekavicom, što izaziva i prigovore radnika koji govore drugim jezicima."

Neinformirani, i više nego šareno odjeveni, u zemlji odselidbe "čašćeni" naslovima Jugošvaba, bijelo roblje i srodnima, u zemlji doselidbe naslovima gostujućih slaninara, špagetara, žderača ovčetine, nosača cementnih vreća i srodnima, "privremeni" radnici na radu u inozemstvu, izvan granica elementarne *ekonomske racionalnosti* nisu u onodobnoj hrvatskoj javnosti uspjeli učvrstiti drugačije likove. Zacijelo je među njima bilo ljudi i investicijski i poduzetnički sposobnih za oblikovanje odnosa sa zemljom odselidbe prema posve drugačijem razvojnom ključu, ali je unutrašnja grubost drugojugoslavenskog poretka ostala u tom pogledu nepremostivom zaprekom.

Pa i ne iznenađuje odviše što se u samu kasnu jesen drugojugoslavenskog razdoblja, na izmaku godine 1984., javlja ova skica portreta iseljenih "privremenika". "15. Značajan broj naših radnika – migranata ostaje na privremenom radu u zapadno-europskim zemljama preko 15 i 20 godina i na taj način *poprimaju neke karakteristike klasičnih iseljenika* (podcrtali autori). U posljednje vrijeme postoje određeni prijedlozi da bi se i matice iseljenika trebale uključiti u suradnju s tim, da ih tako nazovemo, novim iseljenicima u Evropi. Međutim, s obzirom da je to prije svega *važno idejno pitanje* (podcrtali autori), potrebno je izvršiti određene dogovore u zemlji i zauzeti sasvim jasne stavove (…)" (Podsjetnik za raspravu o aktualnim kretanjima među iseljeništvom i pravcima daljnje suradnje s njima, Socijalistički Savez Radnog Naroda Hrvatske, Sekcija za međunarodne odnose i suradnju, 10. 12. 1984., str. 8).

Dvije činjenice bacaju sjenu na cijeli ulomak. Prvo, jezik. U manjku prikladnije složenice zadovoljava i formulacija: jezik "zaobljena" totalitarizma. Njegova je zadaća rasporediti nekoliko ritualnih "šifara" upućenih ograničenu broju korisnika, samo njima znanih značenja tih šifara. Drugo, fenomen. Nakon dva decenija snažne odselidbe ustvrđuje se kako su radnici na privremenom radu u inozemstvu, živeći ondje, stekli nove životne navike i ciljeve, svojstvene "klasičnom" odseljeništvu. Drugačije rečeno, masovnije se odlučuju na trajnu odselidbu nego li na "tradicionalnu" privremenost. Budući da je na analitičkoj razini taj smjer promjene ponašanja odseljenih i predvidljiv i predviđen, nije posve jasno zašto se on sredi-

nom osamdesetih nudi kao – iznenađenje, i "važno idejno pitanje". Prije će biti da ulomak samo potvrđuje uvid kako je središnji gospodarski lik odseljenih u hrvatskoj javnosti u razdoblju druge modernizacije *bio i ostao zarobljen paradoksalnim imenom i zgoljnom novčanom računicom* država do- i odselidbe. U osnovi, taj lik, unatoč svojoj ekonomskoj legitimaciji, dijeli samoću bića ni tu ni tamo, a, za pravo, *i* tu *i* tamo.

Drugi gospodarski lik izrazitije prisutan u hrvatskoj javnosti u promatranom razdoblju može se odrediti prigodnom složenicom *"naš čovjek u svijetu"*. Identitetski obrisi toga lika su poopćeni i, paradoksalno, zatvoreni u jednu vrst arheologijskog zabrana. Na te obrise najmanje neodređeno upućuje složenica: *starija ekonomska emigracija*. Složenicom se upućuje na dva njezina glavna obilježja: prvo, ona je politički nezainteresirana; drugo, ona je, po odseljeničkom stažu, stara; ukorijenjenost u zemljama doselidbe, oblikovane socijalne mreže i primjereni načini ponašanja, te akumulirani kapital i znanje toj emigraciji jamče položaj kakav novija emigracija, od pedesetih godina dalje, tek treba steći.

U socijalnom pamćenju hrvatskog društva ta je emigracija upamćena po brojnim primjerima gospodarske pomoći sunarodnjacima u domovini. Prigodna tipologija razlikuje tri osnovna oblika.

Prvi oblik je potpora *u dobrima i novcu*, članovima šire i uže obitelji što su ostali živjeti u Hrvatskoj. Ovisno o bogatstvu i dobroj volji odseljenih ta je pomoć oscilirala u rasponu od prigodnih, blagdanskih, pošiljaka do posve redovitih novčanih pošiljaka i paketa. Premda se ne raspolaže pouzdanim bilancama takve pomoći, izvan je rasprave kako je ona, napose u razdobljima iza Drugog svjetskog rata, do, približno, osamdesetih godina, bila važnim izvorom dobrobitka brojnih hrvatskih obitelji, po slobodnoj procjeni berem njih 35-40%; izvorom *neovisnim* o zaradama članova obitelji u domovinskom svijetu rada. Drugačije rečeno, zahvaljujući tim potporama brojne su obitelji u Hrvatskoj u socijalističkom razdoblju živjele *bolje* nego što im je gospodarski i socijalni položaj u domovinskom društvu omogućivao.

Drugi oblik je potpora raznolikim *javnim* zamislima radi boljitka u lokalnoj zajednici, zavičajnoj zajednici, iz koje je odseljeni darovatelj podrijetlom. Osnaživanje mogućnosti lokalne samouprave od sedamdesetih godina dalje, i mogućnosti nadzora raznolikih "samodoprinosa" radi poboljšanja lokalne javne, tehničke i socijalne, infrastrukture, sretno je išlo u susret takvim potporama. Nisu primjeri tih potpora bili na naslovnim stranicama ono-

dobnih nacionalnih novina ali su ipak, makar i samo u lokalnom okružju, bili bilježeni i isticani.

Treći oblik je potpora rodbini ili zemljacima prilikom odselidbe. Potpora je imala raznolike praktične oblike, u rasponu od pružanja potrebnih jamstava do pomoći, stambene i novčane, u prvim razdobljima života u zemlji doselidbe. U zaoštrenijem obliku ta se potpora javlja i kao ključna okolnost u lančanim odselidbama cijelih lokalnih zajednica.

Drugojugoslavenski poredak, naslonjen na "tvrdi" shematizam komunističkih fantazama o besklasnom društvu bez privatnih vlasnika, nije, dakako, mogao razviti poticajne mehanizme suradnje između osamostaljenih privatnih investitora u staroj emigraciji i razvojnih zamisli u zemlji. No kronični manjak novca u "konvertibilnoj valuti", iliti, novca priznata na međunarodnom tržištu robe, usluga i znanja, vidljiv u državi u cijelom razdoblju druge modernizacije, potiče pragmatičnije članove političke i državne piramide na drugačije zamisli. U tom je pogledu instruktivan, primjerice, zaključak 9. sa zajedničke sjednice Sekcije Gradske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske za međunarodne odnose i suradnju, pitanja iseljeništva i radnika na privremenom radu u inozemstvu, Koordinacionog odbora Gradske konferencije SSRNH za društvene organizacije i udruženja građana i Predsjedništva Matice iseljenika Zagreb, od 8. 11. 1984. U zaključku se veli: "Na osnovu kriterija potrebno je utvrditi područja *privredne suradnje (izvozno orijentirane)* (podcrtali autori) koja se mogu neposrednije uključiti i povezati u suradnju s istaknutim privrednicima – iseljenicima. Vezano s time je da se prilikom turističkih posjeta iseljenika organiziraju i posjete radnim organizacijama radi prezentacije naših privrednih potencijala. Zagreb je grad prijatelj Pittsburgha, sjedišta Hrvatske bratske zajednice, najveće iseljeničke organizacije u svijetu. Tu činjenicu trebamo adekvatno koristiti imajući u vidu veliki ugled koji naši iseljenici u tom gradu imaju u ekonomskom, privrednom, društvenom i političkom životu toga dijela SAD." (Arhiv Matice iseljenika Hrvatske). Uočiti je, izneseni zaključak je iz sredine osamdesetih godina, kada javna zagovaranja gospodarske politike naklonjene "malom privatnom poduzetništvu" više nisu politički rizična. I kada su pokazatelji gospodarskog posustajanja u drugojugoslavenskoj državi, vidjelo se, i više nego očiti. Ali rubna politička sklonost skiciranim zamislima može se uočiti još i "olovne" 1972. godine, kada je politička javnost u znaku obračuna s hrvatskim "nacionalizmom i separatizmom". Primjerice, na sjednici Odbora za pita-

nja vanjske politike i odnosa s inozemstvom Sabora SR Hrvatske od 10. 4. 1972., kada se raspravljalo o odnosu spram odseljenih, predsjedajući, L. Ahmetović, politički činovnik za kojega se baš nije moglo reći kako je sklon reformama, ustvrđuje kako je "(…) Već sa ekonomske strane za SR Hrvatsku i SR Jugoslaviju njena emigracija vrlo zanimljiva. Jednom smišljenijom politikom njena financijska moć mogla bi se iskoristiti i za razvijanje određenih ekonomskih djelatnosti u SR Hrvatskoj. (...) Stoga je potrebno stvoriti uvjete za njen povratak i izraditi mogućnosti ulaganja privatnog kapitala u određenu djelatnost. (…)" (Zapisnik Odbora, Arhiv Matice iseljenike Hrvatske). Očito je, mogućnosti pomoći "našeg čovjeka u svijetu" znatno nadmašuju prijemne mogućnosti što ih drugojugoslavenski poredak nudi i nadzire. Premda je u poretku, još od prvih "reformskih" zamisli s početka šezdesetih godina, rubno prisutna i zamisao o drugačijim modalitetima odnosa spram takve, "inozemne", pomoći hrvatskih odseljenika, ona se nije probila dalje od – ritualnog iskaza. Konstrukcijska osnova poretka, po shemi, ili takav poredak – ili nikakav, nije se mogla "preskočiti". Kada se to pokušalo zaključnih osamdesetih godina, vidjelo se, bio je to i kraj samog poretka.

Politički likovi odseljenih u javnoj uporabi

U raspravama i istupima glavnih aktera poretka u promatranom razdoblju često se rabi složenica "neprijateljska emigracija". Ona *nije* adresirana na cijelu odseljeničku populaciju. Pače, javni izvjestitelji o "neprijateljskoj emigraciji" imaju potrebu gotovo uvijek dodati kako je u toj skupini manjina odseljenih. Ipak, time i nehotice bude sumnju kako to da ta manjina, u krajnjoj crti skupina zanemarive veličine i utjecaja, ako je vjerovati ponuđenim skicama poretka, izazivlje u piramidi poretka toliko zebnje i nespokoja.

Inače, etikete što se rabe za nju posve su konvencionalne u stotinjak i više godina dugoj tradiciji pisanja komunističkih tekstova radi političkog, a, pokazalo se, i fizičkog, iskorjenjivanja protivne strane. No budući da je emigracijska populacija ipak različita od tipična političkog sudionika nepoćudna komunistima, raspon uporabljenih etiketa je, usporedi li se s bogatstvom cijelog rječnika, uočljivo skromniji. Najčešće se rabe ove etikete: *nacionalist; fašist; terorist; politički kriminalac*; ali se rabi i "pozitivna" skupina etiketa kao što su: projugoslavenska emigracija; jugohrvat; prijateljska emigracija, i srodne. Već je na prvi pogled vidljivo kako je odsutan nemali

rječnik kojemu je stožerna složenica: klasni neprijatelj, klasni bandit, i srodne. Rabljene etikete uglavnom su očišćene od klasnih dodataka. Ciljaju, ponajprije, na *oduzetak opće političke legitimacije*. Pri tomu, dakako, uporaba same etikete na polaznoj, tehničkoj razini, ne mora imati nikakve posebne veze sa "stanjem stvari" (premda je u "stilski doređenijim" slučajevima tvorac etikete nastoji svezati sa zgodama iz životopisa etiketiranog aktera). Jesu li veze sa "stanjem stvari" točne ili izmišljene, u cijelom je postupku etiketiranja nevažno.

Zacijelo je korisno, primjera radi, u ovom kontekstu podsjetiti na tradiciju komunističke uporabe etikete: fašist. Ljudi s odužim pamćenjem znadu kako je ta etiketa prvotno bila namijenjena – demokratskim vlastima u Europi uoči Drugog svjetskog rata. Pak, za sebe su komunisti svojatali naziv: antifašist. Ratne prilike su poslije, predvidljivo, utjecale i na komunističku prerazdiobu glavnih naslova namijenjenih sudionicima s kojima su imali posla. Ali su same etikete nastavile i dalje tehnički elegantno "klizati" od adrese do adrese, kao jedna vrst osamostaljenih naprava. Taj shematizam rabi se i u označivanju političkih likova hrvatskog odseljeništva u promatranom razdoblju. Uporabljena oznaka nema zadaću točno konkretizirati označena sudionika. Ima, naprotiv, zadaću oduzeti mu, kako je rečeno, političku, ali i ljudsku, legitimaciju. Etiketa je to uspješnija koliko potpunije to postiže.

Ipak, na razini što je određuju konkretni prioriteti, spomenuto "klizanje" etiketa nije posve odvojeno od "povijesne zbilje". Prije spomenuti odabir glavnih naslova pokazuje da se njima označuju odseljeničke skupine protivne strukturnoj svezi što leži u temelju drugojugoslavenskog poretka, *svezi između, komunističkog totalitarizma i jugoslavenskog unitarizma*. U predodžbi poretka ta se dva politička sklopa i prakse drže strukturno neodvojivima. Stoga već protimba jednome ili drugome pokreće mehanizme poretka na protudjelo. Ovisno, dakle, o tome kako pojedine odseljeničke skupine teorijski i praktično uobličuju svoju protimbu svezi totalitarizam/unitarizam, poredak zaključno iz raspoložive "riznice" odabire etikete što će se na njih adresirati. Primjerice, etiketa: hrvatski nacionalist, u općoj tehničkoj praksi poretka ne rabi se za činjenično točno označiti stvarnu skupinu nacionalista. U njoj je točno samo to da je skupina protivna totalitarizmu/unitarizmu. Dalje, pak, uporabe etiketa, kako je naznačeno, "veselo" kliže. Pa se njome s istom vjerojatnošću mogu označiti koliko nacionalisti, kapitalisti, monarhisti, anarhisti, i drugi "isti", toliko, primjerice, i situacijom zatečeni šverceri što se na nekoj postaji opiru carinskoj službi, ili

kojoj drugoj službi drugojugoslavenske države. No, omeđena zadanim prioritetom, uporaba etikete ipak nema mogućnosti neograničena klizanja. Zadaća joj je *precizirati o kakvu je neprijatelju riječ* a da pri tomu prokazivanje ostane načelno vjerodostojno. U odnosima s odseljenima, komunistička vlast etiketu: hrvatski nacionalist, po pravilu, rabi za one skupine u hrvatskom odseljeništvu koje su sklone samostalnoj i demokratskoj hrvatskoj državi. Reći to točno, značilo bi osnažiti njihovu političku legitimaciju. Ali označe li se te skupine etiketom: nacionalisti, zadržava se načelna vjerodostojnost etikete po shemi: Hrvati = nacionalisti; a dodatno ih se izlaže i dubinskoj sumnji zbog naviještene nacionalističke nesnošljivosti. Pri tomu se cijela praksa etiketiranja, centriranjem sumnje na druge, preobrazuje u neproziran zastor što u zoni "iza scene", uspješno čuva – totalitarnu nesnošljivost samog poretka; u njegovoj konstrukcijskoj jednadžbi politička razlika s korijenom izvan kruga totalitarna nadzora istovrsna je političkom zločinu. Zato se, paradoksalno, skupine što se protive *moraju "zločinački" označiti*.

Na skiciranu tragu razmotrit ćemo uporabu osnovnih likova što se u promatranom razdoblju javljaju.

Nacionalist. Poznato je kako je etiketa: nacionalist, bila i čestim i moćnim pomagalom u političkim obračunima poretka s protivnicima *u državi* tijekom gotovo cijelog promatranog razdoblja. No njezina uporaba nije ograničena samo na tuzemstvo. Ona se, vidljivo je, rabi i za "političku diferencijaciju", kako se tehnički nazivao postupak klasifikacije prijatelja i neprijatelja, i u odnosima s odseljenima. Zacijelo je među zornijim primjerima raznolikih političkih stavova i sadržaja što ih komunisti pod tu etiketu podvode popis pitanja upućenih "delegaciji" Matice iseljenika Hrvatske tijekom njihova posjeta odseljenima u Australiji i Novom Zelandu u ljeto godine 1971. (Članovi "delegacije" bili su: I. Kranželić, onodobni tajnik Matice; A. Pavlović, onodobni tajnik Nogometnog saveza Hrvatske i stručni suradnik Matice iseljenika, I. Čizmić, suautor ove analize.) U razgovorima s brojnim odseljeničkim skupinama bili su izloženi raznolikim pitanjima o prilikama u zemlji. Po povratku, sačinili su, po, dužnosti, izvješće. Izvješće je bilo prihvaćeno ali su pitanja odseljeničkih skupina, zabilježena u posebnu dodatku izvješću (dodatak broj 1), u onodobnim političkim uredima SR Hrvatske ocijenjena – *nacionalističkim*. Nije nekorisno ovdje ponoviti cijeli popis tih pitanja (Izvještaj o putu u Australiju i New Zealand delegacije Matice iseljenika Hrvatske, 1971.; Prilog izvještaju br. 1, Pitanja koja su iseljenici postavljali delegaciji Matice iseljenika Hrvatske, str. 1-5).

"1. Je li takozvana 'Republika Hrvatska' suverena država? Ako je suverena, onda mora imati svoju vlastitu vojsku, svoj vlastiti novac, svoja vlastita diplomatska i trgovačka predstavništva, svoje određene granice, svoje posebno i neovisno zakonodavstvo?

2. Republika Hrvatska nije više niti cjelovita jer nema u njoj Bosne i Hercegovine, nema u njoj Srijema i Bačke, nema u njoj Sandžaka sa Bokom kotorskom.

3. Je li cilj (nakana) postepeno ići do ostvarenja suverene Hrvatske u etničkim granicama, ili ostati u zajednici unutar Jugoslavije? Smijete li to vi drugovi reći, izjaviti? Smijete li reći da ćete prilaziti tome evolucijom ili revolucijom? Sam Ustav Jugoslavije daje na papiru pravo svakom narodu da se odvoji. Kako stoji s hrvatskim narodom i odvajanjem od Jugoslavije? Što se u tom pogledu učinilo sa strane hrvatskih komunista koji su na vlasti?

4. Kakva je statistika o onima koji su na položaju u Hrvatskoj? Statistika pučanstva Hrvatske kaže da je u njoj 83% Hrvata a 17% pravoslavaca. Na vlasti u Republici Hrvatskoj ima preko 55% Srba. Zašto je takav omjer? Zašto je toliki nerazmjer? To isto vrijedi i u podjeli imovine, penzija. Stoga Hrvati moraju na rad u tuđinu, prodavati u bescijenje svoju zemlju, kuću i seliti 'trbuhom za kruhom'. Neka nam drugovi odgovore kada i kako riješiti to pitanje?

5. Odgovorite koliko je Hrvata i Hrvatica otišlo u inozemstvo na rad? Statistika iseljenika, uzmite vaše vlastite službene statistike, pa nam pokušajte nešto odgovoriti ili opravdati taj žalosni fakat. Srbi iz Jugoslavije ne sele i ne moraju seliti a iz Hrvatske napose nemaju potrebe ići na rad, već mogu naseljavati opustošene hrvatske posjede i ognjišta. Kakova je jednakost, bratstvo i pravda? Dokle će Hrvati tražiti Ameriku i Australiju, a Srbima Hrvatska biti Amerikom?

6. Odgovorite nam koliko je Hrvata u Centralnoj vladi? Koliko je Srba u vladi Republike Hrvatske? Odgovorite nam o vojsci: Koliko je viših časnika Hrvata? Zar nije svugdje diskriminacija? Koliko je Hrvata u redarstvu, koliko u takozvanom SUP-u? Koliko ima Hrvata na odgovornim mjestima, položajima? Koliko je Hrvata u Centralnom komitetu SKJ, a koliko je Srba u SK Hrvatske?

7. Odgovorite nam o školstvu! Koliki i kakav je omjer učitelja, profesora i drugih prosvjetnih radnika u Republici Hrvatskoj? Koliko hrvatskih đaka i studenata prima pomoć i stipendiju? Zašto je manjak učitelja, pa čak i na otocima? Zašto svršeni liječnici, inžinjeri, agronomi, veterinari i drugi stručnjaci moraju tražiti zaposlenje i kruha izvan Hrvatske, a Srbi ne?

8. Tražimo odgovore u pogledu ekonomije. Zašto hrvatski narod propada a Srbija se podiže i izgrađuje? Kolika je vrijednost proizvodnje Hrvatske, u svim granama privrede, industrije, ribarstva, pomorstva, turizma itd? A koliko toga ostaje u Hrvatskoj? Koliko Hrvatska prema svome doprinosu drugima dobiva od drugih?

9. U pogledu financija: Koliki je izvoz iz Hrvatske, od njezinih proizvoda i koliki je procenat deviza njoj dodijeljen i kolika je njena financijska kupovna kvota? Kada će to doći na red i biti riješeno? Novac hrvatskih radnika puni državnu banku, jer hrvatski radnici su vani, šalju ili donose stranu valutu, a vrijednost tih deviza ide u Beograd. Dokle će to ići? Tražimo odgovor na to.

10. Kakovi je postupak prema onima koji se vrate kući sa krvavo zarađenim i uštođenim novcem, da bi živjeli i odgojili svoju djecu hrvatski u Hrvatskoj? Toliki su se razočarani vratili u Australiju, a da ne govorimo o drugim zemljama koje su primile Hrvate. Kakovu soluciju možete Vi naći, gospodo iz Zagreba? Ne obećati, što je Vaš slučaj, nego naći rješenje!

11. Dotaknut ćemo se slučaja Andrije Hebranga. On je jedini predlagao u Jajcu 1943. godine da se stvaraju posebne socijalističke republike, nacionalne, a ne Jugoslavija. Hebrang je sazvao CK KPH da osudi ubijanje hrvatske vojske i pučanstva nakon završetka rata, obrazloživši u Memorandumu predanom Titu i CK KPJ i predstavniku Staljina, da će to biti uzrok i razlog da hrvatski narod neće nikada prići Kompartiji; protestirao je radi granica prema Srbiji i radi Srijema.

12. Kakovi su to Amandmani: Kosmet i Vojvodina i dalje pod Srbijom kao autonomne jedinice, a tko predstavlja Hrvate Srijema i Bačke u Republici Srbiji i one Kosmeta i Sandžaka?

13. Što se tiče hrvatskog jezika, probio se u tisak i škole samo donekle, a što je sa vojničkim jezikom po hrvatskim garnizonima? Zašto dozvoljavate da se u Hrvatskoj Herceg-Bosni piše ćirilicom i ekavštinom? To je nešto strano Hrvatima tih dviju hrvatskih pokrajina.

14. Dokle će hrvatski mladići i časnici služiti u Srbiji? Kada će Hrvati služiti u Hrvatskoj i biti na službu i obranu hrvatskom narodu?

15. Pitanje diplomatskih predstavništava, koja po Europi ucjenjuju radnike, socijalne urede i svećenike, da moraju zabraniti čitanje i širenje emigrantskog tiska! Dokle će po tim predstavništvima biti samo Srbi, a ostale nacije samo u 20% slučajeva?

16. Zašto je oduzeta sloboda pisanja 'Hrvatskom književnom listu'?

17. Pouzdano znamo da je bio plan i namjera likvidirati pet Hrvata u Australiji i s tim zadatkom došao je jugoslavenski konzul. U isto vrijeme je trebalo ubiti nekoliko Hrvata u Kanadi. Mi imamo listu imena tko je morao biti žrtva. Taj plan postoji i dalje za emigraciju i općenito za sve zemlje i kontinente.

18. Vaša vlada je podkupila nekoliko osoba, senatora, novinara i drugih ovdje u Australiji da napadaju Hrvate. Zašto i što mislite o tome?

19. Kakvo je raspoloženje u rukovodećim sredinama u odnosu na hrvatsku političku emigraciju?

20. Postoje li mogućnosti višepartijskog sistema u budućoj državi Hrvatskoj?

21. Hrvatski Sabor ili SKH, koji su od ova dva politička tijela kompetentniji u političkom i ekonomskom smislu, koji kome može opovrći pravo u odlučivanju?

22. U kojoj je mjeri dozvoljeno kritiziranje članova rukovodstva, a sa strane onih koji nisu članovi Partije?

23. Što nudi hrvatsko državno rukovodstvo hrvatskoj emigraciji: da li suradnju ili prihvaćanje postojećeg sistema i ideologije, bez prava na oblikovanje svoje osobitosti u demokratskom socijalističkom društvu?

24. Hrvatska u odnosu na vanjsku politiku, u kakvoj formi i u kakvoj mjeri može nezavisno provoditi kontakte političkog i ekonomskog karaktera bez utjecaja cenzure od više instance (Centralne vlade)?

25. Što je sa deviznim sistemom, da li se netko drugi koristi hrvatskim novcem, što je sa Hrvatskom narodnom bankom?

26. Muslimanstvo je vjera a ne nacija. Što mislite o tome?

27. Što je s privatnom inicijativom u gospodarstvu Hrvatske?

28. Što se podrazumijeva pod pojmom unitarizma u jugoslavenskom političkom životu?

29. U emigraciji je primijećen proces liberalizacije u Hrvatskoj, ali na čemu je on zasnovan, tko će dati garanciju za njegovo sprovođenje i je li jednopartijski sistem garancija za to?

30. Zašto jugoslavenska vlada nije službeno protestirala protiv podizanja spomenika Draži Mihailoviću u glavnom gradu Australije Canberri?"

Lako je uočiti kako je u dva, tri pitanja, upućena članovima zastupništva Matice iseljenika Hrvatske, očita veza sa, već i godine 1971., zastarjelim orijentirima. Ali je, također, izvan prijepora i činjenica kako je središnja svrha većine postavljenih pitanja provjera kakvoće političkih

kog sustava u onodobnoj Hrvatskoj i drugoj Jugoslaviji, te kako ih generira nedvosmislena sumnja u sposobnosti poretka da oblikuje po Hrvatsku i Hrvate najpovoljniji budući društveni razvitak. Kao što je prije naznačeno, pronositelje takvih upita i zamisli u tuzemstvu poredak je podvrgavao raznolikim oblicima političkog i sudbenog/policijskog nasilja, te usporedno izlagao javnom etiketiranju i oduzimanju legitimacije vjerodostojna sudionika u društvenoj zbilji. Među njima je nacionalistička etiketa bila i više nego čestom. U inozemstvu, gdje su odseljenička pitanja i češća i okrutnija, poredak nema takvih ovlasti. Ali mu na raspolaganju stoje iste tehnike oduzetka legitimacije i postavljenim pitanjima i onima što pitaju. Pa se nacionalističkom crtom u osnovi dijele, po ukusu poretka, samo skupine onih koji i više nego glasno pitaju za njegovu kakvoću (i, dakako, sakrivene svinjarije) i skupine onih koji o tome javno – šute. Na toj se podlozi oblikuje jednostavna jednadžba. Odseljeni što javno kritički govore = nacionalisti; odseljeni što javno šute = "pošteni" radni ljudi.

Ponuđeni popis postavljenih pitanja posredno osnažuje razložnu pretpostavku kako su njihovi većinski autori ljudi što još nisu odustali od zamisli o povratku. Stoga im je i položaj matične zemlje i njezina budućnost na srcu izravnije nego li u onih što su već odustali od zamisli o povratku. To, za pravo, znači kako su po srijedi skupine interes kojih za Hrvatsku nije sužen na jednu vrst nostalgična zavičajna odnosa, gdje se velikodušno opraštaju, ili namjerno ne uzimlju u obzir, očita prijeporna obilježja političkog poretka i načina života u njoj. Naprotiv, vjerojatnije je kako te skupine, premda privremeno odseljene, žele aktivno sudjelovati u oblikovanju boljih životnih i upravljačkih prilika u domovini. Ali, iz pitanja je očito, i upravljanje i poboljšanje žele izvan totalitarnih/unitarnih praksa onodobnog poretka. Kratko rečeno, takve njihove težnje u predodžbi poretka su – neprijateljske. Pa dok su "neprijateljski" samoograničeni na javnu političku kritiku oni su – *nacionalisti*.

Ustaše, fašisti i ostali "isti". U prigodnim analizama djelovanja odseljeničkih skupina označenih spomenutim naslovima poredak obično razlikuje tri osnovna tipa. Prvi tip obuhvaća skupine "klasičnih" ustaša, gdje su središnja imena A. Pavelić i M. Luburić. Drugi tip određen je političkim pristupom B. Jelića. Treći tip naziva se kleroustaški, a, po ocjeni udbaških analitičara, svoje djelovanje oblikuje u međupodručju između prva dva tipa (Bošković, 1980., str. 80).

U prvom tipu središnja je organizacija Hrvatski oslobodilački pokret (HOP), utemeljen 1956., kao krovna po-

litička organizacija. Prvi čovjek organizacije je A. Pavelić. Cilj je pokreta borba protiv komunizma i uspostava (novoustaške) Nezavisne Države Hrvatske. Organizacija je, zbog naglašenog antikomunizma, bila službeno primljena i u Svjetsku antikomunističku ligu. U članstvu HOP-a je više manjih organizacija kao što su: Ujedinjeni kanadski Hrvati; Ujedinjeni Hrvati Njemačke; Ujedinjeni Hrvati Francuske; Hrvatska švedska zajednica; Društvo Hrvata u Velikoj Britaniji; Hrvatski domobran u Južnoj Americi i u SAD-u.

Druga, analogna, organizacija je Hrvatski narodni otpor (HNO). Organizaciju je 1955., *nakon razlaza s A. Pavelićem*, utemeljio V. M. Luburić, tijekom Drugog svjetskog rata među najbližim Pavelićevim suradnicima. No već primjena na ovu organizaciju skiciranu drugojugoslavensku razdiobu – vodi u nemale teškoće. Teškoće imaju korijen u činjenici da su se na popisu članova HNO-a našla imena brojnih hrvatskih odseljenika bez organske sveze s ustaškim pokretom. Po srijedi su najčešće mlađi ljudi pripravni politički se boriti za hrvatsku državnu samostalnost i demokratski ustroj te države neovisno o ustaškom programu. Slično je i s organizacijom Hrvatsko revolucionarno bratstvo (HRB), koju su 1961. godine utemeljili mlađi članovi HOP-a nezadovoljni radom i programom te organizacije. Ni njihovo programsko ishodište nije "ustaško", nego borba za samostalnu hrvatsku državu. Slično je i s brojnim drugim hrvatskim političkim organizacijama u odseljeništvu. (Vidjeti iscrpnije u: Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.)

S imenom B. Jelića svezan je osnutak Hrvatskog narodnog odbora (HNO). Primjena iste, "ustaške" etikete i na tu organizaciju i njezina utemeljitelja izazivlje još brojnije teškoće. Najprije, B. Jelić je u travnju 1941. uhićen i otpravljen u zatvor u Veliku Britaniju. Ondje je proboravio do kraja Drugog svjetskog rata. Drugačije rečeno, ne može ga se držati odgovornim za "ustašku" politiku i praksu NDH u razdoblju 1941. – 1945. godine. Isto tako, programski dokumenti organizacije kojoj je bio utemeljiteljem godine 1952. pokazuju kako joj je cilj *demokracija* kao model unutrašnjeg političkog ustroja te, dakako, hrvatska državna samostalnost. Tvorci programa obvezuju se, *oslanjajući se na Povelju Ujedinjenih naroda i Deklaraciju o pravima čovjeka,* jamčiti svim hrvatskim građanima jednaka prava, neovisno o vjeri, rasi ili narodnosti. Nadalje, u ujedinjenoj Europi, kao zajednici slobodnih i ravnopravnih nacionalnih država, vide najbolju osnovu za razvitak europskih naroda (Vukušić, 2001., Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.). Etiketirati i takvu političku skupinu

"ustaškom" etiketom implicira kako korijen primjene etikete nije u odgovoru na pitanje: je li dotična organizacija u strogom smislu riječi "ustaška" ili nije. Bit će da korijen njezine primjene leži, naprotiv, u tome što su odseljenici okupljeni u toj skupini, također, protiv druge Jugoslavije, *a za uspostavu samostalne hrvatske države s onu stranu totalitarizma*. Ključno mjerilo, dakle, po kojemu se "ustaška" etiketa primjenjuje na političke skupine u hrvatskom odseljeništvu nije izravnija ili manje izravna bliskost "klasičnih" ustaških odseljenika s pojedinim udrugama ili organizacijama, *nego kako one odgovaraju na disjunkciju: ili Jugoslavija ili samostalna hrvatska država*.

Uporaba toga mjerila nailazi na još očitije teškoće u pojašnjavanju organizacija i udruga što bi imale pripadati trećem tipu: *"klero-ustaškoj"* lepezi. Na raznoliku popisu kandidata ističu se imena nekolikih *političkih stranaka*. Među njima su važnije dvije. Prva je Hrvatska republikanska stranka (HRS), osnovana 1951. godine. U njezinim se programskim dokumentima izrijekom odbacuje kult vođe, svojstven ustaškom pokretu, a ustrajava na demokratskom i republikanskom korijenu nacionalno odgovorne politike. Druga je Hrvatska seljačka stranka (HSS); premda je, tvrdi se, V. Maček umirući ustvrdio: cijelog života bio sam Jugoslaven i takav ću umrijeti (...) njegov nasljednik na mjestu predsjednika, J. Krnjević, nedvosmisleno je drugu Jugoslaviju ocijenio državom u kojoj se hrvatski narod tlači i izrabljuje. Godine 1969., na konvenciji u Torontu, HSS se nedvosmisleno zauzeo i za uspostavu samostalne i demokratske republike Hrvatske. Na stranačkom su popisu i još neka "egzotična" imena stranaka s lijeve strane političkog spektra, kao što su inozemna akcija Saveza komunista Hrvatske i Socijalistička stranka Hrvatske (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.).

Posebno se prije skiciranoj shematizaciji opire organizacija pod nazivom Hrvatsko narodno vijeće, uspješno utemeljena 1974. u Torontu, nakon propala pokušaja u New Yorku 1962. godine. U Hrvatsko narodno vijeće, kao *opće zastupništvo hrvatskog političkog odseljeništva* (osim HOP-a i HSS-a), ušli su zastupnici sviju političkih organizacija i udruga, neovisni intelektualci, te prognani ili odbjegli "proljećari", među kojima je uloga B. Bušića nezaobilazna. Programski dokumenti Hrvatskog narodnog vijeća ističu na popisu glavnih ciljeva uspostavu samostalne hrvatske države, utemeljenu na demokratskom poretku, jednakosti državljana bez obzira na vjeru, rasu, narodnost itd. i suverenosti naroda. Unatoč kasnijoj unutrašnjoj neslozi između zastupnika i osoba pojedinih političkih struja te stalnom tlaku obavještajnih služba, navlastito drugojugoslavenske,

prisutnost Hrvatskog narodnog vijeća u hrvatskom odseljeništvu osnažila je uvid kako je političko djelovanje odseljenih Hrvata nužno povezivati zajedničkim ciljevima i koordiniranim postupcima, uzimljući u obzir i, poretkom potisnute, političke tendencije i osobe u Hrvatskoj. (Iscrpnije o tomu: Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.)

Na srodnu je tragu i Hrvatski državotvorni pokret, HDP, utemeljen u New Yorku 1981. godine. Osim za uspostavu samostalne i suverene hrvatske države Pokret u programskim načelima, između ostalog, ističe zahtjev za odricanjem SKH od političkog monopola, zahtjev za amnestijom sviju političkih zatvorenika u Hrvatskoj, povratak ekonomskih i političkih prognanika i odseljenih, nacionalnu pomirbu (inače, posebno naglašenu u radovima B. Bušića), neutralnost… (Vukušić, 2001.).

Racionalna analiza treba, dakako, računati s načelnom mogućnošću kako je drugojugoslavenski poredak opravdano bio zainteresiran iz, i više nego brojne, populacije odbjeglih u zaključnim godinama Drugog svjetskog rata i u prvim godinama poraća izlučiti ljude za zbilja odgovorne za ratne zločine počinjene na hrvatskom teritoriju. Zahtjevi u odnosu spram odseljeništva s takvim korijenom teško da se mogu dovesti u "političku" sumnju. No, vidljivo je, drugojugoslavenski poredak tako ne postupa. Potaknut strukturnim sklopom poredak *ne razvija nikakvu sustavnu politiku* u odnosu na razliku: ratni zločinci/politička oporba. (Jedan od poticaja zacijelo leži i u predvidljivoj mogućnosti da bi se morao suočiti s masovnim zločinstvima što su ih počinili pripadnici partizanskih postrojba tijekom rata i u prvim poratnim godinama.) Na drugoj strani, *razvija upravo sustavnu politiku izjednačivanja političkih zahtjeva za samostalnom hrvatskom državom s "klasičnim" ustaškim pokušajem i njegovom praksom*. Time se sam zahtjev, *po korijenu osloboditeljski i demokratski*, prekriva i krivotvori – fašističkim pridjevom (budući da su ustaške vlasti, poznato je, presudno ovisile o talijanskom fašizmu). Na toj podlozi drugojugoslavenski poredak u inozemnoj javnosti može, a to i čini, bez većih teškoća ugroziti svaku potporu političkoj borbi hrvatskog odseljeništva za samostalnu hrvatsku državu, jer je ta borba, po skiciranu semantičkom kratkom spoju, *sama po sebi, s obzirom na zahtjev* – desni politički ekstrem. Činjenica da brojne zemlje, gdje hrvatski odseljenici osnivaju svoje političke organizacije *zakonski dopuštaju* njihov osnutak i registraciju, posredno govori da te organizacije nisu bez tamošnje demokratske legitimacije, jer bi inače bile zabranjene. Ali sama ta činjenica, prekrivena "ustaškom" etiketom drugojugoslavenskog poretka, nije dostatna za pretvorbu u poopćiv argument. Pa ostaje na određeni način zanemarena.

Premda drugojugoslavenski poredak takvu mogućnost niječe, glavna implikacija skicirane konstrukcijske osnove političkih likova hrvatskog odseljeništva izravno vodi sam poredak prema posebnoj teškoći. Ona se, najkraće rečeno, očituje u poretkom potaknutoj praksi poopćavanja sviju onih koji su odani ideji o samostalnoj hrvatskoj državi u – *urođeni* fašistički tip. Očitovanje privrženosti uspostavi samostalne hrvatske države u drugojugoslavenskom razdoblju, u tuzemstvu, dakako, već s obzirom na totalitarne mehanizme poretka (ne računa li se razdoblje Hrvatskog proljeća 1970. – 1971.), nije ni izravno ni masovno. Razlog je, ponajprije, strah. Ali zato, *vremenski kontinuirano, a prostorno i socijalno diskontinuirano*, izbijaju događaji i akteri kojih je polazni cilj istaknuti upravo privrženost zamisli o slobodnoj hrvatskoj državi. Na toj podlozi nastalo je, po slobodnoj procjeni J. Jurčevića, približno 30.000 zabilježenih sudskih/političkih procesa, što ih je drugojugoslavenski poredak bio otvorio protiv hrvatskih državljana u Hrvatskoj, u razdoblju 1945. – 1990. Prosječno to iznosi približno *700 političkih procesa godišnje*, ili nešto manje od dva na dan. Iz posve "civilne" perspektive iznesene procjene mogu izgledati nedvojbeno pretjerano. No, podsjećamo, poredak sebe legitimira kao borca u stalnom ratu protiv kontrarevolucije. Već je i iz prije spomenuta teksta A. Trumbića vidljivo kako su izgledi da se u opasnoj ulozi neprijatelja revolucije i poretka nađu Hrvati nadprosječno veći usporede li se s izgledima drugih naroda u Jugoslaviji. Hrvatima, po tomu, jedino osamdesetih godina konkuriraju Albanci s Kosova. Po podatcima na koje upućuje Z. Radelić (2006., str. 365.), u Hrvatskoj je godine 1966., u "evidenciji" UDBE bilo ni manje ni više nego 1.300.000 osoba ili 67% osoba u aktivnoj radnoj dobi po popisu stanovništva iz godine 1961. Albanci s Kosova veličinom postotka uvjerljivo zaostaju: postotak iznosi 36%. Na drugoj strani, u Srbiji (bez Kosova) u "evidenciji" je "skromnih" 8%.

Dubinska analiza spomenutih slučajeva nije na raspolaganju. No razložno je pretpostaviti kako je isticanje privrženosti zamisli o samostalnoj hrvatskoj državi u totalitarnu okviru bar dvostruko kodirano. Na prvoj razini je, dakako, otpor aktivnu brisanju same države, točnije pretvaranju njezinih sastavnica u ukrasne dodatke totalitarne scenografije jedinstvene drugojugoslavenske države. Ali, na drugoj razini, razložno je pretpostaviti otpor "ekonomiji" poretka da se svaki Hrvat, kao *potencijalni* privrženik ideje o samostalnoj hrvatskoj državi i simbolično i *praktično* klasificira u javnosti – fašistom ili fašističkim srodnikom. Da ta hipoteza nije bez temelja, pokazuju ko-

munističke i velikosrpske reakcije na rezultate hrvatskog referenduma godine 1991., gdje se glasovalo o državnoj samostalnosti. I više nego uvjerljiva hrvatska većina, sa 94% glasova za državnu samostalnost, nije bila baš nikakvom smetnjom oprečnim, poslije agresorskim, srpskim glasnogovornicima da i odluku i demokratsku proceduru referenduma, *a i hrvatsku državnu samostalnost kao takvu*, otpišu kao – obnovu fašizma.

Takva ustrajnost ne crpi snagu samo iz ograničene interesne konfiguracije. Interesne igre, poznato je, nužno obuhvaćaju i "elastičnost" pri uporabi etiketa i klasifikacijskih shema s pomoću kojih se sudionici igre/igara međusobno identificiraju. Ali crpi iz strukturno stabilnih učinaka političke i sociokulturne stigmatizacije, gdje se sadržaji tih učinaka sustavnim ponavljanjem prometu u naslage invarijantne strukture društvenog sudionika. (Njegov je identitet samo "otisak" strukture.) Drugačije rečeno, na pragu smo identitetskih konstrukcija što se teško razlikuju od klasična – *rasizma*. Ustvrditi kako se drugojugoslavenski poredak služi rasističkim tehnikama identifikacije politički različitih skupina, (a, svakako treba reći, i oprečnih, jer je temelj poretka totalitaran), izgleda na oko malo vjerojatno. Manifestna razina odnosa poretka spram politički različitih skupina, po pravilu, omeđena je poglavito atlasom *subverzivnih* likova što, po svojim konstrukcijskim obilježjima, ugrožavaju pobjedonosnu komunističku utopiju. Pa se njihova subverzivnost naznačuje širom lepezom pridjeva s pomoću kojih se sugerira – neuklonjiv *etički manjak*, ne i rasni. (Na individualnoj razini on se, ipak, "velikodušnošću" poretka može ukloniti: fizički zatvorom a duhovno preodgojem.)

Privrženost Hrvata samostalnoj hrvatskoj državi poredak, međutim, ne reflektira na taj način. Hrvati su već "rasnim" korijenom drugačiji; status drugačijih politički se argumentira *većom vjerojatnoćom* da će, s obzirom na taj korijen, u njima zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi postati aktivna. Drugačije rečeno, poredak ili klasificira s pomoću jedne vrsti identitetske "konstante", bliske klasičnu rasizmu, kao: *po rođenju sumnjive*. Zato i moraju biti pod stalnim nadzorom poretka, pa i onda kada ne odaju nikakve znakove sumnje u drugojugoslavenski poredak. Ta vrst ogoljela shematizma u odnosima spram skupina u hrvatskom odseljeništvu rabi se i jasnije i izravnije. No, na drugoj strani, izazivlje i dubinsku nelagodu u različitim "džepovima" javnosti, i tuzemne i inozemne. Već prvih osamdesetih godina taj je odnos i predmetom brojnih, polujavnih dakako, viceva. (Ali su kazne, u slučaju kada se ispričaju javno, stabilno okrutne.)

Podsjetimo na jedan posve tipičan. U siječnju 1972. godine zrakoplov DC 9 jugoslavenske tvrtke JAT, srušio se na području ondašnje Čehoslovačke, iznad naselja Srpske Kamenice. Jugoslavenske vlasti posumnjale su u hrvatske političke odseljenike kao organizatore. Ta je paranoja naknadno "nagrađena" vicom kako se zrakoplov srušio – *jer su ustaše podmetnule brdo.* (Inače, devedesetih godina, po slomu komunističkog poretka u Čehoslovačkoj, dva su njemačka novinara ustvrdila kako je spomenuti zrakoplov srušila protuzračna obrana čehoslovačke vojske jer je bio ušao u zabranjeni zračni hodnik gdje su vježbale jedinice Varšavskog pakta.)

Terorist. Po nacrtu međunarodnog kodeksa zločina protiv mira i sigurnosti sačinjena 1954., terorizam je međunarodnim zločinom. Godine 1972. UN je donio Rezoluciju o međunarodnom terorizmu. Njome obvezuju sve zemlje članice otkrivati i goniti teroriste. Drugojugoslavenska je vlast godine 1973. u kazneno zakonodavstvo uvela i kazneno djelo terorizma. Po članku 125. Krivičnog zakona SFRJ iz godine 1976., to se djelo definira na ovaj način: "Tko iz neprijateljskih pobuda prema SFRJ izazove eksploziju, požar ili poduzme drugu općeopasnu radnju ili akt nasilja kojima se može stvoriti osjećaj osobne nesigurnosti kod građana ili grupe građana, kaznit će se zatvorom najmanje pet godina." Pak, u članku 139., za slučajeve teškog nasilja ili većeg razaranja koji bi ugrozili sigurnost, ekonomsku ili vojnu snagu zemlje, predviđene su kazne zatvorom najmanje 10 godina ili smrtna kazna.

Označiti, dakle, nekoga u javnosti teroristom impliciralo je i jasnu namjeru da ga se primjereno kazni. Dok su se prije spominjane etikete prometale u kaznena sredstva na temelju specifične totalitarne osmoze političke moći i sudbene vlasti, gdje je čin političke protimbe bio nedvojbeno kažnjiv, ali je sama težina "zločina" ovisila o interpretaciji njegove političke podloge (kao i o "pripravnosti na suradnju" okrivljenog), teroristička etiketa sugerira kako se s takvom "relativizacijom" počinjena zločina ne može računati. Kako i prije spomenuti članci drugojugoslavenskog kaznenog zakona navješćuju, po srijedi su učinci izvan političke zbilje u užem smislu, dakle, ugroza života, dobara, državne ekonomske ili vojne snage, i srodni. Budući da, načelno promatrano, opseg mogućih žrtava terorističkog čina uvjerljivo nadmašuje njegove polazne intencije, teroristička etiketa, za razliku od prije spomenutih, političkih u užem smislu, jedva je ili nikako prihvatljiva ne samo u političkom sektoru, nego i u "civilnim" skupinama, daleko od političke javnosti. Time se težina terorističke etikete ekstremno povećava.

Ipak, ta "pravocrtnost" drugojugoslavenskog poretka u odnosu spram hrvatskih odseljeničkih terorista nije na jednak način poduprta u zemljama ondašnje Zapadne Europe. Godine 1976. Vijeće Europe prihvatilo je posebnu konvenciju o terorizmu. U dokumentu su, dakako, zapisani svi važniji načini kažnjavanja terorizma. Ali je ustvrđeno kako države članice (Europske zajednice) *neće izručivati* optuženike za terorističke čine državi protiv koje je teroristički čin uperen, ako postoji opravdana sumnja da se iza zahtjeva za izručenje krije mogućnost kažnjavanja ili progona počinitelja iz *rasnih, vjerskih, nacionalnih ili političkih razloga*. Tom se formulacijom, u osnovi, navješćuje kako se u ondašnjim zemljama pod komunističkom vlašću brojni politički oporbenjaci, priručnim hokus-pokusima tajnih službi, "pretvaraju" u teroriste, čime im se oduzimlje najvažnije: *civilna i demokratska* politička legitimacija. U tom se pogledu ni politički poredak u drugojugoslavenskoj državi ne razlikuje od drugih s totalitarnim korijenom. Na posve paradoksalan način takvu je poretku teroristička praksa političkih protivnika – dobrodošla, jer izravno olakšava "preinaku" javnog lika političkog oporbenjaka u – naoružanog nasilnika. Pri tomu, korijen njegove pobune: potreba za političkom pravdom i otporom spram nasilja i terora *što ga organizira sama državna komunistička vlast*, ostaje izvan kruga javne pozornosti. Kao što je poznato, hrvatski odseljenici, što su se prigodice našli pod optužbom drugojugoslavenske vlasti za terorizam, odgovaraju kako su oni samo *borci – za nacionalnu slobodu i demokratski ustroj vlasti*. Pa su teroristički oblici političkog djelovanja, što ih povremeno primjenjuju, samo oblicima *aktivne obrane* od trajna terorističkog tlaka drugojugoslavenske vlasti. Može se o takvu obrazloženju misliti kao o priručnu alibiju. Ali je činjenica da su se sve hrvatske odseljeničke organizacije, na račun kojih se upisuje i teroristično djelovanje, devedesetih godina – *samoukinule* jer je ostvaren njihov glavni cilj: samostalna hrvatska država demokratski ustrojena.

Koliko je empirijski vidljivo, polazna uporaba terorističke etikete u odnosima drugojugoslavenske vlasti s hrvatskim političkim odseljeništvom *nije* izvedena iz djelovanja posebnih, terorističkih, organizacija hrvatskog odseljeništva. Već spominjani M. Bošković (1980., str. 87) tvrdi kako "Terorističke organizacije ustaške emigracije nisu neke posebne grupacije (…) kako najčešće žele da se predstave, već su to po pravilu strukture koje u pojedinim emigrantskim organizacijama zastupaju ekstremistička gledišta antijugoslovenskog delovanja ili određeni delovi organizacije koji sprovode posebne zadatke na planu ne-

prijateljske aktivnosti prema zemlji. (…) One predstavljaju poluvojne, ali ipak integralne, delove masovnih emigrantskih organizacija kojima je namenjena određena uloga. U tom smislu one su samo 'druga strana iste medalje'". Drugačije rečeno, političke su organizacije hrvatskih odseljenika, budući da su, po prije opisanim etiketama, klasificirane u desne ekstreme, strukturno promatrano, *već i terorističke*. Time, posredno, poredak poručuje da će na sve njihove članove, povrate li se u zavičaj, biti primijenjen i protuteroristički zakon. Poručuje, također, kako je s njima, neovisno o tomu što praktično čine, i gdje žive, *drugojugoslavenska država već u specifičnu protuterorističkom ratu*. Budući da su političko djelovanje i teroristička praksa samo dvije strane iste medalje, metode protuterorističkog rata što ih primjenjuje drugojugoslavenska vlast spram hrvatskog političkog odseljeništva koriste se, osim protiv samih eventualnih izvršitelja terorističkih čina, još i protiv svih drugih odseljenih, koliko su politički zauzeti radom na hrvatskom državnom osamostaljenju. Na toj podlozi, po ocjeni B. Vukušića (2001., str. 202), u razdoblju od 1946. – 1990. godine drugojugoslavenske tajne službe vode kontinuiran *rat* protiv hrvatskog političkog odseljeništva. Bilanca rata je ova: 67 odseljenih službe su ubile; 4 su nestala; 29 su preživjeli pokušaje ubojstva; 4 su oteta; 5 su se uspjela spasiti od otmice (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005., str. 422).

Nije nekorisno preglednosti radi, a i kao poticaj na buduća istraživanja, na ovom mjestu ponuditi prigodnu tipologiju osnovnih terorističkih postupaka što ih u promatranom razdoblju rabi hrvatsko političko odseljeništvo.

U odseljeničkom *inozemstvu* moguće je razlikovati tri osnovna tipa.

Prvi tip, zacijelo medijima i najzanimljiviji, svodi se na *otmice zrakoplova*. Koliko je poznato, hrvatski odseljenici organizirali su dvije, obje godine 1972. Najprije su tri člana Hrvatskog narodnog otpora, R. Prskalo, T. Rebrina i N. Lisac, oteli zrakoplov u švedskom gradu Göteborgu. Cilj otmice bio je puštanje na slobodu skupine hrvatskih prosvjednika što je bila ušla u drugojugoslavensko veleposlanstvo u Stockholmu, 1971. godine, planirajući zarobiti veleposlanika i razmijeniti ga za drugdje zatočene Hrvate. Tada je smrtno stradao drugojugoslavenski veleposlanik, ujedno viši časnik drugojugoslavenske UDBE (V. Rolović). Švedske su vlasti, poznato je, pristale osloboditi zatočene, a oni su se potom predali španjolskim vlastima; ondje su osuđeni na višegodišnje kazne, ali su im poslije kazne smanjene i pušteni su na slobodu.

Iste godine, također u rujnu, Z. i J. Bušić, P. Matanić, F. Pešut i S. Vlašić oteli su u SAD-u zrakoplov na

letu od Buffala do New Yorka. Nakon prisilna spuštanja u Pariz otmičari su se predali zahtijevajući da se u medijima objavi, na engleskom i francuskom, njihov letak "Poziv na dostojanstvo i slobodu". Na sudu u New Yorku petorka je osuđena na dugogodišnje, a u slučaju Z. Bušića, i na drakonsku kaznu. U "švedskoj" otmici, vidi se, cilj otmičara nije posebna financijska dobit ili "klasna" osveta, kao u množini primjera tada čestog terorizma "slijeva". Po srijedi je pothvat cilj kojega je pomoći prijateljima stradalima u obračunu s drugojugoslavenskom UDBOM. U "američkoj" otmici, pak, Z. Bušić i prijatelji žele medijski uvjerljivo i učinkovito obavijestiti svjetsku javnost o totalitarnom nasilju što ga drugojugoslavenska vlast organizira i primjenjuje na Hrvate, i u inozemstvu i u tuzemstvu.

Drugi tip svodi se na prigodne incidente u *različitim zastupništvima drugojugoslavenske države* u državama s brojnim hrvatskim odseljeništvom: Australiji, Njemačkoj, Švedskoj, Francuskoj, Sjedinjenim Američkim Državama, i drugdje. U poretkom nadziranoj domaćoj javnosti takvi se događaji predočuju kao napadi iz mržnje ili potaknuti drugim, *zločinačkim*, poticajima. Ali temeljitije analize pokazuju kako su takvim "napadima" prethodile različite "akcije" udbaških operativaca, okrinkanih inače formalnim diplomatskim statusima i ovlastima na temelju kojih je očito kako su takve drugojugoslavenske ustanove služile i za operativne stožere u ratu drugojugoslavenskog poretka protiv hrvatskog odseljeništva. Među prvim takvim primjerima napad je na drugojugoslavenski trgovinski ured u Mehlemu (Bad Godesberg), blizu Bonna, godine 1961. Prijed tim uredom skupina je hrvatskih odseljenika odlučila prosvjedovati na državni drugojugoslavenski blagdan, 29. studenoga. Zaposlenik u službi osiguranja, inače operativac UDBE (J. Popović), zapucao je na prosvjednike, i u nastalom sukobu smrtno stradao. U javnosti je dobro poznat i već spomenuti primjer iz Švedske, godine 1971. Te je godine nekoliko hrvatskih odseljenika ušlo u drugojugoslavensko veleposlanstvo ciljajući zarobiti veleposlanika i razmijeniti ga za nekoliko hrvatskih političkih zatvorenika u drugojugoslavenskim zatvorima. Veleposlanik (V. Rolović), inače časnik UDBE, posegnuo je za oružjem i u sukobu smrtno stradao. Potom su se napadači na veleposlanstvo predali švedskim vlastima. Baš radi njihova oslobođenja, prije spomenuta skupina (R. Prskalo, T. Rebrina, N. Lisac) odlučila je oteti zrakoplov. Poznatiji je i primjer zauzimanja ureda njemačkog veleposlanstva u Chicagu, u SAD-u godine 1978. Tom su prilikom napadači zahtije-

vali neka njemačke vlasti odustanu od izručivanja zatočenih hrvatskih odseljenika drugojugoslavenskim vlastima. Pregovori su okončani odustankom njemačkih vlasti od izručenja.

I u primjerima podvedenim pod drugi tip vidljivo je kako se teroristički pothvati hrvatskih odseljenika oblikuju u, javnosti manje očitom, *ratnom* kontekstu, što ga organizira drugojugoslavenska vlast protiv hrvatskog odseljeništva zainteresiranog za obnovu i uspostavu samostalne hrvatske države. Kako je naznačeno, u toj ratnoj praksi drugojugoslavenska je veleposlanstva poredak rabio i kao operativne stožere za udare na određenim područjima. Formalno promatrano, napadi na njih označeni su napadima na diplomatičke ustanove. Ali, činjenično promatrano, napadi su, uglavnom, *obrambene radnje* od raznolikih ratnih "operacija" poretka vođenih iz takvih ustanova.

Treći tip obuhvaća raznolike *atentate na i ubojstva brojnih hrvatskih političkih odseljenika*. Drugojugoslavenskoj javnosti poredak takve slučajeve predočuje kao dokaze moralno prijepornih, nerijetko i posve *kriminalnih* odnosa u hrvatskom odseljeništvu. Na popisu češće spominjanih su ubojstvo V. M. Luburića, 1969. godine; višestruki pokušaji ubojstva B. Jelića; te, napose, ubojstvo B. Bušića 1978. godine. Iscrpnije analize, međutim, pokazuju da su takvi pothvati nastali u organizaciji drugojugoslavenskih tajnih služba. One, dakako, umješno koriste i pojedine pripadnike odseljeničkih udruga ili organizacija za svoje ciljeve, oblikujući u javnosti dojam kako su po srijedi tek "unutrašnji" obračuni i sukobi moralno i politički prijepornih skupina. Stoga i nije neobično, ima li se u vidu ustrajnost totalitarnih sklopova i mreža u hrvatskom društvu i nakon 1991. godine, da su u brojnim slučajevima "udbaški" ubojice ostali nepoznati. (I hrvatsko se sudstvo godine 2000., na suđenju V. Sindičiću, kao glavnom osumnjičeniku za ubojstvo B. Bušića, zadovoljilo formulacijom kako je Bušićev ubojica – nepoznat.)

U hrvatskom *tuzemstvu* razlikovati je dva osnovna tipa izravnije svezana s uporabom terorističkih metoda.

Prvi tip svodi se na ulazak omanjih naoružanih skupina iz hrvatskog odseljeništva na teritorij Hrvatske ili Bosne i Hercegovine radi borbe protiv drugojugoslavenskog poretka. Od godine 1946. dalje, pače, može se govoriti o svojevrsnoj tradiciji oružanog otpora poretku (vidjeti: Radelić, 2011.). Zacijelo je među najpoznatijima s takva popisa pokušaj označen imenom Feniks 72 ili Bugojanska akcija, godine 1972. Po srijedi je pokušaj 19 hrvatskih

odseljenika, članova Hrvatskog revolucionarnog bratstva, pod vodstvom braće Andrić, da godine 1972. organiziraju oružani otpor poretku. Većina je poginula u sukobu s postrojbama Jugoslavenske narodne armije i milicije. Četvoricu zarobljenih Vojni sud u Sarajevu osudio je, potom, na tajnom suđenju na smrt. Trojica osuđenih su pogubljeni a jedan (L. Pavlović) upućen na dvadesetgodišnju robiju, od koje je odslužio 18 godina. Po izlasku iz zatvora L. Pavlović se pridružio hrvatskim dragovoljcima, i u rujnu 1991., poginuo. Zabilježeni su i manje dojmljivi primjeri, kao što je dolazak manje skupine na Velebit, 1972. i 1974., kada su u sukobima s milicijom njezini članovi ubijeni. Uočiti je, brojnošću i kakvoćom organizacije te skupine nisu bile sposobne ozbiljno ugroziti poredak. No njihova prisutnost nepovratno nagriza legitimaciju poretka koju poredak oblikuje osloncem na stav kako je on prvi i jedini u Jugoslaviji i Hrvatskoj "riješio nacionalno pitanje".

Drugi tip obuhvaća slučajeve "diverzija" kako ih je etiketirao poredak, gdje se rabe eksplozivi različite vrsti u javnim ustanovama ili na mjestima gdje se skupljaju veće skupine ljudi. Među poznatijima je "slučaj" podmetnute "eksplozivne naprave" na beogradskom željezničkom kolodvoru i u jednom kinu, 1967. godine. Međutim, u više je navrata već i novinarska analiza ukazala kako je veza između takvih slučajeva i odseljeničkih organizacija dvojbena. Vjerojatnijima su se pokazale hipoteze kako su po srijedi promidžbene operacije drugojugoslavenskih službа sa zadaćama u ratu protiv hrvatskog odseljeništva. U te zadaće spada i obveza pokazati/dokazati kako se hrvatsko odseljeništvo ne susteže ni od terorističkih metoda.

Zaključno rečeno, oporbena praksa hrvatskog odseljeništva koja rabi i terorističke metode *prilično je skromna*. Za takvim metodama posežu omanje skupine, uglavnom u slučajevima kada u ratu drugojugoslavenskog poretka protiv hrvatskog odseljeništva *ne raspolažu nikakvim mogućnostima obrane*, ni svoga političkog identiteta, a, bogme, nerijetko, ni svojih života. Po srijedi su, dakle, po svrsi i domašajima *obrambene radnje*. U glavnom tijeku hrvatsko odseljeništvo rabi političke metode protimbe poretku, dugoročno se programski naslanjajući na antitotalitarna uporišta. Već i činjenica da odseljeničke organizacije uživaju legalni status u državama doselidbe posredno na tu činjenicu ukazuje. Stoga, uporaba terorističkih etiketa u ratu drugojugoslavenskog poretka protiv hrvatskog odseljeništva *točnije zrcali totalitarna ishodišta samog poretka* (koje bi poredak u međunarodnim odnosima rado "zaklonio"), nego što ukazuje na čvršće i izgrađenije terorističke tradicije i mreže u hrvatskom odseljeništvu. No,

izvan je prijepora kako je ustrajavanje poretka na takvim etiketama hrvatskog odseljeništva osnažilo i produbilo u hrvatskom društvu strah i nepovjerenje, napose nakon neostaljinističkog udara iz godine 1972. Povećali su se strah i nepovjerenje u poredak; ali izvan dohvata tih silnica nije ostalo ni hrvatsko odseljeništvo, napose dio izravno politički zainteresiran za hrvatsku državnu samostalnost. (Iscrpnije o političkim organizacijama u hrvatskom odseljeništvu vidjeti u: Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.)

Sociokulturni likovi odseljenih

Koliko je vidljivo, na temelju ne posve sustavna pregleda raspoložive građe, moguće je razlikovati *četiri* osnovna sociokulturna tipa s pomoću kojih hrvatsko društvo razvrstava i identificira hrvatske odseljenike.

Uspješnik. Niječno promatran, taj se lik, po svoj prilici, *ne proteže* na gospodarsku skupinu uspješnih hrvatskih odseljenika. Netočno je ustvrditi kako se u onodobnoj hrvatskoj javnosti u promatranom razdoblju ne ističu i ljudi uspješni u gospodarskim poslovima. Ali je uočiti kako su takvi primjeri raspoređeni bliže rubovima onoga što se zove poljem javnog komuniciranja, dakle, u poretkom nadziranom javnom priopćavanju. Razložno je pretpostaviti kako suzdržanost javnog priopćavanja u tom pogledu vuče glavni korijen iz ideologijskog predloška što ga rabi drugojugoslavenska komunistička vlast. Po tom predlošku, gospodarski uspješnici u odseljeništvu ne razlikuju se od uspješnih – kapitalista. Njihovim isticanjem javnosti bi se posredno otposlala "poruka" kako je jedan od boljih raspoloživih načina da radnici ostvare bolji život u tuzemstvu – postati kapitalistom u inozemstvu. Nije teško uočiti i nehotični cinizam te poruke, čitljiv, zacijelo, i manje ideologijski suptilnim komunističkim činovnicima. Budući da je kulturna osnova i hrvatskog i drugojugoslavenskog poretka opsesivno zauzeta *utopijskom monumentalnošću* vlastita projekta društvene preobrazbe, poredak je posebno osjetljiv na mogućnost – da ispadne smiješan. A isticanje uspješnih inozemnih kapitalista kao poželjne *radničke* perspektive tuzemnih "samoupravljača" na granici je prigodna vica. Zacijelo je i zbog toga isticanje gospodarskih uspješnika među odseljenim Hrvatima pomaknuto bliže oblikovanju javnog lika "naš čovjek u svijetu", o kojemu je već bilo govora.

Uspješnici se, dakle, traže na područjima gdje je lakše izbjeći neugodne, da ne velimo i negativne, primisli u onih kojima se lik uspješnika predočuje i nudi. Možda i nije

paradoksalno što ih poredak prvotno traži i nalazi u sferi "visoke" kulture i znanosti. Na vrhu popisa su, poznato je, imena kao što su N. Tesla, Z. Baloković ili Z. Kunc. Životopis N. Tesle, barem onaj "službeni", poretku izgleda bez pogreške. (Navodnom) izjavom kako se jednako ponosi srpskim rodom i hrvatskom domovinom N. Tesla je prometnut u idealnotipičnog stanovnika Socijalističke Republike Hrvatske. Njegove epohalne znanstvene zasluge i planetarni ugled čine se toliko "našima" da poredak jedva zamjećuje kako je umro 1943. godine i kako s vrsnoćom hrvatske odselidbe u socijalističkom razdoblju baš i nije izravno svezan. Ali, s druge strane, baš zbog toga što isticanje Tesline izvrsnosti, budući da je veliki znanstvenik umro prije uspona drugojugoslavenskih komunista na vlast, ne implicira osobite praktične obveze poretka spram njegove osobe, njegov lik iz perspektive poretka izgleda i više nego idealnim za označiti horizont izvrsnosti i uspješnosti kojemu trebaju težiti svi poretku privrženi odseljenici. U nešto skromnijem pakiranju poredak se na srodan način služi i primjerom uspješne glazbene karijere Z. Balokovića. Doduše, u životopisu vrhunskog hrvatskog violinista nema sastavnica koje ga kvalificiraju za idealna stanovnika tuzemne socijalističke republike. Ali je njegovo viševrsno zalaganje u SAD-u za antifašistički pokret tijekom rata, za boljitak hrvatskih odseljenika, a napose glazbeno darovite hrvatske djece, posve sukladno općenitim utopijskim fantazmima poretka. Slično je i s likom svjetske operne dive Z. Kunc, nobelovca V. Preloga i još nekolikih hrvatskih uglednika pretežno iz znanosti i kulture.

Premda skicirani predložak odabira upućuje na prisutnost stanovite, makar i rezidualne, "podobnosti" odabranika za ulogu odseljeničkog uglednika poretka u socijalističkom tuzemstvu, nije bez temelja hipoteza kako je poretku, prilikom odabira, važna i dodatna okolnost. Ona se svodi na – tehničku kakvoću sektora u kojem je pojedinac postigao izvrsnost. Koliko je taj sektor udaljeniji od klasičnih kulturnih područja s vidljivijim sjecištima ideologijskih silnica (kakva su, primjerice, književnost, humanističke znanosti, klasna dinamika gospodarstva i srodni), *toliko je veća vjerojatnoća* da će poredak prihvatiti ili odabrati uspješnika s takva sektora. Pače, ima primjera gdje i nije netočno ustvrditi kako je na djelu stanovita "velikodušnost" poretka. Primjerice, godine 1968., poredak je primjereno prihvatio uglednog hrvatskog *slikara* J. Kljakovića, koji je od 1942. živio u odseljeništvu i za kojega se baš i ne može reći kako mu je socijalistički poredak bio blizak srcu (za razliku od jugoslavenskog). Ali ista praksa

na književnom polju nailazi na ozbiljne teškoće. Primjerice, kada je V. Pavletić početkom sedamdesetih u svoju antologiju hrvatskog pjesništva uvrstio i veliko hrvatsko pjesničko ime, V. Vidu, tada u odseljeništvu u Argentini, izazvao je brojne "javne" sumnje u kakvoću te odluke. Zacijelo je ista okolnost utjecala i na "uporabu" lika I. Meštrovića. Premda su njegova djela u onodobnoj hrvatskoj javnosti dobro prihvaćena, njegova strast i sklonost *pisanu tekstu* stavlja ga na položaj rizična lika. (Pa i ne iznenađuje što su njegovi memoarski zapisi, objavljeni 1969. godine u Hrvatskoj bili "prilagođeni", jasnije: cenzurirani.)

Točnosti radi treba upozoriti kako skicirano pravilo nije linearno primjenjivo. Primjerice, lako je izlučiti osobe što su mogle bez većih teškoća zauzeti poretku važne uloge odseljeničkih uspješnika u tuzemstvu, ali nisu. V. Kristl, primjerice, važno ime u hrvatskoj avangardnoj likovnoj tradiciji, ostao je rubnim samotnjakom. Poredak nije pokazao interes ni za tada zapadnonjemačkog filmskog režisera W. Herzoga, što je volio svomu imenu dodavati i prezime majke: Stipetić. Itd. Koji i kakvi predlošci poticaja i mjerila poretka još djeluju u tim primjerima, za nas današnje je – zagonetno. Drugačije rečeno, tek bi se sustavnim istraživanjem mogle pouzdanije rasvijetliti prakse poretka s pomoću kojih se odabiru i učvršćuju likovi odseljeničkih uspješnika u tuzemnoj hrvatskoj javnosti.

Dodati je kako u promatranom razdoblju, zacijelo po prvi put, na popis uspješnika poredak prihvaća i uspješne – športaše. Primjeri prvih poratnih (odseljenih) hrvatskih internacionalaca u nogometu, kakvi su bili B. Vukas, Z. Čajkovski, B. Zebec, rukometni trener V. Štencl i drugi, postupno su se prometnuli u valjane primjere odseljeničke izvrsnosti što ravnopravno konkuriraju uspješnicima na drugim, "klasičnim" područjima kulture, znanosti ili tehnike.

Pustolov. Taj se sociokulturni lik spominje u raspravama tijekom cijelog promatranog razdoblja. Spominju ga i ljudi iz političkih institucija i znanstveni analitičari. Koliko je vidljivo, pustolovi se novače posebno potaknuti s četiri vrste poticaja. Prva skupina poticaja ima korijen u politici "zatvorena društva" što je komunistička vlast primjenjuje prvih poratnih godina. Mnogi, napose mlađi, ljudi, suočeni s "barbarizacijom" društvene zbilje u okviru takva, "zatvorena društva", odlučuju otići orijentirani željom za promjenom a ne i posebno uobličenom "vizijom" boljeg života. Druga skupina poticaja nadolazi iz otpora raznolikim redukcijama svakodnevna života, odvojenima od izgleda na njihovo okončavanje. Drugačije rečeno, *ma-*

njak razlika s pomoću kojih se oblikuju unutrašnji sadržaji svakodnevna života kao da aktualiziraju davni usklik A. G. Matoša: o ta uska varoš, o ti uski ljudi... Treća skupina poticaja samo je prividno skupina poticaja na pustolovinu. Po srijedi je odselidba profesionalaca s višom ili visokom naobrazbom, koji se, u usporedbi s većinskim uvjetima života, i ne mogu požaliti na teškoće. Izvana promatrano, oni *nemaju* valjanih razloga za odselidbu, računaju li se samo gospodarski ili politički. No podsjetiti je kako mnogi s tim obilježjima zasnovano procjenjuju kako im poredak ne jamči onu životnu perspektivu potrebnu za autonomno oblikovati životni stil bolje stojećeg *srednjeg sloja*. Za njih je, s toga stajališta, važnije odseliti u države i sustave gdje *sam sustav podupire* takve zamisli i aspiracije. Iz perspektive socijalističkog poretka ta je vrst ponašanja bliska "obijesti", pa analitičari taj odseljenički tip i ne drže tipom vrijednim posebne analize.

Na mjestu specifična pokretača "pustolovne" odselidbe svakako je i mehanizam lančane selidbe, prije spomenut. Imitacijska praksa lančane selidbe nadsvođuje "racionalne" zamisli o ciljevima i razlozima odselidbe pa i nije posve netočno kako je njezin unutrašnji motivacijski sklop u blisku susjedstvu motivacijskog sklopa pustolovne odselidbe. Međutim, lančana odselidba u zemlji doselidbe zadržava autoritet kolektivne radnje; stoga se prilagodba i ukorjenjivanje u nov društveni okoliš ne ostvaruje "pustolovno" nego, naprotiv, uključujući brojne prakse socijalne suradnje što osnažuju i obogaćuju pravila zajednice u ulozi glavnih regulativa odseljeničkog ponašanja.

Marginalac i siromah. Taj je sociokulturni tip poduprt s različitih strana. Njegovu prisutnost ističu koliko politički aktivisti na poslu u "tvrdom" političkom sektoru toliko i kritički raspoloženi javni i kulturni djelatnici. Dodati je kako je taj tip u hrvatskoj javnosti i *najviše rabljen* za označiti glavne identitetske obrise odseljenika. Nije nekorisno podsjetiti kao su pojedini autorski opusi u filmskoj, likovnoj ili književnoj praksi (ili pojedine faze u stvaranju opusa) izrazito svezani s istraživanjima toga lika. Na popisu autora te vrsti ime filmaša K. Papića, iz njegova dokumentarističkog razdoblja, primjerice, ili slikara D. Trumbetaša, svakako su nezaobilazna. Ali pozornost zaslužuju i brojna druga autorska imena u rasponu od ludizmu sklona Z. Baloga do "tvrdo" kritičnih A. Vuletića ili M. Pešorde. Posebnu potporu tom tipu odseljenika pruža – glazbena industrija, ili ono što se pod tim imenom u promatranom razdoblju krije. Nekoliko festivala, navlastito festival kajkavske popevke, nije pretjerano reći, *sustavno oblikuju* prinose imaginarnu životopisu toga lika.

Potpora poretka javnom oblikovanju toga odseljeničkog lika u osnovi je – dvoslojna. Na prvoj razini potpora ima oblik kritike adresirane na općenitu utopijsku sporost poretka u ostvarivanju glavnih utopijskih obećanja. Implikacije kritike nisu uopće zanemarljive. Po konstrukcijskom predlošku suočavanja sa strukturnim teškoćama tipičnim za revolucionarne poretke pod komunističkom vlašću, takva se kritika rabi kao pomagalo u javnoj pripremi političkih kampanja, obvezatno prožetih političkim i javnim nasiljem, protiv raznolikih "neprijatelja" poretka kao što su: birokrati, tehnokrati, neradnici, paraziti razne fele, i srodni. U zaključnoj inačici te se kampanje potvrđuju kao važna pomagala u daljnjoj – *fosilizaciji totalitarnih obilježja poretka*.

Na drugoj razini uporabom toga lika kritika se adresira na "izrabljivanje" Hrvatske organizirano s centralne, unitarne, adrese iz Beograda. Budući da je, usporedno promatrano, odselidba iz Hrvatske i najbrojnija i, po demografskim bilancama, najbolnija, pasivnost ili, ako se hoće, neuspjesi poretka na obuzdavanju odselidbe razložno se drže posebnim oblikom unitarističkog političkog predumišljaja koji cilja na dugoročno slabljenje Hrvatske kao specifične i političke i socijalne zajednice.

Iz javne uporabe toga odseljeničkog lika, dakle, političku dobit izvlače i totalitarni organizatori poretka, zainteresirani, ponajprije, za njegovu dugoročnu fosilizaciju, i "reformisti", u stalnom odmjeravanju s prvima od šezdesetih godina sve do sloma poretka. Budući da ni jedni ni drugi nisu u promatranom razdoblju uspjeli "normalizirati" odselidbu u prihvatljivim omjerima, odseljenički lik marginalca i siromaha prometnuo se, postupno, u jednu vrst *socijalnog spomenika*, potrebna svakoj političkoj legitimaciji, ali – posve izvan racionalne razvojne uporabe.

Kriminalac, "čovjek s četiri prsta". O kriminalnim oblicima odseljeničkih praksa i nema valjanih analitičkih studija. Općeniti polazni uvid svodi se na isticanje jedne razlike: hrvatska odselidba *nije* oblikovala "krovne" kriminalne udruge ili organizacije kao što su to u pojedinim razdobljima činile irska, poljska, židovska, ukrajinska, ili, najpoznatija, talijanska odselidba, u novijem razdoblju i japanska. Ta činjenica ipak ne dopušta zaključiti kako lik kriminalca nije prisutan u praksama hrvatskog odseljeništva. Već i prije skicirana *masovnost odselidbe*, zabilježena u pojedinim razdobljima, osnažuje razložnu pretpostavku kako se rubni statistički udio odseljenih mogao "odmetnuti" i u kriminalno podzemlje.

Kriminalni odseljenički lik u hrvatskoj javnosti u promatranom razdoblju pretežno oblikuju autori ujedno i – politički zainteresirani u borbama poretka protiv "nepri-

jateljske" emigracije, navlastito, kako je prije naviješteno, "ustaške". Među njima su imena Đ. Ličine ili M. Bulatovića među važnijima. No baš ta činjenica: zainteresiranost autora za obračun s "neprijateljskom" emigracijom (pa ma što to značilo ili obuhvaćalo) baca sumnju na pouzdanost njihovih priča/izvješća o kriminalnim tradicijama i praksama u odseljeničkim zajednicama. Iz prije skiciranih ulomaka analize odnosa poretka spram političke emigracije proizlazi i zasnovana pretpostavka kako se poredak, radi potrebne uspješnosti u progonu *političkog* odseljeništva, i više nego rado i često služi uslugama – *kriminalaca,* također već ukorijenjenih u odseljeničkim zajednicama. Te su usluge, dakako, imale i cijenu. Cijena se nije plaćala samo u konvertibilnom novcu nego i u raznolikim oblicima zaštite i potpore što ih je poredak pružao pojedinim "zaslužnim" kriminalcima. Pojava i uloga nekolikih odseljeničkih kriminalnih likova iz osamdesetih godina u paravojnim srbijanskim postrojbama tijekom agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu u razdoblju 1991. – 1995. posredno osnažuje zaključak kako su mnogi takvi likovi imali dvostruk obris: u isto vrijeme bili su na dužnosti u pojedinim tajnim službama i na "poslu" izvornih kriminalaca. Drugačije rečeno, razložno je pretpostaviti kako je zastiranje hrvatskog odseljeništva kriminalnim atributima i likovima potaknuto, ponajprije, nuždom poretka da u borbi protiv hrvatskog političkog odseljeništva rabi pomoć klasičkog kriminala. Zahvaljujući tomu, njegove se tajne službe javljaju kao jedna vrst organizatora u sjeni i zaštitnika nemalog broja kriminalaca. Stoga i ne iznenađuje što su mnogi s takvom prošlošću pokušali nakon godine 1990. među novim hrvatskim političkim upravljačima pronaći i – nove zaštitnike.

Daljnja, zasnovana rasprava o kriminalnom liku hrvatskog odseljeništva morala bi se nasloniti na pouzdane analitičke studije. One nisu na raspolaganju. Kao i na mnogim drugim područjima društvene zbilje hrvatsko odseljeništvo *nije dovoljno temeljito* istraženo. Stoga bi hipotetičnom popisu istraživačkih prijedloga svakako trebalo dodati i istraživanje praksa i odnosa na tom odsječku (ne)svakodnevna života. U svakom slučaju, idealizacijski predlošci s pomoću kojih se s različitih adresa nastoji posredovati slika hrvatskog odseljeništva, a koji impliciraju etičku čistoću odseljenih mehanički zajamčenu već položajem trajne žrtve totalitarna poretka, ne slažu se najbolje s činjenicama. Hrvatsko je odseljeništvo, na žalost, i više nego brojno. Stoga se u socijalnoj dinamici njegovih skupina *predvidljivo* oblikuju i akteri i prakse koji se najbolje ne slažu s vrijednosnim konfiguracijama što ih, konvencionalno, dopisujemo "građanskoj većini".

O četiri odnosa prema odselidbi

U prijašnjim ulomcima na više je mjesta spomenuto kako se odnos drugojugoslavenske vlasti spram odseljeništva ne može pravocrtno svesti na jedan/jedinstven odnos. Moguće je, dakako, na posve načelnoj, apstraktnoj, razini, jedan uočeni posebni odnos "premjestiti" na položaj glavnog tipološkog pokazatelja, argumentirajući kako je po srijedi dominirajući odnos. No ta vrst postupka ima smisla ponajviše u izradi stanovite *pregledne* tipološke sheme. Cilja li se, pak, analizom na iscrpnije uvide *u praksu* drugojugoslavenske vlasti spram odseljeništva, takav postupak ostaje jednostavno "prekratak". Njegovi rezultati mogu, doduše, poduprijeti ovakve ili onakve osjećajne interpretacije te prakse, napose u skupina ili pojedinaca što su bili izloženi izravnom nasilju u organizaciji drugojugoslavenskog poretka, ali naređeni postupak ostaje trajno nedostatan kada se suoči s analitičkim zahtjevima za cjelovitošću uvida u spomenutu praksu. Unatoč glavnom "markirajućem" označitelju poretka: totalitarnom političkom sklopu, *nije analitički opravdano* zahtijevati da se u neprozirnost tog označitelja "utope", *bez razlike*, svi konkretni sudionici tadašnje društvene zbilje. Oni se, unatoč sudioništvu u totalitarnom predlošku vlasti i odlučivanja, međusobno razlikuju. Već i sociologijski zdravi razum (ako je takvo što zamislivo) sugerira kako su te razlike zamislive i okomito i vodoravno ili, drugačije rečeno, po klasnim i razrednim korijenima, kao i po etničkim i teritorijalnim. Zato je uvodno opravdano navijestiti prisutnost stanovite *heterogene* prakse drugojugoslavenskog poretka prema odseljeništvu. Heterogenost je otisak koliko polaznih razlika između prisutnih društvenih sudionika toliko i činjenice da je odseljavanje dugotrajan proces, koji jednostavno nije u svim razdobljima jednak ili sličan. Pa se, sukladno tomu, i glavne prakse poretka spram odselidbe mijenjaju ovisno o razdobljima.

Dva odnosa u sjeni

Navještaj kako se dva odnosa poretka spram odselidbe javljaju pokriveni stanovitom sjenom, ili, drugačije rečeno, udaljeni od fokalnih područja javne pozornosti a i bez sustavne zabilježbe u temeljnim dokumentima poretka, *još ne znači* kako su po srijedi odnosi i načini postupanja rubni u samoj praksi poretka. Po njima se i više nego često praktično postupa. Ali se, naoko paradoksalno,

u komunikacijskom polju o njima – šuti, ili se jasno govori samo kada se mora.

Prvi takav odnos može se, tipološki grubo, formulirati na ovaj način: *Odseljeništvo nije problem.* Time se ne ističe kako se iz drugojugoslavenske države nitko ne seli. Ističe se, naprotiv, kako je odselidbena odluka ujedno odluka kojom se briše svaka obveza poretka spram odseljenih. Odselidbenom odlukom odseljenici praktično postaju članovima drugih političkih zajednica, *drugih država*, pa se gubi svaka razumna osnova skrbi za njih. Eleganciju skicirana zaključivanja već u prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada je taj odnos i vidljiviji, ugrožava, međutim, činjenica da je u tom razdoblju na djelu i stanovito povratništvo. Iz prijašnjih je podataka očito kako je ono brojčano skromno. No Hrvatska nije demografski kontinent kao, recimo, Kina, nije ni demografski velegrad, pa je svako povratništvo, makar i malih skupina, dobrodošlo. Zagovornici spomenuta stava, i prakse, međutim, ne drže povratništvo toliko prijepornim. Njima je na prvome mjestu odstraniti odseljeništvo s položaja važne društvene obveze i teškoće. Radi toga, nerijetko, rabe i onu začuđujuću "dijalektičku" akrobatiku kakva je posebno uspijevala u klasičnom staljinističkom razdoblju drugojugoslavenskog poretka do, približno, godine 1966. Po toj shemi/shemama, odselidba je specifičan klasni bijeg, bijeg od socijalizma, pa oni što odlaze ne zaslužuju nikakvu posebnu skrb.

No osim skicirane "epistemološke ugode", a koju su prigodni kritičari po dužnosti posve nelaskavo znali nazivati i "dogmatičnim drijemežom", skicirana praksa stavlja u izgled još jednu dobit: institucionalnu *nečinidbu*. Nije ona posebno važna činovničkim ili političkim skupinama bez funkcionalne odgovornosti spram odseljenih i odselidbe. Ali je i više nego dobrodošla činovničkim i političkim skupinama koje imaju zadaću njima "se baviti". Primjena skicirana modela (ne)djelovanja jednostavno briše sve obveze spram njih, kao i potrebe za brojnim praktičnim poslovima koje, ima li se u vidu tradicionalna neprohodnost drugojugoslavenskog poretka, nije bilo nimalo lako obavljati. Ukratko, na taj se način cilja ustaliti *upravljačka i institucionalna tromost* kao posebna vrst pobjedničke rente novih institucionalnih gospodara.

No taj cilj *nema političku legitimaciju*. Već smo prije spomenuli kako je J. B. Tito u povodu "Iseljeničkog tjedna" godine 1955. uputio javnu zahvalu navlastito američkim odseljenicima na pomoći pruženoj tijekom i poslije Drugog svjetskog rata. Time je s političkog vrha jasno rečeno kako prije spomenuti stav, i na njega naslonjena praksa,

nemaju formalno uporište u strategiji poretka. Dodatnu jasnoću u tom pogledu unose i odluke drugojugoslavenske vlasti iz prvog poratnog razdoblja kojima se cilja olakšati položaj ondašnjih povratnika. Već smo spomenuli (u ulomku o povratništvu) kako je drugojugoslavenska vlast u jesen 1945. ratificirala međunarodnu konvenciju kojom se uređuju prava radnika – odseljenika na uživanje mirovine. Spomenuli smo i obvezujuće "Uputstvo (...)" Ministarstva rada FNRJ iz 1946. godine temeljem kojega se povratnicima koji još ne primaju rente ili mirovine stečene u zemlji doselidbe daje pomoć u obliku akontacija. Na sličnom je tragu i zakon o socijalnom osiguranju iz iste godine, 1946., kojim se povratnicima priznaje vrijeme rada u inozemstvu, i tamo stečena prava, kao valjana osnova za mirovinu. Rješavaju se i vrlo praktična pitanja kao što su: priznavanje radnog staža bolesnima i povratnicima za rad nesposobnima; priznavanje beneficiranog staža rudarima; određivanje veličine mirovine ovisno o kategoriji radnog mjesta; odnos spram povratnika što su sudjelovali u pokretima otpora u inozemstvu; revalorizacija donesenih deviza; prijenos radnog staža priznatog u inozemstvu u nove radne knjižice itd. Spomenuti i slični zahtjevi nameću, jednostavno rečeno, mnogo rada i administrativnu kulturu (kakve, očito, nije bilo dovoljno prate li se onodobna izvješća o *reemigraciji*, ili, ponovnom odseljavanju povratnika).

Osim skupine teškoća s povratnicima u istom, prvom poratnom razdoblju, prisutna je i posebna skupina teškoća s tzv. "raseljenim osobama". Godine 1951. u Saveznoj narodnoj skupštini prvi se put javno progovorilo o "raseljenim licima". Središnji stav političkog vrha svodi se na ocjenu kako se svi "raseljeni", točnije, svi odbjegli pred komunističkom vlašću u inozemstvo ne mogu držati neprijateljima nove vlasti, jer su u inozemstvo dospjeli zbog različitih razloga. Godine 1952. na tom je tragu naređeno nižim organima vlasti da dopuste emigrirati bračnim drugovima, djeci ili roditeljima "raseljenih osoba". Procjene govore da je na taj način dobilo drugojugoslavensku putovnicu približno 20.000 osoba. Time su donekle bile ublažene teškoće nastale zbog brojnih, nasilno razdvojenih, obitelji. Ponuđena je i mogućnost povratka odbjeglih bez ugrožavanja njihovih osnovnih građanskih prava. Ponuđena je i mogućnost povratka onih koji su se ili tijekom Drugog svjetskog rata ili u prvojugoslavenskom razdoblju odselili u zemlje na europskom istoku, a nakon raskida političke ovisnosti drugojugoslavenske vlasti o ondašnjem SSSR-u, godine 1948., poželjeli su se vratiti.

U trećoj su skupini poslovi na repatrijaciji ratnih zarobljenika interniranih tijekom rata u inozemstvu te poslovi

na sređivanju državljanskih prava brojnih odseljenih u inozemstvo pod različitim okolnostima. Uočiti je: temeljni je kriterij djelovanja vlasti bila razlika – prijatelj/neprijatelj poretka. Posve je očito kako je način razlikovanja izravno ovisio o totalitarnoj imaginaciji zaposlenih službenika. Ali je, na drugoj strani, *vidljiv napor poretka da se množina "neprijateljski raspoloženog" odseljeništva što više smanji, i pretvori u – manjinu*. Radi toga se ustrajava na "normalizaciji" mnoštva, u ratu ili u prvim godinama poraća, nastalih "slučajeva". Već spomenuti Zakon o amnestiji iz 1962. može se držati zaključnim poslom u toj skupini poslova s odseljeništvom.

Spomenuta područja rada što su se tijekom prvih godina nakon Drugog svjetskog rata, nametnula snagom samih političkih i društvenih okolnosti, zacijelo nisu bila pogodno tle ni za izrazitije oblikovati ni za nametnuti prije skicirani "nije problem" pristup odseljeništvu. Ali je, kako je naznačeno, "u sjeni" taj pristup odseljeništvu bio, i ostao, stalno na djelu, kao neka vrst blizanačkog lika modela djelovanja što ga je nastojao afirmirati poredak. Njegovo prokazivanje i kritičko ocjenjivanje ne dolazi, međutim, izvan samog poretka, od odseljeničkih skupina (ne računa li se odseljeničko "glasovanje nogama" u obliku reemigracije već prvih pedesetih godina). Oblikuju ga, naprotiv, *dužnosnici poretka*. Koliko je vidljivo, funkcionira ponajviše u dvije kritičke sheme. Prva je: *kritika odozgo.* Prije spomenuti kritički istup E. Jardasa (1962.) gotovo se idealnotipično uklapa u taj predložak. Spomenuti je i sam dužnosnik "odozgo". Ali se, dodatno, za svaki slučaj, podupire i autoritetom V. Bakarića, dakle, osobe sa samog hrvatskog političkog vrha. Druga je shema: *kritika "dogmatskih snaga".* Nije obvezatno pod tom etiketom zamišljati skrivenu skupinu staljinističkih simpatizera. Po srijedi je etiketa što je politički vrh prigodno rabi za označiti različite protivnike u razdoblju prije "prodora nacionalizma" godine 1971. No njome se prokazuje, premda posredno, i jedna vrst birokratske inkompetencije, koja nije sukladna političkim diobama. Time je, makar posredno, odnos prema odseljeništvu već na početku razdoblja zadobio vrijednost stanovitog – testa.

Drugi odnos u sjeni može se, opet tipološki grubo, formulirati na ovaj način: *odseljeništvo je neprijatelj*. Taj stav već je na prvi pogled oprečan prije spomenutim naporima poretka cilj kojih je privući odseljene i olakšati im reintegraciju. Stoga bi se moglo argumentirano zaključiti kako je na djelu svojevrsna *politička shizofrenija* poretka: na jednoj strani, poredak ulaže vidljive napore radi privlačenja odseljeništva, na drugoj strani drži to isto odseljeniš-

tvo neprijateljskim. Na prvi pogled ta su dva smjera djelovanja suprotstavljena, pa nije neumjesno i paradoksalno tumačenje po kojemu se – poredak suprotstavlja sam sebi.

Za ukloniti taj, "vedri" pristup analizi načina djelovanja poretka spram odseljeništva potrebno je podsjetiti na dva, prije spomenuta, politička korijena poretka: na baštinu lijevog totalitarizma i na tradiciju jugoslavenskog unitarizma. U odseljeničkoj populaciji, napose onoj nastaloj u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, udio odseljenih što se *aktivno protive* bilo jednom bilo drugom, bilo i jednom i drugom, političkom korijenu drugojugoslavenskog poretka, vidjelo se, nije nimalo zanemarljiv. Dodatno, politički vrh poretka, s obzirom na to da je i sam terorističkog/revolucionarnog podrijetla, sklon je na simboličnoj razini povećavati oporbenu snagu toga dijela odseljeničke populacije. Zahvaljujući tomu, taj se dio odseljeničke populacije u upravljačkom shematizmu poretka promeće u *aktivnu i trajnu prijetnju.* Ona je manje rizična u drugojugoslavenskoj državi, jer je život u njoj pod izravnim nadzorom poretka. Ali je i više nego rizična u inozemstvu, gdje kao svoje saveznike može zadobiti širu odseljeničku populaciju, kao i brojne vlade u zemljama odselidbe. Stoga poredak drži kako je *racionalno* djelovati na dvije razine. Na prvoj, javnoj, razini poredak razvija politiku aktivne, no pozorno nadzirane, suradnje s odseljeništvom. Na drugoj razini, *u sjeni,* poredak vodi aktivnu, ne samo političku, nego, vidjelo se, *oružanu borbu* protiv odseljenika politički različitih. U hrvatskom slučaju, poznato je, dvije su međašne razlike što dijele polje drugojugoslavenske "političke korektnosti" od neprijateljskog polja: uspostava samostalne hrvatske države i uspostava demokratskog političkog poretka.

Već je u prijašnjim ulomcima spomenuto kako su glavni nositelji tog djelovanja poretka "u sjeni" različite tajne službe. One, u osnovi, *nastavljaju rat* protiv političkih neprijatelja poretka u promijenjenim, mirnodobnim, uvjetima. Sve te službe potječu od Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA), ustrojena u svibnju godine 1944. (Višnar, 1991.). Odjeljenje je sačinjeno od četiri osnovna odjela: obavještajnog odjela; kontraobavještajnog odjela; odjela za vojnu kontrašpijunažu; odjela za tehniku i veze. Druga, "blizanačka tvorevina" je Korpus narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), tvorevina funkcionalno ustrojena za borbu s "antinarodnim ustanicima i za likvidiranje antinarodnih bandi, čišćenje oslobođenih teritorija od ostataka neprijateljskih jedinica, špijuna i diverzanata", također 1944., no u kolovozu mjesecu.

Po završetku Drugog svjetskog rata, u ožujku 1946., OZNA je reorganizirana i razdvojena na nekoliko civilnih

i vojnih služba. To su: Uprava za istraživanje i dokumentaciju; Uprava državne bezbednosti (UDBA); Vojnoobavještajna služba; Kontraobavještajna služba (KOS). Godine 1955., KOS je transformiran u Organ bezbednosti Jugoslavenske narodne armije. UDBA je godine 1966. nakon poznatog Brijunskog plenuma i političkog obračuna J. B. Tite s "unitaristima i staljinistima", transformirana u Službu državne bezbednosti (SDB), ili, hrvatski: u Službu državne sigurnosti (SDS). Služba se sastoji od tri glavne uprave definirane po glavnim neprijateljima. To su: unutrašnji neprijatelji; *odseljeništvo* (podcrtali autori); inozemne obavještajne službe; te četvrte, tehničke, zadužene za prisluškivanje i praćenje po potrebi.

Pogrešno je držati kako se u tim službama talože politički i činidbeni invalidi poretka. Po podatcima M. Lopušine (1997.) u tim službama postupno se koncentriraju ljudi s uvjerljivo boljom naobrazbom u odnosu na širu populaciju. Primjerice, godine 1953. u službama još radi približno 89% ljudi s nižom naobrazbom, 10% sa srednjom, a jedva 1% s visokom; godine 1973., međutim, ondje je zaposleno približno 37% sa srednjom naobrazbom; 28% s višom i 29% s visokom naobrazbom. Osamdesetih godina udio zaposlenih s visokom naobrazbom još se povećao.

Posebnost rada spomenutih službi u odseljeništvu očituje se, najprije, u činjenici da se njihovo djelovanje zbiva na području drugih država. Budući da to "djelovanje" obuhvaća različite postupke u rasponu od ubojstava, otmica ili prijetnja do uhođenja i prisluškivanja, opasnost od mogućnosti sukoba s pravnim poretkom države gdje se to "djelovanje" odigravalo nije bila samo načelna. M. Lopušina piše: "(…) Dok je likvidacija ostataka nacionalnih snaga u zemlji tretirana kao *javna tajna* (podcrtali autori), radi postizanja unutarnje kohezije narodnih masa, dotle se o akcijama UDBE, odnosno SDB prema emigraciji u inozemstvu *šutjelo* (podcrtali autori). Za našu javnost to je bila gotovo tabu tema, a za radnike policije to je i danas (1997.) službena i državna tajna. Ponajviše zbog toga što je UDBA svoje atentate izvodila na teritoriju stranih zemalja, najčešće mimo znanja tamošnje policije i vlade, pa je otkrivanjem moglo doći do diplomatskih i političkih skandala i problema, jer se u poslovima likvidacije tzv. vanjskog neprijatelja koristila prljavim metodama. Poznavatelji prilika u političkom podzemlju tvrde da je SDB uz pomoć svojih plaćenika od rata do danas ubila stotinu političkih emigranata. Među nastradalima bilo je najviše članova ustaških organizacija, jer su one bile i najbrojnije, ali i najopasnije po SFRJ. Na toj listi ima oko šezdeset imena (…)" (Navedeno po Vukušić, 2001., str. 169).

U posebnoj knjizi sjećanja jedan od dužnosnika SDB-a, B. Spasić, izravnije opisuje način djelovanja protiv odseljeništva (Spasić, 2000.). "(…) Naša tajna policija je tih sedamdesetih i osamdesetih godina imala nekoliko veoma značajnih i uspješnih operacija i akcija. Sve operacije naše Službe, prema tada ustaljenoj shemi, na određen je način *odobravala Partija ili rukovodstvo države* (podcrtali autori). Još od slučaja ubojstva našeg veleposlanika Vladimira Rolovića u Švedskoj (1971.), *po nalogu Savjeta za zaštitu ustavnog poretka* (podcrtali autori) i predsjednika Tita osobno, osnovane su takozvane A, B, i C liste emigranata.

Lista A sadržavala je spisak ustaških, šiptarskih i srpskih emigranata koje treba eliminirati. Vodili smo je kao jednu akciju pod nazivom 'Razarač'.

Na listi B bio je tzv. rezervni sastav ustaških zlikovaca koji nije bio predviđen za eliminaciju, već za druge oblike aktivnosti – paljevine, falsifikate, prebijanje, obijanje stanova i slično.

A na listi C bili su oni emigranti za koje smo očekivali da će tijekom vremena doći ili na listu B ili na listu A. Njih smo samo pratili i prikupljali informacije.

I pored verificiranih spiskova za izvođenje pojedinih operacija, rukovodstva službe su uvijek tražila *suglasnost* bilo resornih ministara, bilo rukovoditelja Partije ili države, a najčešće su se obraćali Savjetu za zaštitu ustavnog poretka. To sam smatrao ne samo glupošću, već prije svega vrlo nesigurnim poslom. U pripremama akcija i kombinacija nikada do kraja nisi siguran da li će planirano uspjeti, iz bilo kojega razloga a sve to što je praktički vrhunska tajna: najavljuješ i reklamiraš kod rukovodstva. Zbog toga sam, *već početkom osamdesetih godina započeo samostalno izvođenje akcija* (podcrtali autori), uz blagu najavu ministru da je u tijeku određeni posao. (...)" (Navedeno po Vukušić, 2001., str. 183.)

Ponuđeni uvid osnažuje dva zaključka. Prvo, djelovanje tajnih drugojugoslavenskih službа protiv odseljeništva, navlastito hrvatskog, *nije* na položaju posebne, od poretka "odcijepljene" prakse. Pače, ono se prakticira *pod izravnim nadzorom vrha političke piramide*, utjelovljena u Saveznom savjetu za zaštitu ustavnog poretka. Na popisu poznatijih predsjednika tog Savjeta dva su imena sa samog vrha piramide: V. Bakarić i E. Kardelj. Prvi je, poznato je, bio višedecenijski politički prvak u Hrvatskoj. Drugi je, poznato je, bio dugogodišnji bliski suradnik J. B. Tite, kao i pisac nekoliko temeljnih političkih dokumenata drugojugoslavenskog poretka. Pak, "po funkciji" članovi Savjeta bili su ministri, točnije "se-

kretari", unutrašnjih poslova i narodne obrane. Drugo, u praktičnu djelovanju članovi službe koriste jednu vrst *izvedbene autonomije*. Ona im dopušta slobodno odabrati ne samo plan akcije nego metode, suradnike, uvjete itd. Zahvaljujući tomu, službe su postupno *akumulirale* nemalu zalihu autonomije pa nije pogrešno vjerovati kako, napose nakon smrti J. B. Tite, 1980. godine, djeluju kao osamostaljen sudionik u "ratu" protiv odseljeništva. U tom okviru ustalili su se raznoliki oblici suradnje s "klasičnim" kriminalcima iz odseljeničkog podzemlja. Trajni antihrvatski smjer djelovanja tih službа postupno je, u istom razdoblju, olakšao izgrađivanje suradničkih mreža tih službа i s pojedincima ili skupinama četničkog podrijetla jer su zadovoljavale temeljni kriterij: nijekanje hrvatskog prava na državnu samostalnost. Zahvaljujući tomu, u djelovanju službа postupno se *praktično* naglašuje udaljavanje od unitarnog jugoslavenskog političkog ideala i približavanje velikosrpskom modelu očuvanja drugojugoslavenske države. Ponašanje brojnih pripadnika tih službа devedesetih godina prošlog stoljeća izravno osnažuje takvu ocjenu. Njihove sposobnosti bile su i više nego korisne poretku S. Miloševića u ratovima protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine 1991. – 1995. godine.

Kako drugojugoslavenske tajne službe *razlikuju* "neprijateljsku emigraciju"? Za odgovoriti na to pitanje korisno je uputiti na analize nastale pri kraju osamdesetih godina u Beogradu i Zagrebu. U beogradskoj analizi pod naslovom: "Jugoslovenska neprijateljska emigracija", iz godine 1989., "neprijateljska emigracija" razlikuje se od druge emigracije na ovaj način: " Jugoslovensku neprijateljsku emigraciju (JNE) čine lica koja su iz neprijateljskih pobuda prema SFRJ prebjegla u inozemstvo ili na različite načine ostala i zatražila politički azil na teritoriju drugih zemalja, odakle razvijaju subverzivnu antijugoslovensku djelatnost osloncem na reakcionarne krugove, pojedince i inozemne kvazidemokratske organizacije (…).

Jugoslovenska neprijateljska emigracija nastala je iz redova kvislinških organizacija iz Drugog svjetskog rata, reakcionarnog dijela klera svih konfesija, ratnih zarobljenika bivše jugoslovenske vojske kao i poslijeratnih izbjeglica i dezertera, uključujući neke disidente i pojedince koji su u pojedinim fazama dinamičnog razvoja socijalizma u Jugoslaviji došli u trajan i nepomirljiv sukob s programom i politikom SKJ, zbog čega su emigrirali i nastavili subverzivnu djelatnost protiv SFRJ (…).

Svoj opstanak, organiziranje i aktivnost JNE duguje inozemnim činiteljima, prije svega obavještajnim službama zemalja u kojima se nalazi i međunarodnim reakcionar-

nim snagama, kojima je nova socijalistička, samoupravna i nesvrstana Jugoslavija "trn u oku". Svjesna svoje nemoći i saznanja da ne predstavlja društvenu opasnost po sigurnost SFRJ, ako iza nje ne bi stajale snage inozemne reakcije, JNE se potrudila da dobije njihovu naklonost, a u nekim zemljama i savezništvo u djelovanju protiv SFRJ. (…)" (Navedeno po Vukušić, 2001., str. 153.)

Grubo rečeno, "neprijateljska emigracija" razlikuje se od "običnog" odseljeništva po tome što ima političku subjektivnost i što politički djeluje protivno političkom monopolu Saveza komunista Jugoslavije. Premjestimo li tu razlikovnu shemu u "konvencionalni" okvir demokratskog političkog poretka, izlazi na vidjelo da je "neprijateljska emigracija" toliko "neprijateljska" koliko se, *iz demokratske perspektive*, aktivno opire totalitarnom modelu vlasti u drugoj Jugoslaviji; te koliko i unitarni model drugojugoslavenskog državnog jedinstva izlaže sumnji kao organski sastojak totalitarnog ustroja vlasti. Dekonstrukcijom totalitarnog modela vlasti gubi se i osnova spomenute razlikovne sheme.

Na slične zaključke upućuje i analiza "Aktivnost neprijateljske emigracije prema zemlji" iz 1987., napisana u Zagrebu. "(…) Osnovna je i zajednička platforma jedne i druge skupine (emigrantskih ideologa, prim. autora) rušenje SFR Jugoslavije i stvaranje tzv. nacionalnih država ne njezinu prostoru, odnosno u prvom redu, stvaranje nezavisne države Hrvata. Ideološka im je platforma antikomunizam, iako se u nekim manjim grupacijama novije emigracije (napr. kod Hrvatskog državotvornog pokreta) ističu i teze o prihvaćanju komunizma kao ideologije, dok se druge skupine povremeno svojom propagandom obraćaju i "komunistima", čineći tako taktičke pokušaje kojima je cilj stvaranje privida o tobožnjoj široj demokratskoj orijentaciji. (…)" (Navedeno po Vukušić, 2001., str. 161.)

Podsjetiti je, prvi spomenuti dokument nastao je u istoj godini kada je srušen Berlinski zid (1989.), drugi samo dvije godine prije. Iz ponuđenih ocjena "neprijateljske emigracije" trag toga razdoblja ni na koji način *nije vidljiv*. Drugačije rečeno, ocjene "neprijateljske emigracije" dolaze iz radionica radikalno privrženih čuvanju i konzerviranju totalitarnog poretka vlasti u drugoj Jugoslaviji. Tijekom cijelog promatranog razdoblja te se ocjene ne mijenjaju. Po toj shemi, neprijateljsko je svako odseljeništvo koje se politički ili na drugi način, *ali javno*, protivi totalitarnom ustroju drugojugoslavenske vlasti. Kao i u svakom totalitarnom predlošku, nije toj vlasti prijeporan sam totalitarni predložak. On se drži najvišim oblikom društvenog razvitka ostvaren u drugojugoslavenskim zemljama.

Prijeporan je *aktivni otpor* totalitarnom poretku, neovisno o tome je li on omeđen konvencionalnim demokratskim postupcima ili se, vidjelo se, kadšto rabe i *nasilni odgovori na nasilje poretka*. Tu ustrajnost drugojugoslavenskog poretka da ostane u trajnom ratu protiv "neprijateljske emigracije" razložno je držati posebnim otiskom njegova "revolucionarnog" korijena. Revolucionarni model ne može bez neprijatelja; pače, jedna od važnih monopolnih ovlasti revolucionarne subjektivnosti jest arbitrarno, po ritmu unutrašnje samovolje, očitovane razlike u društvenoj i političkoj zbilji reklasificirati po shemi: revolucija/kontrarevolucija. Zahvaljujući tomu na položaju razlike, identitetske, sociokulturne ili političke, koja je, *kao takva*, "kontrarevolucionarna", može se naći *svaka očitovana društvena razlika*, i u tuzemstvu i u inozemstvu. Budući da, vidjelo se, socijalne i političke okolnosti u inozemstvu nisu pogodne za *javni rat* protiv prokazanih razlika i njihovih nositelja, on se ustaljuje kao kontinuiran *tajni* rat. Za razliku od njega, revolucionarni rat u tuzemstvu praktično se oblikuje s pomoću revolucionarnih kampanja kojima se *javno* omeđuje postignuti "stupanj društveno-ekonomskog razvoja", a time i novi raspored političkih neprijatelja. Budući da drugojugoslavenski poredak drži do legitimacije tvorca "socijalizma s ljudskim likom", on ni tuzemni revolucionarni rat ne može organizirati rabeći izravno sredstva i postupke iz razdoblja ratnog komunizma. Zato ustrajava na pripravnosti na suradnju s raznolikim skupinama i pojedincima; *ali pod uvjetom da ne pružaju aktivan otpor totalitarnim mehanizmima režije društvene zbilje*. Odmjeren iz demokratske perspektive, taj način djelovanja svodi se na mogućnosti suradnje *isključivo s totalitarno konformiranim mnoštvom*. Ili, drugačije rečeno, *sa šutljivom Hrvatskom*.

Dva odnosa na javi

Za razliku od odnošajnog para opisana u prijašnjem odjeljku, odnosi na javi nemaju teškoća s javnom legitimacijom. Ovisno o pojedinim razdobljima i sudionicima oni se javno ističu kao jednako vrijedni pristupi odseljeništvu što ih oblikuje i prakticira poredak.

Pravi takav odnos može se tipološki sažeti formulacijom: *odseljeništvo je sedma jugoslavenska republika*. Već i na prvi pogled taj je odnos naslonjen na izrazito *pozitivno* vrijednovanje odseljeništva, na tragu prije spominjane Titine zahvale odseljenima na pomoći pruženoj tijekom Drugog svjetskog rata. Ovako o tome rasuđuje M. Bulajić, autor koji "sedmu jugoslovensku republiku" ističe s posebnim, osjećajnim tonom. "Postojanje 'sedme republike' pripad-

nika naroda i narodnosti Jugoslavije u inostranstvu, zavisno od odgovora na pitanje šta od iseljeništva očekujemo, šta ono traži od Jugoslavije – karaktera uzajamnih veza – zahtijeva i određeno organizaciono postavljanje. Pitanje je da li Odjeljenje za iseljeništvo (i emigraciju) Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, u sistemu državne organizacije Federacije, zadovoljava potrebe; da li je došlo vrijeme kada treba postaviti pitanje obrazovanja *savjeta* Saveznog izvršnog vijeća, u koji bi ušli predstavnici socijalističkih republika i pokrajina, matica iseljenika (…)

(…) Na dnevnom redu je pitanje opštejugoslavenskog objedinjavanja iseljeništva naroda i narodnosti u pojedinim zemljama svijeta, na osnovu pouka istorije iz 1916. i 1943. godine. To je najsigurniji put da jugoslovensko iseljeništvo postane odgovarajuća snaga, da male grupacije terorista i neprijatelja budu potisnute. U cilju sustizanja hoda istorije vrijeme je da se postavi pitanje povezivanja i saradnje iseljeničkih organizacija u okvirima pojedinih država na međunarodnom planu. To bi predstavljalo osnovu dugoročne politike i programa iseljeništva naroda i narodnosti Jugoslavije."

"(…) Nepostojanje razrađene *jedinstvene jugoslovenske politike* (podcrtali autori) prema iseljeništvu potiče iz procesa decentralizacije, u toku koga, u uslovima dinamičnog razrađivanja drugih u tom momentu aktualnih problema, ovom pitanju nije poklonjena odgovarajuća pažnja." (Bulajić, 1978., str. 70).

Tvrdnja kako je odseljeništvo "sedmom jugoslovenskom republikom" polazi od važne uloge odseljenih u izgrađivanju i oblikovanju međudržavnih veza i saveza, dugoročno korisnih u društvenom razvitku. Posebno je važna ta uloga u izgrađivanju veza i saveza druge Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država. Stoga se, budući da je po srijedi važan aspekt *državne politike*, nameće potreba za ujedinjavanjem odseljeničkih organizacija u pojedinim zemljama pod općenitim, državnim, nazivom: jugoslavensko odseljeništvo. Takvo sabiranje i ujedinjavanje nije samo zahtjev za *mehaničkim* spajanjem. Po M. Bulajiću (a i drugim autorima srodnih stajališta), povijest odseljeništva, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, tijekom oba svjetska rata, nataložila je valjanu zalihu povjerenja i uspjeha u suradnji odseljeničkih zajednica. Stoga njihovo "jugoslovensko" objedinjavanje nije zgoljno dodavanje nego jedna vrst organičke transformacije. Budući da su matični narodi odseljenih zajednica već u jedinstvenoj državi, Jugoslaviji, nema nikakva posebna razloga ne učiniti analogno ujedinjavanje odseljeničkih zajednica u okviru pojedinih država odselidbe. Na taj će se način,

drže odvjetnici "sedme jugoslovenske republike", drugojugoslavenski poredak uspješnije obračunati i s onim skupinama koje se jugoslavenskom jedinstvu otvoreno protive. Drugačije rečeno, potrebno je novim unitarnim modelom nadmašiti eventualne efekte decentralizacije što su se, nakon ustavnih promjena iz godine 1974., makar samo kao mogućnost, jasnije nazirali.

Skiciranom skupu stavova ne može se odreći stanovita romantična aura koja i inače obvija harmonične slike "slavenskog" odseljeničkog zajedništva. Ne može mu se odreći ni veza s jednim važnim slojem u kompleksnoj baštini i tradiciji hrvatskog odseljeništva. (Čizmić, 1974.) Ali mu se, na drugoj strani, ne može odreći ni izravna veza s javnim jezikom i praksom drugojugoslavenskog unitarizma. Iz ponuđenih ulomaka vidljivo je kako se zagovara *jugoslavensko* ujedinjavanje odseljenika u različitim zemljama doselidbe; kako se nastoje *"popraviti" učinci politike decentralizacije* spram odseljeništva u okvirima institucija poretka; te kako se cilja na *novu unitarizaciju* te politike na saveznoj razini, kao da je novo ustavno stanje iz godine 1974. usputna okolnost. No samo je prividnim paradoksom što u zbilji drugojugoslavenskog poretka, unatoč novim ustavnim ovlastima drugojugoslavenskih republika i pokrajina iz 1974., u njegovim odnosimo spram odseljeništva ostaju neokrnjene brojne sastavnice drugojugoslavenskog unitarizma. Među njima su tri i više nego vidljive. Prva je takva sastavnica uporaba "srpsko-hrvatskog" jezika u politici kulturne pomoći odseljenima u inozemstvu. Čak i u "objektivnim" istraživačkim pristupima ili planovima "srpsko-hrvatski" ostaje samorazumljivim jezičnim modelom poretka (vidjeti, primjerice, *Rasprave o migracijama*, svezak 41, 1978., Centar za istraživanje migracija, Zagreb). Uporabom takva modela hrvatsko se odseljeništvo, uz pomoć drugojugoslavenskog poretka, jezično i identitetski – srbizira, a da prije toga nije imalo priliku slobodno odlučiti o prihvatljivom jezičnom modelu. Druga takva sastavnica je drugojugoslavenski režim bankarskog nadzora odseljeničkih "doznaka". One su u cijelom promatranom razdoblju ostale pod nadzorom drugojugoslavenskih središnjih institucija. Treća je sastavnica način odabira ljudi što ih je drugojugoslavenska vlast zapošljavala po veleposlanstvima i konzulatima. Već smo naznačili kako su se brojni službenici po tim ustanovama novačili iz tajnih službi radi ratnih zadaća, a ostali su morali biti po "kadrovskoj" mjeri drugojugoslavenskog *partijskog* vrha. Kada se, dakle, uzme u obzir monopolni nadzor drugojugoslavenskog unitarističkog vrha *jezika, novca i zaposlenika*, na kojima se temelji praktični odnos

poretka spram odseljenih, onda i nije posve jasno koje bi to učinke "decentralizacije" uopće i trebalo popraviti stvaranjem odseljeničke "sedme republike".

Ni izvješća o "stanju stvari", ili, kako se voljelo govoriti u prigodnim izvješćima poretka, "o stanju na terenu", ne podupiru posve polazna uporišta zagovornika odseljeničke "sedme jugoslovenske republike". U tom je pogledu i više nego poučno izvješće generalnog jugoslavenskog konzula iz Melbourna napisano početnih sedamdesetih godina (Izvještaj Generalnog konzulata u Melbournu, Arhiv Matice iseljenika Hrvatske). Povod je izvješću pokušaj uspostave jugoslavenskom poretku naklonjene uprave u tamošnjem nogometnom klubu "Croatia", kao i organizacija gostovanja nogometnog kluba "Dinamo" iz Zagreba. U izvješću, između ostaloga, piše: "(…) Naš Generalni konzulat se odmah povezao (…) s nekim istaknutijim lojalnim hrvatskim emigrantima i u velikoj mjeri uticao preko te grupe ljudi u smislu depolitizacije 'Croatie'. Tako se uspjelo sredinom ove godine smeniti sa rukovodstva ovoga kluba najekstremnije ustaše (…) postavljeno je novo rukovodstvo (…) i klub se *prvi puta u njegovu postojanju povezao s Nogometnim savezom Hrvatske i Maticom iseljenika Hrvatske* (podcrtali autori). Do tada klub nije nikada imao veze sa SR Hrvatskom. Pored nekih naših sitnijih grešaka, manjih propusta i nedovoljno sinhronizovane te akcije s Maticom iseljenika i Nogometnim savezom Hrvatske, uspjeli smo 'Croatiu' istrgnuti iz ruku ustaških ekstremista, koji su na taj način izgubili i ogromna novčana sredstva iz ruku, jer ovaj klub ima veliki novčani priliv i okuplja ogromnu masu hrvatske emigracije. Pitanja dovođenja nogometnog kluba 'Dinamo' na turneju u Australiju Generalni konzulat je tempirao tako da to bude u najpogodnije vreme (…) Time smo uveliko ubrzali sam proces diferencijacije u klubu i dovođenja grupe lojalnih emigranata na njegovo rukovodstvo (…). Međutim, obzirom na veliki politički značaj ovoga kluba (...) ovaj Generalni konzulat smatra da Matica iseljenika, Nogometni savez Hrvatske i drugi naši organi koji se bave pitanjima emigracije i iseljeništva, trebaju hitno, u zajednici s nama, razmotriti konkretnu sadašnju situaciju u vezi ovoga kluba i pružiti mu još hitniju pomoć, no što se predviđalo, jer smenjena grupa ustaša vrši veliku propagandu (…) i akciju za njihovo ponovno preuzimanje 'Croatie'. Ova naša akcija vrlo je značajna jer se veliki broj hrvatskih emigranata okuplja oko tog kluba i sadašnji proces diferencijacije je momentalno usmjeren u smislu najvećeg, okupljanja lojalnih emigranata i onih koji otpadaju od ekstremističkih organizacija baš oko klubova 'Croatia'. Mi smatramo da ovaj problem

treba detaljno razmotriti i u Upravi za konzularne poslove SSIP-a i nešto ozbiljnije preduzeti u tom pravcu. Mi ne tvrdimo da će nama nogometni klubovi 'Croatia' postati neke glomazne organizacije, oko kojih će se okupiti cijela hrvatska emigracija u Australiji. Međutim, obzirom na sadašnju konkretnu situaciju, kretanja i diferencijaciju u redovima hrvatske emigracije u Australiji, barem na našem području, za sada ipak stoji činjenica da baš klubovi 'Croatia' okupljaju najveći broj hrvatske organizovane emigracije i da ti klubovi mogu odigrati vrlo veliku ulogu na planu pojačanja procesa diferencijacije u našu korist, ako se svi ozbiljno u tom smislu založimo, te ako se sinhronizira naša aktivnost sa organizacijama iz SR Hrvatske, koje se bave pitanjima iseljeništva i drugima. Ovaj Generalni konzulat od najranijih dana po njegovom otvaranju osjeća niz velikih poteškoća, koje mu u veliko smetaju u radu prema emigraciji. Jedna od tih poteškoća je što osjećamo da *ne postoji usaglašena politika, ocjene ni aktivnost prema hrvatskoj emigraciji iz zemlje* (podcrtali autori). To nam je uveliko smetalo i smeta nam još i sada u našoj aktivnosti prema 'Croatiji', jer osjećamo da *svi odgovorni nemaju iste ocjene o značaju ove naše akcije i da se na nekim stranama preduzimaju neke akcije prema "Croatiji" o kojima ovaj Generalni konzulat nije upoznat. Takva situacija stvara određenu zabunu, dolazi do nesinhronizovanih poteza, ponekad jedan preduzima nešto a drugi ga dezavujira* (podcrtali autori), iako se to nije željelo, jer svaki od nas želi da učini nešto pozitivno za našu domovinu (…).

Ovdje moram posebno napomenuti, da se, naročito od najave ustavnih promjena, antihrvatska politika vodi iz nekih 'jugoslavenskih' organizacija, kao što je 'Jugoslavenski nogometni tim – JUST', 'Jugoslavensko društvo u Viktoriji', na čijim rukovodstvima (naročito u JUST-u) sjede najistaknutiji četnici koji su se većim dijelom i u toku rata cijelo vrijeme borili u četničkim i ljotićevskim oružanim formacijama protiv nas (…) Ovaj Generalni konzulat je svojevremeno poslao detaljnu informaciju sa mišljenjem o JUST-u, međutim pored toga, *JUST dobiva pomoć u igračima iz Jugoslavije, besplatne JAT-ove karte*, itd. (podcrtali autori), a od čega crpi velike materijalne koristi, koje idu u ruke srpskih ekstremističkih elemenata. Mi ponavljamo i ovom prilikom da i ovaj problem treba u zemlji detaljno razmotriti i zauzeti odgovarajući stav i prema JUST-u, koji nam na razne načine nanosi štetu, posebno na planu naše političke aktivnosti prema 'Croatiji', za koju Kovač i družina i danas uporno tvrdi da je to ustaška organizacija a samo zato što je sastavljena iz reda same hrvatske emigracije i što nosi hrvatsko ime. Na

drugoj strani, pored velikog značaja koga ima za nas, nogometni *klub 'Croatia' ne nailazi kod JAT-a, ni drugdje u zemlji na odgovarajući tretman ni pomoć* (podcrtali autori). Razlozi takvog neravnopravnog stava nisu nam poznati."

Ovakva i srodna izvješća "o stanju stvari", autori kojih *nisu* ljudi suprotstavljeni drugojugoslavenskom poretku nego, naprotiv, njegovi činovnici, izravno ukazuju na drugo lice drugojugoslavenskog unitarizma. Na poopćenoj simboličnoj razini, kao što se vidjelo, on se podupire stanovitom zalihom romantične imaginacije centrirane predodžbom o nultoj srodničkoj, pače, rasnoj, harmoniji između "jugoslovenskih bratskih naroda". Ona se povremeno dodatno "osvježuje" sjećanjem na "solunašku" solidarnost s napadnutom Srbijom tijekom Prvog svjetskog rata; te na, u partijskim ideologijskim radionicama konstruirane slike te solidarnosti, znamenitog "bratstva i jedinstva", tijekom Drugog svjetskog rata. Na praktičnoj razini, međutim, unitaristički se model ostvaruje kao asimetrična praksa potpore srpskim sudionicima i adresama, *neovisno o tomu* koliko su one i politički i sociokulturno udaljene od drugojugoslavenskog ideala zajednice ravnopravnih naroda. Po tom modelu načelno su, ponovimo staru dosjetku, svi jednaki, ali su Srbi jednakiji. Stoga i unitaristička obnova odnosa spram odseljeništva kao sedme drugojugoslavenske republike ostaje zarobljena potrebom njezinih obnovitelja za održavanjem zajamčenih povlastica srpskoj etničkoj zajednici, pa, sukladno tomu, i srpskom odseljeništvu. Ono bi, zaoštrenije rečeno, imalo zauzeti mjesto ovlaštenog i jedinog zastupnika drugojugoslavenskog odseljeništva. Dodatni paradoks je u tomu što je u statističkoj populaciji drugojugoslavenskog odseljeništva hrvatsko najbrojnije. Sukladno modelu, ono bi se, premda najbrojnije, najbolje reprezentiralo u odnosu na drugojugoslavenski poredak – srpskom manjinom.

No unatoč činjenici da je sedamdesetih godina "klasični" drugojugoslavenski unitaristički obrazac bio analitički dekonstruiran, barem njegova glavna obilježja i svrhe, njegova praktična uporaba u drugojugoslavenskim institucijama, i tuzemnim i inozemnim, a napose u institucijama na saveznoj razini, nastavlja se sa samorazumljivom autonomijom, na koju, nerijetko, činovnici s nižim statusima povremeno reagiraju s nelagodom, ali nelagoda samo u iznimnim i, za zbilja rijetkim, slučajevima prerasta u javnu kritiku, a u otvoren otpor nikako. Točnije rečeno, u zbilji tih institucija, unatoč načelnim drugojugoslavenskim uporištima, sociokulturna osnova na koju se njihova praksa naslanja višestruko je prožeta velikosrpskom simboličnom zalihom. Stoga je brojnim činovnicima po

drugojugoslavenskim veleposlanstvima ili konzulatima na stanovit način *samorazumljivo* aktivnije pomagati srpske odseljeničke skupine, zanemarujući čak i njihove četničke programe, budući da je njihova prisutnost u unitarističkom predlošku nužan pokazatelj – jugoslavenske kakvoće odseljenih. Ta je identitetska asimetrija posebno vidljiva u odnosima spram hrvatskog odseljeništva, čak i kada pojedine skupine u njemu jasno zagovaraju privrženost drugojugoslavenskom "bratstvu i jedinstvu"; spram albanskih odseljenika s Kosova te spram (danas) bošnjačkih odseljenika. Iz perspektive drugojugoslavenskog činovništva oni su, doduše, još "naši", ali su supstancijalno Drugi. Odseljavanje je "samo" završena epizoda kada njihova (opasna) "drugost" nepovratno triumfira.

Drugi *javni* odnos može se tipološki označiti *pragmatičnim*. Po srijedi je odnos koji se izrazitije oblikuje od šezdesetih godina prošlog stoljeća dalje. Njegovi zagovornici polaze od ocjene kako je odselidba jedna vrst socio-ekonomske nužde pa da i nema posebna smisla zanemarivati ili ne priznavati njezine učinke. Naprotiv, treba, koliko je moguće, sabrati korisne učinke odseljavanja i upotrijebiti ih na korist poretka. Iz prije spomenutih osvrta na knjigu V. Holjevca vidljivo je kako je oblikovanje toga stava, i prakse na njega oslonjene, imalo povoljniju i političku i institucionalnu podlogu u ondašnjim SR Hrvatskoj i Sloveniji nego li u ostalim drugojugoslavenskim republikama. Glavni razlog leži u činjenici što se u obje spomenute republike, zahvaljujući brojnijem odseljeništvu, već tradicionalno bila ustalila praksa uporabe odseljeničke pomoći. Ona je, vidjelo se, prisutna ne više razina, u rasponu od jednostavne, "vodoravne" pomoći srodnicima u domovini do pomoći domovinskim organizacijama, ili, pače, političke pomoći obnositeljima središnje vlasti ili vođama pojedinih političkih stranaka.

Posebni "vjetar u krmu" zagovarateljima takva pristupa nadolazi iz političkog položaja drugojugoslavenskog poretka nakon raskida saveza s ondašnjim SSSR-om. Poredak iznutra ostaje i dalje boljševički konstruiran. No osnaživanje samoupravljačke civilnosti od godine 1951., makar i posve reducirane, omogućuje poretku navlastitu boljševičku kakvoću reprezentirati kao jednu vrst projekta "trećeg puta". Na toj osnovi poredak postupno izgrađuje legitimaciju sudionika međunarodnih odnosa koji aktivno pridonosi *slabljenju* sovjetskog komunizma. U onodobnoj hladnoratovskoj računici to nije mala zasluga. Istina i bog, u političkim i upravljačkim vrhovima zapadnih sila nema iluzije u pogledu na kakvoću samog drugojugoslavenskog poretka. Poredak se i više nego dobro uklapa u skupinu

poredaka što ih vode "naši dragi diktatori" (kako je jednom ustvrdila M. Thatcher). U drugojugoslavenskom slučaju, pače, sama bliskost, za razliku od brojnih drugih diktatura, nije ni bez tradicije. Ona potječe još iz razdoblja Drugog svjetskog rata, i godine 1943., kada se britanska politika nepovratno odlučila za J. B. Titu, a protiv D. Mihailovića. (I kada je, usput budi rečeno, pod britanskom paskom, odpočela i sustavna "integracija" četnika u partizanske postrojbe.)

Takva uloga u međunarodnom poretku ostavlja traga i u konstrukciji unutrašnjeg upravljačkog modela. Kao što je poznato, od šezdesetih godina dalje tvorci poretka ustrajno teže pomiriti boljševičke političke monopole i odabrane likove tržišnog gospodarstva; samoupravljačku autonomiju "radne organizacije" i partijsko upravljanje gospodarstvom; "samoupravnost" republika i unitaristički monopol Saveza komunista Jugoslavije; (itd.). Kao što je poznato, jedini pouzdan učinak te serije paradoksalnih kratkih spojeva postupno je povećanje unutrašnje nestabilnosti i strukturna blokada promjena koje bi arhivirale boljševičku jezgru poretka. No, na drugoj strani, i, za pravo, opet posve paradoksalno, isticanje važnosti "privredne reforme" radi osnaživanja tržišnih načina djelovanja poredak rabi kao svojevrsni argument u izgrađivanju valjanih odnosa s drugim zapadnim zemljama. U takvu kontekstu odseljeništvo se definira kao specifičan *most* između zemalja s različitim političkim modelima, i, napokon, kao socijalna skupina čiji se položaj ne može valjano urediti bez brojnih međunarodnih ugovora. Pretjerano je tvrditi kako je u oblikovanju drugojugoslavenske "zapadne" politike od šezdesetih godina prošlog stoljeća dalje odseljeništvo bilo na popisu ključnih čimbenika. Ali je očito kako je *i više nego dobro poslužilo kao jedan od praktičnih poticaja u izgrađivanju brojnih bilateralnih odnosa*. I kao svojevrsna olakotna okolnost.

Po našoj ocjeni, prvi događaj što je dugoročno osnažio izgrađivanje pragmatična odnosa drugojugoslavenskog poretka prema odseljeništvu već je spominjani *Zakon o amnestiji*. Izglasovan je u Saveznoj narodnoj skupštini 1962. godine. Tim je zakonom "amnestirano" približno 150.000 osoba u inozemstvu i nekoliko tisuća u tuzemstvu. Zakonom su oslobođene od kaznenog progona sve one osobe koje su se sumnjičile ili im se stavljalo na teret da su tijekom Drugog svjetskog rata aktivno djelovale protiv partizanskog pokreta i narodnooslobodilačke borbe. Amnestijom su obuhvaćeni i svi oni koji su nezakonito pobjegli iz zemlje i time izbjegli služiti vojsku, ili su na drugi način ugrozili ugled države. Amnestija se nije odno-

sila na ratne i druge teške zločine. Posebno se u tumačenju zakona ističe kako se on odnosi na zavedene ljude; na ljude koji su *pod prijetnjom* činili radnje protivne zakonu; na ljude koji su kao *pripadnici bivše prvojugoslavenske vojske* dospjeli u emigraciju i prošli zarobljeničke logore i prisilni rad; na ljude što su *ilegalno prebjegli* prijeko granice, najčešće zbog "nepromišljenosti". Na tragu zakona o amnestiji ukinut je i zakon po kojemu je časnicima i dočasnicima bivše prvojugoslavenske vojske, a koji su ostali u inozemstvu po završetku Drugog svjetskog rata, bilo oduzeto državljanstvo. Ključni učinak zakona o amnestiji imala je biti *obnova povjerenja* između poretka i brojnih odseljeničkih skupina čiji su poticaji na odseljavanje tijesno svezani s političkim odnosima tijekom Drugog svjetskog rata i u prvim poratnim godinama. Poredak nije promijenio odnos spram zagovornika drugačijeg državnog ili političkog modela. Oni su bili i ostali neprijatelji, uvršteni u kritički nereflektiranu skupinu ratnih zločinaca ili neprijatelja poretka. Svi drugi, po tom zakonu, mogli su računati barem s činjenicom da ih poredak neće, odluče li se na povratak ili privremeni posjet zemlji, izložiti sistemskom nasilju.

Međutim, šezdesete godine prošlog stoljeća suočavaju poredak s novim odseljeništvom, ponašanje kojega se više ne može tumačiti po shemama uporabljenim za ratno i prvo poratno razdoblje. Evo kako tu novu predodžbu o odseljeništvu skicira onodobni predsjednik Komisije za iseljenička pitanja Saveznog izvršnog vijeća (drugojugoslavenske vlade) godine 1968.: "Mi smo danas suočeni kao što vam je poznato s jednom činjenicom, *da nam iseljeništvo raste po većoj stopi nego prije rata* (podcrtali autori). Spomenuto je da ih je prešlo u prekooceanske zemlje 45.000 ljudi, naših radnika iz Zapadne Europe. Međutim, ta cifra danas, uzme li se Titova zemlja, prelazi 200.000 naših ljudi, koji su otišli većinom u Kanadu, Australiju, Novi Zeland, nešto u Sjevernu Ameriku, a ima ih koji odlaze čak u Južnoafričku Uniju. Međutim, ovaj problem, mislim da je takve prirode, da se stvarno trebao najozbiljnije pozabaviti jer ova naša nova emigracija još se uvijek nije uspjela uklopiti u stare iseljeničke organizacije, a nije ni stvorila nove organizacije i pod velikim je pritiskom političke emigracije, pa prema tome smatram, da je nama u zemlji zadatak da uložimo što više napora, da prema našim mogućnostima učinimo sve što je moguće da ova nova emigracija, to su naši ljudi koji su nedavno otišli, koji znaju kretanja i poticaje u našoj zemlji, *ne postanu plijen emigrantskih organizacija* (podcrtali autori) odnosno da nastojimo da oni ostanu u što boljem daljnjem kontaktu s našom zemljom." (Đ. Stanković, Zapisnik skupštine Matice iseljenika Hr-

vatske, 1968., str. 40). U citiranom, a i drugim, srodnim izjavama vidljive su dvije nove činjenice. Prvo, na sceni je odseljeništvo koje se više ne može klasificirati političkim obilježjima kakva se rabe u odnosima spram ratnog i prvog poratnog odseljeništva. Drugo, na sceni je *masovno* odseljavanje, a ne bijeg pojedinaca ili omanjih skupina.

Kakav je bio odgovor na opisane promjene? Već smo spomenuli uvid I. Baučića (1979.) da do kraja šezdesetih godina, ne računa li se poratna "repatrijacija", u političkoj praksi poretka nema povratničke politike. Iz raspoložive dokumentacije vidljivo je kako se tijekom dva decenija, u razdoblju 1970. – 1990., o odseljeništvu raspravlja na brojnim mjestima i uredima u inače teško preglednom administrativnom aparatu drugojugoslavenskog poretka. Raspon se proteže od posebnih "komisija" ili "centara" republičkih i centralnog Saveza komunista i sličnih "komisija" i "centara" republičkih i Saveznog izvršnog vijeća (republičkih i savezne vlade) do "komisija", "savjeta", "odbora" i srodnih tvorevina u sastavu, primjerice, Socijalističkog saveza radnog naroda, Saveza socijalističkih sindikata ili Saveza socijalističke omladine. Vodoravno promatrano, po srijedi je i više nego "bogata" rasprava, jer u njoj sudjeluju brojni govornici i analitičari. Epistemološki promatrano, međutim, rasprava se može svesti na nekoliko osnovnih skupina zahtjeva i zaključaka.

Prvo, *u djelovanju prema odseljeništvu potrebna je suradnja svih političkih čimbenika*. Po srijedi je ritualni iskaz kojim se zagovara "frontovski" pristup nastalim teškoćama. Naoko on zvuči vrlo uvjerljivo: surađuju li svi u uklanjanju teškoća, razumno je vjerovati kako će se one uspješno i ukloniti. No na drugoj strani, "frontovski" zahtjev zastire mogućnosti racionalna pristupa i primjereni raspored kompetentnih sudionika. Budući da poredak ne raspolaže ni sredstvima ni sposobnostima uvida u korijene odselidbe, racionalni pristup i nema vrijednost kakvu zaslužuje. Na raspolaganju ostaje jedna vrst frontovskog apela, kao i više nego tradicionalno pomagalo u političkim kampanjama realnog socijalizma.

Drugo, *potrebna je bolja organizacija i koordinacija uključenih.* Čitaju li se prigodni tekstovi nastali u političkom sektoru u cijelom drugojugoslavenskom razdoblju, lako je uočiti kako se zahtjev za "boljom organizovanošću" standardno ponavlja neovisno o području zbilje. Drugačije rečeno, on je poopćeni politički apel što se prigodno izvikuje neovisno o području zbilje gdje bi se imao ostvarivati. Negativno promatran, apel i nehotice otkriva kako je u zbilji poretka prisutan i više nego vidljiv *organizacijski nered*. Iz sociologijske perspektive nije netočno njegovu upo-

rabu promatrati kao pomagalo u stabilnom održavanju – viška zaposlenih u političkom i upravljačkom sektoru. Ili, drugačije rečeno, njime se uspješno održava i obnavlja *obratna piramida* društvene strukture. Jedna od njezinih figura je: višak zaposlenih u birokratskim uredima "gore", a manjak zaposlenih – u svijetu rada, dolje. (Na paradokse obratne piramide, poznato je, posebno je upozoravao hrvatski sociolog, i sam nakon godine 1945. u odseljeništvu, D. Tomašić.)

Treće, *treba učiniti sve što je moguće kako novo odseljeništvo ne bi postalo plijenom političke emigracije*. Vidjelo se i iz prijašnjih ulomaka kako je politička emigracija u predodžbi poretka glavnim protivnikom. Za njega je poredak koristio posebne mehanizme i postupke, one "u sjeni". Stoga zahtjev: kako treba učiniti sve (…) pati od manjka koji se zove: nejasna adresa primatelja. Iz nešto elastičnije perspektive moguće je na adresi primatelja zamisliti činovnike u veleposlanstvima i konzulatima te političke aktiviste u tuzemstvu. Apeliranje na njih svodi se na zahtjev da je i u veleposlanstvima i u tuzemstvu važno oblikovati atmosferu suradnje i povjerenja, dakle, minimiziranja nasilnosti i neučinkovitosti. Ali, na drugoj strani, "sretnom" ostvarivanju toga apela izravno stoje na putu mehanizmi totalitarne političke lojalnosti koji posreduju odabir zaposlenika i u službama "zaduženim" za odseljeništvo, kao i trajni rat protiv odseljeničke "kontrarevolucije".

Četvrto, treba istražiti *mogućnosti ekonomske suradnje između odseljeništva i domovine*. Taj je zahtjev ostao, uglavnom, načelan; a s vremenom se prometnuo i u pomagalo za "diferencirati" poretku neprijateljske "tehno-menadžerske snage". Poredak, već po svojim konstrukcijskim pravilima, nije mogao stvoriti valjan okvir za privatna ulaganja odseljenika sposobnih za investicije. Stoga se zahtjev prometnuo u neku vrst sistemski neodređenog poticanja odseljenih na trošenje zarađena novca u domovini, najviše u obliku *pomoći* lokalnoj zajednici.

Na ovom je mjestu korisno podsjetiti kako zahtjev za ekonomskom suradnjom s odseljeništvom stavlja poredak na dvostruku kušnju. Prva kušnja posljedica je činjenice da poredak leži na tzv. narodnom vlasništvu, što je politički eufemizam za partijsko gospodarenje ukupnim fondom javnih dobara. Uključivanje privatnih poduzetnika i investitora u gospodarske poslove izravno je protivno tom modelu. Drugačije rečeno, izgrađivanje aktivne gospodarske suradnje s odseljeništvom dovelo bi u pitanje uporišta samog poretka.

Druga kušnja otiskom je odsutnosti modela gospodarskog djelovanja što se od devedesetih godina dalje zove javno-privatno partnerstvo. Oblikovanje modela i nje-

gova primjena tijekom posljednja dva decenija nailazi na teškoće i u množini europskih zemalja za koje se ne može reći kako su okovane negativnim naslijeđem iz socijalističkog razdoblja (Francuska, Njemačka, Nizozemska, primjerice). U društvima, pak, s takvim naslijeđem razložno je očekivati i brojnije i veće teškoće. U razdoblju kada se nameću zahtjevi za suradnjom s odseljeništvom iskustvo u suradnji javnih-privatnih sudionika gospodarstva, dakle, posve je ograničeno. Očekivati da će u razvitku tog modela drugojugoslavenski poredak biti "kreativniji" od drugih bliže je tlapnji nego li argumentiranoj ocjeni. Odnos spram odseljeništva "uvukao je" poredak u aporetični okvir, gdje korijeni samih aporija nisu ležali samo u obilježjima poretka, nego i u činjenici da su implikacije valjana ostvarivanja zahtjeva za gospodarskom suradnjom s odseljenima *premašivale* tada konvencionalne okvire suradnje privatnog i javnog sektora. Stoga su drugojugoslavenski zahtjevi te vrsti pretežno ostali zatvoreni u specifičan politički/moralistički "genre" kojim se poredak "oslobađa" razložne sumnje kako je spram odseljeništva – ciničan.

Što je u svemu tomu ostalo pragmatično? Koliko uvid u osnovne podatke pokazuje, nekoliko je sektora u kojima spomenuta pragmatična orijentacija poretka uspijeva dobro, pače, kadikad jako dobro.

Prvo, aktivna *međunarodna politika*. Odnosi spram odseljeništva, poznato je, neodvojivi su od međudržavnih odnosa, dakle, međunarodne politike. Već je upozoreno kako drugojugoslavenski poredak teži položaju međunarodnog sudionika koji u bipolarnoj hladnoratničkoj shematici *oduzimlje/umanjuje* snagu i utjecaj komunističkog bloka, ne povećavajući, na drugoj strani, moć i utjecaj suprotstavljenog, demokratskog, bloka. Osloncem na taj cilj, drugojugoslavenski poredak aktivno radi na izgrađivanju dobrih međudržavnih odnosa s brojnim državama, među kojima su dvije skupine gotovo jednako važne: tzv. nesvrstane države i zapadnoeuropske zemlje. Na tom tragu, poredak je uspio potpisati brojne ugovore o regulaciji odseljeničkog položaja i prava s više zemalja u kojima je drugojugoslavensko odseljeništvo bilo brojno. Primjerice, sporazum o reguliranju zapošljavanja drugojugoslavenskih radnika u Francuskoj potpisan je 1965. godine; iste godine potpisan je sličan sporazum i s Austrijom. Godine 1966., sporazum o zapošljavanju odseljenika potpisan je sa Švedskom; godine 1968. potpisan je važan sporazum kojim se regulira i uređuje zapošljavanje drugojugoslavenskih odseljenika u Zapadnoj Nje-

mačkoj; po srijedi je zemlja s najbrojnijim odseljeništvom pa je potpisivanje sporazuma označilo početak primjene uređena pravnog okvira u odseljeničkim odnosima; godine 1970. slični su sporazumi potpisani s Nizozemskom, Belgijom i Luksemburgom. Na sličan se način uređuju i druga važna odseljenička pitanja, kao što je primjerice socijalno osiguranje. Ugovor o socijalnom osiguranju drugojugoslavenskih radnika s Francuskom potpisan je još 1950. godine, s Belgijom i Luksemburgom 1954., s Nizozemskom 1956., s Austrijom 1965., s Njemačkom i Švedskom 1968. Srodni ugovori potpisani su još i s Velikom Britanijom, Italijom, Švicarskom, Poljskom, Mađarskom, Čehoslovačkom, Bugarskom, Norveškom, DR Njemačkom. Godine 1968. druga je Jugoslavija ratificirala i međunarodnu Konvenciju o odseljavanju radi zapošljavanja (Migration for Employment Convention) na snazi još od 1949. godine. Dužna se pozornost obraća i na odnose sa SAD-om. Poznato je da je SAD godine 1948. donio Zakon o useljavanju raseljenih osoba (Displaced Persons Act). Tim se zakonom, za pravo, uređuju prava osoba odbjeglih iz zemalja ondašnjeg socijalističkog bloka, pa i druge Jugoslavije, u razdoblju 1946. – 1960. Važna je bila i odluka SAD-a da godine 1965. promijene Uselidbeni zakon. Tom su promjenom ukinute vrlo ograničene kvote za Jugoslaviju. Zahvaljujući i toj činjenici znatno se povećao broj useljenih. Prednost su dobile osobe/članovi obitelji, koji sele radi spajanja obitelji, stručnjaci i političke izbjeglice. Godine 1974., u povodu posjeta ondašnjeg državnog tajnika SAD-a, H. Kissingera, Jugoslaviji posebno je naglašeno kako narode druge Jugoslavije i SAD veže "trajno prijateljstvo". Na sličnom je tragu i drugojugoslavenska politika ukidanja viza. U promatranom razdoblju vlast je ukinula vize u odnosima s više od 40 država.

Izneseni podatci pokazuju da drugojugoslavenska vlast djelatno nastoji, razvijajući diplomatičko-konzularnu mrežu i sklapajući različite međudržavne ugovore, urediti važnije aspekte odseljeničkog života. Da takva zauzetost poretka nije samo načelna sugerira i I. Baučić (1976.) podsjećajući kako je samo u razdoblju 1964. – 1973., kada se oblikuje organizirano zapošljavanje gospodarskog odseljeništva iz druge Jugoslavije u zapadnoeuropskim državama, drugojugoslavenska diplomacija utemeljila u ondašnjoj SR Njemačkoj 13 novih konzularnih ureda. Iz perspektive te vlasti vidljiva su dva dobitnika. Prvi je dobitnik sam poredak. Od šezdesetih godina dalje, kada iznutra pokušava strukturno pomiriti totalitarni sklop i tržišno gospodarenje, podređujući u različitim "reformskim" ciklusima ionako nejake tržišne tendencije totalitarnom političkom

nadzoru, drugojugoslavenski poredak *ne može* postići ni minimalnu ravnotežu bez odselidbe viškova nezaposlenih u zapadno inozemstvo. Njegov je, dakle, "izvorni" izvozнички proizvod ponajprije "radna snaga". K tomu, budući da mu kronično nedostaje konvertibilni novac, odselidba se drži i po poredak dobrom transakcijom: zapadnoeuropska gospodarstva dobivaju potrebne radnike, a poredak važan izvor "deviza". Tim dobitnicima "sretno" se pridružuju i uspjesi poretka u ratu protiv "neprijateljske emigracije", budući da širenje diplomatičke mreže i brojni ugovori sa zapadnim državama znatno olakšavaju poretku, posve "u sjeni", organizirati uspješne ratne poduhvate protiv važnijih protivnika.

No dobitnici su i odseljenici. Već i popis nekolikih praktičnih ciljeva skicirane drugojugoslavenske prakse na to ukazuje. Preglednosti radi, upućujemo na osnovne. Nisu oni, doduše, izvornim izumima drugojugoslavenskog poretka. I druge države sa sličnim odselidbenim teškoćama nastoje o njima voditi računa.

(a) *Zapošljavanje odseljenih.* Radi uređivanja zapošljavanja drugojugoslavenski poredak sklapa brojne bilateralne ugovore kojima se određuju zakonski i organizacijski okviri što bi imali smanjiti rizičnost i neodređenost odseljeničke potrage za poslom i uvjete zapošljavanja. Na toj podlozi razvili su se specifični mehanizmi novačenja potrebnog radništva, u kojima su bilateralno, premda ne i sa simetričnim ovlastima, sudjelovali predstavnici država doselidbe i predstavnici drugojugoslavenske vlasti.

(b) *Zdravstvena i socijalna zaštita, mirovinska prava odseljenih.* Do, približno, godine 1969., drugojugoslavenske su vlasti uspjele urediti zaštitu i prava bilateralnim ugovorima s većinom zapadnoeuropskih država.

(c) *Sindikalna, radna, prava odseljenih.* Bilateralni ugovori omogućili su stvaranje posebnih mješovitih sindikalnih povjerenstava, s predstavnicima drugojugoslavenskih sindikata i sindikata iz pojedinih zapadnoeuropskih država, navlastito njemačkih, švedskih, austrijskih (…) Takva su povjerenstva izravnije mogla utjecati na sindikalne prakse u pojedinim poduzećima i na načine ostvarivanja pojedinih odseljeničkih prava.

(d) *Spajanje odseljeničkih obitelji.* Već je spomenuto kako je jedna od posljedica Zakona o amnestiji, iz 1962., bila i odselidba iz Hrvatske brojnih članova silom rastavljenih obitelji. Od sedamdesetih godina dalje brojni odseljeni odlučuju se na dugoročni boravak u odabranoj zemlji doselidbe. Stoga nastoje dovesti i obitelj (ako je imaju). Doselidba članova obitelji potiče na brojna pitanja o pri-

mjerenu načinu regulacije njihova položaja i boravka u državi doselidbe.

(e) *Socijalna zaštita odseljeničkih obitelji,* u drugojugoslavenskom tuzemstvu, ali i u odselidbenom inozemstvu. Premda je ostvarivanje te politike neodvojivo od tradicionalne totalitarne demagogije, što prožimlje sve javne prakse poretka, vidljivo je da, napose od sredine sedamdesetih godina, kada se osamostaljuju centri za socijalnu zaštitu, takva namjera nije ostala samo načelna.

(f) *Organizacija dodatne nastave za djecu odseljenih.* Po podatcima V. Katunarića (1975.), primjerice, (temeljenim na statistici ondašnjeg Saveznog zavoda za međunarodnu znanstvenu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju) godine 1975., dodatnom nastavom bila su obuhvaćena 15.062 djeteta iz drugojugoslavenskih odseljeničkih obitelji, ili 32,4% ukupno popisane djece. Nije netočno taj i slične rezultate pročitati kao dualne pokazatelje. Na jednoj razini oni upućuju na organizirani napor poretka radi sređivanja nastalih (ne)prilika. No, na drugoj razini, otkrivaju kako u poretku nosivi, unitaristički model jezičnog i kulturnog nijekanja hrvatskog identiteta, hrvatske odseljenike *isključuje* iz "ponude" poretka. Usporedni uvidi pokazuju da su hrvatske katoličke župe u odseljeništvu bile pune važnijim aktivnim adresama gdje se čuvao i oblikovao hrvatski identitet odseljenih. Jedan proračun A. Akrapa (1999.) pokazuje da su u razdoblju 1971. – 1998. evidentirane 134.000 djece hrvatskih roditelja, rođene i ostale u inozemstvu. Godine 1975., zacijelo je ta skupina bila manja, ali je očito, veličinom uvjerljivo nadmašivala skupinu obuhvaćenu dodatnom nastavom.

U razdoblju do, kako je prije naznačeno, približno 1974. godine skicirani su napori poretka zaokupljeni *odselidbenim smjerom*. Drugačije rečeno, poredak tada nastoji odseljavanju osigurati "higijenski", zakonski i funkcionalni, okvir kako bi se rizici predvidljivo svezani s odselidbom i odselidbenim odlukama sveli na podnošljivu razinu. *Ali se ni na koji način odselidbi ne protivi.* Pače, odselidba se drži procesom na koji poredak *ne može* uspješno utjecati. Formulaciju: ne može, treba čitati na dvije razine. Na prvoj, ona otkriva kako poredak i nema strukturnih protusredstava za spriječiti odselidbu. Na drugoj razini pokazuje kako poredak, na što je već upozoreno, izvlači brojne i posredne i neposredne dobiti od odselidbe, pa ustrajavanje poretka na strukturnoj nemoći paradoksalno govori o njegovu interesu da odseljavanje – ne popusti.

Drugo, *državno* poduzetništvo. Predložena složenica na prvi pogled može izazvati zazor budući da u jedno spaja poduzetničko ponašanje i na totalitarnom temelju obliko-

vanu državu za koju je očekivati da će trajno braniti svoj položaj sudionika *nadređena* svim drugim sudionicima, pa, stoga, i radnim organizacijama "zaduženim" za gospodarsko ponašanje. Međutim, razmotre li se viševrsni "poslovni" *državni* ugovori između drugojugoslavenske i nekolikih, najprije europskih, zemalja, navlastito ugovori o "tehničkoj suradnji", izbija na vidjelo da se u tim dokumentima države potpisnice dogovaraju o uvjetima pod kojima će jedna, Jugoslavija, na ugovorenim poslovima na teritoriju druge, europske, države, *zaposliti* određenu radnu organizaciju, pod uvjetima definiranim ugovorom. Unatoč, dakle, totalitarnom korijenu koji državnu vlast održava na položaju meta sudionika/sudionika "u visini", drugojugoslavenska se država nerijetko javlja kao jedna vrst *poopćene agencije za zapošljavanje u inozemstvu viška radnih organizacija i radnika.* Na toj podlozi, vidjelo se, u odseljeništvo su radi rada i zarade otišle nemale skupine industrijskih, građevinskih i drugih radnika zaposlene u četrdesetak i više radnih organizacija. Iz državne perspektive taj pristup izvozu "radne snage" i inozemnom zapošljavanju nedvojbeno je prihvatljiviji od "neorganiziranog" odseljavanja. Dva su glavna razloga. Prvi leži u činjenici što se na taj način mogu i u inozemstvu uspješnije održavati među zaposlenima određeni organizacijski i pravni režimi samoupravljačkog podrijetla. Drugi leži u činjenici što se na taj način posve podvrgava državnom nadzoru cirkulacija deviza kojima se plaćaju ugovori a zaposlenici dobivaju plaću. Podsjetimo, budući da su radne organizacije na taj način zaposlene u inozemstvu obvezatne drugojugoslavenskim zakonima, novčani tokovi, premda devizni, uređuju se po uredbama i zakonima tuzemnih financijskih vlasti. Zahvaljujući tomu, država dolazi do nezanemarivih mogućnosti akumulacije prijeko potrebnih deviza.

U praksi radnih organizacija pozvanih na rad u inozemstvo vidljivi su i oblici ponašanja koji su, blago rečeno, oprečni javno poželjnom modelu ponašanja radne organizacije socijalističkog podrijetla. Po srijedi su brojni primjeri nelojalne konkurencije, poslovnih ponuda s damping cijenama, ocrnjivanja konkurenata iz domovine, "otimanja" potrebnih specijalista od konkurentskih kuća; nisu rijetki ni primjeri gdje se radne organizacije na inozemnom tržištu javljaju kao svojevrsne agencije za zapošljavanje što svoje radnike nude inozemnim poslodavcima u "podnajam", ubirući, pri tomu, zaradu od posredovanja. Uočiti je, poslovodstva tih radnih organizacija nastaju pod izravnim političkim nadzorom poretka. Osim toga, voditi radnu organizaciju zaposlenu u inozemstvu drži se, zbog

brojnih pogodnosti što proizlaze iz činjenice da se radi po posebnim ugovorima i u posebnim okolnostima, ako ne privilegijem, onda, svakako, boljim zaposlenjem. Stoga se nemali broj članova poslovodstava u takvim radnim organizacijama novači iz slojeva s boljim statusom u drugojugoslavenskom poretku. Spomenuti načini "poslovnog" ponašanja, dakle, ne mogu se pripisati skupinama političkih i društvenih marginalaca, koji su, eto, "po kazni" dospjeli na rad u inozemstvo. Takvi oblici ponašanja, naprotiv, ukazuju na manje očitu vezu s osnovom samog poretka. U idealnotipičnoj projekciji ona se pokazuje kao nepriznata zaliha praktične grubosti koju osnažuju i obnavljaju totalitarni mehanizmi ugrađeni u temelje poretka. Budući da oni, mehanizmi, kao svoju unutrašnju konstantu uključuju i nepovjerenje spram "rizičnih" skupina, predvidljivo je da se i u praksama spomenutih radnih organizacija ocrtavaju njihovi tragovi. Nerijetko, oni se očituju i *izravnije* i *grublje* u praksama radnih organizacija u inozemstvu, budući da tamo nisu obvezujući uvjeti i obziri kakve nalaže tuzemni politički konformizam.

Iz prije spomenutih podataka o takvom načinu odselidbe vidljivo je kako ukupni broj odseljenih na taj način nije veličinom dojmljiv, obuhvaća skupinu ne veću od 20.000 ljudi. No financijske dobiti zaslužuju pozornost. Primjerice, prihodi radnih organizacija zaposlenih u inozemstvu u razdoblju 1967. – 1972. obasižu 20% od ukupnih prihoda tih radnih organizacija (budući da mnoge imaju radilišta i u tuzemstvu). Posebno je važan podatak da su izdvajanja u fondove po radniku zaposlenom u inozemstvu u promatranom razdoblju bila 394% veća nego izdvajanja u fondove po radniku zaposlenom u tuzemstvu (Tadić, 1975., str. 16, 17). U svjetlosti ovakvih podataka isplativost "državnog poduzetništva" i nije zanemarljiva. Drugojugoslavenska državna vlast jednostavno nastoji, tamo gdje može, u inozemstvo prebaciti na rad "svoje" radne organizacije i radnike. Pri tomu na ukupni rezultat takva pristupa djeluju sva ona obilježja poretka prije naznačena. No već i sama činjenica da se država, u masovnom odselidbom šezdesetih i sedamdesetih godina oblikovanim okolnostima, nastoji ustaliti kao posebna agencijska adresa nije bez vrijednosti. U prigodnim se analizama, nerijetko, ističe kako je to valjan primjer uspješna i prilagođena uklapanja drugojugoslavenskog gospodarstva u, ni manje ni više nego, "svjetsku podjelu rada". Raspoloživi podatci vidljivo je, ne slažu se najbolje s takvim, i više nego entuzijastičnim, ocjenama. Ali je, po našoj ocjeni, izvan prijepora kako je po srijedi primjer praktična djelovanja koji izravno nagriza polazna ograničenja poretka.

Treće, *usporedna akumulacija i nadzor "deviznih doznaka"*. Podatci o veličini "deviznih doznaka" radnika zaposlenih u inozemstvu, u promatranom razdoblju, u prigodnim se analizama drže dobrim pokazateljom važnosti odseljeništva po ukupni društveni razvitak u drugojugoslavenskoj državi. Isticanjem podataka o iznosima tih "doznaka" posredno se polemizira i s pristupom odseljeništvu po kojemu ono i nije vrijedno pozornosti poretka i s pristupom gdje se naglašavanjem "neprijateljskih" skupina u odseljeništvu potiru mogućnosti njegova primjerena sudioništva u tuzemnom razvitku.

Ne raspolažemo cjelovitom i preglednom analizom te devizne akumulacije za cijelo promatrano razdoblje. No već i djelomični uvidi pokazuju da iznosi "deviznih doznaka" od kraja šezdesetih godina nisu ni malo zanemarljivi. Po podatcima Narodne banke Jugoslavije (Bilten 2, 1975.) do, približno, sredine šezdesetih godina iznosi su relativno skromni. No po podatcima iste Narodne banke (Bilten 2, 1975.) u razdoblju 1965. – 1974., godišnje "devizne doznake" drugojugoslavenskih radnika/odseljenika povećale su se od 58,1 milijun američkih dolara godine 1965. na 1.397.700.000 američkih dolara godine 1973. te 1.621.400.000 američkih dolara godine 1974. Takva se tendencija nastavila i idućih godina. O sličnim tendencijama izvješćuje i OECD u svojim godišnjim izvješćima o odseljeništvu. Godine 1977. veličina godišnjih "deviznih doznaka" premašila je prag od dvije milijarde američkih dolara (2.097.000.000). Što to znači u ukupnoj deviznoj bilanci druge Jugoslavije, podsjeća I. Baučić (1979.). Po njegovu uvidu, godine 1963. udio "deviznih oznaka" iznosio je rubnih 4,4% ukupne drugojugoslavenske devizne bilance. Godine 1974., udio se povećao na 22%, a godine 1977., neznatno se smanjio, iznosi 21,9%. Usporedbe radi, godine 1974. devizne zarade od turizma iznosile su 9,5% ukupne devizne bilance, a 1977. godine 8,8%. I uvidi M. Vedriša su na srodnu tragu. On podsjeća kako su, primjerice, u razdoblju 1973. – 1976., odseljenici poslali u drugojugoslavensku državu nešto više od 6,5 milijarda američkih dolara. To je 22% ukupnog, ili 50% nerobnog drugojugoslavenskog deviznog prihoda iz godine 1976. (Vedriš, 1978.). Isti autor podsjeća kako je deviznim prihodom od radnika u inozemstvu, koji je godine 1975. iznosio 1.700.000.000 američkih dolara, deficit trgovačke bilance te godine podmiren sa 53%. Usporedbe radi, devizni prihod od turizma "pokrio" je 24,2% tog deficita (Vedriš, 1977.).

Devizni novac, već je prije rečeno, dospijeva u tuzemstvo na više načina. Glavni su načini: bankovne pošiljke;

unos deviza i njihova prodaja na šalterima banaka ili u mjenjačnicama; unos deviza i njihova prodaja "na crno". Devizni se novac "čuva" na dva osnovna načina: kod kuće, "u čarapi", kada se ne vjeruje novčarskim ustanovama, ili na deviznim računima u bankama. Po podatcima Saveznog izvršnog vijeća (drugojugoslavenske vlade) iz godine 1973., iste godine je u drugojugoslavenskoj državi bilo 1.766.007 osobnih deviznih računa sa 900.000.000 američkih dolara. U Hrvatskoj su bila 562.353 računa s, približno, 315 milijuna američkih dolara. Većina tog novca bila je podrijetlom iz "deviznih doznaka".

Zahvaljujući dotoku deviznog novca u tuzemstvo (osim "deviznih doznaka" on se "horizontalno" zarađuje i u turizmu) oblikuju se od sredine šezdesetih godina dvije važne društvene promjene.

Prva se očituje u *povišku kupovne moći stanovništva.* Na toj se podlozi oblikuju nove tržišne i potrošačke aspiracije koje djeluju kao relativno neovisan tlak na gospodarsku strukturu, množeći zahtjeve za njezinom modernizacijom. Te aspiracije oblikuju i novi *teritorijalni okvir* potrošnje, jer se protežu i na ponudu i tržišta susjednih zemalja (Italija, Austrija). Na toj podlozi ustaljuje se "vesternizacija" (prožimanje zapadnim mjerilima i predlošcima) potrošačkih stilova u drugojugoslavenskoj državi, napose u republikama što sa zemljama zapadne Europe i teritorijalno graniče. *Ustaljuje se režim "otvorenih granica",* oprečan režimu "zatvorenih granica" na djelu do početka šezdesetih godina. Po jednom anketnom istraživanju potrošačkih aspiracija (Beroš, 1975.) i odseljeni drugojugoslavenski radnici uklapaju se u tu promjenu. Uočiti je da su najveće postotne skupine među njima onih koji troše na kuću i kućne potrepštine (22,9% anketiranih); pokućstvo i kućanske uređaje (35,8%); automobile (8,2%). Nasuprot tomu, postotni udio onih koji su ulagali u školovanje djece zanemarljivih je 0,5%; u gospodarska dobra za razvitak "malog" poduzetništva ulagalo je rubnih 9%.

Druga spomenuta promjena očituje se u postupnu osamostaljivanju *novog politokratskog sloja*, glavno umijeće kojega je *upravljanje i nadzor financijskih tijekova i akumulacije.* Njegovo je matično sjedište, dakako, u bankama. Na toj se podlozi stvara i specifična bankarska konfiguracija moći s pomoću koje se, u razdoblju nakon 1972., i neostaljinističkog obračuna s Hrvatskim proljećem, *moderniziraju sredstva i instrumenti centralizacije drugojugoslavenskog poretka*. U kritičkim raspravama taj se proces izlaže sumnji pod optužbom kako je po srijedi osamostaljeni financijski kapital, izmaknuo svim mehanizmima "samoupravljačkog" nadzora. No nije po srijedi ni-

kakvo izmicanje, nego *nova prilagodba* poretka prilikama gdje su akumulacija i nadzor *konvertibilnog* novca zauzeli mjesto jednog od novih strategijskih sredstava poretka. Ne crpi, dakako, novi financijski i bankarski sklop "dohranu" samo iz deviznog novca odseljenika. Tu je još turizam, pa i pojedini izvozni sektori gospodarstva (među kojima industrija oružja nije na zadnjem mjestu) kao što se vidjelo iz prije iznesenih podataka. No, izvan je rasprave da se takav bankarski sklop ne može valjano održavati bez financijskih potpora iz odseljeništva. Zbog toga razložnom izgleda ocjena kako je od početka sedamdesetih godina dalje *poredak izravno financijski zainteresiran za kontinuitet rada odseljenih u inozemstvu.* Manjak stvarnih napora i inicijativa koje bi reinvesticijama deviznog novca *u obnovu klasičnih odseljeničkih područja* (u Hrvatskoj: Dalmatinska zagora, Lika, Gorski kotar, otoci, Banovina) ciljale oblikovati i nove razvojne mogućnosti u tuzemstvu, gotovo da više nego ijedan drugi argument osnažuje tu ocjenu.

Ipak, zabilježeno je nekoliko važnijih pokušaja. Zajednički im je izvor zamisao o poboljšanju položaja privatnog poduzetništva. Od sredine sedamdesetih godina poredak višekratno pokušava poboljšati sistemske mogućnosti razvitka malog privatnog poduzetništva. Tomu, primjerice, služi i zakon o turističkoj i ugostiteljskoj djelatnosti iz 1974., kojim se dopušta privatnim ugostiteljima i iznajmljivačima povećati i broj ležajeva i broj zaposlenika (do 5 zaposlenih). Slično je i s mogućnostima rada u privatnom sektoru na "osobnim sredstvima"; kao i u poljodjelstvu. Uklanjaju se i sistemske zapreke "udruživanju rada i sredstava", ili mogućnostima da odseljenici ulažu devizne uštede u radne organizacije u "društvenom" vlasništvu, zarađujući, istodobno, u njima i kao zaposlenici i kao dioničari. S tim je svezana i mogućnost radnih organizacija da emitiraju obveznice, uz jamstva isplate glavnice i kamata, ali i zapošljavanja kupca obveznice, i slične promjene. Na tom tragu razvila se i zamisao o "ugovornoj organizaciji udruženog rada". M. Mihaljević (1983.) podsjeća kako je godine 1983., u Hrvatskoj bilo zaposleno u tzv. "maloj privredi" kao matičnom području takvih oblika rada, približno, 130.000 ljudi. Međutim, podsjeća kako broj samostalnih malih gospodarstvenika stagnira, dočim se množe "neregistrirani" poslovi, današnjim žargonom, "siva ekonomija". Stoga bi, zaključuje, snažniji razvitak takvih, ugovornih, radnih organizacija bio i poželjan i koristan. Dvadesetak primjera takvih ugovornih organizacija nastalih u Hrvatskoj do godine 1983. pokazuju, po njegovoj ocjeni, da takvo što ima izgleda. Na istom se tragu ohrabruju i odseljeničke investicije u

zavičajne lokalne zajednice ili u tamošnje malo poduzetništvo. (U onodobnoj javnosti ostao je posebno upamćen primjer općine Imotski, gdje je deviznim uštedama mjesnih odseljenika financirana obnova, i gospodarska i infrastrukturna, sela Aržana.)

No u strukturnoj dubini totalitarni ustroj poretka nije bio pripreman na skicirane promjene. Bitan učinak takva, strukturnog, odbijanja, u praktičnoj gospodarskoj politici, upozoruje M. Vedriš (1975.), jest manjak razlike između institucionalnih, gospodarskih i provedbenih aspekata ili razina. Pa, zaključuje Vedriš, o reinvesticijama odseljeničkih "deviznih doznaka" u nove gospodarske djelatnosti "vode računa svi i nitko". To, drugačije rečeno, znači da je množina takvih pokušaja ostala izložena koliko dubinskoj otpornosti poretka, nesposobna za suradnju s privatnom inicijativom, toliko i manjku organizacijske i gospodarske racionalnosti, nužne za uspješnu praktičnu potporu takvim zamislima. Stoga prije citirana ocjena jednog od važnijih dužnosnika poretka iz sredine osamdesetih godina (M. Rožića) kako je po srijedi svojevrsna "sabotaža" takvih zamisli i nije bez temelja. Ni prodor novih političkih sudionika, podrijetlom iz bankarskog sustava, prema vrhu drugojugoslavenske vlasti osamdesetih godina nije u tom pogledu znatnije poboljšao prilike i izglede. Poredak je, doduše, načelno postao snošljiviji prema mogućnostima razvijanja manjeg privatnog poduzetništva. Ali je ostao bitno zainteresiran za novu/staru centralizaciju i nadzor svih izvora akumulacije konvertibilnog novca. To znači da je ostao zainteresiran i za dostatno veliko odseljeništvo kao jedan od takvih izvora. Pod uvjetom da je ono – "sedmom drugojugoslovenskom republikom". U tom okviru hrvatski su sudionici mogli koristiti samo rezidualne mogućnosti reinvestiranja odseljeničkih deviznih zarada i ušteda.

Četvrto, *informativni i kulturni rad u odseljeništvu*. Glavni cilj takva rada je usporiti ili odgoditi asimilaciju odseljeničkih skupina u društvima doselidbe. Sukladno tomu, cilj je i odgoditi ili, pače, trajno spriječiti odluku odseljenika o upisu u registar državljana države doselidbe. Odseljenička odluka da se prihvati državljanstvo države doselidbe još ne znači kako je odseljenik odlučio posve se odvojiti od domovinskog društva i identiteta. Brojni primjeri ponašanja odseljeničkih skupina pokazuju da je uzimanje državljanstva države doselidbe nerijetko bilo potaknuto praktičnim razlozima, kao što su ostvarivanje državljanskih prava, korištenje pogodnosti u profesionalnom napretku i sličnima. Iz drugojugoslavenske perspektive, međutim, uzimanje državljanstva države

doselidbe stvarno smanjuje brojnost onih odseljeničkih skupina koje ostaju trajno privržene "matičnoj" državi, a time i brojnost skupina s kojima se može sigurno računati u "žetvi deviza". K tomu, ta odluka olakšava odselidbu članova obitelji prije odseljenih radnika, pa se i na taj način smanjuju i obiteljske financijske obveze odseljenih, podmirivanje kojih je, vidjelo se, bilo i više nego važnim izvorom devizne akumulacije u zemlji. Budući da se pravo na državljanstvo u većini zemalja doselidbe stječe tamošnjim boravkom tijekom određena broja godina na radu, drugojugoslavenski poredak ne drži korisnim osporavati ili polemizirati s takvom pravnom tradicijom. Kada prilike dopuštaju koristi se, doduše, model dvojnog državljanstva, no on, s obzirom na intencionalnu *revolucionarnu ekskluzivnost* poretka, nije na vrhu popisa dobrih rješenja. Iz te perspektive, dakle, informativni i kulturni rad *u* odseljeništvu i *s* odseljeništvom izgleda važnim pomagalom u *prevenciji* onih smjerova evolucije odseljeničkih identiteta, koji, predvidljivo, povećavaju identitetsku udaljenost (distancu) između odseljenih i domovine.

U praktičnu oblikovanju te prevencije stožerne su dvije skupine ustanova. Na *unitarnoj razini*, posve u tradiciji odnosa spram odseljeništva kao "sedme jugoslovenske republike", utemeljuju se *kulturno-informativni centri*. Oni su članovi u široj mreži veleposlanstava i konzulata. Zadaća im je na području kulture, naobrazbe, informiranja, ostvarivati one iste političke ciljeve koje na političkom sektoru u užem smislu ostvaruju spomenuta veleposlanstva i konzulati. Njihov rad, premda se ne može odvojiti od stanovitih obveza i prema prisutnom odseljeništvu, ondje gdje ga ima, *nije poglavito* usmjeren na odseljeničke skupine. Radom se cilja šire, u mjerodavnoj političkoj i kulturnoj javnosti države gdje centar djeluje, aktivno oblikovati povoljne dojmove, stavove, interese spram drugojugoslavenske države, a primjerenim odabirom informacija i podataka stvarati epistemološki okvir u dotičnoj javnosti po kojemu je drugojugoslavensko političko rješenje i uporabljeni model *trajnom vrijednošću u međunarodnim odnosima i politici.* U taj se shematizam, dakako, lakše uključuju oni opusi, autori, tradicije, općenito, simbolična zaliha koja se, pod spletom raznolikih okolnosti, oblikovala u izravnijoj vezi s idejom o južnoslavenskom *političkom* jedinstvu. Zahvaljujući tomu, kao profesionalno osoblje u tim centrima susrećemo se brojni činovnici poznatiji po svojoj političkoj nego li kulturnoj karijeri, a, nerijetko, poretku važniji po svojemu obavještajnom radu nego li po političkom, ili, ne daj bože, kulturnom. Izvješća raznolika podrijetla pokazuju da oni nisu u odseljeničkim zajednicama, napose hrvatskim, bili dobro prihvaćeni.

Na "republičkoj" razini utemeljuju se, poznato je, odseljeničke matice, u Hrvatskoj: *Matica iseljenika Hrvatske, utemeljena 1951. godine u Zagrebu* (podružnice u Rijeci, Splitu, Osijeku). Za razliku od kulturno-informativnih centara, Matica iseljenika Hrvatske *ne razvija* posebnu mrežu matičnih podružnica u zemljama doselidbe, premda, trijezno govoreći, taj način rada i ne bi bio nekoristan. Matica, naprotiv, djeluje kao trajna, *kontinuirana*, adresa, prisutnost koje se u odseljeništvu očituje organizacijom različitih kulturnih i informativnih "kampanja" u rasponu od gostovanja u odseljeničkim zajednicama raznolikih pjevača lakih nota do sustavnih napora u promicanju autentičnih vrijednosti nacionalne kulture u globalno rasutim odseljeničkim mrežama i skupinama. Na tom se tragu rabe izložbe, festivali, gostovanja uglednih ansambala ili autorskih skupina, koncerti, predavanja, prigodne publikacije i slični "tehnički" postupci što, inače, kulturnoj promidžbi stoje na raspolaganju. Matica iseljenika Hrvatske dakako, ne može svoj rad odvojiti od rada ostalih ustanova drugojugoslavenskog poretka. Stoga je u njezinu djelovanju trajno vidljiv trag "sistemske selekcije" tema, sadržaja, metoda i osoba koje Matica namiruje odseljeništvu. No, unatoč tom ograničenju, Matica iseljenika Hrvatske održava i bogatiju, i sistemskom selekcijom manje osiromašenu, vezu s hrvatskim odseljeničkim skupinama. Zato akumulira i čuva brojne dragocjene uvide u hrvatsko odseljeništvo u promatranom razdoblju.

Posebno područje rada spram odseljeništva je "informativna djelatnost". Već sredinom pedesetih godina prošlog stoljeća Matica iseljenika Hrvatske pokreće izdavanje periodičnih glasila, časopisa, namijenjenih odseljenima. Naslovno polazište je ovo: "Osnovni je zadatak bio tiskati takve publikacije koje će *okupljati* (podcrtali autori) oko sebe iseljenike iz Hrvatske i ostalih krajeva Jugoslavije, bez obzira na njihovo političko i ideološko gledanje i koje će upoznavati s istinom o Jugoslaviji bez ikakvog propagandističkog sugeriranja, nego, naprosto, *iznošenjem činjenica* (podcrtali autori) s područja našeg ekonomskog, socijalnog, kulturnog i prosvjetnog života" (Čizmić, Mikačić, 1974., str. 115). No nije isključivi poticaj na "informativno djelovanje" nadošao samo iz skrbi za čuvanje i održavanje odseljeničkog identiteta ili skromnije, pozitivna odnosa spram druge Jugoslavije. Nadošao je i iz specifične "borbene" potrebe poretka za protimbom množini autonomnih odseljeničkih glasila koja su, nerijetko, izravno polemizirala s ocjenama i stavovima što ih je zagovarala i promicala drugojugoslavenska vlast. U Izvršnom birou Predsjedništva SKJ, na sastanku u ožujku 1972., dakle

u jeku političkog i kaznenog obračuna s hrvatskim proljećarima, ustvrđeno je, primjerice, "kako (…) bi trebalo poboljšati, intenzivirati i bolje organizirati informativno propagandni rad među njima" (tj. odseljenicima, prim. autora) (Čizmić, Mikačić, isto, str. 138).

I. Kozina (1975.) u jednom prigodnom osvrtu nudi preglednu razdiobu osnovnih oblika i sredstava rabljenih u "informativnoj djelatnosti".

U prvoj su skupini dnevne ili tjedne novine što su tiskane za drugojugoslavenske čitatelje, ali koje su raspačavane i u odseljeničkom inozemstvu. Primjerice, u "zlatnim" godinama Hrvatskog proljeća, 1969. – 1971., *Vjesnik u srijedu (VUS)*, tadašnji novinski vrh u Hrvatskoj (a i u Jugoslaviji) raspačavao se u odseljeništvu u nakladi od, približno, šezdeset tisuća primjeraka. U sličnim se nakladama raspačava pučki list "Arena" još sredinom osamdesetih godina (Špicer, 1984.). Velike naklade imaju i *Sportske novosti*, *Vikend*, *Večernji list*, *Kviz*. Godine 1984., primjerice, u odseljeništvu su ukupno raspačana 7.004.433 primjerka tiskovina iz Hrvatske (Špicer, isto).

U drugoj su skupini posebni novinski dodatci ili posebne tiskovine specifično namijenjene odseljenima. Primjer takvih tiskovina su *Zeleni dodatak* u već spominutom *Vjesniku u srijedu*; posebno izdanje *Vjesnika* za odseljene što se od 1974., tiskalo u Frankfurtu u Njemačkoj; *YU – novosti* na srpsko-hrvatskom i druge tiskovine.

U trećoj su skupini tiskovine što se u pojedinim zemljama doselidbe tiskaju za doseljene na matičnim im jezicima, s potporom pojedinih državnih ustanova, sindikata ili pojedinaca (primjerice, *Radno mjesto* u Njemačkoj, *Naše novine* u Švedskoj, *Danas* u Austriji, i srodne).

U četvrtoj su skupini agencijske vijesti tadašnje centralne informativne agencije u drugoj Jugoslaviji, Tanjuga. Po srijedi je agencija što je u informativnoj djelatnosti dosljedno zastupala stav kako je odseljeništvo – sedma drugojugoslavenska republika.

U petoj su skupini informacije posredovane radio-emisijama. Sustavne radio-emisije namijenjene odseljenima u Hrvatskoj počele su se emitirati još godine 1964. Na Radio Zagrebu postojale su dvije dvosatne emisije tjedno (petkom i subotom, "Vaša pošta, "Našim građanima u svijetu"). I druge su republičke radio-postaje imale srodne emisije.

U više država doselidbe razvijena je suradnja između Radio Zagreba i pojedinih, tamošnjih, radijskih postaja. Na temelju takve suradnje Radio Zagreb je opskrbljivao te postaje brojnim podatcima, vijestima i informacijama o događajima u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Rabeći takvu

građu, a, dakako, i rad vlastitih novinara, inozemne su postaje razvile i posebne emisije namijenjene odseljenicima (primjerice, Radio Köln; Radio Pariz od 1972.; Radio Zürich od 1970.; Radio Frankfurt, također od 1970.; Radio Luxemburg od 1972. i druge). Nesustavna istraživanja pokazala su da su radio-emisije imale brojno slušateljstvo među hrvatskim odseljenicima, po nekim nalazima čak 90% od ukupnog broja hrvatskih odseljenika na nekom području (Kozina, 1975., isto).

U šestoj su skupini tv-emisije. Od godine 1970. TV Zagreb slao je Drugom programu TV Meinza unaprijed snimljenu emisiju pod nazivom "Jugoslavijo dobar dan", koja se emitirala svaka dva tjedna. Pak za TV Köln slao je građu za emisiju "Vaša domovina – Naša domovina" što se emitirala nedjeljom.

U sedmoj je skupini informativna djelatnost što su je prakticirali nastavnici dopunske nastave u zemljama doselidbe i socijalni radnici zaposleni u savjetovalištima za odseljenike. Premda su to bile skupine relativno skromne po brojnosti, (primjerice 110 socijalnih radnika u SR Njemačkoj godine 1975., i 360 nastavnika s područja cijele Jugoslavije), budući da ih je poredak pozorno odabirao, nisu bili zanemariva promidžbena skupina.

U osmoj su skupini različiti filmski uradci i televizijske emisije u nastavcima. Primjerice, godine 1971. TV Zagreb snimio je emisiju u 53 nastavka pod nazivom "Naša domovina" za odseljeničku publiku. Od godine 1970. odseljenicima su bila namijenjena i posebna izdanja Filmskih novosti, mjesečnog filmskog žurnala od dvadesetak minuta. U razdoblju 1963. – 1971., primjerice, po podatcima Matice iseljenika Hrvatske, u odseljeničko je inozemstvo poslano oko 50 igranih filmova.

Kakva je bilanca opisanih pothvata? Analizom čitanosti ili gledanosti pozabavilo se malo istraživača (primjerice, F. Letić, 1977.; G. Špicer, M. Rebić, 1984.). Tehničke teškoće u organizaciji istraživanja nisu na posljednjem mjestu čimbenika što su utjecali na brojnost/malobrojnost istraživačkih provjera. Čitanost, ili izloženost drugim vrstima informiranja, sugeriraju dobiveni rezultati, ovisi na jednoj strani dakako o sociokulturnim obilježjima korisnika (spol, dob, pismenost i srodna obilježja), a na drugoj o vrsti tiskovine i obilježjima poruke (primjerice, među odseljenicima je čitateljstvo pučkog, da ne velimo i "prizemnog", lista *Arena* bilo višestruko brojnije od čitateljstva nekih tiskovina drugačije uređivanih). Pak, zbog sistemskih uvjeta pod kojima su se istraživanja provodila istraživači nisu ni bili u prilici kritički analizirati odnos odseljenih spram pojedinih, manje ili više vidljivih, iden-

titetskih pristupa u pojedinim tiskovinama ili drugim medijima, navlastito odnos spram unitarnog, srpsko-hrvatskog, pristupa i prakse te odnos spram pristupa što se je izrazitije naslanjao na hrvatske tradicije i posebnosti. Već i prije spomenuta naklada *Vjesnika u srijedu* iz razdoblja Hrvatskog proljeća, zabilježena u odseljeništvu, izravno ukazuje na osnovu iz koje se čitanost/gledanost u odseljeničkim zajednicama izvodi. Zato M. Rebić (1984.) posve diplomatski, ali opravdano, zaključuje kako glavna svrha valjana informiranja odseljenih treba biti – njihova priprema na povratak.

Peto, *izgrađivanje odseljeničke službe.* Posve sukladno prije naznačenim, pragmatičnim, poticajima poretka na sustavniji rad s odseljeništvom, izgrađivanje odseljeničke službe odpočelo je odmah, već prvih godina nakon Drugog svjetskog rata. Godine 1945. skrb i poslove na repatrijaciji povratnika organizira federalno Ministarstvo za socijalnu politiku. To je *prvi* drugojugoslavenski institucionalni "organ" zadužen za rad s odseljenima/doseljenima. Godine 1946. osniva se Ministarstvo rada. Poslovi i skrb za odseljenike i povratnike potpadaju pod njega. U okviru Ministarstva utemeljuje se Iseljenički odsjek sa službama za repatrijaciju, evidenciju, održavanje veze s odseljenima u inozemstvu te za imovinsko-pravnu zaštitu odseljenih i povratnika. Godine 1948. taj se Iseljenički odsjek reorganizira. Služba za održavanje veze s odseljenima u inozemstvu i služba za imovinsko-pravnu zaštitu odseljenih uključene su u Ministarstvo vanjskih poslova. Samo godinu potom, 1949., nakon zadnjeg velikog organiziranog prijevoza povratnika iz Australije, odsjek za repatrijaciju se smanjuje, a godine 1950. ukida. Nastaje nova ustanova: Biro za iseljenike u okviru Savezne inspekcije rada, godine 1950. Godinu potom, 1951., poslovi iseljeničke službe na popisu su dužnosti Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku.

Nakon 1951. poslovi i skrb o odseljenicima u Hrvatskoj povjeravaju se posebnoj iseljeničkoj službi. Njezina je prethodnica Uprava za iseljeništvo utemeljena u Zagrebu 1946. godine. Glavne zadaće Uprave su: pripremati i organizirati povratak odseljenih; pružati pravnu zaštitu povratnicima i odseljenima te njihovim obiteljima; održavati kulturne i prosvjetne veze s odseljenima; ustrojiti središnju odseljeničku statistiku i katastar; razvijati informativno-promidžbenu djelatnost. Godinu potom, 1947., Uprava je raspuštena a njezinu dokumentaciju preuzeo je Savjet za narodno zdravlje i socijalnu politiku vlade NR Hrvatske. Godine 1951. u okviru Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku formiran je poseban Odsjek za iseljeničke

poslove. Od godine 1948. pri narodnim odborima kotareva i gradova gdje se nalazi veći broj povratnika utemeljuju se posebna povjerenstva, Komisije za iseljenike, kao pomoćni, specijalizirani uredi narodnih odbora.

Godine 1956. prije spomenuti Odsjek za iseljeničke poslove ulazi u sastav Republičkog sekretarijata za socijalnu zaštitu. Taj Odsjek radi na dva glavna područja. Prvo područje je *pravna zaštita* odseljenih i povratnika, te članova njihovih obitelji. Radi toga tijesno surađuje s ministarstvom vanjskih poslova, točnije, ondašnjim Državnim sekretarijatom za inostrane poslove. Drugo područje je *pravna pomoć te pomoć u skupljanju podataka*, dokumentacije i različitih, odseljenima potrebnih, "papira".

Godine 1963. u okviru opsežnih ustavnih promjena utemeljen je Savjet za pitanja iseljenika. On je dobio zadaću cjelovito organizirati rad s odseljenima na federativnoj razini. U Hrvatskoj, pak, godine 1961. osnovana je Komisija za iseljenička pitanja Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (ondašnje hrvatske vlade). Komisija je preuzela poslove prije spomenutog Odsjeka, a on je ukinut. Glavni zadatci Komisije su: raditi s *ekonomskom emigracijom* (stara emigracija); raditi s *političkom emigracijom* (znatan dio koje je, na temelju Zakona o amnestiji, postao sastavnicom ekonomske emigracije); raditi s *privremeno zaposlenima u inozemstvu*. Glavna adresa s kojom je Komisija surađivala bio je novoutemeljeni federalni Savjet za pitanja iseljenika.

Od početka šezdesetih godina dalje organizacijska konfiguracija odseljeničke službe mijenjala se još dva, tri, puta, u sklopu jedne vrsti "neurotične" potrebe drugojugoslavenskog poretka za organizacijskim promjenama u kojima – "sve ostaje isto". No spomenuta trovrsna razdioba odseljeništva, prihvaćena kao osnova rada novoformirane Komisije za iseljenička pitanja, ostala je trajnom podlogom rada raznolikih kasnijih odseljeničkih komisija, savjeta, odbora i sekretarijata. S koliko je unutrašnje ozbiljnosti prihvaćena ta razdioba, posredno pokazuje i rasprava koja se u rano proljeće 1973. godine vodi u hrvatskom političkom sektoru o tome smije li/može li Matica iseljenika Hrvatske raditi i s radnicima privremeno zaposlenim u inozemstvu, budući da oni *nisu* "klasični" odseljenici. Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske autoritativno je, pri kraju ožujka 1973., odgovorio kako Matica sa spomenutom skupinom *ne treba* raditi, drugačije rečeno, *ne smije*. Uzme li se u obzir trajni manjak učinkovita rada s odseljenima, ta odluka je i više nego iznenađujuća. Ali, uzme li se u obzir trajna potreba poretka da svoje klasifikacijske sheme pretvara u slike obvezujuće zbilje, izbija

na vidjelo kako poredak ne može prekoračiti svoju totalitarnu sjenu. Sukladno tom shematizmu, radnici na privremenom radu u inozemstvu *nisu* odseljenici, premda su u zbilji i odseljenici a, nerijetko, i asimilirani. Uskratom na šteti su samo oni.

Istovrstan, premda grublji, trag poredak je ostavio i u tada središnjoj znanstvenoj ustanovi za proučavanje migracija: *Centru za istraživanje migracija*. Samostalno, Centar je odpočeo djelovati sredinom sedamdesetih godina nastavljajući tradiciju istraživanja migracija oblikovanu do tada u Institutu za geografiju Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1977., Centru je pripojen Centar za izučavanje obrazovanja, do tada u sastavu Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Takav je djelovao do 1984. godine. Pod vodstvom njegova poduzetna ravnatelja, dr. I. Baučića, Centar je razvio jaku istraživačku praksu s potporom više od tridesetak istraživača okupljenih na brojnim multidisciplinarnim istraživačkim zadatcima. Suprotno službenim političkim/partijskim ocjenama i zahtjevima, istraživači u Centru su, služeći se brojnijom i potpunijom argumentacijom, ukazivali na iznimno velik broj odseljenih iz Hrvatske te na brojne drugojugoslavenske, totalitarne, mehanizme koji su taj proces izazivali i podupirali. Poredak je odgovorio zahtjevom za smjenom ravnatelja i "reorganizacijom", po kojoj se Centar imao spojiti sa Zavodom za migracije i narodnosti, s, dakako, i novim voditeljstvom. Budući da su se zaposlenici usprotivili takvom "napretku", u razdoblju 1980. – 1984. Centar je izložen jakom političkom pritisku. Bizarnosti radi, u jačanju političkog pritiska na Centar nimalo nevažnu ulogu imala je i područna Osnovna organizacija Saveza komunista općine Centar, u Zagrebu, gdje je ustanova imala – (fizičko) sjedište. Godine 1984. voditelj ("direktor") Centra, dr. I. Baučić, odlučio se povući. Za njim su "emigrirali" i brojni istraživači. Planirana integracija je ostvarena pa je od godine 1987. Centar postao Institutom. Ali u njegovu radu više nije bilo traga "nacionalističke subverzije", što je poredak držao glavnom pogreškom u radu Centra. Ili, drugačije rečeno, glavni propust u radu Centra, iz perspektive poretka, bio je pokušaj stvaranja *nacionalno odgovorne* istraživačke prakse.

Promatraju li se, međutim, u razdoblju kao cjelini, napori i rad poretka na ustroju valjane odseljeničke službe, ne može mu se odreći, premda vrlo ograničena, spremnost na suočavanje s neželjenim odseljeničkim događajima. Poredak, ponovimo, ima dvostruki ograničavajući okvir: totalitarno političko podrijetlo i unitarnu zaokupljenost jugoslavenskom državom. Oba *izravno* otežavaju poretku

suočiti se sa socijalnom i razvojnom zbiljom odseljeničkih skupina, navlastito hrvatskih. Totalitarno podrijetlo *isključuje* demokratske modele suradnje. Unitarne opsesije *isključuju* bogatu igru identitetskih razlika kao posebno uporište državnih i razvojnih konfiguracija otpornih na razvojna posustajanja. Stoga se i domašaji rada i učinkovitost odseljeničkih službi u promatranom razdoblju moraju čitati u tom okviru. Na posve praktičnoj razini, gdje vladaju dnevne teškoće i nejasne perspektive množine odseljenih, te su službe bile mnogima tek pomoćna postaja. Sve drugo ostalo je na teret odseljenih.

4. DIO
ODSELJENIŠTVO NAKON 1991. GODINE

Tragovi (post)modernosti i zastarijevanje poretka

Tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća (a i devedesetih), zornije su stanovite sociokulturne mijene, označene postmodernim, što izravno utječu na poopćenu osjetljivost europskih društava, pa i hrvatskog, na aktualne oblike društvenih praksa. Osjetljivost, naravno, ne dijele podjednako svi društveni slojevi i skupine; koliko je vidljivo, postmoderna osjetljivost najveća je u praksama i životnim stilovima srednjih slojeva. No budući da su njihove prakse i stilovi, po pravilu, modelski orijentiri drugim slojevima i skupinama, ta se osjetljivost, ako nikako drugačije, onda imitacijom, prijenosi i širi. Jedan od važnijih učinaka toga procesa je dugoročan i postojan *gubitak legitimacije* brojnih društvenih izuma i praksa ukorijenjenih u "samorazumljivosti" industrijske zbilje i "racionalnosti". Postali su – zastarjeli. U takve prakse i tvorbe treba, dakako, uvrstiti i modele totalitarnog upravljanja društvom "slijeva". (Oni "zdesna" izgubili su legitimnost tijekom Drugog svjetskog rata.) U ovom ulomku podsjećamo na nekoliko osnovnih "postmodernih" mijena i likova zastarijevanja.

Ekologizam naspram ekonomizma. O toj napetosti napisan je i više nego obilan broj radova, pa na ovom mjestu nije potrebno posebno pretresati glavne posljedice. Za našu svrhu bitno je uočiti kako skrb za okoliš, kakvoću okoliša, a, posredno, i za kakvoću životnih uvjeta, postupno u društvenoj zbilji ojačava *nova mjerila* socijalne prihvatljivosti kako gospodarskih strategija i uspjeha tako i onih tek posredno svezanih s gospodarstvom. Posebno se ta nova mjerila rabe pri ocjenjivanju i vrednovanju političkih sudionika i praksa. Budući da ekologizam upućuje i na izravnu *moralnu* odgovornost uključenih društvenih sudionika za načine (zlo)uporabe prirode, njegova simbolična zaliha potaknula je pojedine istraživače (primjerice, R. Ingleharta) na izgrađivanje op-

sežnijih hipoteza o postmodernom vrijednosnom okretu. Po tom okretu duhovne vrijednosti zadobivaju središnju ulogu u reguliranju životnih praksa, a materijalne vrijednosti postaju drugorazredne. Na toj podlozi osnažile su se i raznolike potrage za svetim, gdje se "vodoravno" spajaju sociokulturne silnice raznolika podrijetla. Time je izravno osporeno i jedno od važnijih uporišta političke kulture drugojugoslavenskog socijalizma: reducirani, da se ne veli i vulgarni, materijalizam.

Individualizacija i razlika naspram masovnosti. Prakse samoodređivanja društvenih sudionika u građanskom društvu nedjeljivošću razlike (koja nedjeljivošću prerasta u supstancijalnu – razluku), nisu, normativno promatrano, nikakvom navlastitom postmodernom novošću. No nesumnjivom je novošću radikalizacija tih praksa naspram empirijske *masovnosti, tipičnosti i standardizacije*, što ih je industrijska evolucija građanskih društava ponudila i nametnula kao samorazumljive sadržaje likova razlike. Stoga nije netočno ustvrditi kako je industrijski sklop građanskih društava, rabeći simbolični položaj *gospodara nužnosti*, učvrstio raznolike oblike socijalnih i sociokulturnih prisila predočenih u likovima *funkcionalnih* rješenja i obveza. Sukladno tomu masovnost, tipičnost, standardnost i brojni drugi izumi u proizvodnji stvari postali su obvezujući predlošci upravljanja i djelovanja i u odnosima između socijalnih sudionika. Lako je uočiti kako je ta baština industrijskog razdoblja bila i više nego dobrodošla u totalitarnim praksama, navlastito u njihovim "logorskim" inačicama. Ona je dugoročno olakšala totalitarne zahtjeve javno predočiti i legitimirati kao "neutralna" funkcionalna/tehnička rješenja i obveze, bez izravne veze s političkim sektorom. Ni drugojugoslavenski totalitarizam nije bio u tom pogledu iznimkom. Iz prijašnjih ulomaka je, pače, vidljivo, kako je drugojugoslavenski poredak polagao posebne nade u sposobnosti industrijskog sklopa za proizvodnju prijeko mu potrebne "radničke klase". Masovnost, tipičnost, standardizacija itd. nisu, dakle, praksi poretka bili tek usputni, privremeni, rezultati, uklonjivi daljnjom uspješnom tehničkom evolucijom u svijetu rada, nego stanovite – vrijednosti po sebi, s kojima se poredak sadržajno identificira. Postmoderna je "dekonstrukcija" takvih predložaka i praksa, stoga, izravno pogodila i simboličnu rentu poretka. Ako ništa drugo, postmoderna mijena ponudila je simbolično zrcalo u kojemu se jasno moglo razabrati koliko je sam poredak, već i svojom tehničkom grubošću, *zastario*.

Interaktivnost naspram direktivnosti. Obično se "interaktivno" ponašanje drži zavičajnim ponašanjem u ko-

munikacijskim praksama "informatičke revolucije". No u društvenom djelovanju, općenito, interaktivno komuniciranje upućuje na zbilju gdje su uključeni sudionici učvrstili ovlasti autonomnih govornika, pa je svaka takva zbilja značenjski i interpretacijski "višestrana", a time i otvorena, dakle, demokratska. Osnaživanje interaktivnih stilova posebno je pogodilo birokratske predloške. Budući da je birokracija, već po tehničkoj definiciji, sloj profesionalno ovlašten za primjenu zakona i pravila političke volje, njezina direktivnost držala se samorazumljivim obilježjem "birokratskog stila". U totalitarnim tradicijama ta je direktivnost dodatno osnažena političkim monopolom i uporabom nasilja. Brojna nesustavna sjećanja na birokratski stil drugojugoslavenskog razdoblja uočljivo su slična kada ističu njegovu "primitivnu" direktivnu kakvoću. Uporaba interaktivnih postupaka, i isticanje takvih zahtjeva, u tom kontekstu, legitimirali su se sistemskom važnošću samoupravljačkih statusa ali, po pravilu, bez ozbiljnijih posljedica. No uključenost interaktivnog komuniciranja u postmoderne životne stilove takvu je direktivnu ustrajnost delegitimirala ne posežući izravno za političkim sredstvima. Jednostavno, pogodila ju je – zastarjelošću.

Organičnost tehničke strukture naspram mehaničnosti. Poznato je kako se ta preobrazba oblikovala nizom posebnih tehničkih izuma i pristupa oblikovanju strojeva, u razdoblju od sredine 20. stoljeća dalje. Orijentirajuća zamisao glavnine tih promjena zamisao je o stroju kao samoregulirajućem sklopu i tvorevini, koja glavne predloške djelovanja preuzimlje i "uči" iz – *žive zbilje*. Na toj podlozi središnje države kapitalističkih gospodarstava u spomenutom razdoblju oblikovale su nove i poželjnije standarde i mjerila tehničke uspješnosti. Oni su, načelno, primjenjivi na sve sektore životnih dobara, u rasponu od, primjerice, notornih elektroničkih računala do "pametnih" kuća ili "pametnih" ugrađenih tjelesnih dijelova. Uočiti je kako se tehnička struktura u svim socijalističkim zemljama ustrajno opirala tom smjeru promjena. Razlog tomu nije manjak stručne imaginacije. Napokon, brojna tehnička rješenja tijekom vremena postala su javno pristupačna pa su se već njihovom uporabom mogle ostvariti raznolike, istina, skromnije, promjene. Razlog, naprotiv, leži u činjenici što je u socijalističkim zemljama "klasični" (paleo)industrijski sklop, s masovnom tvornicom kao središnjom institucijom, uporabljen kao glavno sredstvo konstrukcije nove, totalitarne, *političke i socijalne zbilje*. Ići tragom spomenutih promjena značilo bi, stoga, ostaviti za sobom industrijski sektor kao sektor masovnog i

jeftinog zapošljavanja, gdje je poretkom konstruirana radnička klasa "zavičajna", a izložiti se viševrsnoj pluralizaciji svijeta rada, gdje poslovi istraživanja, programiranja, upravljanja i nadzora zadobivaju novo mjesto i važnost. Premda je u hrvatskom gospodarstvu već osamdesetih godina važnost uslužnog sektora bila nezanemariva (da se ne govori o turizmu), poticaji nastali u tim promjenama nisu bili dostatno jaki za učvrstiti alternativnu tehničku strategiju. Drugojugoslavenski je poredak ostao trajno svezan sa svojom paleoindustrijskom baštinom. Pa ga je i zbog toga postmodernost pogodila –zastarijevanjem.

Racionalnost poduzeća naspram racionalnosti političkog rentijera. U promatranom razdoblju (osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća), poznato je, zapadna "država blagostanja" bila je izložena snažnoj sumnji i kritici. Središnje pitanje svodi se na pitanje o sposobnosti te države da djeluje – racionalno. Polazni argument, kojim se dokazivao manjak sposobnosti za racionalno djelovanje, jest tvrdnja kako je ta država politički rentijer s ograničenim uvidom u stvarne posljedice onoga što čini. Na tom tragu osnažile su se raznolike "liberalne" strategije rekonstrukcije te sposobnosti. Na jednoj strani, one obuhvaćaju politike privatizacije brojnih gospodarskih sektora, a na drugoj uporabu raznolikih modela djelovanja gdje se javnim kapitalom i dobrima gospodari "racionalno", dakle, po uzoru na tržišnu korporaciju.

Prijepor skiciran podnaslovom u drugojugoslavenskom razdoblju, premda s nešto drugačijim prigodnim formulacijama, prisutan je od sredine šezdesetih godina dalje. Na jednoj su strani politički zagovornici "decentralizacije" i samoupravljačke pluralizacije, a na drugoj politički gospodari središnje moći i financijskih fondova. Događaji pokazuju kako je evolucija prijepora u posve ograničenom rasponu osnažila racionalne prakse s korijenom u autonomnoj poslovnoj i funkcionalnoj odgovornosti poduzeća. U središnjim institucijama poretka ostala je, pak, neokrnjena "racionalnost" totalitarne države kao monopolnog političkog rentijera, koji se ne legitimira gospodarskom uspješnošću nego nadzorom i prerazdiobom moći i nasilja. Stoga je, postupno, atrofirao i sam potencijal sektorskih institucija u održavanju nulte razine racionalnosti. Osnaženi zahtjevi za modernom racionalnošću društvenih institucija nastali izvan njih nisu bili dostatni za njihovu unutrašnju preobrazbu. Ali su bili dostatni za poslužiti kao zrcalo njihove – zastarjelosti.

Ljudska prava naspram totalitarne uporabe samouprave. Od sedamdesetih godina 20. stoljeća dalje, poznato je, na popisu glavnih legitimacijskih pomagala onodob-

nih političkih poredaka posebno mjesto zauzimlje odnos dotičnog poretka spram ljudskih prava. Uvažavanje, poštivanje i aktivna politika potpore ljudskim pravima kao *univerzalno* mjerilo demokratske kakvoće političkih poredaka upisuje se i u brojne temeljne dokumente međunarodnih organizacija kao što su UN ili ondašnja Europska zajednica. Na toj podlozi oblikuju se brojne praktične inicijative kako u krugu zapadnih zemalja, načelno zaštićenih etiketom "demokratske", tako i u krugu zemalja "drugog" i "trećeg" svijeta, pod komunističkom vlašću, ili pod vlašću prigodnih diktatora, koje ciljaju na slabljenje ili uklanjanje raznolikih mehanizama političkog, društvenog ili gospodarskog nasilja. U krugu zemalja pod komunističkom vlašću kritika izvedena iz obrane ljudskih prava *izravno* pogađa sam totalitarni temelj političkog ustroja. Uporaba takvih kritičnih postupaka, metodologijski promatrano, lakša je u skupini država izravno ovisnih o ondašnjem SSSR-u. U drugoj Jugoslaviji, naprotiv, totalitarna uporaba samoupravljanja otežava i analizu stanja ljudskih prava i učvršćivanje javne legitimacije samih analitičara. Nemali broj kritičara građanskog društva "slijeva" trudi se pokazati kako je u drugojugoslavenski model samoupravljanja već ugrađena osjetljivost na ugrozu ljudskih prava. Međutim, brojni dnevni događaji, gdje je praksa poretka i više nego "tvrdolinijaška", kao što su postupci prema političkim zatvorenicima, politički nadzirani sudski procesi, raznoliki oblici socijalnog i javnog isključivanja poretku nepoćudnih itd., pružaju i više nego brojne dokaze kako je po srijedi politička zbilja što se ne može strukturno odijeliti od ostalih primjera totalitarizma "slijeva", dakle, komunističke vlasti. Osloncem na takve događaje i iskustva oblikuju se *izvan dohvata političkih mreža poretka* oblici ponašanja i djelovanja koji uspostavljaju kritičku razliku naspram samoupravljačkih rituala i labirinata, a na korist stvarne zaštite ugroženih prava pojedinaca ili skupina. U takvu kontekstu investicije poretka, i simbolične i funkcionalne, u model "pluralizma samoupravnih interesa", posebno osnažene od sredine sedamdesetih godina prošlog stoljeća dalje, (dakle, usporedno s praksom neostaljinističkog udara, nakon obračuna s pokretom Hrvatskog proljeća), ostaju bez učinkovitih i na vrhu političke zgrade očekivanih rezultata. Zaključni lik tog socijalnog udaljavanja sažimlje se u sve snažniji javni zajednički dojam kako je drugojugoslavenski politički poredak, uključivši i njegove samoupravljačke mehanizme, junake i rituale, *strano tijelo* u "vodoravnim" mrežama društvene zbilje. Drugačije rečeno, nad njim je izrečen tihi i neumoljivi pravorijek kako je – zastario.

Temeljne promjene

U skupini temeljnih promjena, na djelu od devedesetih godina prošlog stoljeća dalje, nekoliko je transsektorskih. Njihovo je zajedničko obilježje što potiču brojne i viševrsne mijene na svim posebnim sektorima društvene zbilje. U ovom kratkom osvrtu skicirano je tek nekoliko nezaobilaznih.

(a) *Državno osamostaljivanje.* Poznato je kako je Sabor Republike Hrvatske dne 25. lipnja 1991. godine donio Ustavnu odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske. S njom je donesena i Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske s posebnom Poveljom o pravima Srba i drugih narodnosti u Republici Hrvatskoj, kojom se jamče ljudska i građanska prava manjinama. Istoga dana državnu samostalnost proglasila je i Republika Slovenija. Na sastanku hrvatskih i slovenskih državnih izaslanika s izaslanicima Europske zajednice 7. srpnja 1991. oba izaslanstva pristala su spomenute odluke o državnoj samostalnosti odgoditi za tri mjeseca, jer su europski izaslanici vjerovali kako će ta odgoda olakšati diplomatske napore cilj kojih je bio spriječiti drugojugoslavensku agresiju i otvoreni rat. No, budući da su događaji pokazali kako je takva odgoda posve nekorisna, Hrvatski je Sabor 8. listopada 1991. godine donio Odluku o raskidanju državnopravnih sveza Hrvatske sa SFRJ, kao i Zaključak o agresiji na Republiku Hrvatsku. Na temelju te odluke zemlje Europske zajednice priznale su Hrvatsku samostalnom državom 15. siječnja 1992. godine, a 22. svibnja 1992. godine Hrvatska je postala članicom Organizacije ujedinjenih naroda. Time je uspostavljen novi državnopravni okvir hrvatske državne samostalnosti.

Proces preinake druge Jugoslavije odpočeo je, dakako, znatno prije, još početkom osamdesetih godina, po smrti Josipa Broza (1980.). (Radelić, Marijan, Barić, Bing, Živić, 2006.) U središtu pozornosti su tri skupine "pitanja". (i) Je li Jugoslavija savez samostalnih država ili jedinstvena unitarna država? (ii) Temelji li se politički poredak na višestranačkom parlamentarnom modelu ili vlast ima Savez komunista s ustavno zajamčenim monopolnim položajem? (iii) Je li drugojugoslavensko gospodarstvo tržišno gospodarstvo ili dirigirano gospodarstvo s "neodređenim" društvenim vlasništvom? Po odgovorima na prvo osnovno pitanje diferenciralo se nekoliko "strana" u prijeporu. Koliko je vidljivo, moguće je razlikovati tri osnovne strategije ili odgovora. Prva je strategija srbijanskog političkog vrha. Po njoj, Jugoslavija se mora ustrojiti kao jedinstvena unitarna država, gdje već i statistička nadmoć Srba jamči i

njihov "jednakiji" položaj. Druga je strategija političkih vodstava Makedonije i Bosne i Hercegovine. Po njoj, Jugoslavija se treba ustrojiti kao federativna država sa zajamčenim pravima posebnih federalnih jedinica. Treća strategija oblikovana je u Sloveniji i Hrvatskoj. U Sloveniji strategiju oblikuje postojeći komunistički politički vrh. U Hrvatskoj tu strategiju oblikuju prvaci "prigušene Hrvatske", kako je u jednom istupu godine 1986. F. Tuđman opisao hrvatske prilike, dakle, ljudi u oporbi spram ondašnje komunističke vlasti. Po toj strategiji minimalna rješidba za spomenute republike je konfederacija a optimalna potpuno državno osamostaljivanje.

Sve do zaključnih osamdesetih godina međunarodni odnosi *nisu* nudili olakšice zagovornicima strategija državnog osamostaljivanja. Prilike su se, međutim, bitno promijenile 1989. godine rušenjem Berlinskog zida u mjesecu studenom (1989.), te njemačkim ujedinjenjem u rujnu 1990. godine. Do tih događaja u geopolitičkim shemama hladnoratnog razdoblja druga Jugoslavija je u predodžbama zapadnih država imala ulogu područne sile i specifična tampona između suprotstavljenih političko-vojnih blokova. Spomenutim promjenama klasični je hladnoratni shematizam nestao pa je i skup funkcija druge Jugoslavije u blokovskom poretku izgubio vrijednost i svrhu. U novom okviru strategije državnog osamostaljivanja zadobivaju nove izglede.

Isticanje konfederalnog odgovora ili odgovora što se temelji na državnom osamostaljivanju dotadašnjih drugojugoslavenskih republika, nije odvojeno od *unutrašnjeg* odgovora na druga dva središnja pitanja: na pitanje o političkom monopolu Saveza komunista i na pitanje o osnovama gospodarstva. U Hrvatskoj i Sloveniji glavni politički sudionici zastupaju stav kako je potrebno uspostaviti demokratski politički poredak, s višestranačjem, te kako se gospodarstvo treba tržišno utemeljiti, s odgovarajućom diferenciranom vlasničkom razdiobom. Prihvate li se te dvije rješidbe, pitanje o daljnjem opstanku druge Jugoslavije ostaje bez smisla. Razlog je jednostavan: obje dotadašnje Jugoslavije počivale su na *strukturnom manjku demokracije* (oblikovanom po diktatorskom ili totalitarnom modelu) i na gospodarskoj praksi kojom se linearno ostvaruje prije uspostavljeni politički monopol: u prvoj Jugoslaviji srpskog političkog sloja, a u drugoj Jugoslaviji komunističke politokracije. Stoga odabir konfederalnog/samostalnog državnog statusa Hrvatske i Slovenije, *već sam po sebi* u drugojugoslavenskom kontekstu određuje i odgovore na druga dva glavna pitanja. Ukazivanje na potrebu uspostave državne samostalnosti u Hrvatskoj i

Sloveniji, nije, dakle, svodljivo samo na utjecaj političkih silnica osnaženih rušenjem Berlinskog zida. Nego je svezano s konstrukcijom nužnog okvira za uspostavu demokratskog političkog poretka i tržišnog gospodarstva. Drugačije rečeno, državno osamostaljivanje članica druge Jugoslavije, i "arhiviranje" Jugoslavije kao države, *nužan je uvjet* demokratske obnove tih zemalja.

Četiri su posebna procesa, međutim, izravno utjecala na sada/ovdje razdiobu događaja.

Prvi proces oblikuje političko djelovanje komunističke vlasti Republike Srbije. Strategijska osnova tog djelovanja određena je, poznato je, Memorandumom Srpske Akademije Nauka i Umetnosti iz 1986., godine. Nije taj dokument *izravno* postao glavnim programskim dokumentom srbijanskih komunista, u obliku obvezujućeg unutrašnjeg papira. Ali je postao i više nego jasnom generativnom podlogom prakse srbijanskih komunista u posttitovskom razdoblju. Zorni pokazatelj osnovnog smjera te prakse očituje se u srbijanskim amandmanima na Ustav, iz 1989. godine, kojima je ukinuta autonomija posebnih pokrajina, Kosova i Vojvodine, a "Srbija od tri dela postala je opet cela". Autonomija Kosova i Vojvodine bila je sastavnicom federativnog, drugojugoslavenskog sklopa, i zajamčena ustavnim zakonom druge Jugoslavije. Ukidajući, dakle, tu autonomiju, srbijanski politički vrh uspostavlja *novo "postjugoslavensko" stanje*. U njemu je posve ogoljena središnja napetost između drugojugoslavenskog unitarizma po sadržaju izjednačena s državnom i političkom dominacijom Srba, i tendencija otpora jezgra kojega je u "prijepornim" drugojugoslavenskim republikama, navlastito u Sloveniji i Hrvatskoj. U tom okviru ubrzano nestaju na socijalnoj razini i zadnji, ionako skromni, ostatci povjerenja u drugu Jugoslaviju. Kada je (nakon slovenskog plebiscita o neovisnosti iz prosinca 1990. godine) u Hrvatskoj raspisan referendum, 19. svibnja 1991. godine, na referendum je izašlo 83,56% upisanih birača, a za hrvatsku državnu samostalnost glasovalo je 93,24% upisana. Dakle, već i prije političkih odluka nacionalnih vlasti u Sloveniji i Hrvatskoj o državnom osamostaljenju, *na socijalnoj razini* (da ne velimo i predpolitičkoj) povjerenje u drugu Jugoslaviju potpuno nestaje. Njezina memorandumska/neočetnička obnova socijalno više nije bila moguća. Osim – nasilno. Što se i dogodilo.

Drugi proces sabire promjene u drugojugoslavenskoj vojsci (JNA). Podsjećamo, od godine 1969. (razdoblje kada komunistička vlast mijenja polazni "tvrdi" centralistički model upravljanja) vodeći dužnosnik Organizacije Saveza komunista u JNA je devetim članom Predsjedniš-

tva Saveza komunista Jugoslavije (osam članova imaju "bazu" u 6 republika + 2 pokrajine). Drugojugoslavenska vojska, dakle, u političkoj zbilji ima ovlasti i položaj tvorevine po statusu izjednačene se statusom *konstitutivne* jedinice, republike/pokrajine. Drugačije rečeno, u strukturi glavne političke organizacije, Saveza komunista Jugoslavije, drugojugoslavenska je vojska po mjerilu konstitutivnosti izjednačena s konkretnim teritorijalnim jedinicama u federativnom ustavnom sklopu. Budući da se ona ne naslanja ni na koji posebni drugojugoslavenski teritorij, kao druge jedinice, očito je kako je ona naoružani nad/čuvar *drugojugoslavenskog teritorija kao cjeline*. Time je osnažena *već na konstrukcijskoj razini* njezina bliskost s nositeljima unitarističkih političkih strategija. Totalitarni korijen njezina glavnog naredbodavca, Saveza komunista, tu polaznu konstrukcijsku asimetriju prožimlje još i specifičnom revolucionarnom isključivošću. Iz te perspektive, svaka politička strategija koja smjera osnažiti državnost posebnih republika kao pomagalo u demokratizaciji upravljanja izjednačuje se s napadom na teritorijalnu cjelovitost druge Jugoslavije, i "diferencira" kao ratno neprijateljstvo. Već i s obzirom na taj konstrukcijski predložak JNA je kao institucija socijalno i politički bliža onom dijelu srpskog stanovništva što je socijalizirano u tradiciji koja drugojugoslavenske zemlje drži zasluženom ratnom nagradom Srbiji. U organizacijskoj "dubini" takve vojske osamdesetih se godina odigrava zaključna dioba na dvije vidljive tendencije. Prva, većinska, s časnicima pretežno srpskog i crnogorskog podrijetla, drži kako su jugoslavenski unitaristi njezini stvarni politički ortaci, neovisno o tome je li unitarizam komunistički ili četnički. Druga, manjinska, s časnicima pretežno nesrpskog podrijetla, sve se teže identificira s takvim stanjem. Kada je JNA godine 1991., odpočela agresiju, oni je i fizički napuštaju.

Treći proces cilja na uspostavu i učvršćivanje *monetarnih* ovlasti komunističkog vrha Srbije, nadređenih ovlastima drugih federalnih jedinica. Najpoznatiji događaj s tim svezan je bio "upad" srbijanskih komunista u monetarni drugojugoslavenski sustav. Početkom 1991. godine Narodna je banka Srbije neovlašteno na račune nekolikih fondova u Srbiji "prebacila" 18,2 milijarde drugojugoslavenskih dinara vrijednih 1,3 milijarde američkih dolara, zaduživši za taj iznos – drugojugoslavensku državu. Uz to je imovina slovenskih i hrvatskih poduzeća u Srbiji proglašena državnom imovinom Srbije. (Radelić, Marijan, Barić, Bing, Živić, 2006.) Neki autori spominju 28 milijarda drugojugoslavenskih dinara vrijednih dvije milijarde njemačkih maraka (Ramet, 2009., str. 462). Neovisno o

zaključnim brojevima, vidljivo je kako je tim "upadom" razbijen nadzor drugojugoslavenske vlasti nad federalnim financijama. Operativni je predložak, za pravo, prostodušan. Na jednoj strani, srbijanska vlast djeluje kao ovlašteni gospodar novčanih pričuva i novčanih ustanova druge Jugoslavije, trošeći novac za srbijanske potrebe. Na drugoj strani, opljačkani novac pretvara se u poopćeni, *drugojugoslavenski* dug. Imajući to u vidu, politički predstavnici Slovenije i Hrvatske početkom siječnja 1991. godine odlučuju ne priznati financijske obveze koje je drugojugoslavenska federalna vlast preuzela nakon 28. prosinca 1990. (kada je srbijanska skupština odlučila o "operaciji").

Nije nekorisno podsjetiti kako je S. Milošević, komunistički politički prvak Srbije u promatranom razdoblju, prije karijere političkog dužnosnika (od 1984. dalje) više godina (1978. – 1984.) radio u bankarskom sektoru (Beobanka) i stvarao brojne poslovne veze u financijskim krugovima zapadnih zemalja. U drugojugoslavenskom modelu upravljanja, vidjelo se, od šezdesetih godina dalje financijski sektor postaje sve važnijim u oblikovanju i održavanju novih likova političkog monopola komunističke vlasti. Stoga je bankarski sektor, *slično vojnom*, sektor s izrazitom nadmoći unitarističkih mehanizama i političkih sudionika. Ta zbilja ostaje neokrnjena sve do samog sutona drugojugoslavenske države. Upravljanje novčanim tokovima, (napose tokovima stranog novca u državi), tehnički promatrano, kao *praksa vlasti* posebno je bliska drugom i trećem naraštaju sistemskog činovništva, koje više u životopisu nema sudioništvo u "revolucionarnom prevratu" iz 1941. – 1945. pa, stoga, nije sklono ni legitimaciji ovisnoj o "ispadima" revolucionarnog idealizma i patosa. Ali je, na drugoj strani, i više nego sklono vlastitu javnu legitimaciju konstruirati imitirajući institucionalnu racionalnost kapitalističkih financijaša (po pravilu socijalno im bližih od konvencionalnih partijskih aktivista u sustavu). U drugojugoslavenskim prilikama to znači razvijati model i praksu financijskog upravljanja cilj kojega je poopćeno podređivanje "klasičnih" revolucionarnih simbola napretka novim simbolima racionalnosti novčanog poslovanja te novčanu politiku orijentiranu "privatnim" (oligarhijskim) potrebama unitarističkog sloja što se osamdesetih godina oblikuje osmozom drugojugoslavenskih unitarista i memorandumskih obnovitelja Jugoslavije kao "privatna" srpskog dobra.

Nije nekorisno ovdje dodati kako potreba za primjerenom regulacijom bankarskog i financijskog sektora u globalnom kapitalizmu političku legitimaciju zadobiva tek 2009. – 2010. godine, nakon što je i kapitalističkim

"budalama" postalo jasno kako se na financijskom sektoru oblikuje ne samo nadnacionalna (u zemljopisu globalnog imperija "alokalna"), nego i etički indiferentna, čitaj: kriminalna, politička "nadrealnost". Stoga u razdoblju kada S. Milošević i drugovi pokušavaju uspostaviti čvrst upravljački monopol nad tokovima novca u ondašnjoj drugoj Jugoslaviji, i na taj način podmiriti troškove planirane srpske rekonstrukcije drugojugoslavenske države, iliti: *troškove političkog totalitarizma prebaciti (ponovo) na njegove žrtve*, taj "stil" političkog djelovanja *nije* u međunarodnim odnosima javno zazoran. Naprotiv, iz brojnih susreta S. Miloševića s onodobnim raznolikim "visokim činovnicima", šarolika političkog i sektorskog podrijetla nameće se dojam kako je on, za pravo, *jedan od njih*. Razlika što ga dijeli od njih ne leži u povjerenju u etičku slijepost financijskih praksa, to im je povjerenje zajedničko. Leži u "originalnom" spoju "hladne" funkcionalne kompetencije financijskog činovnika i "užarenih" memorandumskih zahtjeva za obnovom zajamčenih sistemskih renta. "Teškoća" je, međutim, u tomu što se zaglavnih osamdesetih i prvih devedesetih godina politička i teritorijalna legitimacija tih renta posve "iznutra" raspala, prometnuvši se u – pljačku "odozgo". Stoga njihova obnova *nužno* obuhvaća političku i teritorijalnu rekonstrukciju lokalnog kolonijalnog sklopa, kao starog/novog *privatnog* gospodarstva srpskog oligarhijskog sloja u kojemu se sada "sretno" susreću novi privatnici komunističkog podrijetla i financijaši s međunarodnim životopisom s drugojugoslavenskim čvrstorukašima i novim četnicima.

Četvrti proces sažimlje preobrazbu dijela srpske manjine u socijalističkom razdoblju u Hrvatskoj u – *protudruštvo.* O čemu je riječ? U analitičkoj se literaturi ponašanje srpske manjine u Hrvatskoj u promatranom razdoblju opisuje prigodnom složenicom: pobunjeni Srbi. Nije ta složenica, općenito govoreći, netočna. Ali nije ni precizna. Značenjski manjak proizlazi iz činjenice što ona ukazuje na pobunu jedne etničke manjine. Imaju li se na umu brojni primjeri zamršenih odnosa između etničke većine i manjine u brojnim društvima, pobuna manjine, sama po sebi, nije bez stanovite aure pravednog postupka. Snaga aure dodatno se povećava ako manjina svoju pobunu legitimira potrebom za uspostavom "prirodnih" manjinskih prava što ih je većina ili uskratila ili narušila. Na tom tragu, napokon, oblikovala se i specifična međunarodna politička praksa koja cilja na zaštitu manjina.

Mogu li se postupci "pobunjenih Srba" u Hrvatskoj podvesti pod praksu takve manjine? Brojne činjenice pokazuju da – ne mogu. Iste činjenice pokazuju kako nije na

djelu praksa manjine u borbi za očuvanje zasluženih/priznatih manjinskih prava nego praksa skupine s bitno drugačijim ciljevima. Držimo da je najprikladniji naziv za takvo što – protudruštvo. Djelujući kao protudruštvo jedna manjinska skupina u matičnom društvu sebe određuje kao borbenu prethodnicu *izvanjske etničke većine* koju drži prirodnim gospodarom matičnog društva gdje manjina djeluje. Polazeći od takve identitetske konstrukcije, manjinsko protudruštvo razvija i oblikuje dva osnovna smjera promjena. Prvi je smjer promjena na simboličnoj razini. Manjinsko protudruštvo prisvaja raznolike ovlasti i obilježja prethodnice u ostvarivanju stanovite *etničke utopijske misije* (u promatranom slučaju izlazak Srba na Jadransko more). Drugi je smjer promjena ne svakodnevnoj razini. Progonom, nasiljem i razaranjem oblikuje se nova, *teritorijalna i društvena, zbilja*, gdje je nedvojbena nova etnička "čistoća" te čistoća teritorija od identitetskih tragova bilo koje druge etničke skupine. Tako oblikovana nova teritorijalna/društvena zbilja drži se prikladnom za buduće spajanje s izvanjskim područjem etničke većine, s kojom se manjinsko društvo identificira. (Rogić, 2004.) Lako je uočiti da se praksa srpskog protudruštva u Hrvatskoj u promatranom razdoblju dobro poklapa sa skiciranom shemom. Od Deklaracije o autonomiji (u Srbu, u srpnju 1990.) do osnutka Srpske autonomne oblasti Krajine (u prosincu 1990.) i odluke o "prisajedinjenju Srpske autonomne oblasti Krajina *Republici Srbiji*" (u travnju 1991.) i proglašenja Republike Srpske Krajine (u prosincu 1991.), vidljiva je pravocrtna tendencija srpskog protudruštva da se konstituira kao borbena prethodnica srpske većine u Srbiji. Istodobno, stvaranje vlastite oružane sile (uz pomoć JNA) te praksa progona i etničkog "čišćenja" nadziranog teritorija od skupina i tragova nesrpskog podrijetla dokumentira "preradu" socijalnog i etničkog sastava stanovništva. Fizička razaranja brojnih crkava, pljačka hrvatske kulturne baštine i slični postupci dokumentiraju "preradu" kulturne osnove tog teritorija. U razdoblju 1992. – 1995. u Hrvatskoj se kao jedna vrst crnohumornog vica prepričavala izjava jednog od srpskih političkih zapovjednika u razaranju Dubrovnika u jesen 1991. godine. Odgovarajući na brojne izjave negodovanja zbog ugroze Dubrovnika, dotični je, navodno, rekao: Pa šta, ima bre da posle rata sagradimo srpski i još stariji Dubrovnik (...) Izgleda, u praksi protudruštva to nije prigodna dosjetka nego – praktični program.

U razdoblju kada se u hrvatskom društvu pokušavaju oblikovati cjelovitiji programi društvene modernizacije (dakle, približno od sredine 19. stoljeća) vidljivo je više

pokušaja stvaranja (manjinskih) protudruštava. Iscrpnija analiza tih primjera nadmašuje okvire ovoga rada. Upozoriti je tek da se aktivnije oblikovanje srpskog protudruštva u Hrvatskoj (ne računa li se razdoblje banovanja D. Khuena Héderváryja), ustaljuje u oba jugoslavenska razdoblja. Budući da su oba ta razdoblja presudno određena uporabom ili predloška državnog terora ili predloškom otvorenog totalitarnog nasilja razložna je hipoteza kako se osnaživanje srpskog protudruštva u Hrvatskoj treba, ponajprije, svezati s instrumentarijem i posljedicama manje ili više očitih totalitarnih modela vlasti. S njihovom potporom jedna manjina (ili manjine) može se "uspješno" kandidirati na ulogu *većinskog vlasnika* hrvatskog društva.

Upozoriti je, međutim, da se srpska etnička manjina, kao cjelina, u Hrvatskoj *ne može* izjednačiti sa srpskim protudruštvom kako je skicirano u ponuđenom ulomku. Po popisu stanovništva iz 1991. u Hrvatskoj su živjela 581.663 stanovnika srpske narodnosti. U potpuno okupiranim hrvatskim općinama (15), po istom popisu, živjelo je 211.065 Srba (i 130.358 Hrvata). U djelomično okupiranim općinama (15) živjela su 177.724 Srba (i 704.756 Hrvata). Ili: u bivšim potpuno okupiranim općinama živjelo je 36,3% Srba od ukupnog broja Srba u Hrvatskoj, a na cijelom, agresijom ugroženom području, živjelo je 72,1%. Razlika je još očitija pogleda li se razdioba Srba po *okupiranim naseljima*. Po popisu stanovnika iz godine 1991., u takvim naseljima živjelo je 287.830 Srba (203.656 Hrvata) što iznosi *49,5% ukupne srpske populacije u Hrvatskoj*. (Živić, 2006.)

Razložno je pretpostaviti kako je spomenuto srpsko stanovništvo okupiranih općina i naselja "tvrdom" jezgrom protudruštva. Međutim i ta procjena nije posve točna. U toj je skupini bio i jedan broj ljudi koji su – ostali bez alternative, pa su, spletom različitih okolnosti, postali podanicima protudruštva i njegove uprave a bez vlastite volje. Podatci o rezultatima na izborima na okupiranim područjima, doduše, pokazuju kako je udio takvih ljudi ruban, ali treba računati s činjenicom kako su takvi izbori u režiji protudruštva bili dobro nadzirani. Na drugoj strani, u populaciji Srba na području pod hrvatskom državnom vlašću bilo je, također, različitih skupina. Grubi i nesustavni podatci ukazuju barem na šest osnovnih. To su: (i) suradnici i pristalice protudruštva; (ii) izbjegli iz Hrvatske u inozemstvo; (iii) povremeni, "vikend ratnici" na okupacijskoj strani (dok ih se ne bi otkrilo); (iv) prognanici u Hrvatskoj, s okupiranih područja; (v) vojnici u Hrvatskoj vojsci (među kojima je bilo i dragovoljaca); (vi) "obični" građani. Po našoj ocjeni, u četvrtoj, petoj i

šestoj skupini je srpsko stanovništvo odvojeno od zamisli i prakse protudruštva, dakle, ono je *stvarna etnička manjina* što svoj opstanak i budućnost veže s opstankom i budućnošću hrvatske države i društva. U prve tri skupine su, pak, ljudi izravnije svezani s takvim zamislima i praksama. Idući tragom prije spomenutih podataka i skicirane razdiobe razložno je pretpostaviti kako se u promatranom razdoblju srpska populacija u Hrvatskoj *rascijepila približno po polovici*: na skupinu što se konstituirala kao protudruštvo i na skupinu što se konstituirala kao stara manjina u *hrvatskom* društvu i *hrvatskoj* državi. Na to posebno ukazuju i podatci o odselidbi godine 1995., po završetku vojno-redarstvene operacije "Oluja" (o tome će se još govoriti). Iz ponuđenih podataka je vidljivo kako se potpuna preobrazba statističke srpske manjine iz godine 1991., u protudruštvo *nije ostvarila*. Preobrazba je zahvatila, približno, polovicu te populacije. Druga je polovica svoju zajednicu uspostavila kao prirodnu manjinsku zajednicu u hrvatskom društvu i državi. Tijekom cijelog razdoblja agresije (drugojugoslavenske, trećejugoslavenske, a poslije srbijanske i crnogorske) organizatori agresije, međutim, računaju s mogućnošću preobrazbe *ukupne* populacije. Stoga tu populaciju izlažu specifičnim postupcima u rasponu od političkih do kulturnih, koristeći raznolike "inženjere identiteta". Pri tomu, osim na vojnu računaju i na nemalu *legitimacijsku korist*. Ona je posebno vidljiva u međunarodnim odnosima, gdje nerazlikovanje manjine i protudruštva dopušta metodički reprezentirati agresiju protudruštva kao opravdanu/pravednu borbu hrvatskih Srba za svoja manjinska prava.

Je li predložak nadživio samo razdoblje agresije 1991. – 1995.? Po našoj ocjeni jest. Prvo, u relativno samostalnoj praksi identitetnog ponavljanja, napose u praksi srpskog protudruštva što je nakon 1995. pobjeglo iz Hrvatske. Drugo, u ciljno orijentiranim praksama raznolikih političkih sudionika kojima je do produžetka specifičnih totalitarnih tradicija i silnica, ali odvojenih od neugodnih etiketa iz arheologijske pričuve totalitarne baštine. Među njima je ustrajnost u njegovanju četničkog političkog naslijeđa u postagresijskom srbijanskom društvu, zacijelo, na vrhu popisa. No ne treba zanemariti ni ustrajnost u njegovanju predodžbe o drugoj Jugoslaviji kao optimalnom okviru modernizacije "južnoslavenskih plemena", prisutnu na raznolikim, figurativno rečeno, kolonijalnim međunarodnim adresama.

(b) *Agresija.* Obično se splet događaja označenih agresijom u razdoblju 1991. – 1997., neprecizno označuje prigodnom, i, zacijelo, eufemističnom, složenicom: jugo-

slavenska kriza. Pri tomu se i nehotice ostavljaju u sjeni odgovori na dva osnovna pitanja: tko je agresor? i: tko je žrtva agresije?

Na drugo pitanje, barem teritorijalno promatrano, odgovor je lagan. Agresiji su izložene tri (bivše) drugojugoslavenske jedinice: Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina. Slovenija je bila žrtvom nakratko, ali je žrtvom bila. U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pak, ustalilo se i oblikovalo "veliko ratište", kako sugeriraju neki analitičari (D. Domazet), gdje je rat trajao u razdoblju 1991. – 1995. U razdoblju 1995. – 1997., na hrvatskom je istoku "mirna reintegracija" okupiranih područja. Premda u tom razdoblju nema ratnih operacija, ne može se reći ni kako je u Hrvatskoj posve mirnodobno stanje. Ono se uspostavlja u cijelosti tek od 1998. godine dalje.

Odgovor na prvo pitanje nešto je zamršeniji. Promatra li se iz državne perspektive onda je agresor na spomenute zemlje ponajprije druga Jugoslavija. Ona je zaglavnom agresorskom adresom od početka agresije do kraja travnja 1992. godine kada formalno i nestaje. S njom formalno s popisa agresorskih vojska nestaje i JNA. Od travnja 1992. godine Srbija i Crna Gora ustanovile su Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ), ponovno pod vlašću komunista. Stoga je od sredine 1992. dalje zaglavna agresorska adresa treća Jugoslavija, kako S. P. Ramet (2009.) prigodno imenuje tu državnu tvorevinu. Njezina vojna sila je Vojska Jugoslavije. Unutrašnja struktura te države izravno je određena nadmoćnošću komunističkog vrha Srbije. Stoga je i razdioba poslova u agresiji tomu sukladna: glavni je agresor država Srbija a "pomoćni" država Crna Gora.

U skiciranom formalnom okviru djeluje nekoliko posebnih sudionika.

Jugoslavenska narodna armija. U razdoblju 1991. – 1992. glavni je vojni agresor. Po ustroju na temelju plana "Jedinstvo" iz godine 1988., organizirana je po vojnim oblastima. Vojne se oblasti ne poklapaju s granicama drugojugoslavenskih republika. Slovenija i pretežit dio Hrvatske obuhvaćeni su Petom vojnom oblašću sa sjedištem u Zagrebu. Ostali hrvatski teritoriji u sastavu su Prve vojne oblasti, sa sjedištem u Beogradu (Slavonija) te u sastavu Vojnopomorske oblasti sa sjedištem u Splitu (jadranska obala, područje dalmatinskih općina). Pri kraju 1991. Peta vojna oblast je ukinuta i umjesto nje ustanovljena je Druga vojna oblast sa sjedištem u Sarajevu. Takav se shematizam rabi sve do nestanka JNA sredinom 1992. godine. Dodati je da je po istom ustroju Teritorijalna obrana podređena zapovjedništvima JNA. Korisno je uočiti kako i teritorijalna razdioba po oblastima i podređivanje Teritorijalne obrane zapovjedništvima JNA imaju istu svrhu: ostaviti

"neposlušne" drugojugoslavenske republike bez vojne obrane i teritorijalno raskomadane.

U spomenutom razdoblju djelovanje JNA je trovrsno. Prvo, organizira vojnu agresiju na različite dijelove hrvatskog teritorija gdje se po okrutnosti i zločinima posebno ističe tromjesečna opsada i razaranje Vukovara (u jesen 1991.). Drugo, vojni stručnjaci JNA pružaju obilnu pomoć izgrađivanju vojnih postrojba drugih srpskih vojska: vojske SAO Krajine i vojske Republike Srpske. Pri tomu je novim srpskim vojskama na raspolaganju i oružje i ukupna logistička potpora JNA. Treće, štiti i usmjeruje djelovanje različitih paravojnih četničkih postrojba glavni cilj kojih je zastrašivanje civilnog stanovništva, nasilje i pljačka. O metodama i bilanci tog djelovanja napisana je opsežna analitička literatura, pa ovdje ne držimo potrebnim te uvide ponavljati. Po ukidanju JNA neke s popisa skiciranih zadaća postaju obvezama Vojske Jugoslavije.

Srpska/crnogorska vojska. Od sredine godine 1992. ona je i formalno glavni nositelj vojne agresije. Sastoji se od dvije podcjeline. U okviru SAO Krajine organizirane su prvotno naoružane postrojbe po shematizmu Teritorijalne obrane i na temelju tada na snazi Zakona o obrani Republike Srbije. Od rujna 1991. do sredine 1992., kada JNA formalno nestaje, spomenuta srpska vojska djeluje *u sastavu JNA*, rabeći njezin nemali i stručni i tehnički i organizacijski potencijal. Od jeseni 1992. godine djeluje Srpska vojska Krajine, a dotadašnje jedinice izvedene iz ustroja Teritorijalne obrane mijenjaju se i postaju jedinicama Srpske vojske. Na istom su tragu utemeljeni i zrakoplovstvo i specijalne jedinice. U toj vojsci nastavljaju ratovati mnogi pripadnici bivše JNA, pretežno srpskog i crnogorskog podrijetla.

Ratište u Hrvatskoj, kako je naznačeno, neodvojivo je od ratišta u susjednoj Bosni i Hercegovini. Ondje se, osim JNA, u spomenutom razdoblju, javlja još jedna agresorska vojska: ona Republike Srpske. Njezino je izgrađivanje srodno izgrađivanju Srpske vojske Krajine, dakle, neodvojivo od agresorske prakse JNA. Budući da u nemalom dijelu ratnog razdoblja 1991. – 1995., vojska Republike Srpske nadzire dijelove teritorija s druge strane hrvatsko/bosanskohercegovačke granice funkcionalna spajanja agresijom okupiranih područja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i međusobna suradnja srpskih vojska, stalno su na djelu. Promatra li se iz te perspektive nije netočno reći kako u agresiji na Hrvatsku sudjeluje i – Bosna i Hercegovina. Ne, dakako, kao suverena država nego svojom nemoći naspram osamostaljene srpske vojske nastale u Bosni i Hercegovini.

Paravojne, četničke i ostale "kokošarske" postrojbe. Po srijedi je nekoliko posebnih vojnih organizacija sastavljenih od raznolikih skupina bivših kriminalaca, krijumčara, lovaca na bogatstvo, pustolova i psihopata. Organizirali su ih ili pripadnici nekadašnje drugojugoslavenske Službe državne sigurnosti, ili pojedine političke stranke bliske četništvu, ili ratni poduzetnici odlučni izaći iz rata kao bogati i moćni ljudi. Posebno su se "istaknule" u zločinstvima nad civilnim stanovništvom, po pravilu, pod nadzorom osoblja JNA ili pojedine srpske vojske.

Postrojbe UN-a (UNPROFOR). Dolazak mirovnih postrojba UN-a svezan je, poznato je, s "internacionalizacijom" agresije, i aktivnim uključivanjem članica ondašnjega EZ-a u događaje. Početkom siječnja 1992. godine svi važniji ratni sudionici potpisali su primirje i pristali na dolazak postrojba UN-a. Te su postrojbe raspoređene na "crtu razdvajanja", između agresorskih postrojba i jedinica hrvatske obrane, nisu na državnu hrvatsku granicu prema Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, s teritorija kojih su agresorske postrojbe djelovale. Pa premda su u razdoblju 1992. – 1995. članice UN-a u više rezolucija jasno istaknule i priznale suvereno pravo države Hrvatske na okupirana područja, definicija "crte razdvajanja" nije se promijenila: ostala je dvosmislenim tragom nezanemarljivih sklonosti pojedinih članica EZ-a, navlastito Velike Britanije i Francuske (a izvan EZ-a, Rusije) "srpskoj stvari". U brojnim, dakako, nesustavnim, izvješćima hrvatskih vojnika vidljivo je kako su te postrojbe uglavnom imale više razumijevanja za agresorske ciljeve nego li za hrvatsku obranu. I S. P. Ramet (2009., isto, str. 502), jetko primjećuje kako je dolazak postrojba UN-a "dao srpskoj okupaciji određenu legitimnost, ali i prigušio borbe u Hrvatskoj više od tri godine".

Hrvatska vojska. Budući da je do jeseni 1991. Hrvatska još formalno bila u sastavu druge Jugoslavije nije mogla ustrojiti vlastitu vojsku. Stoga je teret obrane od agresije bio na Ministarstvu unutarnjih poslova i na policiji. U travnju 1991. godine u okviru tog ministarstva utemeljen je Zbor narodne garde (ZNG) kao posebna cjelina, pod zapovjedništvom Ministarstva obrane. U rujnu 1991. godine službeno je utemeljena Hrvatska vojska. Tada je ZNG "premješten" u njezin sastav, kao glavnina, a posebno je osnovano i Domobranstvo. U tom razdoblju, do početka 1992., u i više nego velikoj oskudici vremena, oružja, stručnog ljudstva i tehničkih dobara i opreme, utemeljuju se brojne postrojbe, organizacijske mreže i zapovjedništva. Stabilnu fizionomiju Hrvatska vojska dobiva početkom 1993. godine. Okosni sklop čini sedam

gardijskih brigada i specijalne postrojbe te zborna područja Osijek, Bjelovar, Zagreb, Karlovac, Gospić i Split. Osim Hrvatske vojske, u razdoblju 1991. – 1992. djeluju i Hrvatske obrambene snage (HOS) što ih je organizirala Hrvatska stranka prava. Premda je među hosovcima ratovao nemali broj izuzetno hrabrih ljudi, uloga HOS-a kao cjeline u hrvatskoj obrani relativno je skromna.

Hrvatska vojska suočena je već od početka s tri osnovne teškoće. Prva je manjak oružja, opreme, stručnih časnika i zapovjednika. O tome je napisano više mjerodavnih analiza pa ovdje nije potrebno iscrpnije o tome raspravljati. Druga teškoća je međunarodni embargo na uvoz oružja uveden na početku srpske agresije, s obrazloženjem kako će na taj način agresija popustiti. Stvarno, odluka je koristila agresorskim vojskama, budući da su one raspolagale i više nego obilnim arsenalom oružja drugojugoslavenske vojske. Treća teškoća je manjak ikakva vremena za ustroj, vježbu, pripremu itd. Tijek i tlak agresije djelovali su sada/ovdje pa je oblikovanje Hrvatske vojske bilo ovisno o ratnom kontekstu više nego li ijedne druge institucije hrvatske države.

Podsjetiti je kako je oblikovanje Hrvatske vojske specifično usporedi li se s, primjerice, genezom slovenske vojske. U razdoblju uspostave nove demokratske vlasti i hrvatske državne samostalnosti, institucionalni sklop u Hrvatskoj, napose na političkom i vojnom sektoru, izravnije je i dublje ovisan o drugojugoslavenskom poretku. *Do samog početka agresije* glavnu ulogu u poslovima obrane imaju skupine i stručnjaci u bliskoj budućnosti – agresorske vojske. Doda li se tome i činjenica da su mnogi među njima izravno solidarni sa srpskim protudruštvom i njegovom agresijom, nije teško predočiti stupanj funkcionalne paralize naslijeđenog obrambenog sektora i sklopa. On, sve da je i htio, a nije, jedva da je mogao organizirati valjano institucionalno nadziranu mobilizaciju hrvatskih vojnih obveznika.

Koliko ja vidljivo, te je teškoće posve paradoksalno umanjivalo, ako ne i uklanjalo, *dragovoljstvo*. U onom "titanskom" razdoblju oblikovanja hrvatske obrane od agresije, 1991. – 1992., nije netočno reći, dragovoljci su glavna obrambena skupina. Njihovo je podrijetlo raznoliko. Novače se iz skupina "običnih" ljudi, potaknutih na pravedni otpor agresorskim zločinstvima, iz skupina drugojugoslavenskih časnika, pretežno hrvatskog i bošnjačkog podrijetla, što stavljaju svoje vojno umijeće na raspolaganje napadnutoj državi, iz skupina obrazovanijih stručnjaka i intelektualaca koji se vojnom umijeću uče tehnikom kratkog spoja, iz skupina što su nenadano, zbog agresije, ostali

bez zavičaja i bližnjih, napokon, *iz odseljeništva*. *Daily Telegraph* od 2. 10. 1991., primjerice, izvješćuje kako se mnogi Hrvati iz Kanade, SAD-a, Australije, europskih zemalja, vraćaju u Hrvatsku braniti domovinu. Ta specifična moralna zaliha što je prvotno oblikuje dragovoljstvo, a poslije se pretvara u integrirajuću silu redovite vojske, Hrvatskoj je vojsci utisnula onu razliku koja je omogućila evoluciju te vojske za nepunih pet godina od skupine boraca skupljenih zbrda zdola do uvjerljivog pobjednika nad agresorom 1995. godine.

Prvih pet godina državne samostalnosti, u razdoblju 1991. – 1995., Hrvatska je, dakle, ratište. Dodatne dvije godine, 1995. – 1997., u tijeku je "mirna reintegracija" hrvatskog istoka. Teško je, stoga, u promatranom razdoblju govoriti o razvitku hrvatskog društva u jednadžbama mirnodobne evolucije. Kako je naznačeno, obrana od agresije, s dragovoljačkom zalihom socijalne energije i poticaja, olakšala je u većinskom dijelu stanovništva socijalno i simbolično udaljavanje od drugojugoslavenskih praksa u svakodnevnom životu. Olakšala je, k tomu, u socijalnom iskustvu aktivno arhiviranje drugojugoslavenskog razdoblja kao zastarjelog totalitarnog razdoblja. I osnažila poopćeni stav kako je *nova demokratska zbilja navlastiti domaći proizvod*, za stvaranje kojega su mnogi zaslužni.

No, na drugoj strani, agresija je, poznato je, nanijela velike štete. One su prisutne na svim važnim razinama društvene zbilje, u rasponu od demografske, zdravstvene i psihosocijalne do tehničke, gospodarske i ekologijske. Po izvješću predsjednika Republike Hrvatske F. Tuđmana, "O stanju hrvatske države i nacije u 1995. godini", pročitanu na zajedničkoj sjednici oba doma Hrvatskog državnog sabora 15. siječnja 1996. godine, u razdoblju 1991. – 1995. u Republici Hrvatskoj zabilježeno je 10.668 poginulih i 2.915 nestalih u ratu (ukupno, 13.583) te 37.180 ranjenih. Hrvati u BiH zabilježili su 9.900 poginulih i nestalih i 20.649 ranjenih. U istom izvješću iznesena je i procjena da ukupne hrvatske materijalne štete, nastale agresorskim razaranjima, iznose *približno 27 milijarda američkih dolara.*

Po izvješću državne Komisije za popis i procjenu ratne štete, Završno izvješće iz 1999. godine (G. Družić, 2004., str. 58), ukupne izravne štete Republike Hrvatske procijenjene su na *65.330.635.000 njemačkih maraka*. Glavni postotni udio obuhvaćaju materijalne štete, 40,2%. Troškovi rata i neodržavanja dobara obuhvaćaju 26,1%. Štete nastale ugrozom života i zdravlja ljudi obuhvaćaju 33,7%. Posebno su istaknute velike materijalne štete u gospodarskoj infrastrukturi i u materijalnoj imovini građana.

(c) *Promjena političkog i društvenog modela.* Formalne promjene političkog i društvenog modela druge Jugoslavije odpočimlju, za pravo, 17. siječnja 1989. godine. Tada je Savez komunista Slovenije, kao prva drugojugoslavenska komunistička stranka, dopustio *višestranački model* oblikovanja političkih odnosa. Sličnih političkih odluka u Hrvatskoj nema. U cijelom razdoblju od 1972. – 1990. u Hrvatskoj je na vlasti neostaljinistička inačica Saveza komunista, kojoj je glavni ne samo politički, nego *supstancijalni,* neprijatelj – hrvatski nacionalizam. Tom složenicom neostaljinisti na vlasti u Hrvatskoj označuju sve raznolike političke i kulturne tendencije koje se nadahnjuju potrebom za obranom i otporom unitarnim politikama i praksama, što ciljaju reducirati Hrvatsku na zgoljni – teritorij, bez ikakva političkog i kulturnog identiteta. Stoga se u djelovanju takva Saveza komunista i ne mogu očekivati autonomne inicijative i odluke slične onima u Sloveniji.

Međutim, budući da na unutrašnje prilike utječu i procesi posustajanja socijalističkog poretka u Europi u cjelini, simbolično sažeti u spomenutom rušenju Berlinskog zida u jesen 1989. godine, vidljivi su i u Hrvatskoj pokušaji oblikovanja novih političkih udruga i programa. Među prvima su bile tri takve adrese. To su: Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI), Hrvatski socijalno liberalni savez (HSLS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Njihovo djelovanje i formalno potvrđuje Savez komunista Hrvatske na svom 11. kongresu u prosincu 1989. godine, pristajanjem na višestranački politički sustav. (Uočiti je da je između datuma odluka Saveza komunista u Sloveniji i Hrvatskoj protekla gotovo cijela godina dana.) Na tragu spomenute odluke u travnju 1990. godine održani su *prvi demokratski i višestranački izbori* u Hrvatskoj.

Toj je odluci u siječnju 1990. godine prethodio, poznato je, 14. Kongres Saveza komunista Jugoslavije. Izloženi pritiscima zastupnika nove/stare unitarizacije države, izaslanici Saveza komunista Slovenije i izaslanici Saveza komunista Hrvatske napustili su Kongres, odlučivši se na raspisivanje višestranačkih izbora: u Sloveniji u ožujku, a u Hrvatskoj u travnju 1990. godine. Poslije su slični izbori održani i u drugim, sada već bivšim, drugojugoslavenskim republikama: u Bosni i Hercegovini u studenom, a u Makedoniji u prosincu 1990. Ni u jednoj od spomenutih republika Savez komunista nije uspio pobijediti. Vlast su osvojile stranke s demokratskim i nacionalnim programima. *Na izborima u Srbiji i Crnoj Gori, u prosincu 1990. godine, međutim, komunisti su uspjeli pobijediti.* Stoga nije netočno glavnom političkom adresom koja inicijalno or-

ganizira agresiju na zapadne i sjeverne (bivše) drugojugoslavenske republike (Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu) označiti – *Savez komunista Srbije i Crne Gore.*

Na prvim hrvatskim višestranačkim izborima pobijedio je, poznato je, HDZ, pod vodstvom dr. Franje Tuđmana. Osim HDZ-a, postupno se oblikovalo još nekoliko važnijih političkih adresa kao što su, prije spomenuti, Hrvatski socijalno-liberalni savez, Socijaldemokratska partija Hrvatske, Hrvatska seljačka stranka, Hrvatska kršćansko-demokratska stranka, Hrvatska stranka prava, Srpska demokratska stranka i druge.

Demokratski izabrani Hrvatski državni sabor počeo je postupno ukidati veze s prethodnim, totalitarnim, sustavom i državnim modelom druge Jugoslavije. Već u srpnju 1990. godine u Saboru su prihvaćeni amandmani na postojeći Ustav. Tom je odlukom promijenjeno ime hrvatske države, od Socijalističke Republike Hrvatske u: Republika Hrvatska. Promijenjeni su i grb i zastava. Promijenjena je ustavna definicija političke osnove države: *Hrvatska je postala nacionalnom i demokratskom državom, gdje se vlast osvaja propisanom demokratskom procedurom.* Ustavom su zajamčena posebna prava narodnih manjina, u skladu s "demokratskim normama OUN i zemalja slobodnog svijeta". Kao što je poznato, u istom mjesecu, srpnju (25. 7.), 1990. godine politički prvaci srpskog protudruštva u Hrvatskoj usvojili su Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskog naroda u Hrvatskoj kojom su objavili kako ne prihvaćaju odluke demokratski izabrane hrvatske vlasti. U kolovozu 1990. godine (17. 8.) trupcima i naoružanim skupinama blokirali su ceste prema Kninu, Benkovcu i Gračacu, naznačujući početne granice buduće agresorske tvorevine: Srpske Krajine. Sukobi i blokade dalje su se proširili na Banovinu i Liku.

U rujnu 1990. godine Nacrtom Ugovora o jugoslavenskoj konfederaciji – savezu južnoslavenskih republika, novi politički prvaci Slovenije i Hrvatske predložili su preustroj drugojugoslavenskog državnog sklopa po konfederalnom modelu. Srbijanski politički vrh prijedlog je odbio, argumentirajući odbijanje zahtjevom za promjenama teritorijalnih granica novih konfederalnih jedinica sukladno zahtjevima tamošnjih srpskih protudruštava da žive u jedinstvenoj jugoslavenskoj/srpskoj državi. Zahtjev je, vidljivo je, poduprt i stvarnim oružanim pobunama srpskog stanovništva po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i ostvarenim teritorijalnim "diobama". U takvu kontekstu političke mogućnosti sređivanja prilika ubrzano kopne. Na drugoj strani, izloženost stvarnoj agresiji jedinica JNA i srpskih protudruštava, koja se postupno povećava

relativno neovisno o političkim pregovorima "na vrhu", nalagala je hitnost u oblikovanju osnovne obrane stanovništva od ratne ugroze i agresorskog nasilja. Na tom tragu nastaje i zamisao da se agresija "pretvori" u događaj međunarodno važan ("internacionalizira"). To je, pak, moguće samo u slučaju da je Hrvatska samostalnom državom, izvan drugojugoslavenske zajednice. U tom slučaju agresija JNA i Srbije/Crne Gore prestaje biti unutrašnjim obračunom u okviru druge Jugoslavije a postaje oružanim napadom jedne ili više država na drugu državu, koji se sprječava sredstvima, političkim, pravnim, gospodarskim, vojnim itd., prihvaćenim u međudržavnim odnosima. Imajući, ponajprije, te mogućnosti u vidu političko vodstvo Republike Hrvatske, kako je prije naznačeno, odlučuje provesti referendum o samostalnosti u svibnju 1991. godine, a odlukama u lipnju i listopadu 1991. i formalno utemeljiti hrvatsku državnu samostalnost i organizirati obranu od agresije u novom međunarodnom kontekstu.

Daljnje oblikovanje demokratske zalihe poretka i funkcionalne sposobnosti njegovih institucija, pokazalo se, u promatranom razdoblju izravno je ovisno pretežno o četiri skupine čimbenika.

(i) *Tlak agresije i njezinih učinaka.* Srpska agresija, bilo kao skup posebnih ratnih događaja, bilo kao skup posebnih ratom oblikovanih stanja i odnosa, prisutna je u hrvatskom društvu, kako je naznačeno, barem cijeli decenij 1990. – 2000. godine. Stoga mnoge odluke, postupci, prioriteti, metode, suradničke mreže itd., kojima se društveni sudionici služe u javnom djelovanju, nisu posljedica *autonomne* političke i društvene konstitucije tih aktera, nego su, nerijetko, oblicima *nametnute prilagodbe* (na ratno "stanje stvari"). Nisu oni zbog toga manje odgovorni za ono što čine. Ali je izvan rasprave da su mnoge činidbe više učincima konteksta nego li stabilnih programskih zamisli i namjera.

(ii) *Ustrajnost totalitarne baštine.* Koliko je vidljivo, ustrajnost totalitarne baštine u promatranom razdoblju osnažuju tri činjenice. Prvo, u hrvatskoj javnosti *nije se oblikovala* i ustalila *nova modernizacijska paradigma* kojom bi se obuhvatili i strategijski naznačili glavni ciljevi i smjerovi promjena na brojnim sektorima javnih poslova, u rasponu od znanstvene ili tehničke politike do ekologijske ili regionalne. Zbog toga se nije javno mogla legitimirati ni razlika koja jasno dijeli sudionike sposobne za novu društvenu (post)modernizaciju od onih koje je prethodni totalitarni sklop trajno "potrošio". Drugo, osim upravljačkog sloja, socijalizirana u totalitarnom razdoblju, hrvatsko društvo i nije raspolagalo alternativnim.

Socijaliziranu u zastarjelim, svjetonazorskim i praktičnim shemama, s *dvostrukim totalitarnim teretom* (komunističkim i jugoslavenskim) tom sloju, premda je, zacijelo, većinski iskreno bio pripravan na javno djelovanje sukladno novim zahtjevima, autentični su hrvatski nacionalni ciljevi i demokratska pravila, za pravo, *nepoznanicom*. Unutrašnju razvojnu neodređenost te nepoznanice sloj, posve predvidljivo, "puni", u jednoj vrsti tihog *obrata odozdo* – naslijeđenim totalitarnim sadržajem. Rezultat su nerijetko karikaturalni "izumi" i oblici djelovanja, s "nacionalističkim" i "jugonostalgičnim" etiketama, bez ikakve razvojne uporabljivosti. Treće, u totalitarizmu, poznato je, društvenim sudionicima nije moguće autonomno odrediti odgovornost spram slobode budući da je polje odgovornosti zauzeto "odgovornošću" spram totalitarnog autoriteta. Na toj podlozi ustaljuje se specifična poopćena *lijenost* većine društvenih sudionika koja i nije bez udobnosti (napose kada je dobro rentirana). Promjena modela, naprotiv, "tjera" na slobodan odabir, a time i na *javno dokumentiranje raspoloživih sposobnosti i odgovornosti za "javnu stvar"*. Po pravilu, sve dok totalitarno sjećanje dopušta, takvo se javno dokumentiranje sposobnosti ili odlaže ili relativira, čime se, povratno, spomenuta totalitarna ustrajnost osnažuje i obnavlja. Drugačije rečeno, predložak djelovanja oslonjen na totalitarnu baštinu za brojne je aktere – manje rizičan (i poželjan). Uzmu li se te tri, tek skicirane, činjenice skupa, nije teško nazrijeti u promatranom razdoblju osnovne obrise specifične društvene "evolucije unazad" ili "kočenja uzbrdo". Posebni, pak, likovi te evolucije predmetom su drugačije analize (koja nadmašuje okvire ovoga rada).

(iii) *Disfunkcionalne institucije.* U razdoblju nakon državnog osamostaljenja godine 1991., preobrazba institucija zbiva se na dva osnovna načina. Prvo, stvaraju se nove institucije, bez prethodnika. Tako su, primjerice, nastali Hrvatska vojska, Ministarstvo vanjskih poslova, više javnih i znanstvenih institucija itd. Drugo, "iznutra" se preuređuju stare/zatečene institucije. Smjerovi njihove preobrazbe određeni su, ponajviše, voljom sudionika s političkog sektora. Iz više je tematskih analiza vidljivo kako je u brojnim takvim institucijama, nastalim u prijašnjem razdoblju, "prirodno" ukorijenjena rentijerska "racionalnost" (Rogić, 2000.). Institucije te vrsti poglavito skrbe za vlastiti javni položaj, dočim je funkcionalni stil djelovanja, s obzirom na javnu svrhu, sekundaran. Posebno je u njima vidljiv, još u totalitarnom razdoblju "programiran", strah od "hrvatskog nacionalizma", točnije od obveze autonomnog oblikovanja svoje javne odgovornosti. Promjena

društvenog modela i ustroja, stoga, u takvim institucijama osnažuje dubinski rascjep. Ovisno o različitim posebnim okolnostima, institucije različito i reagiraju. Pa se ne može "pravocrtno" ustvrditi kako je ukupna institucionalna konfiguracija u promatranom razdoblju ostala substandardna s obzirom na nove zahtjeve za funkcionalnim djelovanjem. Ali je izvan rasprave da skicirani unutrašnji rascjep troši nemalu institucionalnu energiju, i, u krajnjoj crti, *otežava* društvenu konsolidaciju nužnu za uspješnu modernizaciju.

(iv) *Ograničene sposobnosti i umijeća političkih sudionika*. Demokratski okret u Hrvatskoj, poznato je, pretežno su organizirali i obavili ljudi koji se prethodno nisu *profesionalno pripremali* za te poslove. Slično je bilo i na ratištima. Izvježbani profesionalni vojnici počeli su se nazirati u hrvatskim postrojbama tek u zaključnim godinama obrane od agresije. Drugačije rečeno, priprema profesionalnih elita za javne poslove u promatranom razdoblju u hrvatskom društvu bila je posve ograničena. Zato treba računati i s ograničenim sposobnostima i s ograničenim domašajima brojnih uključenih sudionika, neovisno o ciljevima i okolnostima. Ta je zapreka, dakako, dugoročno uklonjiva. Ali ona se mora uzeti u obzir kada se izrađuje cjelovit "portret" promatranog razdoblja.

Na skiciranoj podlozi demokratska i funkcionalna evolucija sudionika i poretka mora se procjenjivati uzimljući u obzir sve bitne sastavnice prilika i stanja. Primjerice, karizmatični aspekti u vodstvu državne politike u razdoblju 1991. – 1997. i više su nego vidljivi. Njihova prisutnost, na drugoj strani, izazivala je u brojnih kritičara opravdane sumnje u kakvoću demokratske preobrazbe u Hrvatskoj. No, uzme li se u obzir zgoljna činjenica kako je uporaba takvih, karizmatičnih, načina odlučivanja, naspram disfunkcionalnih institucija i regresivnog tlaka ratnih prilika i totalitarnog naslijeđa, *izravno pridonosila političkoj i državnoj stabilnosti* u promatranom razdoblju, kao i uspješnoj evoluciji Hrvatske u jedinog lokalnog ratnog i političkog sudionika sposobna uspješno se nositi sa srpskom agresijom, onda "zaključni račun" takvih postupaka i praksa izgleda nešto drugačije nego što izgleda kada se skicira iz apstraktne normativne perspektive, neovisno o kontekstu. Dakako da je netočno ustvrditi kako je demokratska evolucija u hrvatskom društvu u razdoblju nakon 1991. bila zajamčeno pravocrtna, kao što se, nerijetko, nekritično sugerira. Ali je, na drugoj strani, metodološki prekratko, uzimati u obzir samo one aspekte te evolucije koji su u otvorenoj opreci s normativnim uporištima demokratskog upravljanja kao krunske dokaze *planiranog*

i aktivnog zatiranja demokratskih intencija. Mjerodavna analiza, koja uzimlje u obzir koliko normativna mjerila toliko i osnovne zahtjeve i ciljeve pojedinih sudionika, ali i njihove *praktične mogućnosti*, raspoloživa sredstva i institucionalnu konfiguraciju, što njihovo djelovanje autonomno "prekriva" *snagom neovisna čimbenik*a, zacijelo upućuju na točnije stanje stvari.

(d) *Pretvorba i privatizacija.* Pretvorbom i privatizacijom označuje se skupina postupaka svrha kojih je uspostaviti novu vlasničku razdiobu i konfiguraciju u nacionalnom gospodarstvu. Pri tomu se označnica: pretvorba, rabi za označiti postupke s pomoću kojih se vlasnički "neodređeno" društveno vlasništvo, uobičajeno u socijalističkom razdoblju, pretvara u državno. Pak, označnica: privatizacija, rabi se za označiti skupinu postupaka kojima se novostvoreno državno vlasništvo mijenja u privatno. Koliko je vidljivo, ostatci gospodarstva zasnovana na privatnom vlasništvu u socijalističkom razdoblju trajno su prisutni u "seljačkom svijetu". Premda takvo gospodarstvo nema nikakvu sistemsku legitimaciju poredak ga, na svojevrstan, nejasan, način "podnosi". Izravniji pozitivni odnos spram privatne inicijative poredak očituje sredinom šezdesetih godina, točnije od 1965., kada se u onodobni reformistički "paket" upisuje i odredba po kojoj je dopuštena privatna inicijativa u obrtu, a obrtnicima je dopušteno zaposliti do 5 radnika. Godine 1988., kada, po G. Družiću (2004., str. 63), odpočimlje prva faza privatizacije, onodobni drugojugoslavenski predsjednik vlade, A. Marković, zagovara promjene cilj kojih je uspostaviti ravnopravnost više tipova vlasništva; odrediti vlasnike "društvene imovine"; uspostaviti tržište rada i kapitala na mjestu propale "dogovorne ekonomije". A. Marković, kao i nemali broj činovnika iz onodobnog Međunarodnog monetarnog fonda, drži kako će te promjene, ograničene na gospodarsko područje, biti dostatne za ozdraviti drugojugoslavensku državu. Činjenice su, poznato je, pokazale da je takav pristup bez temelja. Stoga je privatizacija izgubila legitimaciju obnoviteljskog recepta drugojugoslavenske države. Ali nije izgubila status *nužnog* postupka s pomoću kojih se socijalističko gospodarstvo mora transformirati, ako ništa drugo, u gospodarstvo koje socijalističko više nije.

Promatrana iz te perspektive, privatizacija je, grubo rečeno, obvezujuća strukturna preinaka nacionalnog gospodarstva. Pri tomu, budući da u drugojugoslavenskom okviru Hrvatska i nije mogla ustanoviti *nacionalno* gospodarstvo, privatizacijskim se postupcima mora pripremiti i njegova uspostava. Iz te obveze, same po sebi, ne proizlaze

nužno negativne ili neželjene posljedice. No već vremenski okvir početka privatizacije u samostalnoj Hrvatskoj izazivlje zazor. On se, poznato je, poklapa s razdobljem srpske agresije i grčevite hrvatske obrane. (Tadašnji početak podupiru, koliko je vidljivo, i međunarodne autoritativne adrese kakve su Međunarodni monetarni fond i gospodarski uredi Europske zajednice.) Na takvu odluku, dakle, neovisno o (budućoj) privatizacijskoj praksi, *nužno* pada sjena *nepravedna postupka*. Razlog je jednostavan: ratnom zbiljom, samom po sebi, od mogućnosti sudioništva u privatizaciji odvojena je *barem trećina* hrvatskog stanovništva, ponajprije hrvatski branitelji, hrvatski prognanici i žrtve rata. Pače, zahvaljujući novostečenim vlasničkim pravima novih vlasnika mnogi među njima prijeko noći uvršteni su u znameniti "višak zaposlenika", koje treba odpustiti (dakle, u "žrtve privatizacije"). Teško je naći bolje školske primjere praktičnog cinizma.

"Paket" hrvatskih zakona s pomoću kojih se uređuje polazni postupak pretvorbe i privatizacije u osamostaljenoj državi obuhvaća 19 zakonskih dokumenata i uredaba, donesenih u razdoblju 1990. – 1996. Njima treba dodati i dva drugojugoslavenska zakona iz 1989. i 1990., (ako ni radi česa drugog onda kao svojevrsne prethodnike i orijentire). Spomenutim zakonima određena su osnovna pravila igre kao i nužna institucionalna konfiguracija, s Hrvatskim fondom za privatizaciju u njezinu središtu. Pokazalo se, međutim, da samo zakoni i nisu posebnim izvorom prijepora koliko su prijeporni brojni postupci što su se koristili ali, na drugoj strani, (ne) djelovanjem institucija poretka nisu bili ni *spriječeni ni kažnjeni*. Po G. Družiću (isto, str. 74 i 75), na tom je popisu nekoliko tipičnih.

(i) *Menadžerski krediti.* Riječ je o kreditima što su ih uzimali menadžeri/kupci pojedinih poduzeća pri čemu su poduzeća što su trebala biti kupljena davala jamstva za te kredite. Drugačije rečeno, kupac je kupovao poduzeće novcem tog poduzeća.

(ii) *Stečajni postupak*. Kada je kupac iz poduzeća bio članom uprave poduzeća, poduzeće se obično vodilo tako što se novac iz njega izvlačio prebacivanjem novca u drugo, privatno poduzeće, vlasnik kojega je bio dotični član uprave. S tim novcem dotičnik bi kupio "matično" poduzeće, ali sada po mnogo nižoj cijeni, budući da mu je cijena, nakon razdoblja aktivnog "uništavanja", pala.

(iii) *Pretvaranje duga u ulog.* Najčešća nezakonita radnja u tom modelu je izdavanje fiktivnih računa u poduzeću za navodno izručenu robu (budućeg vlasnika). Taj se dug poslije pretvarao u vlasnički ulog u poduzeću. Uočiti

je da se ni taj model ne može rabiti bez tijesne suradnje u ograničenu krugu poslovnih ljudi na vrhu poslovne piramide poduzeća i mjerodavnih institucija.

(iv) *Stara devizna štednja*. Otkupom "stare devizne štednje" za približno 50% vrijednosti poduzetnik i budući kupac mogao je ostvariti znatnu korist pri kupnji dionica.

(v) *Kupnja bez kune*. Po svoj prilici taj je model bio najprošireniji. Temelji se na pravu zaposlenika u poduzeću na kupnju dionica tog poduzeća s popustom. Kombinacijom tog prava s mogućnostima dogovora u upravi Fonda za privatizaciju o načinima otplate ostalog dijela cijene poduzeća, stvarale su se i više nego maštovite konfiguracije vlasničkih odnosa. Reći kako je korijen takve prakse Fonda samo u njegovoj institucionalnoj neuređenosti i nesposobnosti, nije posve točno. Na jednoj strani, *neovisno o Fondu*, moraju se uzeti u obzir raznoliki oblici pogodovanja u kupnji, podrijetlom iz klijentskih mreža, tradicionalno prisutnih u političkom i "dogovornom" poslovnom sektoru socijalističkog razdoblja, a osnaženi novom političkom perspektivom. Na drugoj strani, mora se uzeti u obzir i činjenica da je bilo poduzeća koja nitko nije želio pa je uprava Fonda *namjerno* olakšavala njihovu kupnju, dakako, pojedincima i skupinama u koje je imala povjerenje. Povjerenje je bilo posebno važno i u slučajevima kada je (kupljeno) poduzeće bilo osnivačem drugog uspješnog poduzeća ili banke, ili kada je bilo u vlasništvu posebno vrijednih nekretnina ili "brandova".

Spomenuti postupci ne mogu se koristiti bez aktivne potpore i sudioništva banaka. Budući da je u međuvrijeme nestao institucionalni sklop socijalističkog razdoblja, sloj financijskih upravljača ostao je, za pravo, bez institucionalnog nadzora jer po kakvoći uvida u financijske tokove i dinamiku nema konkurenta. Sloj novih političkih činovnika i aktivista, zaduženih za nadzor i sudioništvo u upravljanju bankama, ili je i neposredno zainteresiran za sudjelovanje u određenom privatizacijskom pothvatu ili cilja na dobre rente kojima se nekonfliktno sudioništvo u nadzornim i upravljačkim tijelima nagrađuje. K tomu, nije mali broj takvih činovnika i aktivista već u socijalističkom razdoblju bio uključen u odgovarajuće oblike održavanja samoupravljačkog lica poretka, pa je imao priliku s članovima financijskog sloja i prije uspostaviti prisnije odnose. Na toj podlozi banke se osamostaljuju kao realna središnja moć i sudionik procesa privatizacije, ali povučene u institucionalnu "sjenu" i zaklonjene "glasnogovorničkom" ulogom Fonda.

No dok su banke u većinskom ili potpunom vlasništvu države, još se ne može govoriti o tome da je njihovo

djelovanje suočeno s opasnošću od potpuna gubitka legitimacije. Ali kada se i same banke privatiziraju, pri čemu privatizacija banaka obuhvaća i sve one posjede (poduzeća, nekretnine, vlasnički udjeli itd.) koje su privatizacijom stekle, jasnije se očituju i stvarni domašaji i učinci privatizacije gdje one igraju glavnu ulogu. Po srijedi je oblikovanje financijskih (i gospodarskih) odnosa gdje su interesi (stranih) banaka na prvom mjestu, a mogućnosti modernizacije pojedinih nacionalnih gospodarskih sektora, kao i institucija nužnih za osnaživanje takve modernizacije, posve rubne, ili zanemarene. Po srijedi je zbilja financijskog rentijerstva, koja samo rubno, i uglavnom dekorativno, uključuje i priznaje produktivne sudionike i produktivnu orijentaciju.

Istraživanja pokazuju kako privatizacija u očima hrvatske javnosti nema i nije zadobila legitimaciju procesa koji jamči potrebnu modernizaciju gospodarstva, kao ni prosperitet stanovništva (Čengić, Rogić, ur., 1999.). Pri tomu, manjak legitimacije nije samo posljedica, kako se višekratno sugeriralo, ustrajnosti egalitarnog sindroma i otpora uspostavi nove gospodarske racionalnosti premda sindrom svakako djeluje. Manjak legitimacije ponajprije je svezan sa *samom praksom privatizacije*, s nadmoći njezinih špekulantskih likova te sa zaključnom pobjedom bankarskih monopola nad ukupnim društvom. U tom su pogledu, primjerice, instruktivni i nalazi Državnog ureda za reviziju Republike Hrvatske iz 2003. godine, gdje je analizom obuhvaćena privatizacija 1019 poduzeća. Nalazi upućuju na, blago rečeno, bezakonje.

Predvidljivo je da u takvoj privatizaciji, budući da je ona pod nadzorom upravljačkih i financijskih slojeva presudno oblikovanih u špekulantskim meandrima

Tablica 10.
Ulaganja hrvatskog iseljeništva (po zemljama ulagača) do 1998. godine

Zemlja ulagača	Iznos u DM	%
Njemačka	56.674.413	34,84
Čile	9.245.602	5,68
SAD	25.853.200	15,89
Liechtenstein	14.000.000	8,61
Australija	13.209.063	8,12
Kanada	5.632.444	3,46
Francuska	6.885.693	4,23
Austrija	5.475.429	3,37
Nizozemska	3.565.300	2,19
Indija	1.787.600	1,10
Južnoafrička Republika	510.000	0,31
Italija	450.000	0,28

Izvor: Hrvatski fond za privatizaciju, 1998., str. 80.

dogovorne ekonomije iz osamdesetih godina, sudionici i kapital hrvatskog iseljeništva sudjeluju *tek rubno*. Nije nekorisno ponuditi tablicu s osnovnim podatcima (tablica 10).

Prigodni osvrt na neke osnovne gospodarske pokazatelje

Nije nekorisno ovdje podsjetiti i na nekoliko polaznih gospodarskih činjenica, zabilježenih u razdoblju 1990. – 2002.

Zemlja	BDP 2002. 1990. = 100	Bruto indust. proizvodnja 2002. 1990. = 100	Nezaposlenost 2002. u %	BDP po stanovniku EU–15 2002. = 100
Češka	107,2	94,0	7,3	63
Mađarska	115,6	160,9	5,3	53
Poljska	146,4	174,0	20,0	42
Slovačka	111,6	105,8	19,0	53
Slovenija	127,4	94,5	6,4	73
Bugarska	87,9	62,2	17,8	32
Rumunjska	92,3	70,3	9,0	25
Hrvatska	92,9	71,7	22,0	39
Rusija	72,4	62,2	7,8	30
Ukrajina	49,1	70,1	9,8	19

Izvor: G. Družić, 2004., str. 44.

Tablica 11.
Europske zemlje u tranziciji – neki usporedni ekonomski podatci 2002. godine

Ponuđeni podatci u hrvatskom slučaju izravno ukazuju na dvije osnovne činjenice. Prvo, ukupni bruto proizvod hrvatskog gospodarstva godine 2002., u odnosu na "nultu", 1990. godinu *smanjio se*. Drugo, postotni udio nezaposlenih u Hrvatskoj najveći je u tranzicijskim zemljama na popisu. Iz prije ponuđenih uvida, a i brojne prigodne analize to potvrđuju, posljedice rata ne mogu se nikako zanemariti kao mjerodavan čimbenik negativnog utjecaja. No ne mogu se zanemariti ni, također, negativni utjecaji uporabljene gospodarske politike.

U idućoj tablici izneseni su još neki, dodatni podatci.

Iz tablice 12, vidljivo je da u promatranom razdoblju inozemni dug postaje sve veći, da se povećava broj nezaposlenih te da "pokrivenost" uvoza izvozom obasiže, približno, 50%. Drugačije rečeno, osnovni indikatori promjena u hrvatskom gospodarstvu u razdoblju 1990. – 2002. pokazuju da se ono *nije* uspješno konstituiralo kao samostalno nacionalno gospodarstvo, nego da se "uklapa" u sumornu skupinu dužničkih gospodarstava, s velikim brojem nezaposlenih, skromnim stopama BDP-a te pod nadzorom uvozničkih, gospodarskih i političkih, adresa.

Godina	Promjena			
	Stopa BDP-a	"Pokrivenost" uvoza izvozom	Inozemni dug u mlrd. USD	Stopa nezaposlenosti
1990.		77,5		8,9
1991.	-21,1	86,0	2,7	14,0
1992.	-11,7	103,1	2,6	15,7
1993.	-8,0	83,7	2,6	14,8
1994.	5,9	81,5	3,0	14,5
1995.	6,8	61,7	3,8	14,5
1996.	5,9	57,9	5,3	16,4
1997.	6,8	45,8	7,5	17,5
1998.	2,5	54,2	9,7	18,6
1999.	-0,9	55,2	10,0	19,1
2000.	2,9	55,7	11,0	21,1
2001.	3,8	51,8	11,3	22,0
2002.	5,2	45,7	15,2	22,0

Izvor: G. Družić, 2004., str. 41. (Dodati je da se u razdoblju opisanom u tablici broj nezaposlenih "stabilno" povećavao od 161.000 godine 1990. do 390.000 godine 2002.)

Tablica 12.
Odabrani pokazatelji gospodarskih promjena u Hrvatskoj u razdoblju 1990. – 2002.

Za analizu zainteresiranu za korijene i dinamiku odselidbe iz Hrvatske spomenute činjenice su nedvojbeno mjerodavne. One osnažuju hipotezu kako se prije opisanim temeljim promjenama, u kojima se oblikovala i uspostavila samostalna hrvatska država, *nisu uklonili* i neki važni generatori odseljavanja. Veliki udjeli nezaposlenih, skromne stope bruto društvenog proizvoda, vidljivo zaostajanje za gospodarskim prosjecima EU-a, i slični pokazatelji upućuju na zaključak kako, *unatoč* novouspostavljenoj hrvatskoj državnoj samostalnosti, u društvenoj strukturi djeluju procesi i silnice koji se bolje uklapaju u bilance *kontinuiteta* nego li u bilance (očekivanog) razvojnog diskontinuiteta u odnosu na prethodna razdoblja te bilance razvojnog poleta. U hrvatskoj javnosti se godine 1995., nakon uvjerljiva i dojmljiva pobjedničkog finala obrane od srpske agresije u operaciji "Oluja", na više državnih adresa najavljivao "olujni" gospodarski polet te analogna pobjednička bilanca na gospodarskom području i, ukupno, u društvenom razvitku. Na žalost, izneseni podatci, kao i kontinuitet skiciranih promjena, na djelu u razdoblju od 2002. – 2010., pokazuju da od "olujne" preobrazbe hrvatskog gospodarstva nije ostalo bogznašto. Naprotiv, slika dužničkog gospodarstva bez dugoročne perspektive i izgleda na stabilnost i samostalnost uspješno je potisnula druge opise stanja.

U tom kontekstu važnost financijskih pomoći i "doznaka" hrvatskih odseljenika *ostaje neokrnjena*. Baš kao što su pomoći i "doznake" u prijašnjim razdobljima ublažavale, i na sistemskoj i na individualnoj, razini negativne posljedice pojedinih gospodarskih tendencija tako i u aktualnom razdoblju izravno utječu na poboljšanje prilika. U instruktivnom radu o odseljeničkim doznakama u Hrvatskoj u razdoblju nakon 1991. godine A. Poprženović (2008.) pokazuje kako je postotni udio odseljeničkih doznaka u godinama prijelaza 20. stoljeća u 21. u hrvatskom BDP-u približno 3,1%. U većini država udio odseljeničkih doznaka u istom razdoblju obasiže 1% nacionalnog BDP--a. *Hrvatski je udio, očito, iznadprosječan.* A. Poprženović tu razliku objašnjava činjenicom da je hrvatsko gospodarstvo malo po fizičkom opsegu te da je hrvatsko odseljeništvo brojno. Imajući u vidu i prije spomenute činjenice gospodarskog posustajanja, postotna veličina udjela odseljeničkih doznaka očito ovisi i o njima, budući da manji BDP izravno povećava postotni udio odseljeničkih doznaka u njemu. Premda je spomenuti udio na prvi pogled ruban, korisno je podsjetiti da je on približan postotnim udjelima izdataka za sektore kao što su primjerice, vojni, zdravstveni i srodni u državnom proračunu. Drugačije rečeno, veličina odseljeničkih doznaka u promatranom razdoblju i te kako olakšava i utječe na smanjivanje životnih teškoća nemalog broja hrvatskih stanovnika.

Kako su se veličine novčanih pošiljaka iz odseljeništva u Hrvatsku mijenjale u razdoblju 1997. – 2005., vidljivo je na idućoj tablici.

Tablica 13.
Promjene veličine novčanih pošiljaka iz odseljeništva

Godina	Pošiljke u milijunima eura	Pošiljke eura/po glavi
1997.	512,4	112
1998.	526,1	117
1999.	479,7	105
2000.	649,4	148
2001.	783,2	177
2002.	882,9	199
2003.	899,6	203
2004.	928,2	209
2005.	933,4	210

Izvor: A. Poprzenovic, 2007., str. 25.

Iz, u tablici ponuđene, razdiobe podataka vidljivo je kako se veličina odseljeničkih pošiljaka odposlanih u Hrvatsku od godine 2000. postupno približava milijardi eura. Prosjek po osobi u Hrvatskoj godine 2003. premašio je 200 eura.

Prigodna tumačenja relativno blagih klasnih sukoba u razdoblju od 1991. godine dalje u hrvatskom društvu obično ne uzimlju u obzir prihode pojedinaca i obitelji stečene naznačenim odseljeničkim doznakama iz inozemstva te prihode stečene sivom ekonomijom. Sukladno tomu, oštrina siromaštva mnogo je veća kada se mjeri samo s pomoću pokazatelja interne "formalne" ekonomije. Kada se, pak, mjeri uvažavajući spomenute izvore prihoda, prilike su manje nepodnošljive. Neovisno o brojnim negativnim posljedicama sivog sektora gospodarstva, iz naznačene se perspektive sugerira hipoteza kako je, zahvaljujući djelovanju dvaju, u odnosu na hrvatsko gospodarstvo, *odvojenih* izvora prihoda pojedinaca i obitelji, socijalna stabilnost u hrvatskom društvu u promatranom razdoblju *veća nego što bi se teorijski imala očekivati*. Drugačije rečeno, sudjelujući doznakama u hrvatskom gospodarstvu, hrvatsko odseljeništvo izravno podupire *središnju razvojnu zalihu* hrvatskog društva u razdoblju nakon 1995. godine: njegovu socijalnu i političku *stabilnost*.

No idući tragom dobivenih podataka A. Poprzenovic (2007., isto) postavlja u analizi/analizama učinaka hrvatske odselidbe i jedno *novo* pitanje. Ono glasi: koliko su odseljeničke novčane pošiljke u Hrvatsku *čimbenikom povećavanja društvenih nejednakosti* u hrvatskoj zbilji? U razdobljima do, okvirno, godine 2000., vidjelo se, novčane pošiljke hrvatskih odseljenika bolje se mogu tumačiti kao čimbenici *jednačenja, bliženja prosjeku*, gospodarskog i socijalnog položaja. Razlog leži u činjenici što tijekom 20. stoljeća središnji dio hrvatskog odseljeništva obasiže populaciju koja odselidbom želi okončati život u siromaštvu. Doduše, u razdoblju do Drugog svjetskog rata u odselidbenoj je populaciji važan i udio manjih posjednika (zemlje, obrtnika) koji odselidbom žele *napredovati* na gospodarskoj i socijalnoj ljestvici; njima, dakle, opasnost od propadanja u siromaštvo nije na prvom mjestu glavnih odselidbenih poticaja. U razdoblju od 1971. godine dalje, pak, na odselidbu se odlučuju brojni naobraženi profesionalci, zaokupljeni, također, željom za daljnjim napretkom. Budući da od sredine sedamdesetih, kako je već rečeno, glavne zapadnoeuropske zemlje doselidbe daju prednost takvim doselidbenim skupinama, njihova se odselidba specifično učvršćuje i izgrađenošću međudržavnih kanala. Dakako, ni jedna ni druga spomenuta skupina, ponovimo, nije većinska u njima suvremenoj, odselidbenoj populaciji. Ipak, učinci njihovih novčanih pošiljaka, odvojeni u posebnu skupinu, bolje se mogu

čitati kao čimbenici povećavanja društvenih nejednakosti budući da te pošiljke ostaju na raspolaganju pretežno skupinama koje su u sociokulturnom pogledu već "gore" (neovisno o tomu što u hrvatskim okvirima "gore", nerijetko, nije odveć udaljeno od "prosječnog").

Nije netočno na sličnu tragu promatrati i učinak glavnih povratničkih re/investicija u drugojugoslavenskom razdoblju. Kao što je poznato, hrvatski su odseljenici reinvesticije u odseljeničke zavičaje uglavnom tada ograničili na obnovu roditeljskih kuća, izgradnju grobnica, pristupnih cesta ili kojeg drugog, prijeko potrebnog, infrastrukturnog uređaja. Pak, glavninu novca uložili su u nove kuće po obrubima velikih gradova ili na hrvatskoj obali, trijezno računajući kako u tomu ne mogu nikako izgubiti, te u malopoduzetničke okućnice ili u "zimmer frei". Na taj su način, nehotice, pridonijeli povećavanju *teritorijalnih nejednakosti* između množine zavičajnih područja i glavnih sistemskih poteza teritorijalne koncentracije hrvatskog stanovništva u drugojugoslavenskom razdoblju (obala + obodi desetak većih gradova). Promatra li se socio-ekonomski položaj odseljeničke većine u odnosu na druge skupine u hrvatskom društvu apstraktno, zacijelo je bliže istini ocjena kako su zaradama u odseljeništvu uspjeli kakvoću života svojih obitelji približiti hrvatskom prosjeku. Ali, promatra li se odseljenički socio-ekonomski položaj *svezan* s novim *teritorijalnim* položajem njihovih obitelji (kao, uostalom, i njih samih, budući da su im povratničke namjere tijesno s njim svezane), očito je kako se, u drugojugoslavenskom razdoblju nastale, nove teritorijalne nejednakosti osnažuju i odseljeničkim novčanim pošiljkama kao specifičnim čimbenikom povećavanja tih nejednakosti. Podsjetimo: prijelaz k većim gradovima ili na obalu stavlja doseljenima u izgled brojne trajne posredne dobiti kakvih na drugim područjima, a napose u njihovim zavičajnim krajevima, nema (tehnička i socijalna infrastruktura, veličina tržišta, mogućnosti povećanja humanog kapitala, mogućnosti povećanja socijalnog kapitala itd.). Radikalizacija teritorijalnih nejednakosti u Hrvatskoj u socijalističkom razdoblju nedvojbeno je na popisu glavnih pokazatelja njegovih unutrašnjih ograničenja. Zahvaćene zamašnjacima poretka, ni odseljeničke novčane pošiljke, *neovisno o veličini iznosa*, dakle, ne mogu drugačije. Osim, dakako, u rezidualnim omjerima, koji bolje služe kao unutrašnje zrcalo teritorijalnih opreka nego li kao dokazi da je, eto, bilo i dobrih primjera alternativnog reinvestiranja.

Priznatost i prihvaćenost

Iz prijašnjih je ulomaka vidljivo kako je središnja promjena s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, kojom su određene i brojne druge promjene na djelu u hrvatskom društvu u istom razdoblju – hrvatsko državno osamostaljivanje. Godine 1991., ponovimo, hrvatska je, demokratski izabrana, vlast, naslanjajući se na rezultate referenduma iz iste godine, odlučila proglasiti hrvatsku državnu samostalnost. U prvoj polovici iduće, 1992. godine, samostalnu je hrvatsku državu *priznala* većina postojećih država, navlastito države članice UN-a i tadašnjega EZ-a. Argumentacijska osnova tog priznanja (ne računaju li se "avnojske granice") *ne obuhvaća* nikakve dokumente iz prethodećeg socijalističkog razdoblja. Po izvješću posebnog međunarodnog povjerenstva (tzv. Badinterova komisija), Hrvatska se treba priznati samostalnom državom jer je hrvatsko stanovništvo na demokratski organiziranom referendumu slobodno odlučilo živjeti u samostalnoj hrvatskoj državi. U razdoblju potom, 1991. – 1997., Hrvatska je u obrani od srpske agresije, i na poslovima rekonstrukcije teritorijalne cjelovitosti u granicama definiranim 1945. godine.

Formalnu priznatost, međutim, ne treba brkati s međunarodnom – *prihvaćenošću*. Prihvaćenost upućuje u značenjsko polje znatno šire od značenjskog polja omeđena formalnom priznatošću. U njemu najvažnije značenjske slojeve određuju *vrijednosti* i iz njih izvedene, *političke prakse*, na koje se državna vlast naslanja i kojima se služi u odnosima s građanima kojima vlada. Koliko se te vrijednosti i prakse drže bližim *idealu demokratske i pravedne vlasti*, toliko je vjerojatnije da će i prihvaćenost, i tuzemna i inozemna, općenito govoreći, biti bolja. Nije netočno odnos između priznatosti i prihvaćenosti držati istovrsnim odnosu između legalnosti i legitimnosti.

Po uvidima S. P. Ramet (2009., str. 49) u suvremenim društvima moguće je razlikovati četiri osnovna modela analize oblikovanja legitimacije. *Univerzalizam* polazi od univerzalne obvezatnosti određenih ljudskih prava i drži kako se kakvoća legitimacije jedne vlasti treba odrediti "linearnom" primjenom univerzalnih vrijednosnih mjerila na praksu te vlasti. Oprečni model je *komunitarizam*. Sukladno tom stajalištu, društva su posebne cjeline, navlastite zbilje, na koje se ne mogu pravocrtno i mehanički primjenjivati univerzalna mjerila kakvoće vlasti i vladanja. U suvremenim prilikama, međutim, i komunitaristi drže kako su se određene vrijednosti potvrdile kao univerzalno prihvaćeni pokazatelji moralne kakvoće vlasti.

Između ta dva pola vidljiva su još dva posebna modela. *Konvencionalizam* ističe kako je ostvarivanje ljudskih prava praktično omeđeno sada/ovdje *unutrašnjim* posebnostima u jednom društvu. Stoga pri određivanju valjane legitimacije treba biti prije *realist* nego li apstraktni univerzalist. *Konzekvencijalizam* drži kako se stvarni sadržaj političke prakse oblikuje u mreži *konkretnih posljedica* određenih metoda djelovanja i postupaka vlasti, a ne apstraktnim pozivima na odabrana univerzalna mjerila. Zato su te posljedice osnova legitimacije. Iscrpnija rasprava o temelju i domašajima ponuđene skice nadmašila bi polaznu svrhu ove analize pa se ovdje ona ni ne nudi. Izneseni ulomak tek ima vrijednost upozorenja kako je, praktično promatrano, proces oblikovanja legitimacije jedne političke vlasti zamršeniji nego što se na prvi pogled može učiniti. Toliko više, što predmet empirijske analize nije samo politički sektor u užem smislu, nego i gospodarski i sociokulturni.

Posebno je pitanje u genezi legitimacije pitanje o tvorcu/tvorcima, o mjestu, i svrsi njezine "simbolične jezgre". Pretpostavimo li kako je moguće "objektivno" odrediti moralne obrise prakse jedne vlasti, kao što sugerira univerzalistički model, pitanje o identitetu i namjerama autora ne čini se najvažnijim. To je, primjerice, i više nego zorno u slučajevima nedvosmisleno zločinačkih korijena pojedinih političkih poredaka. Međutim u brojnim drugim zgodama, kada takve jasnoće nema nego se legitimacija oblikuje u zamršenu spletu "simboličnog univerzuma" (da pokrademo simboličke interakcioniste), onda pitanje o jasnoći tvoraca ne samo da nije nevažno, nego postaje dijelom one iste *moralne obveze* koja leži u korijenu potrage za legitimacijom.

Kakvi "nesporazumi" mogu nastati u takvim prilikama pokazuju za nas današnje "nedavni", a za hrvatske prilike i poučni, primjeri iz razdoblja rušenja totalitarizma "slijeva" u nekoliko srednjoeuropskih zemalja nakon pada Berlinskog zida (1989.). Poznato je da je totalitarni politički sklop u tim zemljama dokrajčen djelovanjem raznolikih socijalnih i političkih skupina. U tom pothvatu sve one dijele jedno zajedničko obilježje: potrebu za *slobodnim* životom u *slobodnoj nacionalnoj* državi. Po srijedi je dakle, potreba za uspostavom građanskih sloboda, ali i suverenosti vlastite nacionalne države. Pozitivna osjećajna i identitetska privrženost takvom "stanju stvari" u školskim se definicijama zove – *nacionalizam*. Drugačije rečeno, totalitarizam "slijeva" u promatranom razdoblju u dotičnim zemljama dokrajčen je praksom – nacionalizma. Izvan je prijepora da je nacionalizam tada oblikovao *osloboditeljske*

događaje i prakse. No, gotovo istodobno s njima, na više državnih i paradržavnih adresa *zapadnih* zemalja konstruira se, uporabom jedne vrsti *predrasude unaprijed*, legitimacija nacionalizma kao – *prijepornog* političkog (i inog) sudionika, jer da je on "u osnovi, suprotstavljen moralnom univerzalizmu liberalnog projekta".

Mjerodavne sociologijske analize (A. Giddens, primjerice) pokazuju kako je proces uspostave nacionalnih država u Europi *neodvojiv* od oblikovanja i uspostave internacionalnih odnosa i obveza. Drugačije rečeno, nacionalna država je već konstrukcijski članicom i obveznicom *inter/nacionalnog* poretka. Sukladno tomu, *baš u osnovi* nacionalizam *nije* idealnotipskom oprekom liberalizmu. Time se ne niječe kako su u spomenutim događajima sudjelovali i sudionici bez osloboditeljskog potencijala i namjera. To znači da je u zadanim prilikama u šarolikoj mreži zainteresiranih za rušenje totalitarizma "slijeva" zacijelo bilo i sudionika koji su, za zbilja, htjeli ili jedan totalitarni predložak zamijeniti drugim, oprečnim, ili ga zamijeniti nekom vrsti "mekog" nedemokratskog modela. Ali njihova prisutnost, (uostalom, posve konvencionalna u pretežnom broju društvenih i političkih preokreta) nije bitno oblikovala glavni smjer preobrazbe, određen potrebom za uspostavom, ponovimo, građanskih sloboda u slobodnoj nacionalnoj državi.

Što se događa kada se ustrajava na negativnoj legitimaciji tadašnjeg nacionalizma, dobro ilustrira rezultat jedne analitičarke procesa hrvatskog osamostaljenja, D. Johnstone, iz 2002. godine. Po njezinoj je ocjeni "Badinter (misli se na zaključak Badinterove komisije – prim. aut.) stvorio idealnu formulu za produkciju etničkog sukoba." (Radelić, Marijan, Barić, Bing, Živić, 2006., str. 384). Drugačije rečeno, budući da hrvatski nacionalizam nije liberalan, ne zaslužuje povjerenje kao osloboditeljski subjekt pa je, po pravorijeku dotične, R. Badinter trebao postupiti suprotno – ustvrditi kako drugu Jugoslaviju treba sačuvati. A budući da je ona dijelom totalitarne baštine, proizlazi kako je trebalo sačuvati i – totalitarnu baštinu, treba li reći: bez nacionalne hrvatske države.

Na ovom mjestu prije spomenuto pitanje o autorici/autorima legitimacije više nije neumjesno. Njezin se zaključak, kao što je poznato, poklapa sa stajalištem što ga u cijelom razdoblju hrvatske obrane od agresije i uspostave samostalne države zastupa vlast u Velikoj Britaniji i još nekim europskim državama, zalažući se praktično za srpsko pravo na agresiju i gospodarenje susjedima. Po srijedi je, dakle, politički činovnik na dužnosti, a ne "objektivni" istraživač moralnog sažetka hrvatske obrane od agresije.

Uočiti je kako se na konstrukcijski srodan način "nacionalizmu" uskraćuje moralna kakvoća i u socijalističkim režimima. Poznato je kako se u državama realnog socijalizma glavna oporba totalitarnoj vlasti sustavno držala "nacionalističkom", neovisno o zbiljskom političkom sadržaju pod tom etiketom, premda je, dakako, njezin središnji korijen u otporu poretku što poriče građanske slobode i samostalnost nacionalne države. Ta je klasifikacijska shema u uporabi od Moskve do Zagreba. Po pripravnosti na njezinu uporabu uopće se ne razlikuju klasični staljinisti od komunista "s ljudskim licem". (Dostatno je uzeti u obzir njihov odnos spram pripadnika "nacionalističkog" Hrvatskog proljeća, u razdoblju nakon 1972. godine.) U razdoblju nakon 1991., društvene skupine što su se, u međuvremenu, razvile iz dijela bivšeg socijalističkog srednjeg sloja koji je monopolno rentirao upravljačke ovlasti u socijalističkom poretku "s ljudskim licem", vidljivo je, ostaju privržene *istom* odnosu spram "nacionalizma", unatoč tomu što je on bio impetusom demokratske obnove (ili upravo zbog toga). No u novom političkom i društvenom kontekstu ta protimba nema više lik starog "batinaškog" zastrašivanja, prijetnje, nego lik *moralne* skrbi za, ni manje ni više, nego nacionalizmom ugroženu – demokraciju. Na toj podlozi oblikovao se i više nego začuđujući proces "osmoze" bivših čvrstorukaša i novih "liberala" u nove *opet monopolne* čuvare demokratske legitimacije postsocijalističkih društava. Drugačije rečeno, sukladno toj osmozi, demokratsku zbilju u postsocijalističkim društvima, pa i u Hrvatskoj, trebalo bi oblikovati aktivno isključujući nacionalizam iz demokratske zbilje, unatoč tomu što je on bio središnji impetus njezine uspostave. U zaključnoj, i, dakako, reduciranoj, inačici paradigmatična osnovica takve prakse može se svesti na shemu: *međunarodni kapitalizam da – nacionalna država ne.*

U skiciranu kontekstu javlja se u promatranom razdoblju nekoliko posebnih inačica legitimacije Hrvatske u tuzemstvu i inozemstvu.

(i) *Hrvatska = žrtva agresije*. Prvih godina ratnog razdoblja, točnije do godine 1993., i raznolikih optužaba kako je Hrvatska "drugi agresor" u Bosni i Hercegovini, prihvaćenost Hrvatske u međunarodnim odnosima naslanja se na specifičan moralni kapital ratne žrtve. U tom su pogledu posebno važni bili tragični ratni događaji kao što su razaranje Vukovara i Dubrovnika, pokolj u Škabrnji, tužne kolone prognanika iz okupiranih krajeva i srodni. Pače, priznavanje hrvatske državne samostalnosti 1992. godine u krugu zemalja sadašnje Europske unije potaknuto je, između ostalih razloga, i ocjenom da će Hrvat-

ska kao samostalna država uspješnije organizirati obranu od srpske agresije i spriječiti nove zločine i progonstva.

No, na drugoj strani, istom su legitimacijom osnaženi i brojni postupci iz cinične arheologije, kao što su, primjerice, podrugljivost zapovjednika UNPROFOR-a na račun operativne sposobnosti Hrvatske vojske tijekom 1991. – 92. godine, raznoliki prijedlozi zaboravljanja srpskih zločinstava itd. Njihov je korijen u onoj strani te legitimacije gdje se žrtva izjednačuje s – ovisnošću i slabošću. Pa cinično gospodarenje njezinom sudbinom i nije (moralno) prijeporno.

(ii) *Hrvatska = suradnik u agresiji.* U toj se jednadžbi prvi put uspostavlja jasna napetost između priznatosti i prihvaćenosti. Prisutnost hrvatske države priznaje se kao činjenica. Ali joj se odriče kakvoća ratnog sudionika nedvosmisleno zaposlena na svladavanju agresora. Kao što je poznato, odricanje te kakvoće izvodi se iz ocjene kako u izravnim pregovorima između predsjednika Hrvatske i Srbije, F. Tuđmana i S. Miloševića, ta dvojica za *jednim* agresorskim stolom dijele drugojugoslavenski teritorij. I iz ocjene kako je Hrvatska, u, i više nego tužnom sukobu s Bošnjacima u BiH, 1993., djelovala kao *drugi agresor*.

Koliko je vidljivo, sumnju u Hrvatsku kao suradnika u srpskoj agresiji među prvima je još tijekom 1991. godine javno oblikovao lord Carington, jedan od međunarodnih činovnika na poslovima pomirbe "zaraćenih strana". Poslije su je ponavljali i drugi sudionici i inozemna i tuzemna podrijetla, ne osvrćući se na brojne *činjenice* koje ukazuju kako nasilna simetrija "odozgo" između "zaraćenih strana" nema temelja. Posebno se u tom okviru nasilne simetrije "zagubila" središnja činjenica. Podsjetimo, godine 1991. u svim drugojugoslavenskim republikama na izborima su pobijedile stranke kojima je uspostava demokratskih sloboda i uklanjanje totalitarne vlasti bio središnji cilj, osim u Srbiji i Crnoj Gori; tamo su, poznato je, na izborima pobijedili komunisti orijentirani posve *oprečnim* ciljom: sačuvati i politički monopol komunista i drugojugoslavenski sklop kao područje političke i društvene nadmoći. Budući da se tijekom više decenija druge Jugoslavije politički monopol komunista u Srbiji ostvarivao kao monopol *totalitarno oblikovanog srpskog narodnjaštva*, u koji su komunisti unijeli totalitarne mehanizme djelovanja, a "memorandumsko", točnije, velikosrpsko, narodnjaštvo strategiju i program, pobjeda na izborima 1991. S. Miloševića i drugova može se držati svojevrsnim finalom tog, *starog*, procesa. To nije novi "nacionalizam", strukturno simetričan ostalim pobjednicima na republičkim izborima, nego *stari totalitarizam koji ne dopušta nacionalnim težnjama za*

slobodom oblikovati se primjereno demokratskom idealu, i novom, postjugoslavenskom, statusu Srbije kao prirodnom sadržaju tog demokratskog ideala.

Slični nehaj spram činjenica vidljiv je i u stvaranju negativne legitimacije Hrvatske kao drugog agresora u Bosni i Hercegovini. Mjerodavne analize (primjerice, Ch. Shrader, 2004.; J. Jurčević, 2009.; V. Starešina, 2004.; i drugi) čak kada se prihvaćaju i posve minimalistički, osnažuju ocjenu kako je takva tvrdnja besmislena. Osnažuju, k tomu, i interes za mehanizme izazivanja hrvatsko-bošnjačkog sukoba, za sudionike koji se tim mehanizmima služe, te za stvarne dobitnike. Uvidi te vrsti ostali su, predvidljivo, posve izvan uporabe u oblikovanju spomenute "legitimacije". Baš ta *mehanička isključivost* uporabljena u konstrukciji "legitimacije" ponajviše, na drugoj strani, osnažuje hipotezu kako se njome stvarno zaklanjaju "grijesi nečinidbe" međunarodne zajednice (J. Gow) i viševrsna aktivna suradnja nemalog broja njezinih činovnika na dužnosti tijekom agresije u Hrvatskoj, Srbiji i BiH, s agresorom. (Primjerice, Y. Akashija, ondašnjeg glavnog UN-ova diplomatskog činovnika zauzeta agresijom, stalno je pratila sumnja kako je sklon štititi agresora; njegovu glavnu savjetnicu, S. Woodward, zbog izrazite proagresorske sklonosti posprdno su zvali "gospođa Mladić", itd. Vidjeti: Ramet, 2009., str. 543.)

Budući da se na temelju takve legitimacije poslije oblikovala radikalna konstrukcija: hrvatska obrana = zločinački pothvat, kojom se služi i tužiteljstvo na međunarodnom sudu u Den Haagu, pitanje o tvorcima te legitimacije i njihovim ciljevima nameće se s još većom (moralnom) oštrinom. I, predvidljivo, vodi pitanju: nije li ta legitimacija samo drugi lik iste agresije, oblikovan drugim sredstvima i na drugoj političkoj razini?

(iii) *Hrvatska = država s demokratskim deficitom.* U toj jednadžbi ustrajno se ističe kako je u političkoj i upravljačkoj praksi hrvatskih vlasti stalno prisutan demokratski manjak, vidljiv, ponajprije, u manjku slobode medija; u ograničenim pravima manjina, navlastito srpske; u slabo razvijenom civilnom sektoru; u naglašenoj autoritarnosti središnje vlasti. Vidljivo je kako se u takvu okviru uskrata prihvaćenosti odmiče od ratnih razloga, a veže se s otežanim procesima mirnodopske "normalizacije".

Nije prijeporno kako je ostvarivanje demokratskog ideala u hrvatskom društvu, kao i u drugim društvima gdje je aktivna totalitarna baština, svezano s brojnim teškoćama. U tom pogledu prigovor na demokratski manjak ima vrijednost jedne vrsti trajnog "higijenskog" argumenta. No, već činjenica kako je Hrvatska, u ne-

malom dijelu promatranog razdoblja, u ratu za opstanak i u obrani od agresije, prigovor na demokratski manjak pomiče bliže obvezi da se u njegovu dokaznu osnovu uvrste *poredbeni uvidi* u kakvoću demokratske prakse u državama sa sličnim, ratnim, teškoćama kakve su hrvatske, ako već ne i u kakvoću demokratske prakse država pobjednica Drugog svjetskog rata. Ta je obveza, predvidljivo, zanemarena. Tako nepotpuna dokaznica prigovora teško može izdržati cjelovitiju (analitičku) provjeru vjerodostojnosti.

Poredbena perspektiva, pače, osnažuje i širi pogled na politički pragmatizam pojedinih zapadnih zemalja u brojnim drugim slučajevima, kada se prigovor na demokratski manjak "našim dragim diktatorima" nije držao valjanom sastavnicom "politički korektnog" odnosa spram takvih likova. Drugačije rečeno, uskrata demokratske legitimacije Hrvatske ne cilja nužno na osnaživanje same demokratske prakse; može ciljati i na posve pragmatičnu prerazdiobu političkih i financijskih miljenika u Hrvatskoj. Do koje paradoksalne granice mogu doprijeti pojedine implikacije takve pragmatike dobro ilustriraju dvije geste P. Galbraitha, važnog dužnosnika SAD-a u promatranom razdoblju u Hrvatskoj. Koliko je poznato, on s vidljivom ustrajnošću zastupa spomenuti prigovor na manjak demokracije. No godine 1995. on se javlja i u liku glavnog političkog autora poznatog plana Z-4 (prije zaključne osloboditeljske operacije "Oluja") (Radelić, Marijan, Barić, Bing, Živić, 2006., str. 271). U političkoj srži tog plana je, ustvrđeno je, podjela Hrvatske na dvije "federalne" jedinice. Pak, u *moralnoj* je srži toga plana priznanje rezultata totalitarno organiziranih zločinstava kao legitimnih rezultata, a time i "zlosilja" kao metode ratnog djelovanja. Posve je, dakle, razložno od takva, u demokratskom pogledu "shizofrena", sudionika zahtijevati *legitimaciju*, ne tek političku, nego upravo moralnu, za ono što predlaže. Kao što je poznato, od posljedica tako pokazane ljubavi spram "naših dragih diktatora" na agresorskoj strani, Hrvatsku tada nije spasila ni politička "razboritost" njezina vodstva, kako se inače u ondašnjim novinskim i TV izvješćima znala opisivati hrvatska obrambena nemoć, ni "moralna" intervencija koje međunarodne adrese, u velikoj skrbi inače za kakvoću hrvatske demokracije. Spasio ju je neuklonjivi manjak strategijske pameti srpskog protudruštva, inače konstrukcijski ugrađen u njegove "kokošarske" predodžbe o državništvu.

Uvid u skicirane primjere, a i brojni drugi srodni uvidi u događajnu osnovu promatranog razdoblja, osnažuju hipotezu kako na adresama s kojih je višekratno pokazana

skrb za demokratsku kakvoću u hrvatskom društvu sržno mjerilo razdiobe te kakvoće *nije dosljedno izvedeno* iz temeljne razdiobe na figure totalitarizma "slijeva" i oprečne likove demokratske preobrazbe, s odredljivim, pa i ograničenim, sposobnostima, nego iz, prije naznačene, osnove: kapitalizam da – nacionalna država ne. Sukladna toj formuli, poznato je, u praksi brojnih zapadnih zemalja bila je vidljiva i potpora strategijskom modelu zadnjeg drugojugoslavenskog predsjednika vlade (Saveznog izvršnog vijeća), A. Markovića, na početku drugojugoslavenskog raspada. Shema modela je i više nego "ekonomična": kapitalizam da – druga Jugoslavija da. Drugačije rečeno: tržišno gospodarstvo + totalitarna državna baština. Model za zbilja izgleda "demokratski".

(iv) *Hrvatska = zatvorena država.* U toj jednadžbi napetost između priznatosti i prihvaćenosti uspostavlja se uporabom niza, nije netočno reći: metafora, značenjske granice kojih se "razlijevaju" po potrebi. Jednadžba se, po pravilu, rabi u specifično dramatiziranim prigodama kada je na dnevnom redu prodaja važnijih gospodarskih dobara (banaka, infrastrukturnih poduzeća, davanje koncesija itd.). Ili, kada se u javnim raspravama postavljaju pitanja o zbiljskom sadržaju državne suverenosti. Koliko je vidljivo, njome se utječe na manjak inozemnog povjerenja ponajviše u financijskim i gospodarskim sektorima. U tom se kontekstu dodatno ističe i korumpiranost državnih institucija kao moćan generator zatvorenosti.

Premda nije na prvi pogled potrebno, i u konstrukciji skicirane legitimacije treba uzeti u obzir totalitarnu baštinu. Iz totalitarne perspektive promatrano, društvo i država su, idealnotipično govoreći, *privatnim vlasništvom* totalitarnog gospodara. Zabunu izazivlje činjenica što ono takvim nije i pravno potvrđeno, nego se sakriva iza "epske" složenice: društveno vlasništvo. Pri tomu se zanemaruje kako je totalitarni subjekt, kada nije klasičnim carskim subjektom, *revolucionarnog* podrijetla, neovisno je li po srijedi revolucija "slijeva" ili "zdesna". Zbog te, revolucionarne, osjetljivosti, ili, ako se hoće, osjetljivosti što "vodoravno" dopušta neuravnoteženo miješanje utopijskih omraza i praktičnih potreba, pravna regulacija vlasništva ne drži se strategijski važnom, nego *situacijskom nuždom*. Prije skicirani osnovni podatci o hrvatskoj privatizaciji i predlošci djelovanja glavnih privatizatora mogu se protumačiti i njihovim naporom da se ono što je prije, u totalitarnom razdoblju, već bilo njihovo, po mjerilu privatnog raspolaganja, sada prometne, "pretvori", u ono što je njihovo i po pravu. Nisu, dakako, svi sudionici privatizacije totalitarna podrijetla. Ali je većinski broj barem u jednom

životnom razdoblju bio u ulozi državnog ili partijskog činovnika i mogućnika, ili "direktora". U tom okviru gdje se privatizacija razumije samo kao izvanjsko potvrđivanje onoga što je već po mjeri sustava bilo "moje" ili "naše", sredstva uporabljena u tom poslu, premda se iz vanjske perspektive mogu držati moralno prijepornim, "korupcijskim" itd., uopće se, u samopredodžbi dotičnih sudionika, ne drže takvima. Dodati je kako su brojni "privatizatori" takva podrijetla nove legitimacije potražili u (novim) "patriotskim" političkim strankama i udrugama, ali, pri tomu, totalitarnu osnovu vlastite samoizgradnje nisu promijenili. Zato se oni i ne mogu jasno označiti rabeći izvanjske političke/stranačke etikete: raspoređeni su po cijelom izvanjskom političkom spektru, rabeći, pri tomu, nemali socijalni kapital stečen u prijašnjem razdoblju. Uzme li se u obzir tako skicirani učinak totalitarne baštine, onda i predodžbe o korijenima "zatvoreničkih" tendencija, s korupcijskim metodama kao konvencionalnim postupcima, ne izgledaju posve apstraktno. No očito je kako se one ne mogu *mehanički* prenositi na sudionike koji zahtijevaju nacionalnu slobodu *samo zato* što je zahtijevaju.

Promatra li se uporaba te legitimacije na samoj političkoj događajnoj ravnini uočiti je kako se ona osnažuje posebno nakon osloboditeljske operacije "Oluja" iz godine 1995. Poznato je kako je uoči same operacije ondašnji EZ Hrvatskoj bio ponudio *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju*, što je, za pravo, bila svjedodžba kakvoće kandidata za buduće članstvo u Zajednici, poslije Uniji. No ponuda je imala uvjet: odustati od planirane "Oluje". Budući da ondašnje hrvatsko političko vodstvo od planirane osloboditeljske akcije nije odustalo, prijedlog je – povučen, a Hrvatska upućena na neodređeno čekanje. Argumentacijska osnova što se stvara pri tomu s prilično "pjesničke slobode" širi se i na brojne druge ocjene korijen kojih je jednadžba: Hrvatska = zatvorena država. Budući da je glavna posljedica "Oluje" bilo osnaživanje nacionalne države, razložna je hipoteza kako se spomenuta zatvorenost za pravo adresira na jačanje "postolujnog" autoriteta i povjerenja stanovništva u nacionalnu državu, a manje na obvezu dekonstrukcije totalitarne baštine kao jednog od sržnih korijena poremećaja što se etiketom: zatvorena država, zatvoreno društvo, obuhvaćaju.

(v) *Hrvatska = članica Zapadnog Balkana.* U toj se jednadžbi, premda njezini tvorci, među kojima je i više, u ratnom razdoblju provjerenih, hrvatoždera, to odlučno niječu, prihvaćenost Hrvatske u međunarodnim mrežama i odnosima izravno čini ovisnom o njezinu članstvu u staroj/novoj tvorevini, različitoj od drugojugoslavenske,

ali, na drugoj strani, posve na njezinu tragu. To znači da je članstvo u Zapadnom Balkanu, a ne izvorni identitet hrvatske države, oblikovan "odozdo", glavna ulaznica kojom se zadobiva položaj prihvaćene države. Za razliku od jednadžba skiciranih u odjeljcima 2, 3, 4, jednadžba kojom se uspostavlja članstvo u Zapadnom Balkanu kao prethodni uvjet međunarodne prihvaćenosti nije "pravocrtno" usvojena u krugu važnijih zapadnih država. Izrazitiji zagovornici su joj one države koje su i dugo i obilno investirale u svoju prisutnost u prethodećim jugoslavenskim tvorevinama (navlastito Velika Britanija, Francuska, Rusija). No, naslanjajući se na tradicionalno razlikovanje središnje i periferijske Europe, takvu jednadžbu rabe i brojne druge zemlje, kojima je do stanovitog kontinuiteta "kulturnog" rasizma. Koliko je vidljivo, najavljeni upis Hrvatske u članstvo Europske unije tu jednadžbu neće staviti izvan uporabe.

Skicirane legitimacije, dakako, nisu tek jezične ili moralne tvorevine bez posljedica. One su u uporabi kao mjerodavni označitelji viševrsnih praksa sudionika u međunarodnim odnosima, koji "treću hrvatsku modernizaciju" (Rogić, 2000.) teže oblikovati po shemi: periferijski kapitalizam + slaba država. Pak, u dvojbi: novojugoslavenska rekonstrukcija ili hrvatska nacionalna država, prednost daju novojugoslavenskoj rekonstrukciji kao *optimalnom obliku slabe države* na području "Zapadnog Balkana". Izložena takvim praksama, odlukama i organiziranoj političkoj i ekonomskoj moći, što skicirane ustroje i "rješidbe" podupiru, Hrvatska je u promatranom razdoblju na popis važnih razvojnih zapreka morala upisati i teškoće s korijenom u takvoj potpori/potporama. Nije, dakako, lako kolikotno odmjeriti veličinu gubitaka nastalih na taj način. Ali je i više nego vidljivo kako prijelaz iz hrvatskog ratnog razdoblja u poratno *nije istovrstan* prijelazu iz izvanrednog u normalno razvojno stanje. Koliko je vidljivo, glavni generatori te odgode su četiri politička "izuma" kojima se pretežno osnažuju skicirane legitimacije, a hrvatsko društvo obvezuje u novonastaloj (post)modernosti. Prvi je "izum" ocjena kako periferijski kapitalizam ne osnažuje i ne proizvodi totalitarne tendencije. Već i zgoljni uvidi u *logorske* aspekte modernosti opovrgavaju taj uvid. Drugi "izum" svodi se na stav kako je moguća novojugoslavenska rekonstrukcija bez totalitarne jezgre i posljedica. Svi raspoloživi dokazi, naprotiv, ukazuju na suprotno. Svaka, *praktično moguća*, novojugoslavenska rekonstrukcija ovisna je o totalitarnoj baštini i zalihi. Treći "izum" svodi se na stav kako je"nevidljiva ruka" korporacijskog tržišta dostatna za autonomno upravljanje gospodarskim i druš-

tvenim procesima. U međuvrijeme nagomilane hrvatske potrebe "odozdo" u, primjerice, demografskoj obnovi, zaštiti okoliša, zaštiti "nulte" socijalne sigurnosti, infrastrukturnoj integraciji nacionalnog teritorija, prometnoj integraciji nacionalnog teritorija, politici energijske i prehrambene neovisnosti, znanstvenoj i naobrazbenoj politici, politici/politikama tehničke obnove svijeta rada, koliko u neoindustrijskom sektoru toliko i u uslugama i poljodjelstvu, te, općenito nagomilane potrebe u izgrađivanju sociokulturne i institucionalne izvrsnosti i konkurentnosti, pokazuju kako za takve zadaće aktualni korporacijski i financijski nadzornici hrvatskog društva i države ni nevidljivom ni vidljivom rukom nisu sposobni, a čini se ni zainteresirani. Njihov je zbiljski modernizacijski domašaj, poslužimo se analognom složenicom iz ratnog razdoblja, *"puzajuća" dezintegracija hrvatskog društva.* Četvrti "izum" svodi se na stav kako je jaka nacionalna država dio problema a ne dio rješenja. Primjena tog stava *nužno vodi* uporabi sudionika totalitarna podrijetla kao glavnih političkih sudionika (post)modernosti. Perspektiva dužničkog društva, s disfunkcionalnim institucijama i pomnoženim društvenim sukobima, *već je provjeren rezultat djelovanja i sposobnosti takvih sudionika* (vidjeti primjere nekih tzv. tranzicijskih zemalja, a i hrvatske primjere s istaknutom ulogom manje ili više vidljivih sudionika totalitarna podrijetla). Drugačije rečeno, rabeći pobrojene "izume" hrvatska (post)moderna preobrazba u opasnosti je ostati, uglavnom, reducirana na načelne političke geste i na posve skromno, *lumpendržavno*, crpljenje rezultata poopćena i spora zastarijevanja socijalnih, političkih i tehničkih "izuma" iz razdoblja rane/druge modernizacije. Može biti da je to u drugim slučajevima na europskom istoku dostatno za stabilan razvitak. U Hrvatskoj, zajamčeno, nije. Već je i njezina odseljenička zbilja dokazom tomu.

Osvrt na ulogu hrvatskog odseljeništva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti

U analitičkoj literaturi mogu se naći brojni uvidi i izvješća koja govore o važnosti hrvatskog odseljeništva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti u razdoblju 1990. – 1997. godine. Njihova necjelovitost, već i sama po sebi, navješćuje kako se oni trebaju obuhvatiti cjelovitijim istraživanjem u budućnosti. Za sada, koliko je vidljivo, najcjelovitiji osvrt na ulogu hrvatskog odseljeništva u obnovi hrvatske državne samostalnosti ponuđen je u posebnom poglavlju knjige *Iseljena Hrvatska* (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.). Na tragu ondje ponuđenih činjenica

i uvida ovdje iznosimo *prigodni sažetak* orijentirani ocjenom kako se u ovakvu radu ne može ta tema jednostavno "preskočiti". Pri tomu na jasnije vidjelo izbija nekoliko činjenica, nerijetko zanemarenih i u praksama i pamćenju samog odseljeništva. Prvo, hrvatsko odseljeništvo, napose u državama "tradicionalne" doselidbe, kakve su, primjerice, SAD, Njemačka, latinskoameričke države, nisu bez sposobnosti *političkog* utjecaja na tamošnje državne vlasti kada je po srijedi odnos tih vlasti spram hrvatske državne samostalnosti. Drugo, hrvatsko odseljeništvo, u pretežitom broju država gdje je brojnije, sposobno je snažno utjecati na *javno mnijenje* u tim državama i na njegov odnos spram hrvatske borbe za nacionalnu slobodu i državnu samostalnost. Treće, hrvatsko odseljeništvo raspolaže s nemalom *gospodarskom snagom*, pa je sposobno pružati i nezanemarljivu financijsku i gospodarsku potporu sudionicima hrvatske obrane od agresije i borbe za državnu samostalnost. Četvrto, u hrvatskom odseljeništvu brojne su skupine i pojedinci pripravni *dragovoljno* sudjelovati u obrani od agresije. Peto, u mnogim državama, napose u državama "tradicionalne" doselidbe, hrvatsko odseljeništvo akumuliralo je nezanemarljiv socijalni i kulturni kapital. On odseljeništvu omogućuje u državama doselidbe razviti raznolike *"lobističke"* prakse svrha kojih je snaženje potpore hrvatskoj obrani od agresije i borbi za državnu samostalnost. Omogućuje, također, *u samoj Hrvatskoj,* snažnije *potaknuti izvorne demokratske predloške djelovanja*, budući da je sektor javnih poslova u Hrvatskoj strukturno prožet ovisnošću o totalitarnoj zalihi "slijeva" i o totalitarnom korijenu većine sudionika.

Politička rekonstrukcija. Žarišno sabiralište i dubinski impetus svih spomenutih sposobnosti i mogućnosti je, vidjelo se i iz prijašnjih poglavlja, zamisao o uspostavi hrvatske državne samostalnosti, o demokratskom političkom ustroju te o "obnovi" članstva u zapadnom kulturnom krugu. Osloncem na te programske zamisli u hrvatskom odseljeništvu djeluju raznolike udruge, stranke i organizacije. One se javljaju i prije kao aktivni organizatori različitih oblika otpora drugojugoslavenskoj vlasti u rasponu od, prije spominjanih, "otmica" zrakoplova ili napada na veleposlanstva do prosvjednih činidaba kao što su bacanje letaka, mirne demonstracije i srodni. U takvu kontekstu, napose osamdesetih godina, u različitim gradovima i državama, nastupaju pred odseljeničkim slušateljstvom i istaknuti hrvatski oporbeni prvaci i intelektualci kao što su, primjerice, akademik I. Supek, akademik F. Tuđman, V. Gotovac, D. Budiša, I. Ž. Čičak, D. Paraga, akademik D. Brozović, i drugi. Nekima su,

zauzimanjem ljudi iz hrvatskog odseljeništva, u pojedinim europskim zemljama objavljene i knjige (primjerice, I. Supeku, F. Tuđmanu) gdje autori pojašnjavaju svoju kritiku drugojugoslavenskog poretka kao i programska uporišta budućeg političkog djelovanja. Budući da su u razdoblju izrazitijeg progona "hrvatskih nacionalista" nakon 1972. godine u inozemstvo odbjegli i brojni hrvatski intelektualci izloženi opasnosti od komunističkog nasilja, između njih i oporbenih prvaka u tuzemstvu obnavljaju se ili se iznova stvaraju suradničke veze, ovisno, dakako, o skromnim mogućnostima što ih drugojugoslavenski poredak ostavlja nedirnutim. Na toj podlozi, primjerice, obnovila se/nastavila se suradnja između F. Tuđmana i B. Bušića, nezaobilaznog oporbenog lika hrvatskog odseljeništva od sredine sedamdesetih godina dalje do njegova, i godine 2011., još nerazjašnjena, ubojstva.

To, izvorno *pluralno* stanje, pri kraju osamdesetih godina izrazitije je izloženo nedvosmislenim uvidima, prisutnim i u javnostima brojnih zapadnih država, kako je druga Jugoslavija pred raspadom, a Hrvatska u opasnosti od srpske agresije. Stoga se u odseljeničkim zajednicama s novom oštrinom oblikuje funkcionalna potreba za onom političkom organizacijom i pokretom, koji može, na temelju političke i razvojne snage *u Hrvatskoj*, biti mjerodavan predvodnik u novoj fazi borbe za hrvatsku državnu samostalnost i u obrani od drugojugoslavenske i srpske agresije. Iste i srodne ciljeve imale su, dakako, i brojne odseljeničke udruge i organizacije. *Ali nijedna među njima nije mogla računati s potporom u hrvatskom društvu u tuzemstvu*. Kao što je poznato, u ulozi predvodnika ustalio se HDZ. Utemeljena formalno u Hrvatskoj na početku 1989. godine, Hrvatska demokratska zajednica, i njezino vodstvo, po propisanoj izbornoj proceduri uspjela je zadobiti većinsko povjerenje hrvatskih birača i zadržati ga sve do saborskih i predsjedničkih izbora 2000. godine. Koliko je vidljivo iz nesustavnih podataka o brojnosti ogranaka HDZ-a u inozemstvu, kao i nesustavnih podataka o brojnosti članstva u njima, Hrvatska demokratska zajednica uspjela je zadobiti i većinsko povjerenje u hrvatskom odseljeništvu. Na toj podlozi, *prije* ukidanja brojnih sustavnih i institucionalnih prepreka jedinstvu tuzemne i inozemne Hrvatske, u okvirima HDZ-a, 1989. – 93. oblikuje se jedna vrst "džepnog", *civilnog,* predloška jedinstva, gdje relativno slobodno "vodoravno" struje i razmjenjuju se ljudi, ideje, inicijative, potpore. Istodobno, očituje se i negativan učinak "strančarenja". On se, ponajprije, ogleda u tomu što se mnogim, za nacionalne ciljeve zaslužnim, pojedincima i skupinama, zasluge ne priznaju

u slučaju kada nisu članovima stranke. No unatoč toj napetosti u hrvatskom odseljeništvu ustalio se većinski predložak političkog ponašanja po kojemu je potpora HDZ-u *istovjetna* potpori Hrvatske u njezinoj borbi za državnu samostalnost i u obrani od agresije. Na tom je tragu i poziv Koordinacijskog odbora HDZ-a upućen već 17. 5. 1991., godine hrvatskom odseljeništvu neka obavješćuje demokratsku i svjetsku javnost o događajima u Hrvatskoj te neka nastavi "s još ozbiljnijom moralnom i materijalnom potporom i pripremom za dolazak u Domovinu radi njezine obrane od srbokomunističkih agresora". Na tom tragu razvila se i cjelovita praksa političke rekonstrukcije odseljeničkih zajednica, oslonjena na središnju ulogu Hrvatske demokratske zajednice.

Promotri li se skicirani proces iz perspektive zainteresirane za identitetsku osnovu koju crpi nije nekorisno poslužiti se razdiobom na likove nacionalnog identiteta kakvu sugerira M. Castells. Razdioba obuhvaća, poznato je, tri osnovna lika: identitet *otpora*; identitet *legitimacij*e; identitet *projekcije*. Pregled ponuđen u knjizi *Iseljena Hrvatska* pokazuje kako su u oblikovanju nove zbilje u hrvatskom odseljeništvu na političkom sektoru nadmoćne dvije figure identiteta: identitet otpora i identitet legitimacije. Identitet otpora sažimlje sve one hrvatske razlike koje se uspješno ugrađuju u prakse otpora drugojugoslavenskom totalitarizmu i srpskoj agresiji. Identitet legitimacije, pak, sažimlje sve one poticaje i pokretače koji uspješno potvrđuju *strukturnu vezu* između hrvatske borbe protiv agresora i za državnu samostalnost i univerzalnih vrijednosti kao što su nacionalna prava, slobode pojedinca, demokratski poredak, pripadnost zapadnom kulturnom krugu i srodne. I jedna i druga figura nacionalnog identiteta dostatno su "prostrane" za obuhvatiti raznolike *praktične* političke razlike i namjere. Stoga je zasnovano oblikovanje mreže ogranaka HDZ-a u hrvatskom odseljeništvu promatrati kao tragove "meandriranja" jedinstvena *nacionalnog pokreta*. No taj smjer promjena nije sukladan obvezujućem smjeru promjena u samoj Hrvatskoj. U njoj je HDZ obvezatan oblikovati se kao *politička stranka* uključena u demokratsku konkurenciju s drugim političkim strankama. Napetost između prakse stranačkog ustroja i dinamike pokreta nije, dakako, nepremostivom teškoćom, pod uvjetom da je ta napetost integrirana u praksu racionalnog upravljanja. Za takvo što, međutim, nužna je, prije spomenuta, legitimacija projekcije, ili, drugačije rečeno, jasna zamisao o (post)modernom predlošku ili koncepciji razvitka hrvatskog društva i države u budućnosti. Za razliku od prve dvije skupine figura nacional-

nog identiteta koje mobiliziraju nacionalnu zajednicu, po pravilu, nadsvođujući aktualne razlike, figure projekcije ili budućeg razvitka svoju uvjerljivost crpe iz svojstva suprotne kakvoće: *iz odnosa spram razlika*. Prije je spomenuto kako u razdoblju nakon uspješne obrane od agresije *nije* oblikovana autoritativna, i društveno prihvaćena, paradigma hrvatske (post)modernosti. Naznačene su njezine mjestimične sektorske ulomine, ali je cjelina ostala neodređena. Na popisu brojnih razlika koje su u okvirima hrvatske (post)modernosti trebale biti primjereno vrednovane je i razlika: odseljena – tuzemna Hrvatska. I ona je ostala bez likova izvedenih iz projektivnog identiteta. Time je, posredno, naviješten i doseg skiciranog vala, nije pretjerano reći, *planetarnog* političkog buđenja hrvatskog odseljeništva. Manjak (post)moderne perspektive ponovo je potisnuo socijalni i politički kapital hrvatskog odseljeništva prema ulozi rubne zalihe u dinamici tuzemnog društva. Stoga je, predvidljivo, postupno slabjela i sama novostvorena mreža, napose u razdoblju nakon 2000. godine, kada se pitanja o budućem razvoju dramatiziraju, a poopćeni likovi identiteta otpora i legitimacije postaju nedostatni za održati nacionalni pokret u "radnom" stanju, kakvo se uspostavilo u razdoblju prije.

Djelovanje u javnosti, medijima, lobiranje. S kojim su se teškoćama suočavali hrvatski odseljenici pokušavajući u zemljama doselidbe javnosti primjereno predočiti veličinu opasnosti od srpske agresije i korijene težnje za državnom samostalnosti, zorno pokazuju sjećanja mlađeg hrvatskog znanstvenika, T. P. Sojčića, strukom povjesničara, odseljena u Njemačku: "(...) K tomu je bilo značajno da u tadašnjoj Zapadnoj Njemačkoj mnogi nisu uopće znali što je Hrvatska odnosno Hrvati. U životu sam stotine puta dobio pitanje 'Što je to Hrvat?' Za Jugoslaviju su znali svi i smatrali je relativno slobodnom zemljom – znanje se ograničavalo na istarske i dalmatinske plaže. Čak i danas se često čuje za Istru i Dalmaciju – Jugoslavija. Neki tobože bolje informirani znali su za Srbohrvate (Serbokroaten) i srpskohrvatski. U neku ruku su godine 1989. – 91. bile poticaj mojega povijesnog zanimanja, naročito jer su zapadni i takozvani demokratski mediji pretežno jednostrano i krivo prikazivali sukob. Čudio sam se da je to moguće. Konflikt je bio dnevno prisutan u izvještajima a ja sam se time bavio jer mi indiferentnost zapadnih sila prema djelovanju JNA i srpskih paravojnih postrojba nije bile jasna. U to vrijeme se često opisivalo i povezivalo predsjednika Tuđmana i Republiku Hrvatsku s ustaštvom, Jasenovcem i NDH. Baš politički zainteresirane osobe, koje inače nisu ništa znale o Jugoslaviji,

a ni o Tuđmanovoj partizanskoj prošlosti, poznavale su jedino propagandnu sliku o ustašama i Jasenovcu, koja se i dalje u zapadnoj javnosti od takozvanih stručnjaka za balkanska pitanja njegovala i prenosila na ratnu situaciju. A postojala je i naivna želja kod normalnih Nijemaca za očuvanjem harmoničnog ljetnog raja Jugoslavije iz njihovih djelomično desetljetnih uspomena. Najednom se taj raj pretvorio u pakao iz njima posve nerazumljivih razloga. Iznenadno pozivanje bivših 'Jugoslavena', kod kojih su godinama ljetovali, na nacionalni identitet bilo je za njih neshvatljivo u periodu ujedinjavanja 'multikulturne' Europe (…)" (*Glas koncila*, 23, 6. 6. 2010., str. 25). U zemljama doselidbe, dakako, djelovale su hrvatske kulturne udruge i organizacije. Nastupali su i pisali brojni pisci, novinari, znanstvenici... Organizirana je ponegdje i redovita školska nastava na hrvatskom jeziku (u okviru skrbi za manjine). Izdavali su se časopisi i knjige o Hrvatskoj. Pa ipak, predodžba o Hrvatskoj i Hrvatima, u većini zemalja doselidbe, ostala je pretežno zarobljena drugojugoslavenskim okvirom i povjerenjem tamošnjih javnosti u njegovu izvornu kakvoću. Nije po srijedi, kako je vidljivo iz spomenuta ulomka, samo službena predodžba o Hrvatskoj, kakvu, recimo, njeguje državno činovništvo. Po srijedi su predodžbe što su se ugradile u poopćene identitetske sheme i tipove što ih rabe raznoliki slojevi i skupine. Zbog brojnosti hrvatskog odseljeništva u ondašnjoj Zapadnoj Njemačkoj, kao i zbog brojnih povijesnih dodira Hrvatske i Njemačke, razložno je pretpostaviti kako će u Njemačkoj uporaba drugojugoslavenskog identitetskog okvira biti i rjeđa i kritičnija. Ponuđeni ulomak, međutim, pokazuje kako takva pretpostavka nema čvrsta uporišta. U preokretnom razdoblju 1989. – 1992. godine u javnosti većine zemalja s hrvatskim doseljeničkim skupinama, baš kao i u Njemačkoj, javna predodžba o Hrvatima više je otegotnom nego li povoljnom okolnošću i poticajem. Iz takve se perspektive promjena javne predodžbe o Hrvatskoj i Hrvatima u zemljama hrvatske doselidbe nameće kao jedan od ključnih zadataka tamošnjih odseljenih skupina. Time će se, razložno je pretpostaviti, otvoriti i mogućnosti oblikovanja drugačijih odnosa državnih i financijskih ustanova spram hrvatskih ciljeva. Strukturno srodna zadaća nametnula se hrvatskim odseljeničkim zajednicama i u drugim državama.

Novčana i humanitarna pomoć. U brojnim osvrtima na mogućnosti suradnje između odseljeništva i zemlje odselidbe po pravilu se ističu gospodarske mogućnosti odseljenih kao ključan čimbenik te suradnje. Nije taj stav posebnošću hrvatskih analiza; vidljiv je i u drugim pristu-

pima odseljeničkim skupinama po europskim ili vaneuropskim odseljeničkim domovinama. Iz prije predočenih analitičkih uvida vidljivo je kako se podatci o stvarnoj gospodarskoj sposobnosti i bogatstvu hrvatskog odseljeništva više intuitivno naziru nego što su rezultatima "tvrdih" raščlamba. Razlog tomu, također se prije vidjelo, nije samo u manjku kontinuiranih i sustavnih istraživanja hrvatskog odseljeništva nego i u nemalom broju tehničkih i metodologijskih teškoća. Stoga ćemo se na ovome mjestu uvodno poslužiti jednom anegdotalnom slikom gospodarske zalihe drugojugoslavenskog odseljeništva u Njemačkoj početkom sedamdesetih godina. H. D. Genscher, tijekom kritičnih hrvatskih godina njemački ministar vanjskih poslova i "hrvatski prijatelj", u svojim sjećanjima na J. B. Titu jednom je prilikom ustvrdio kako je dotični, prilikom posjeta Olimpijskim igrama u Münchenu, godine 1972., zamolio njemačku vladu neka mu kaže kolika je štednja drugojugoslavenskih radnika u njemačkim bankama. Nakon stanovitog oklijevanja vladinih službenika, budući da su podatci o štednji podatci o privatnom vlasništvu pohranjeni u, također privatnim, bankama, vladini su stručnjaci ponudili procjenu: cca 32,5 milijarda njemačkih maraka. U skupini drugojugoslavenskih odseljenika, podsjetimo, više od 60% odseljenih hrvatskog je podrijetla. To znači da je početkom sedamdesetih godina štednja hrvatskih odseljenika u ondašnjim bankama SR Njemačke iznosila okvirno dvadesetak milijarda njemačkih maraka. (A. Vrdoljak, "Komunistima je osveta svetinja", *Vijenac*, 20. 5. 2010., str. 4.) Ne treba, dakako, tu procjenu razumjeti doslovno. No ona dobro podupire općenitu činjenicu kako gospodarska zaliha hrvatskog odseljeništva nije ni na koji način zanemarljiva, navlastito u razdobljima kada se zemlji odselidbe radi o biti ili ne biti. Crpljenjem takve ili, točnije, takvih, gospodarskih zaliha hrvatsko je odseljeništvo razvilo praksu financijske i, općenito, materijalne, pomoći bez koje teško da bi se Hrvatska uspjela othrvati agresoru i, pače, pobijediti. Kolika je novčana vrijednost na taj način u promatranom razdoblju ušla u Hrvatsku, zacijelo se neće nikada pouzdano ustvrditi. No već su se i u pučkom pamćenju ustalile raznolike "bajkovite" priče o "torbama punim dolara" što su ih odseljenici ostavljali po uredima tadašnjih hrvatskih dužnosnika, primjerice, H. Šarinića, S. Mesića, G. Šuška, J. Martinovića i drugih. Da takve pripovijedi treba kritički čitati upozorilo je više analitičara (vidjeti J. J. Sadkovich, 2010.). Ali, čak i bez takvih priča, dvije činjenice izravno ukazuju kako je Hrvatska u razdoblju srpske agresije crpila pomoć iz njoj izvanjskog izvora. Prvo, obrana

je uspješno završena bez, inače konvencionalne, opasnosti od masovne "ratne" gladi. Drugo, Hrvatska je pobijedila oružjem svoje vojske; na početku agresije nije, vidjelo se, raspolagala nikakvim oružjem budući da je JNA raspoloživo oružje zaplijenila i odvezla na agresorsku stranu; bez odseljeničke pomoći teško da bi u skromnom roku od četiri godine Hrvatska uspjela valjano opremiti vojsku i osposobiti je za pobjedničke operacije; tomu treba dodati i posebne uvjete stvorene međunarodnom zabranom prodaje oružja napadnutim državama, koji su, svakako, opremanje poskupili. Drugačije rečeno, bez financijske i novčane potpore hrvatskog odseljeništva Hrvatska *ne bi mogla ni približno podmiriti "transakcijske troškove" nastale državnim osamostaljivanjem i drugojugoslavenskom i srpsko-crnogorskom agresijom*. Primjerice, u pismu predsjednika Odbora za karitativnu pomoć iz Clevelanda, P. Oroza, upućena 11. 11. 1992. Hrvatskoj vladi tvrdi se kako je "(...) U Hrvatsku i na konta Republike Hrvatske iz Clevelanda upućeno (do sada) više od tri milijuna dolara. (...) Sva ova pomoć dolazi od darova Hrvata i njihovih prijatelja tako da je prosjek davanja jedne hrvatske obitelji u Clevelandu više od 3.500 US dolara." (Izvornik pisma je u pismohrani I. Čizmića.) Treba li reći kako su primjeri slična ponašanja i više nego brojni u različitim hrvatskim odseljeničkim zajednicama? No temeljitije istraživanje tog ponašanja tek bi trebalo obaviti.

U testiranju veličine solidarnosti između članova pojedine skupine pripravnost na financijska odricanja i žrtve nedvojbeno je jednim od valjanijih pokazatelja kakvoće te solidarnosti. U promatranom razdoblju, pokazalo se, solidarnost hrvatskog odseljeništva s domovinskom Hrvatskom, zahvaljujući i očitovanoj pripravnosti većeg dijela tog odseljeništva na financijska odricanja, zadobila je uvjerljivu legitimaciju. Već i s obzirom na kakvoću tog djelovanja hrvatskog odseljeništva u razdoblju 1990. – 1991., stavljen je van snage načelni prigovor kako odseljeništvo vodi, ponajprije, računa o svojim potrebama i ciljevima, ne suosjećajući sa zbiljskim teškoćama i prilikama u Hrvatskoj. Nepotpunim brojčanim podatcima o veličini upućene financijske i humanitarne pomoći svakako treba dodati i, uglavnom nepoznate, podatke o odseljeničkom prihvatu brojne ratne siročadi ili odbjeglih, kojima su agresija i rat oduzeli nulto ljudsko pravo: na djetinjstvo u obitelji. Uzmu li se dakle u obzir svi ti raznoliki napori i oblici pomoći nameće se zaključak kako je solidarnost odseljene Hrvatske s domovinskom, po unutrašnjoj kakvoći i veličini, nezanemarljivom činjenicom kako u razumijevanju domašaja *nacionalne solidarnosti* kao jed-

nog od glavnih rezultata nacionalne integracije tako i u razumijevanju novih *uporišta razvitka Hrvatske u budućnosti*.

Dragovoljstvo. Uloga dragovoljačkih skupina nije do sada sustavno istražena ni u oblikovanju hrvatske obrane od agresije u razdoblju 1991. – 1992. i stoga nije zasnovano očekivati ni primjerenu obradu dragovoljstva u hrvatskom odseljeništvu. Zabilježeni su, ipak, neki pojedinačni primjeri. Po srijedi su manje skupine mlađih odseljenika iz SAD-a, Latinske Amerike, Australije, Kanade koji su se priključili najprije jedinicama MUP-a u obrani Vukovara i ostalih naselja te, poslije, jedinicama Zbora narodne garde, Hrvatske vojske i jedinicama Hrvatskog vijeća obrane u Bosni i Hercegovini. Neki među njima poslije su postigli i visoke vojne činove (primjerice, general hrvatske vojske I. Kapular). Dragovoljački primjeri vidljivi su i u drugim hrvatskim odseljeničkim zajednicama, njemačkoj, francuskoj, španjolskoj (podsjećamo kako su i neki među najvažnijim ratnim zapovjednicima Hrvatske vojske, kao što su general A. Gotovina, ili general A. Roso, bili dragovoljcima iz hrvatskog odseljeništva u Francuskoj).

Nisu, dakako, ponuđeni primjeri dojmljivi po kolikoći. Ali, ponovimo, treba uzeti u obzir da je po srijedi analitički još neobrađena tema, pa su skicirani podatci, ponajprije, rezultat prigodnog sjećanja. Imaju li se, međutim u vidu prije opisani primjeri nacionalne solidarnosti hrvatskog odseljeništva s domovinskom Hrvatskom razložno je pretpostaviti kako je dragovoljstvo bilo i brojnije i odlučnije nego što se konvencionalno misli. Zacijelo će buduće analize to i dokazati.

Pomoć u modernizaciji političkog sektora i javnih ustanova. Po pravilu, pomoć što je odseljeništvo pružilo hrvatskom društvu u (nužnoj) modernizaciji političkog sektora i javnih ustanova, u razdoblju nakon 1990. godine ostaje izvan kruga analitičke pozornosti. Prigodna podsjećanja na tu pomoć najčešće ne nadmašuju okvire nesustavnih pripovijedi. Stoga ni na ovom mjestu nije moguće ponuditi pouzdanije rezultate cjelovitije analize. Ograničujemo se tek na nekoliko osnovnih činjenica i uvida koji bi mogli poslužiti kao poticaji na buduća istraživanja.

Tipološki promatrano, hrvatsko je odseljeništvo u usporedbi s populacijom u domovini, razvilo *snažniju privrženost* zamisli o samostalnoj i demokratskoj hrvatskoj državi. Vidjelo se iz prije ponuđenih ulomaka, za slobodno njegovanje takve zamisli u odseljeništvu vladale su kudikamo povoljnije okolnosti. U domovini, naprotiv, javno isticanje takve zamisli u drugojugoslavenskom je razdoblju izrazito opasno. Ta je okolnost izravno utjecala i na

javnu suzdržanost i oprez u odnosu na zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi. U preokretnom razdoblju 1990. – 1997., kada je upravo ostvarivanje te zamisli bilo na kušnji, hrvatsko je odseljeništvo, po pravilu, i odlučnije, i s većom pripravnošću na hrvanje s teškoćama, djelovalo na korist te zamisli. Pače, u brojnim prilikama ponašanje pojedinih odseljeničkih skupina ili vođa djeluje kao praktičan orijentir za ponašanje populacije u domovini.

Za razliku od domovinske populacije, socijalizirane u raznolikim shematizmima političkog totalitarizma, hrvatsko je odseljeništvo, ponajviše, raspolagalo sa *"stvarnim" iskustvom života u demokraciji*. Premda se, dakako, "modeli demokracije" razlikuju od države do države, a ponegdje je, kao, primjerice, u pojedinim latinskoameričkim državama teško i razabrati njezine osnovne obrise, izvan je prijepora činjenica kako je sposobnost za demokraciju, tipološki govoreći, razvijenija i veća u hrvatskom odseljeništvu. To iskustvo i sposobnost postaju i više nego važni u razdoblju demokratske rekonstrukcije političkog sektora. Manje je tegoban izvanjski, formalni, aspekt te rekonstrukcije, koji se očituje u pomnoženu broju (novih) političkih stranaka. Ozbiljniji izvor tegoba leži u činjenici da su se, bilo sudionici bilo rentijeri i klijenti dojučerašnjih totalitarnih političkih sklopova raspršili po tim strankama, unoseći u njih i negativnu zalihu totalitarnih tradicija, metoda, i, napose, "privatizacije" nacionalnih ciljeva i interesa. Koliko je vidljivo, politički sektor u Hrvatskoj s takvim se teškoćama nije ni primjereno ni uspješno "dohvatio". Ali je jedan od "manjinskih" izvora protutotalitarnih praksa i otpora ostao ukorijenjen u iskustvu hrvatskog odseljeništva.

Shematična slika socijalne stratifikacije hrvatskih odseljeničkih zajednica (veća bliskost sa skupinama i slojevima u okviru srednje klase) dopušta pretpostavku kako je i *institucionalna racionalnost hrvatskog odseljeništva*, iliti njegova sposobnost za upravljanje javnim ustanovama, nezanemariva. U okolnostima gdje su prakse i tradicije totalitarizma, bilo "tvrdog" bilo "mekog", ozbiljno oštetile tu sposobnost u domovinskoj populaciji, pomoć skupine što je takvu sposobnost oblikovala i izgrađivala u povoljnijem sklopu svakako je važna. U promatranom razdoblju zabilježeno je više primjera gdje je ta sposobnost bila valjano i uporabljena. Ali i još više primjera gdje su zahtjevi za institucionalnom modernizacijom s odseljeničkih adresa u domovinskom društvu bili označeni "ekstremnima", "neprilagođenima", "izvan konteksta" itd.

Napokon, živeći u različitim državama i podnebljima hrvatsko je odseljeništvo, ako već ne u cijelosti, onda, sva-

kako, njegovi elitniji dijelovi, nije netočno reći, integrirano o raznolike *globalne mreže*. Zahvaljujući tomu pojedine skupine odseljenih stekle su nemali socijalni kapital, kao i mogućnosti utjecaja na brojne svjetske mjerodavne adrese. Na toj podlozi odseljenici su u brojnim prigodama djelovali i u promatranom razdoblju, ciljajući na bolje razumijevanje i ostvarivanje nacionalnih interesa. Na drugoj strani, prije spomenuto "strančarenje" u hrvatskom političkom sektoru vodilo je više računa o formalnoj stranačkoj pripadnosti odseljenih nego li o njihovim mogućnostima rada za opće dobro. Stoga je spomenuti socijalni kapital hrvatskog odseljeništva, napose u izgrađivanju stabilnih i valjanih političkih odnosa s važnijim političkim adresama na europskoj i globalnoj razini, ostao samo djelomično uporabljen. No rabljen i u skromnijem opsegu, u nekoliko je navrata bio i više nego važnom činjenicom.

Zaključno rečeno, ovaj tip pomoći hrvatskog odseljeništva domovinskom društvu i samostalnoj državi ostao je u relativno skromnim okvirima. Ostali su neopravdano zaboravljeni i brojni prvaci odseljeništva, koji su mogli biti iznimno korisni u oblikovanju nove (post)moderne osnove hrvatskog razvitka u budućnosti. No, na drugoj strani, iza brojnih odseljeničkih imena ostali su u promatranom razdoblju i nezanemarivi tragovi. Prinosi, premda nejednoliki, primjerice, B. Salaja, Z. Sančevića, Z. Bušić, J. Bušić, V. Nikolića, A. Belje, B. Marune, T. Bošnjaka, S. Hrkača, M. Sopte, G. Šuška, I. Banca, M. Meštrovića, T. Rađe, J. Kušana, J. Torbara, A. D. Petrića, R. Tomašić, D. Ramljak i brojnih drugih modernizaciji posttotalitarne Hrvatske su nezanemarljivi. Razložno je očekivati da će se prinosi odseljenih toj modernizaciji samo povećavati.

Osvrt na osnovne činjenice i procese

Odselidba i povratništvo

Odseljavanje: osnovni brojevi, smjerovi, tipovi. Za određeniji uvid u broj odseljenih u razdoblju 1991. – 2001., potrebno je "vratiti se" podatcima iznesenim prije. Iz razdiobe ponuđene u tablici 4. vidljivo je da autori procjenjuju kako se u razdoblju 1991. – 2001. iz Hrvatske odselilo 491.629 ljudi, ili 11% od ukupnog broja hrvatskih stanovnika zabilježena popisom godine 2001. Podsjećamo, taj je podatak dobiven izračunom samih autora a uporabom "vitalno-statističke metode". Po izračunu D. Živića (2006.) ukupni demografski *ratni* gubitak u Hrvatskoj u razdoblju 1991. – 2001., *iznosi 453.500 osoba*. Od toga broja, po Živićevu izračunu, migracijski gubitci, kao po-

sljedica rata, iznosili bi 420.000 osoba. Taj je broj blizak procjeni temeljenoj na podatcima popisa stanovništva iz godine 2001., što su je sačinili prije spomenuti autori (Gelo, Akrap, Čipin, 2005., str. 164). Po toj procjeni u razdoblju 1991. – 2001., *iz Hrvatske su odselile 456.454 osobe*. (Dodajmo ovdje kako s pouzdanim podatcima za razdoblje nakon 2001., ne raspolažemo; nedostaju podatci dobiveni popisom stanovništva, budući da je iduća popisna godine 2011.)

Razlike između pojedinih procjena i brojeva predmetom su posebne (demografske) rasprave. No neovisno o njima, analitičari se slažu kako se taj broj ne može razumjeti bez podrobnije analize broja odseljenih Srba iz Hrvatske. Po proračunu D. Živića (2006., str. 475), a temeljenog na raspoloživim izvorima hrvatskog, srbijanskog i crnogorskog podrijetla, kao i na podatcima iz međunarodnih izvora, ukupni broj *registriranih* izbjeglih Srba iz Hrvatske godine 1996., iznosio je 314.689. Podrobnija je razdioba vidljiva na idućoj tablici.

Bivše općine	Broj stanovnika 1991.	Broj Srba 1991. (a)	Broj regist. izbjeglica 1996. (b)	a-b	% izbjeglih u broju Srba
Istočna Slavonija, Baranja, zapadni Srijem	831.286	134.344	37.674	96.670	28,0
Zapadna Slavonija	203.993	52.672	26.944	25.728	51,15
Banovina, Lika, Kordun	440.997	171.112	135.885	35.227	79,41
Dalmacija	951.641	114.805	93.347	21.458	81,31
Istra, sjeverno Hrvatsko primorje	544.650	38.414	8.727	29.687	22,72
Zagreb, Zagrebačka regija	1.811.718	70.316	12.112	58.204	17,23
Ukupno	4.784.265	581.663	314.689	266.974	54,1

Izvor: D. Živić, 2006., str. 475.

Tablica 14.
Broj Srba izbjeglih iz Hrvatske 1996. godine

U ovom osvrtu rasprava o razlozima srpskog izbjeglištva nije na prvome mjestu. Držimo da je o tome objavljena već dostatna građa za poduprijeti tvrdnju kako je srpsko izbjeglištvo organizirala tamošnja srpska okupacijska vlast. U razdoblju 1996. – 2001. broj srpskih izbjeglica donekle se smanjio. Tomu je, na jednoj strani, pridonio napor hrvatskih vlasti, a, na drugoj, promjena izbjegličke motivacije, navlastito u skupinama starijeg stanovništva. No neovisno o tomu, vidljivo je kako je u odseljeničkoj skupini hrvatskog stanovništva u razdoblju 1991. – 2001. *odseljenička skupina srpskog etničkog podrijetla najbroj-*

nija. Stoga, po procjeni A. Akrapa (Akrap, 2003.), treba razlikovati, uvjetno rečeno, *"ostale odseljene" – približno 200.000 odseljenih osoba, i odseljenu skupinu srpskog etničkog podrijetla s, približno, 300.000 odseljenih*.

Skicirana činjenica izravno upućuje na važne razlike u smjerovima i tipologiji selidbe između tih dviju skupina. Doduše, treba uzeti u obzir činjenicu da svi izbjegli u skupini izbjeglih Srba *nisu* izbjegli na područje Republike Srpske (u BiH) ili na područje države Srbije. No izvan je rasprave kako je većina u toj skupini otišla tim smjerom. Budući da je po srijedi odselidba stanovništva s područja hrvatskog državnog teritorija, zasnovano je i to teritorijalno ponašanje promatrati u sklopu cjelovite slike o glavnim odseljeničkim smjerovima hrvatskog odseljavanja. Sukladno tomu, u razdoblju 1991. – 2001. u odseljavanju su vidljiva tri osnovna smjera odselidbe. Dva su dobro poznata iz prijašnjih razdoblja. To su zapadni smjerovi: europski i američki. Tim smjerom odseljava se većina iz skupine "ostali odseljeni", a manjina iz skupine odseljenika srpskog podrijetla. Treći je smjer zapravo *novost* u teritorijalnom ponašanju hrvatskog stanovništva. Po srijedi je odseljavanje *na istok*. U arheologiji tog smjera tri su "novija" primjera neprisilna odseljavanja: srpski u 18. stoljeću prema Rusiji, ali s teritorija ondašnje ugarske Vojvodine; muslimanski prema Turskoj u 19. stoljeću, s teritorija ondašnje Bosne i Hercegovine; srpski s teritorija Hrvatske krajem 20. stoljeća prema susjednim srpskim državnim ili paradržavnim jedinicama. Dodati je da su u prva dva slučaja procesi asimilacije odseljenih bili i brzi i – potpuni. Hoće li se slično dogoditi i s odseljenim srpskim stanovništvom, nije još posve razvidno.

U bilancu istočnog smjera odselidbe treba uvjetno uvrstiti i odselidbu nekolikih valova hrvatskog seljaštva tijekom 19. i 20. stoljeća na područje današnje Vojvodine u Srbiji. Ponovimo, samo uvjetno. Razlog leži u činjenici što područje današnje Vojvodine u austro-ugarskoj državnoj konfiguraciji i nije u značenjskom i tipološkom pogledu "klasični" istok nego (srednjoeuropski) sjeveroistok, a u obje jugoslavenske državne konfiguracije "razvijeni sjever". K tomu, Srijem je dio hrvatskog povijesnog ozemlja pa se i ne može posve govoriti o inozemnoj odselidbi. Drugačije rečeno, odabir istočnog smjera odselidbe u praksi i tradiciji hrvatskog odseljeništva je ruban. Odabiru ga, vidljivo je, ponajviše one skupine hrvatskog odseljeništva koje imaju posebna identitetna obilježja zbog kojih im, očito, taj smjer postaje važniji od drugih.

Razlika između glavnih odseljeničkih smjerova uglavnom se poklapa s razlikom između odseljeničkih tipova. Koliko je vidljivo, odseljeno stanovništvo srpskog podri-

jetla svoje teritorijalno ponašanje *izvodi iz negativna stava spram samostalne hrvatske države* i njezine demokratski izabrane, vlasti. Drugačije rečeno, po srijedi je racionalnost protudruštva koje iz nepriznavanja hrvatske države i vlasti izvodi i najvažnija identitetska svojstva tog protudruštva. Stoga taj tip odselidbe treba promatrati kao političku odselidbu. Protezanje tog tipa nije, međutim, ograničeno samo na odselidbu istočnim smjerom. Brojni, premda nesustavni, uvidi, pokazuju kako politički odseljenički tip rabi i zapadne smjerove odselidbe. U tom slučaju češći su korijeni nepriznavanja hrvatske države i vlasti u privrženosti jugoslavenstvu nego li u racionalnosti srpskog protudruštva; no ni jugoslavenstvo ne može, već i zbog modela svoje identitetske rekonstrukcije, prihvatiti drugo osim nijekanja hrvatske državne samostalnosti.

Većinski, pak, zapadne smjerove odselidbe rabe pretežno odseljeničke skupine što ih tipološki možemo svrstati u već "klasično", gospodarsko odseljeništvo ili u odseljeništvo što pripada kulturnom tipu (Pokos, 2002.a). Iz prijašnjih ulomaka vidljivo je kako su u promatranom razdoblju u Hrvatskoj nadmoćne ratne prilike. One ne dopuštaju valjano zadovoljavanje brojnih ekonomskih aspiracija, napose onih skupina što su u drugojugoslavenskom razdoblju živjele bolje od drugih. U slučajevima kada identitetske spone s hrvatskim društvom nisu jake, pripadnici takvih skupina lako se odlučuju na odselidbu. Ali, lako se odlučuju na odselidbu i skupine koje su u novim ratnim/poratnim prilikama ostale bez odredljive životne perspektive. Siromašenju ne pridonose samo posljedice rata i agresije nego i promjene u poretku, kao što je prije spomenuta privatizacija.

Kulturni tip odselidbe osnažuju dvije činjenice. Prvo, vidjelo se, brojno hrvatsko stanovništvo već po obiteljskoj *tradiciji* njeguje veze sa srodnicima u inozemstvu. Održavanje veza, kao i raznolikih oblika solidarnosti tih srodnika s rođacima u domovini, postupno se učvrstilo kao specifičan predložak vodoravne integracije, relativno neovisan o aktualnoj političkoj konfiguraciji. Drugo, ratne prilike i brojne promjene u organizaciji države, gospodarskih i političkih institucija, osnažuju u kolektivnom iskustvu hrvatskog stanovništva ocjenu kako žive u *rizičnom* razdoblju i zemlji. Stoga, u potrazi za životom s manje opasnosti i rizika, traže i aktivnu pomoć svojih inozemnih srodnika. Rezultat je odselidba gdje se na prvom mjestu ističe potraga za *boljom* općom, premda neodređenom, životnom perspektivom. Ona samo djelomično obuhvaća i bolje gospodarske izglede. Sržni dio slike o njoj popunjava se aspiracijama na drugačiji/uljuđeniji život općenito, u

"sređenoj" ili "normalnoj" zemlji. Toj skupini dodatno se priključuju i ljudi koji se teško nose s pamćenjem na ratno nasilje, pa odlučuju živjeti što dalje od mjesta gdje su se zločinstva zbila, dakle, što dalje od izvora – "kaosa".

U isti odseljenički tip zasnovano je uvrstiti još dvije skupine odseljenih. U prvoj su, općenito rečeno, "razočarani" brzinom i domašajem promjena obećanih s hrvatskih političkih adresa. Kao što je upozoreno u prijašnjim ulomcima, aspiracijsko i vrijednosno odvajanje hrvatskog stanovništva od zbilje socijalističkog poretka odpočelo je ranije od same političke dekonstrukcije njegovih sistemskih uporišta. U tim je aspiracijama i predodžbama, dakako, i mnoštvo idealizacijskog materijala, bez nerijetko i osnovnih kritičkih sastavnica. No izvan je rasprave kako baš o tom materijalu ovisi dubinska *prerazdioba osjećaja društvene većine* s pomoću kojih arhiviranje socijalističkog razdoblja postaje ne samo ideologijski nego životno i doživljajno – samorazumljivo. Međutim, ritmovi promjena što su ciljale oblikovati novu društvenu, političku i institucionalnu konfiguraciju, vidljivo je iz brojnih nesustavnih ocjena, za nemali broj ljudi s tim, idealizacijom prožetim aspiracijama i predodžbama o novom društvu, bili su – razočaravajući. Drugačije rečeno, nova je hrvatska zbilja, po njihovoj ocjeni, odveć slična staroj. Odbijajući tu zbilju, neki među njima odlučuju se – odseliti.

Druga skupina obuhvaća pretežno mlađe i bolje naobraženo stanovništvo. U zemlje doselidbe privučeno je načelnom "otvorenošću" tih zemalja za inicijative, napore, aspiracije itd. mlađeg i bolje naobraženog stanovništva, napose onih pojedinaca ili skupina koje teže postići vrhunske rezultate u svojim aktualnim ili planiranim profesijama. (Vidjeti iscrpnije: Tomašić, 2010.; Šverko, 2005.) Drugačije rečeno, promatrana skupina odlazi odvajajući se od hrvatskog društva kao "zatvorenog" društva, sa snažnim dubinskim blokadama razvojnih inicijativa, napose inicijativa koje uključuju kreativno ponašanje i pristupe. U obje skupine, premda statistički promatrano nisu velike, vidljiv je *aktivan otpor* praksama odgode ili, ako se hoće, korupcije (post)modernizacije. Dugoročno promatrano, prisutnost baš takvih odseljeničkih skupina u odseljeništvu među najvažnijim je pokazateljima kakvoće razvojnih procesa u matičnom društvu.

Povratništvo. Pouzdane podatke o povratništvu, brojnosti i trajnosti, kako je već naznačeno, metodologijski je teško izvesti na čisto. Ograničujemo se, stoga, na nekoliko, u osnovi, *pomoćnih* podataka. Prvi takav podatak je broj stanovništva doseljenog u Hrvatsku u razdoblju 1991. – 2001. (Akrap, 2003., str. 45, tablica 5). U spomenu-

tom razdoblju u Hrvatsku se doselilo ukupno 232.966 osoba. Međutim, najviše je doseljenih iz republika (bivše) druge Jugoslavije. Pak, broj doseljenih iz *ostalih* zemalja, koje se mogu izjednačiti sa zemljama odselidbe *iznosi 10.984 osobe.* Po ocjeni istraživačke skupine Instituta Pilar (Šakić, 1997.) službeni podatci MUP-a jedini su vjerodostojni izvor polaznih kvantitativnih podataka o broju povratnika. Spomenuti se podatci oblikuju obvezom povratnika na prijavu prebivališta, na upis adrese boravka te na podizanje osobnih dokumenata. Time se povratnici izravno uključuju u broj stanovnika "prisutnih" u zemlji (na čemu posebno ustrajava metodologijska osnova popisa stanovništva iz godine 2001.). Po podatcima MUP-a, u razdoblju 1990. – 1997. u Hrvatsku je ušlo *30.429 povratnika* (Šakić 1997., str. 7). No kritička provjera spomenutih podataka pokazala je kako je skup osoba s potpunim podatcima manji: njih je 24.414 osoba. Drugačije rečeno, "tvrdi" pokazatelji povratništva podupiru ocjenu kako je u promatranom razdoblju 1991. – 2001., *stvarni* broj povratnika *relativno skroman*. Tomu treba dodati i činjenicu da je među povratnicima najbrojnija skupina *starijih* osoba, podrijetlom pretežito iz odseljeničkog vala u razdoblju 1950. – 1965. godine. Po ocjeni Š. Š. Ćorića (1998.) na popisu najvažnijih "kandidata" na povratništvo treba razlikovati, ne računajući, dakako, ratne prognanike (kao poseban "zadatak"), *pet* osnovnih skupina. (i) Mladi ljudi koji srednje i više/visoko školovanje žele nastaviti u Hrvatskoj. (ii) Umirovljenici; razložno je vjerovati kako će se ta skupina postupno brojčano povećavati. (iii) Obitelji koje se žele vratiti kao cjeline. (iv) Ulagači i (potencijalni) poduzetnici, zainteresirani za poslovanje u Hrvatskoj. (v) "Dvojni" povratnici, koji koriste predložak dvojnog boravka u Hrvatskoj i u odgovarajućoj zemlji odselidbe. Sukladno tomu, dio godine *stalno* borave u Hrvatskoj a drugi, također, *stalno,* u zemlji odselidbe. Po istom autoru, trebalo bi za svaku spomenutu skupinu razviti odgovarajuću politiku poticanja i privlačenja. No da treba računati s dugoročnim *unutrašnjim* blokadama povratništva kritičniji analitičari znaju već prvih devedesetih godina. Po procjeni S. Janovića (1998.), primjerice, tri su glavne skupine negativnih čimbenika. To su: (i) nepovoljna gospodarska situacija; nije ona nastala samo pod utjecajem "tekućih" ratnih okolnosti nego je, strukturno promatrano, dijelom negativne totalitarne baštine drugojugoslavenskog razdoblja; u tom kontekstu posebno su važni: nezaposlenost, manjak poduzetničke klime i odnos spram rada oblikovan u socijalističkom razdoblju; (ii) disfunkcionalni upravni i pravno-sudski "aparat", dubinski neprilagođen tržišnoj di-

namici i tržišnim pravilima djelovanja; (iii) korupcija; nije ona hrvatskom specifičnošću, ali može izazvati dugoročne štete napose u razdoblju strukturne preinake institucionalnog i gospodarskog sklopa.

Ide li se tragom spomenutih uvida dospijeva se do zaključka kako povećani udio povratništva iz odseljeničke populacije nije ni u budućnosti zajamčen. Koliko je vidljivo, tri su osnovna razloga tomu.

Prvo, odseljenička je populacija višeslojna: obuhvaća nekoliko odseljeničkih naraštaja koji se međusobno znatno razlikuju domašajem i dubinom *integracije* u društva zemalja doselidbe. Sukladno tomu, razlikuju se i po pripravnosti na povratak u Hrvatsku. Iz prije spominjane analize Instituta Pilar vidljivo je kako su takvim odlukama skloniji odseljenički slojevi koji su primarno *već socijalizirani* u Hrvatskoj, a na odselidbu ih je ponajprije potaknulo političko nasilje. Tomu, dakako, treba dodati i jezično umijeće. Spomenuti slojevi odreda valjano govore hrvatski pa im komunikacijske teškoće bitno ne narušavaju ili smanjuju sociokulturni i institucionalni kapital.

Drugo, preobrazba Hrvatske nije dostatna zaustavi li se samo u okvirima obnove formalne državne samostalnosti. Premda je uspostava hrvatske državne samostalnosti bio jednim od temeljnih političkih ciljeva većinskog dijela hrvatske odselidbe, u većini dokumenata taj se cilj javlja tijesno svezan s obnovom demokratskog poretka, tržišnih pravila u gospodarenju, te s "povratkom" u zapadni kulturni krug. Ostvarivanje tih ciljeva, već su prve ratne godine na to izravno ukazale, nailazi na niz strukturnih teškoća, s korijenom u akumuliranom totalitarnom naslijeđu i stvarnom manjku institucionalne efikasnosti. Na toj podlozi *konkurentnost* Hrvatske u suočavanju s "ponudom" tradicionalnih zemalja hrvatske odselidbe, navlastito država Europe i Sjeverne Amerike, jedva da ima izgleda. Drugačije rečeno, poticanje povratništva nužno obuhvaća i oblikovanje dugoročno stabilne "ponude" životne perspektive hrvatskog stanovništva koja se u pojedinim aspektima može uspješno "nositi" i s ponudom mogućnosti u zemljama doselidbe.

Treće, nemali broj odseljenika, ne samo hrvatskih, u (post)modernim političkim i društvenim okolnostima najskloniji je odabiru *hibridnog* modela povratništva. Po tom modelu, odseljenička odluka se *iznutra* "cijepa", a tradicionalna disjunktivna shema: ili boravak u zemlji doselidbe – ili povratak u domovinu, zamjenjuje se konjunktivnom shemom: *i* boravak u zemlji doselidbe *i* povratništvo. Na toj podlozi nastaju raznolike praktične razdiobe godišnjeg vremena na dva ili više jednako povremenih/jednako traj-

nih boravaka u zemljama doselidbe i u domovini. U tom modelu ponašanja, očito je, odseljenici nastoje aktivno očuvati najbolje mogućnosti za život ponuđene "na obje strane" svoje odseljeničke putanje. Premda je sam model pogodniji za uporabu starijim odseljeničkim naraštajima vidljivo je kako se može koristiti i u organizaciji životnih stilova mlađih naraštaja, navlastito onih kojima radne obveze ne određuju izravno teritorijalne putanje i načine mjesnog centriranja drugih životnih aktivnosti.

Nije time, dakako, napor orijentiran potrebom za aktivnim poticanjem odseljenih na povratništvo reduciran na usputnu sastavnicu odseljeničke politike. Brojni, već i u prijašnjim ulomcima opisani, načini i primjeri izravne skrbi za odseljeničke potrebe zacijelo će i dalje biti važnim funkcionalnim orijentirima u oblikovanju politike dnevne skrbi za odseljeništvo i za njegove potrebe u domovini. Ali se takav napor nužno uključuje u promijenjeni opći okvir odnosa spram odseljeništva. Više je mjerodavnih analitičara upozorilo kako je odseljeništvo specifično događajno polje (post)modernosti. Odseljavanja će, dakle, biti i u budućnosti. Bit će, zacijelo kao i do sada, i manjinskog povratništva, misli li se na "zaključne odluke" o promjeni životnog mjesta. Između ta dva pola koristit će se različiti hibridni oblici boravka: i tu i tamo/ni tu ni tamo, oslonjeni na činjenicu da je *u sociokulturnom smislu* hrvatsko društvo sa svojom odselidbom – zbiljska zajednica.

Sustavnijih istraživanja pripravnosti hrvatskih odseljenika na povratak, koliko je poznato, nema. Nije, stoga, posve nekorisno spomenuti jedno omanje na uzorku od 346 ispitanih (Vučić, 1999.) organizirano u suradnji njemačkog Caritasa i Ministarstva za razvitak, useljeništvo i obnovu Republike Hrvatske. Glavni nalaz te analize svodi se na podatak kako *78% upitanih želi povratak u domovinu*. Ciljano područja povratka su, predvidljivo, gravitacijska područja većih hrvatskih gradova, Zagreba, Splita, Osijeka, Siska, Zadra. Većina upitanih, 79%, planira po povratku živjeti od mirovine a dodatnih 16% od uštedevine, dakle, rentijerski. Interes za razvitak koje poljoprivredne djelatnosti, obrta ili usluge posve je ruban. Po povratku planiraju živjeti u svojoj kući ili stanu koje su, u međuvrijeme, izgradili ili kupili u Hrvatskoj. Koliko je vidljivo, kao posebno poticajne društvene promjene ističu se promjene ili poboljšice u sustavu zdravstvene skrbi i u gospodarstvu. Na obiteljskoj razini glavni je poticajni događaj povratak djece i dostatna ušteđevina. Na drugoj strani, valjana zdravstvena skrb, bolje životne prilike u starosti, prisutnost djece, i, općenito, prisutnost cjelovite obitelji, na vrhu su popisa poticajnih čimbenika koji osnažuju

i odluke o trajnom ostanku u Njemačkoj. Nisu, dakako spomenuti nalazi generalno uporabljivi, a takvo što i nije bio cilj analize. Ali su osnovni uvidi i više nego korisni kao orijentiri za djelovanje odgovarajućih političkih i stručnih službi u Hrvatskoj. Toliko više što većina upitanih očekuje pomoć domovinskih vlasti i službi, manje u razdoblju prije povratka, ali tijekom povratka, i nakon njega, drže je vrlo važnom.

Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti

U promatranom razdoblju, 1990. – 2000., nisu se odigrale samo presudne političke i institucionalne promjene u hrvatskom društvu, utjelovljene, najprije, u uspostavi hrvatske državne samostalnosti, političkoj demokraciji i načelnoj rekonstrukciji socijalno-tržišnog modela gospodarstva. Usporedno s njima, na djelu je i svojevrsna *dekonstrukcija naslijeđenog "simboličnog poretka"* ili, jasnije, sociokulturnih procesa i praksa koji su stvorili i učvrstili odseljeništvo na položaju udaljenog Drugog.

Prvi, poopćeni, proces izložen dekonstrukciji svodi se na ustrajnu fosilizaciju modernosti. Obgrljena političkom praksom drugojugoslavenskog totalitarizma praksa modernosti u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata u hrvatskom društvu primila je na sebe, između ostaloga, i obvezu radikalnijeg nijekanja raznolikih dotadašnjih tradicija, odnjegovanih bilo u specifičnim lokalnim mrežama seljačkog svijeta, bilo u autorskim i institucionalnim praksama građanskog svijeta, istina, statistički manjinskog, ali s nedvosmislenim ovlastima u javnim poslovima. Već smo u prijašnjim ulomcima naznačili glavne korijene te obveze. Među njima je, podsjetimo, legitimacijski manjak novog poretka na prvom mjestu. Novi su vlastodršci, već po načinu na koji konstruiraju svoju legitimaciju, upućeni na "revolucionarnu" obvezu obrane i promicanja prava *radničke većine*. Budući da takve većine, u razdoblju uspostave te vlasti, kao odredljive statističke i funkcionalne skupine u hrvatskom društvu nema, nameće se potreba za ubrzanom/sažetom "proizvodnjom" te klase. Premda je sažimanje prostora/vremena, kako na tragu K. Marxa upozoruje A. Giddens, jedno od "standardnih" konstrukcijskih obilježja modernosti, u hrvatskim prilikama ono se rabi grublje, budući da su očekivani rezultati toga sažimanja (urbanizacija, industrijalizacija) i više nego prijeko potrebni radi uklanjanja legitimacijskog manjka. Nakon kratke epizode s tzv. socijalističkim realizmom, upokojenim, približno, u isto vrijeme kada je upokojen i nesakriveni model "ratnog komunizma", dakle, početkom

pedesetih godina, postupno se u, zapravo već poopćene, prakse modernosti, kao općenite orijentire simboličnog ponašanja razdoblja, odpočimlju ugrađivati dodatni, *radikalni*, "međaši". Najgrublje rečeno, oni su jamcima da će raznoliki slojevi dotadašnje, *također moderne*, baštine ostati primjereno arhivirani/muzealizirani, kao neka vrst, po podrijetlu doduše javnih, ali *po uporabnosti* za pravo *privatnih* dobara. Zahvaljujući tomu, u prijepornoj zoni, premda nikada otvoreno označenoj na taj način, ostala je nezanemarljiva baština izravnije svezana sa zamislima i projektima nacionalne slobode (i demokracije), sa zamislima i projektima rekonstrukcije političkih i kulturnih perspektiva seljačkog svijeta (i naturalne obnove), te sa zamislima i projektima katoličkog univerzalizma (i "duhovnosti"). *U istoj zoni ostalo je i pitanje o odseljeništvu.*

Drugi proces izložen dekonstrukciji, s, dakako, manjim područjem "obuhvata", javlja se kao praksa uspostave i zagovaranja, i konstrukcijske i regulativne, *samorazumljivosti* drugojugoslavenskog jedinstva. Nije taj proces, poznato je, jednoliko prisutan na cijelom teritoriju drugojugoslavenskog poretka (primjerice, "rubne" jedinice: Slovenija i Makedonija, prešutno raspolažu većim mogućnostima nacionalnog odvajanja od njegove "istosti"); ali, u cijelosti promatrano, njime se osigurava i jamči široko i jedinstveno polje modernih intervencija i zahvata. Latentna, dakle, na površini manje vidljiva, zadaća takvog množenja moderne "istosti" očituje se u asimetričnom udaljavanju fonda razlika koje, blago rečeno, nisu sukladne imperativima prisutnim u konstrukciji jedinstva. Na toj razini jasnije su vidljivi i viševrsni prijepori na hrvatskom političkom i znanstveno-kulturnom sektoru u drugojugoslavenskom razdoblju, kadšto i dramatično zaoštreni, u pogledu na odseljeništvo. Budući da je hrvatsko odseljeništvo, i po brojnosti i po gospodarskoj i kulturnoj snazi, takvo da *nužno* upućuje na "ispadanje" Hrvatske iz drugojugoslavenskog jedinstva, implicirajući potrebu za drugačijom, i, tada nepostojećom, autonomijom u odnosu spram nacionalnog razvitka, gramatikom modela odseljeništvo se *isključuje* kao aktivna socijalna zbilja hrvatskog društva, i arhivira/muzealizira samo u obliku jedne vrsti folklorne nostalgije (slične, ni krivoj ni dužnoj, tradicionalnoj godišnjoj "Smotri folklora" na ondašnjem Trgu Republike u Zagrebu).

Treći proces izložen dekonstrukciji, s još manjim područjem "obuhvata" javlja se kao praksa uspostave i zagovaranja *samorazumljivosti urbanog i industrijskog* jedinstva. Na toj podlozi praksa modernosti se lako prožimlje i spaja sa silnicama socijalne revolucije. No drugojugoslavenska

redukcija tog, načelno potpuno otvorenog, obzora mogućnosti, urbano i industrijsko jedinstvo potvrđuje i podupire u raznolikim praksama *urbane kaotičnosti i tehničke zastarjelosti* posve zaklanjajući mogućnosti legitimacije glavnog socijalnog korisnika zrele modernosti: *srednjeg sloja*. Kao što je poznato, općenita tipološka shema srednjeg sloja ponajprije ističe četiri njegova temeljna obilježja. To su: znanje i naobrazba kao samostalna, *transinstrumentalna*, dobra; središnja uloga *obitelji* u društvenoj integraciji; povjerenje u javne institucije i njihov *demokratski* temelj; stav da se valjanim profesionalnim radom može, *zasluženo i pravedno,* skrbiti za život i napredovati u društvu. Drugačije rečeno, unutrašnja revolucionarna "obveza" drugojugoslavenske modernosti *odsjekla je samu tu modernost od njezina glavnog prirodnog socijalnog korisnika*. K tomu, premjestila je opstojnost samog korisnika u – odseljeništvo.

Spomenuta dekonstrukcija "simboličnog poretka", i skiciranih glavnih procesa s pomoću kojih se on održava i reproducira, obuhvaća, dakle, i *temeljnu promjenu* položaja i identiteta hrvatskog odseljeništva *u mrežama javnog znanja* (M. Tuđman) u hrvatskom društvu. Tomu, posredno, znatno pridonosi postupno urastanje zrele modernosti u (post)modernost. Zahvaljujući već i sociokulturnoj evoluciji na toj, poopćenoj, razini, izbija na vidjelo "obvezujući" uvid kako radikalno nijekanje raznolikih mjesnih i zajedničarskih tradicija i nije nužnom sastavnicom prakse modernosti koliko osamostaljenih funkcionalnih ili političkih imperativa nerijetko posve nemoderna podrijetla. Izvan je rasprave kako su silnice mjesnosti ili prakse seoskog svijeta, ili koji drugi odsječci zbilje, koliko su obvezani nužnostima izvan dosega moderne autonomije, u otvorenoj napetosti spram modernosti, budući da se ona centrira autonomijom kao središnjom vrijednošću (ali i središnjom praksom). No lako je pokazati kako su brojne nužde mjesnih društava, ili brojne obveze seoskih društava, u kojima se zrcali manjak autonomije, i same *tragovima manjka modernosti*, a nisu, samom mjesnošću ili ruralnošću, supstancijalno modernosti suprotstavljene. Na tom je tragu, osnažujući (post)modernu osjetljivost na razlike kao na konstitutivne sastavnice društvene zbilje, moguće uvjerljivo osnažiti i promjene simboličnog i epistemološkog poretka u mrežama javnog znanja. Olakšavajuća je okolnost što su raznolike sukladne promjene prvih devedesetih godina već na djelu u drugim društvima zapadnog kruga, pa novi autoritet (post)modernih "iskrivljavanja" shema i hijerarhija iz razdoblja (totalitarno zauzete) modernosti ni u hrvatskom društvu nije nepoznanicom.

Sukladno tomu, barem na poopćenoj, načelnoj, razini, u mrežama javnog znanja odseljeništvo postupno zadobiva položaj izvanjskog razvojnog, ne, doduše, glavnog, ali svakako važnog, *partnera i sudionika*. Drugačije rečeno, zahvaljujući odseljeništvu (post)moderni obrisi hrvatskog društva nužno se "prelijevaju" na prostraniju, i zašto ne, *globalnu* razinu.

Neometani tijek dekonstrukcije skiciranih praksa reducirane modernosti predvidljivo dovodi u sumnju i opravdanost političkog i razvojnog isključivanja odseljeništva iz hrvatskog društva, kao i isključivanje njegovih razvojnih mogućnosti nataloženih, navlastito, u sposobnostima srednjeg sloja, *autonomno oblikovanog* – u samom odseljeništvu. Političko i razvojno isključivanje, vidljivo je iz prijašnjih analiza, imalo je uporište u praksi i stavu poretka kako je u jezgri odseljenih politička skupina s uglavnom neprijateljskim namjerama i ciljevima. Budući da je, posve paradoksalno u odnosu na takvo stajalište, glavni neprijatelj u Hrvatsku došao s drugojugoslavenskog komunističkog vrha, već sama nova životna zbilja, i hitna potreba za životnom obranom, ohrabrila je u hrvatskom društvu oprečne ocjene i uvide. Na toj podlozi suradnja s odseljeništvom javlja se u perspektivi "nulte" obrane od agresije i "nulte" skrbi za nemoćne ratne žrtve. Na drugoj strani, već od početnih osamdesetih godina u hrvatskom odseljeništvu oblikuje se uvid kako su politički likovi tuzemne Hrvatske, kao što su F. Tuđman, M. Veselica, I. Supek, V. Gotovac, iznimno važni za hrvatsku budućnost i kako zaslužuju odseljeničku potporu (primjerice, J. Krnjević, u listu *Slobodna riječ*, kolovoz 1981. godine). Zahvaljujući tomu, u novim (post)modernim predlošcima simboličnog i kulturnog poretka, hrvatsko odseljeništvo učvršćuje se u ulozi jamca neuklonjive *hrvatske razlike* spram svake sheme reducirajućeg jedinstva, te u ulozi nužnog sudionika u (post)modernim praksama integracije hrvatskog društva, gdje srednji slojevi imaju odlučujuću riječ. Kada se na taj način predoči osnovna identitetska shema, jasnije postaju i brojne posebne mogućnosti, tehnički različita podrijetla, boljeg obavješćivanja i potpunijeg upoznavanja hrvatskog društva s hrvatskim odseljeništvom. U tom okviru i brojna, prije arhivirana znanja mogu postati novim korisnim pomagalima, ako ništa, onda – nove svehrvatske snošljivosti. Koliko je vidljivo, skupa s oblikovanjem tog, novog, javnog, okvira oblikuje se i nekoliko posebnih likova odseljeništva. Ograničujemo se na prigodnu skicu.

(i) *Primjeri planetarne raspršenosti Hrvata.* Prvi, "uži" lik kojim se obnavlja nacionalno pamćenje o odseljeništvu svodi se ne viševrsnu igru raznolikih primjera planetarne

rasprostranjenosti hrvatskog odseljeništva. Iz izvora raznolika podrijetla naviru u mreže javnog komuniciranja brojni "slučajevi", priče, podatci itd. kojima je zajednička namjena poduprijeti u javnoj predodžbi o hrvatskom odseljeništvu spoznaju kako je ona, u usporedbi s drugim odseljeničkim populacijama, u skupini najraspršenijih, te da se tragovi njezine prisutnosti mogu uočiti u rasponu od, primjerice, Ognjene zemlje na krajnjem planetarnom jugu do Aljaske na sjeveru; od američkih i europskih država na zapadu do japanskih središta na istoku. Dijakronijsko "klizanje" pak, kao i u svakoj drugoj "bitci za svijetlu prošlost", ide putanjama što uspješno otvaraju pogled na brojne zgode kojima je zadaća pokazati kako hrvatsko odseljeništvo nije, na žalost, od jučer, nego se njegovi začetci gube u dalekim stoljećima i u njihovim nejasnim obrubima. Dakako da u toj novoj/staroj simboličnoj ponudi nemalu važnost i ulogu imaju mitologijske prerade i potrebe za novim zagonetkama koje se tek imaju podrobnije istražiti. No ta činjenica i nije prijepornom. Novo suočavanje hrvatskoga društva sa svojim planetarno raspršenim dijelom, kao i u drugim srodnim primjerima, ne može bez pomoći standardnih pomagala u praksama simboličnog svijeta. Suočava se s nečim što i nije u društvenom pamćenju posve novo, pače, prilično je staro. Ali su nedvojbeno novi društveni okviri u kojima javnost oblikuje komunikaciju s odseljeništvom, kao i raznoliki susreti u kojima ne sudjeluju više apstrakcije iz razdoblja prije nego *živi* ljudi, ulažući brojna neposredna svjedočenja u obnovljene fondove odseljeničkih pripovijedi. Toj novoj javnoj "gnjavaži" ne može se odreći kakvoća posebnog pokretača nacionalne solidarnosti.

(ii) *Primjeri članstva u elitama zemalja doselidbe.* Taj odseljenički lik nije, vidjelo se, ni u prethodećem razdoblju bio zanemaren. U konstrukciji drugojugoslavenske javne predodžbe o odseljeništvu vidjelo se, nezanemarljivu su ulogu, jedne vrsti "nosivih greda", imali primjeri profesionalne izvrsnosti, navlastito umjetničke, i, koliko je moguće, udaljeni od književnog ili kritičkog umijeća. U promatranom razdoblju slični primjeri nisu u predodžbama o odseljeništvu nužno "nosivi". Ali se, na drugoj strani, bez njih ne može oblikovati ni dostatno uvjerljiva dokaznica vrsnoće odseljenika. Među takvim primjerima svakako je jedan od dojmljivijih primjer iz Čilea što ga je u više posebnih tekstova s dužnom istančanošću opisala Ž. Lovrenčić (2009.). Primjerom su obuhvaćena tri (prava) književna "prvaka" iz Čilea: Andres Morales Milohnić; Ramon Diaz Eterović; Antonio Skarmeta, hrvatskog podrijetla. Oni se ne mogu ubrojiti u hrvatsko odseljeništvo, budući da su

pripadnicima trećeg ili četvrtog naraštaja. Ne mogu se, na žalost, ubrojiti ni u vrsne hrvatske književnike, jer pišu na španjolskom. Ali se, izvan sumnje, mogu obuhvatiti imaginarnim popisom ljudi podrijetlom iz hrvatskog odseljeništva koji su vrsnoćom svoga djela stekli zasluženo mjesto u profesionalnim elitama *zemalja doselidbe*. U hrvatskoj javnosti nerijetko se taj imaginarni popis svodio na nekoliko standardnih autoriteta: N. Tesla, I. Meštrović, L. Matačić ... U promatranom razdoblju, vidljivo je, granice toga popisa se razmiču pa javnu pozornost zadobivaju imena i autori u različitim područjima djelatnosti (znanost, gospodarstvo, politika itd.) s kojima se hrvatsko društvo tek ima prisnije suočiti. Spomenuti primjer iz Čilea, zahvaljujući zauzimanju Ž. Lovrenčić i D. Štambuka, samo je jedan od "sretnijih".

No, osim takvih izvrstnika, do hrvatske javnosti u promatranom razdoblju dopiru i imena brojnih drugih hrvatskih odseljenika s nemalim zaslugama na pojedinim područjima javnog djelovanja u zemljama doselidbe. U korisnu podsjetniku na nekoliko književnih imena B. Kalođera (2008.) pokazuje da je hrvatsko odseljeništvo u stanovitom kontinuitetu "množilo" vrijedne autore kakvi su, primjerice, K. Tepesh, F. Pervan, J. Deur, H. Stefaniak, J. Mihovilovich, E. Ifkovic, J. Novakovic, V. P. Goss, L. Sanjek, D. Ozanić. I uvidi u njihova djela podupiru stav kako su hrvatski odseljenici pružali nemali prinos kulturi, gospodarstvu ili politici zemlje doselidbe. Na srodan zaključak upućuje, premda s nešto drugačijeg stajališta, i Š. Ćorić u svojoj inventuri "hrvatskih emigrantskih pisaca" (Ćorić, 1991.).

(iii) *Primjeri članstva u tuzemnim, hrvatskim, elitama*. Članstvo odseljenika u tuzemnim, hrvatskim, elitama, za pravo, paradoksalnom je činjenicom. Ono upućuje na "spajanje nespojivog": na život u odseljeništvu, *izvan* hrvatskog društva, i na, *istodobno*, članstvo u elitinim skupinama *u* hrvatskom društvu. Paradoks se uklanja, koliko je vidljivo, samo na dva načina: ili dotična osoba živi po hibridnom predlošku jedinstvena a rascijepljena vremena, na dvije stalne adrese: tuzemnoj i inozemnoj, ili je riječ o *bivšem* odseljeniku a zbiljskom povratniku. U promatranom razdoblju, po pravilu, riječ je *o bivšim odseljenicima a zbiljskim povratnicima*. Dakako, povratnika je, premda su postojano manjinskom skupinom, bilo i u prijašnjim razdobljima. Ali je u tim istim razdobljima članstvo povratnika u elitnim tuzemnim skupinama *rijetko*, kao, primjerice, u slučajevima malobrojnih povratnika lijevih političkih uvjerenja u godinama po završetku Drugog svjetskog rata (orijentirajući je primjer već prije spominjani E. Jardas).

Razdoblje od godine 1990. dalje razlikuje se, dakle, od drugih po tomu što *brojni* povratnici, na temelju zasluga ili bliskosti ostvarene na druge načine postaju članovima različitih "sektorskih" hrvatskih elita: u rasponu od političkih do znanstvenih ili umjetničkih. Nerijetko se tada u hrvatskoj javnosti oblikuje dojam kako su u promatranom razdoblju povratnici iz odseljeništva jednom od važnijih/moćnijih skupina u oblikovanju nacionalnog razvitka.

Nesustavna građa upućuje na potrebu za razlikovanjem četiri osnovne skupine. U prvoj su skupini uglednici s nemalim autorskim djelom ili zaslugama, ali kojima drugojugoslavenski poredak ne dopušta položaj u tuzemnoj javnosti ravnopravan drugima (bez političke hipoteke). Takvi su, primjerice, V. Nikolić, N. Bonifačić, A. Nizeteo, L. Kordić, B. Maruna, V. Vida, B. Radica, A. Kadić, S. Lipovčan, B. Bušić i drugi. Po povratku oni preživjeli "samo" dobivaju položaj u javnosti koji im prirodno pripada. U drugoj su skupini ljudi koji su svoje političke ili vojne sposobnosti, ili, pak, diplomatičke, stavili na raspolaganje novoj, demokratski izabranoj, hrvatskoj vlasti. U toj su skupini poznatija imena: G. Šušak, ministar obrane; M. Petrović, ministar za odseljeništvo; H. Šarinić, predstojnik ureda predsjednika Republike; I. Milas, čuvar državnog pečata; I. Banac, ministar graditeljstva i zaštite okoliša; B. Salaj, ministar informiranja; M. Meštrović, Z. Sančević, N. Rosandić-Šarić, T. Mursalo, T. Bošnjak, A. Babić, veleposlanici u Švedskoj, Argentini, Bosni i Hercegovini, Iranu, Južnoafričkoj Republici, Kini, Bugarskoj; A. Gotovina, A. Roso, generali Hrvatske vojske; T. Rađa, J. Kušan, G. Borić, publicisti; i drugi. U trećoj su skupini povratnici s poduzetničkim namjerama. Među njima su najzvučnija imena: Ć. Zovko, A. Lukšić, I. Mudrinić. U četvrtoj su skupini ljudi zaposleni u odseljeništvu kao znanstvenici, kao što su D. Ramljak, M. Radman, M. (Mery) Sopta i drugi; oni žele znanstveni rad nastaviti u Hrvatskoj ali, istodobno, koristeći prije stvorene veze u inozemstvu, žele pridonijeti i uspostavi izravnijih i čvršćih oblika suradnje između hrvatskih i inozemnih znanstvenih ustanova. Budući da su mnogi članovi skiciranih skupina, boraveći više godina ili decenija u inozemstvu, uspostavili brojne i valjane odnose s tamošnjim utjecajnim osobama, njihovo uključivanje u javne poslove u Hrvatskoj znatno je pridonijelo izgrađivanju povjerenja inozemnih elita u ciljeve i stvarne mogućnosti nove vlasti, ali i u mogućnosti sektorskih elita u Hrvatskoj, pretežno do tada manje poznatih u inozemstvu (ne računaju li se nekolike skupine lijevih aktivista). Nije, dakako, otvorenost hrvatskog društva

spram odseljeničkih elitnih pojedinaca ostala jednolika u cijelom promatranom razdoblju. Ali je, kao jedna vrst trajnog traga, ipak preživjelo mjerilo kakvoće po kojemu se elitnost treba/mora provjeravati u "globalnom" zrcalu.

(iv) *Poduzetnik.* U promatranom je razdoblju, ponovimo, osim hrvatske državne samostalnosti i demokratskog preustroja političkog sektora, rekonstruirana i gospodarska osnova. Jedan od njezinih potpornja je i privatno poduzetništvo. Na toj podlozi Hrvatska, parafrazirajmo stih B. Marune, "voljena iz daleka" mnogim odseljenicima izgleda kao zemlja gdje je vrijedno uložiti kapital. Podsjećamo, u javnosti nema pouzdanih podataka o veličini odseljeničkog kapitala. Prije spominjani podatci imaju, uglavnom, ilustracijsku kakvoću. No razložno je pretpostaviti kako taj kapital nije mali. Polazna su, dakle, očekivanja bila, ako ne velika onda, svakako, znatna i – obostrana. Međutim, brzo se pokazalo kako se obostrano množe i nesporazumi. Na jednoj strani, odseljenički su ulagači očekivali u Hrvatskoj valjaniji institucionalni sklop i sociokulturni kontekst; na drugoj strani, tuzemni su partneri očekivali da će se odseljenici orijentirati jednom vrsti gospodarskog idealizma (pa ma što to, za pravo, značilo). Zbilja je pokazala kako se ne može računati ni s jednim ni s drugim. Normativne promjene na političkom sektoru još ne znače da je društvo postalo u strukturnoj dubini drugačije. Na drugoj strani, poduzetništvo je obvezano skupom poopćenih pravila, neovisno o tomu je li poduzetnik podrijetlom iz odseljeništva ili nije. Drugačije rečeno, ukupna bilanca poduzetničkog povratništva u promatranom razdoblju ostala je – mršava. Na to upućuju i prije spomenuti podatci o veličini odseljeničkog kapitala u privatizaciji. K tomu, u hrvatskoj javnosti oblikovala se o pojedinim poduzetnicima iz odseljeništva prijeporna predodžba kojom se sugerira kako su oni uspješniji čuvari interesa stranog kapitala nego li domovinskih vrijednosti (I. Mudrinić, primjerice). U cijelosti, dakle, odseljenički se poduzetnici nisu uspjeli u hrvatskoj javnosti diferencirati kao posebna i uspješna skupina. Prije će biti da su predodžbe o njima u hrvatskoj javnosti bile prinos novom – nepovjerenju.

(v) *Patnik i žrtva.* Iz raznolikih tekstova tematski zaokupljenih odseljeništvom u promatranom razdoblju vidljivo je kako se lik odseljenika/patnika javlja s jednom vrsti autonomne ustrajnosti koja malo duguje promjenama neposrednih prilika i okolnosti. Patništvo se izvodi iz središnje zgode odselidbe: iz *nužde* napuštanja domovinskog društva i životne zbilje što bi odseljeniku inače, po jed-

noj vrsti metafizičke pravde, imala pripasti. Taj polazni rez dalekosežno određuje kasniju odseljeničku "sudbinu" omeđujući je, a i zatvarajući, međašnim likovima i iskustvima kao što su likovi stranca, vječnog nomada, "čovjeka koji je pao na zemlju" i srodnima. Konstrukcijska pravila patničkog modela odseljenog obvezuju na specifičan račun rezultat kojega je u svim posebnim slučajevima odseljenički gubitak. Empirijski promatrano, a i prijašnji primjeri uspješna uključivanja odseljenika ili odseljeničkih potomaka u elitne slojeve društva u zemlji doselidbe pokazuju kako odseljenički opstanak nije nužno određen tim gubitkom. Mogući su, dakle, i "sretni svršetci" odseljeničkih priča. No konstrukcijska pravila patničkog modela taj smjer razvitka odseljeničke pripovijedi ne obuhvaćaju. Kao u onoj prigodnoj definiciji nogometa; po njoj, podsjećamo, nogomet je igra koju igraju dvije skupine s po 11 igrača na svakoj strani, i u kojoj uvijek pobjeđuju – Nijemci. Sukladno tomu, odseljenička se egzistencija "igra" između ovdje i tamo, a u igri uvijek pobjeđuje – odseljenost, točnije, raskorijenjenost. Njezinu trajnost posebno potvrđuje povratničko iskustvo, kada dolazi na vidjelo kako se društvo i zemlja povratka *ne mogu* izjednačiti s društvom i zemljom odselidbe: potonja je zauvijek izgubljena. Taj gubitak promeće se u neuklonjiv odseljenički teret.

No u promatranom razdoblju, otvorenije, nerijetko i s posve očitim polemičkim gestama, odseljeničkom liku patnika dopisuje se njegov dvojnik do tada u sjeni: *lik žrtve*, gdje je krivnja za zločin adresirana na drugojugoslavenski politički poredak. U raznolikim tekstovima gdje su zabilježena sjećanja na prilike u hrvatskom društvu što su nagnale odseljene na odseljavanje malo je primjera odvojenih od političkog nasilja i grubosti poretka. Takvi su primjeri, gdje nasilje nije u središtu odselidbe, koliko je vidljivo, češći od sredine šezdesetih godina dalje. Do tada, naprotiv, lik se odseljenika/žrtve izravno naslanja na nasilje poretka kao na glavnu hranidbenu podlogu odseljeničkih odluka i putanja. Konstrukcijski okvir lika žrtve, koliko god bio srodan liku patnika, ne poklapa se posve s njim. U liku patnika prisutne su nemale mogućnosti metafizičkog poopćavanja patničke razlike. Širina simbolična zahvata dopušta održavanje lika patnika u nekoj vrsti "tamne" osjećajne elegancije, neovisne o empirijskoj bilanci odseljeništva, mjerenoj profesionalnim, gospodarskim ili obiteljskim metrom. U liku žrtve, naprotiv, upućivanje na *zadanu beskonačnost fizičke i osjećajne muke* posve reducira raspoloživi registar mogućnosti metafizičkog "udaljavanja" od događajne razine. Na paradoksalan način, žrtva je dvostruko žrtvovana: prvi put praksom zgoljnog i slijepog

političkog nasilja; drugi put nuždom ponavljanja *vječne sadašnjosti* nanesene patnje, i odvratnosti totalitarnih likova nasilnika. Odselidba omogućuje promjenu nultog fizičkog okvira u kojemu se nasilnik i žrtva prvotno suočavaju. Ali odselidba *malo pomaže* u žrtvinu pokušaju da postigne osnovno: prestati biti žrtvom. U najboljem slučaju odselidba, unosom fizičke udaljenosti, omogućuje žrtvi njezin žrtvenički položaj učiniti podnošljivim. Patnički lik, dakle, metafizičkim poopćavanjem patničkog iskustva i simboličnim udaljavanjem od svoga "slučaja" postiže neku vrst uspješna obuhvata odseljeničkog reza paradoksalnom autoironijom. U liku žrtve takve "raskoši" nema. On je u trajnoj obvezi hrvati se s demonijačkim ugrizima totalitarnog nasilja. Zato i nije neobično što lik žrtve, nerijetko, u svojim tekstovima rekonstruiraju muškarci i žene na samom kraju odseljeničke životne putanje, kao jednu vrst – neprilična "priznanja".

(vi) *Kriminalac*. I taj je odseljenički lik hrvatskoj javnosti poznat iz prijašnjeg razdoblja. Tada je, vidjelo se, njegovo isticanje bilo posebno važno u "tajnom ratu UDBE protiv hrvatskog iseljeništva". Množeći primjere njegove uporabe, drugojugoslavenske su tajne policije radile na preinaki polazne legitimacije vlastita posla. To više ne bi bio državni teror nad ljudima koji o toj državi drugačije misle (a drugačije i djeluju) nego "konvencionalna" borba protiv klasičnog kriminalnog podzemlja, gdje je zakon oružja samo dobra "higijenska" navika.

U promatranom razdoblju, međutim, taj se lik "dijeli". Jedna njegova inačica obuhvaća sve one raznolike primjere *stvarnog* kriminalnog nasilja, koje su u Hrvatsku prenijeli u odseljeništvu stasali kriminalni profesionalci. Druga njegova inačica cilja obuhvatiti kriminal na političkom vrhu, što ga, sukladno tipologiji, presudno nadziru – elitni članovi tog vrha *podrijetlom iz odseljeništva*. Ta razdioba, posredno, omogućuje hipotezu kako je model kriminalne identifikacije odseljeništva, unatoč promijenjenom političkom i institucionalnom predlošku, ostao – *nepromijenjen*. Jedna od "neugodnih" implikacija hipoteze očituje se u zaključku kako je nepromijenjenom ostala i, u sigurnosnom i političkom sektoru akumulirana totalitarna zaliha što aktivno sudioništvo odseljeničkih skupina i pojedinaca u rekonstrukciji hrvatske države i temeljnih joj institucija drži izravno *opasnim* (i, dodati je, jednako izravnom – konkurencijom). Već smo upozorili kako, između inog, i prisutnost odseljeništva u procesima i događajima obnove hrvatske države i u obrani od agresije "poprijeko" lomi raznolike silnice autarkične redukcije hrvatskog društva na zajednicu gdje "sve treba promijeniti eda bi sve

ostalo isto". No kao jedna vrst praktična pomagala u otporu tomu jednako "poprijeko" rabi se u javnoj komunikaciji i lik odseljeništva s poopćenom kriminalnom "aurom". (Na drugoj strani, pak, za stvarne organizatore političkih ubojstava odseljenika u drugojugoslavenskom razdoblju, nestale u neprozirnosti novih/starih institucija i odnosa, interes pokazuje još samo – njemačko pravosuđe. Jer su neki odseljeni/ubijeni "slučajno" bili njemačkim državljanima.)

(vii) *Dvostruki odseljenik*. Taj odseljenički lik nije povijesno promatrano nov. Ali se u razdoblju nakon godine 1991. može jasnije nazrijeti u hrvatskoj javnosti. Njegova "dvostrukost" posljedica je činjenice da njegov odselidbeni životopis obuhvaća dvije odselidbene razine. Na prvoj oblikuje se odselidbena putanja koja ga kao *odseljenika* iz druge (europske, vaneuropske) zemlje dovodi u Hrvatsku. Na drugoj, oblikuje se putanja koja ga, sada kao *hrvatsko*g odseljenika, odvodi u zapadne ili "prekomorske" zemlje. Zacijelo je životopis slovačkog književnika i liječnika M. Kukučina (krsnim imenom Matej Bencur) u tom pogledu i više od orijentira. Rođen u Slovačkoj (1860.), po završetku studija medicine dolazi na Brač, gdje na poslu općinskog liječnika ostaje do godine 1907. Nakon toga odlazi, kao hrvatski odseljenik, u Čile, gdje djeluje kao liječnik među hrvatskim odseljenicima. Po svršetku Prvog svjetskog rata vratio se u Hrvatsku, gdje je i umro (1928. godine u Lipiku). Premda je Kukučin slovačkim književnikom, u njegovu je opusu hrvatsko odseljeništvo jedna od središnjih tema. Na sličnom tragu moguće je razlučiti i brojne druge "dvostruke" odseljenike. I, kao i drugi ovdje skicirani javni likovi, i taj lik zaslužuje primjereno sustavnije istraživanje.

(viii) *Nova hrvatska narodna manjina*. Promotri li se *odnos političkog sektora* u promatranom razdoblju spram hrvatskog odseljeništva nameće se ocjena kako je zajednički korijen oscilacija vidljivih u oblikovanju tog odnosa paradoksalno (ne)razumijevanje odseljeništva kao – nove hrvatske narodne manjine. Za razliku od drugih narodnih manjina ta je manjina – hrvatska. Po tome manjinom baš i ne bi mogla biti. Ali od drugih se narodnih manjina odseljeništvo bitno razlikuje po tome što nije trajno prisutno u Hrvatskoj, neki su pripadnici prisutni povremeno, a neki trajno odsutni. To mjerilo ipak je važnije za demografe i popisivače stanovništva nego li za samo odseljeništvo. Koliko je vidljivo, za hrvatski politički sektor mnogo je važnije kako hrvatsko odseljeništvo i nehotice raspolaže s jednom vrsti *subverzivne političke zalihe*.

Njezina je osnova svakodnevni život u drugim državama i društvima, gdje se, i vodoravnom i okomitom integracijom, oblikuju i stječu brojna iskustva i uvidi *s većim izgledima da budu atipični* u hrvatskom društvu nego li iskustva i uvidi drugih hrvatskih skupina. To znači da je, barem na načelnoj razini, obzor političkih mogućnosti što se oblikuje u odseljeništvu (više ili manje artikulirano) manje podređen epistemološkim monopolima svojstvenim hrvatskom društvu, a još manje financijskim ili političkim. Doduše, izvan kruga hrvatske javnosti taj obzor mogućnosti može, na drugoj strani, lakše uključiti i raznolike interese i ciljeve političkih sudionika važnih u državama doselidbe, a posve oprečne zbiljskim hrvatskim nacionalnim interesima ili potrebama. No brojnost i veličina poslova što su ih hrvatski odseljenici obavili poglavito u razdoblju drugojugoslavenske i srpsko/crnogorske agresije posredno pokazuje kako je stvarna opasnost od mogućnosti da hrvatsko odseljeništvo bude (zlo)rabljeno na štetu hrvatske državne samostalnosti mala. Time, dakako, nije uklonjena i sama teorijska mogućnost.

Naslanjajući se na te i srodne činjenice hrvatski je politički sektor postupno prihvatio stav (navlastito nakon 2001.) kako se hrvatski odseljenici ne mogu pravom glasa reprezentirati ravnopravno drugim, "konvencionalnim" hrvatskim građanima. Pri tomu se rabe dva argumenta (koliko je vidljivo, oba protivna ustavnim pravima građana). Prvi argument svodi se na tvrdnju kako odseljeni u Hrvatskoj ne plaćaju porez, kao da je porezna sposobnost uvjetom dobitka biračkog prava. Drugi argument svodi se na tvrdnju kako je nepravedno dati ravnopravno pravo biranja onim skupinama koje, budući da ne žive u državi gdje glasuju, ne snose ni posljedice svoga izbora. Taj argument izgleda valjan samo kada se veze između odseljenih i zemlje odselidbe promatraju *izrazito reducirano*. Budući da su primjeri izrazito reduciranih veza statistički rubni, argument nema potporu u činjenicama. K tomu, i brojne druge skupine s biračkim pravom koje to pravo aktivno ne koriste ili ostaju u manjini ne snose posljedice svoga izbora; naprotiv, snose posljedice "tuđeg" izbora. Zanemarujući, dakle, potpuniju argumentaciju, postupno je politički sektor oblikovao stav kako odseljeništvo (skupa s Hrvatima iz BiH) ne može imati više od tri zastupnika u Hrvatskom državnom saboru te kako mora glasovati samo u veleposlanstvima i u za to određenim konzulatima, a ne dopisno (stavovi definirani godine 2010.). Neovisno o racionalnoj održivosti spomenutih stavova hrvatskoj je javnosti iz političkog sektora time, za pravo, "ponuđen" posebni model identifikacije hrvatskog odseljeništva. Mo-

del posredno određuje kako je odseljeništvo navlastita *hrvatska narodna manjina*, ali *s manjim manjinskim pravima* od drugih narodnih manjina u Hrvatskoj. K tomu, politička vjerodostojnost te manjine nije dokazana, pa svoje izborno pravo ne može ostvarivati dopisno, nego samo na određenim državnim adresama koje vlast odredi. Imajući u vidu sve što je do sada izloženo u ovoj analizi nemamo razloga vjerovati kako će taj model političke identifikacije hrvatskog odseljeništva olakšati ili poboljšati suradnju i uzajamne veze između hrvatskog odseljeništva i tuzemnog hrvatskog društva.

Država i odseljeni

U promatranom je razdoblju nekoliko događaja koji zaslužuju posebnu pozornost. Već u svibnju 1990. godine nova je demokratski izabrana vlast utemeljila *Ministarstvo iseljeništva* funkcionalno obvezano razvijati i oblikovati državnu politiku spram odseljeništva. Ministarstvo, međutim, nije dugo trajalo: ukinuto je pri kraju godine 1992. Od kraja 1992. do 1995. nije vidljiva posebna državna adresa kojoj bi zadaća bila oblikovati politiku spram odseljeništva. Na drugoj strani, iz prijašnjih je ulomaka vidljivo kako je baš u tom razdoblju, presudno određenom obranom od drugojugoslavenske i srpsko/crnogorske agresije, aktivno sudioništvo brojnih odseljenika i odseljeničkih skupina u toj obrani i više nego važno. Stoga nije posve netočno ustvrditi kako se aktivna suradnja između agresijom ugrožene hrvatske države, i državne vlasti, i odseljeništva oblikuje *na transsektorskoj razini*, kao suradnja dviju hrvatskih zajednica: tuzemne i inozemne. Taj se okvir sredinom 1995. godine, dakle kada rat i obrana ulaze u zaključnu i pobjedničku fazu, odpočimlje mijenjati. Sredinom 1995., imenovan je u hrvatskoj vladi posebni ministar bez lisnice, zadužen za odnose s odseljeništvom. U studenom 1996. ministar je dobio i ministarstvo, pod nazivom: Ministarstvo povratka i useljeništva. Naziv ministarstva jasno navješćuje okvir budućeg odnosa hrvatske države spram odseljeništva. Polazi se od uvjerenja kako je uspješno uspostavljena i obranjena hrvatska državna samostalnost te kako u budućnosti treba razviti aktivnu politiku *useljavanja*, točnije, *povratništva*. Prije izneseni "mršavi" podatci o broju povratnika pokazuju kako se taj pristup nije uspio razviti u uspješnu praksu. Godine 1999., u lipnju, to je ministarstvo raspušteno, a njegove poslove preuzelo je novoutemeljeno Ministarstvo obnove, razvitka i graditeljstva. Već je i u nazivu ministarstva vidljiv stanovit premještaj težišta: središnju važnost zadobili su obnova i razvitak.

U tom okviru povratništvo, ali i politika spram odseljeništva u cijelosti, teži se oblikovati na tragu ocjene kako je odseljeništvo, doduše, vrlo važan čimbenik budućeg nacionalnog razvitka i obnove, te kako je potrebno primjereno ga integrirati u nacionalnu strategiju razvitka, ali ne "zaslužuje" posebni institucionalni sektor.

Ipak, i u tako kratkom razdoblju Ministarstvo je pokazalo kako odluka o njegovu osnutku nije bila bez temelja i javne koristi. Primjerice, tijekom godine 1997. Ministarstvo je posredovalo pri povratku u Hrvatsku oko 600 obitelji; trećina se vratila na područja posebne državne skrbi. Ministarstvo je razvilo brojne inicijative kako bi se, radi poticanja povratka mlađe populacije, s boljom naobrazbom, olakšale i uredile procedure nostrifikacije diploma. Založilo se za uređivanje posebnih carinskih režima za Hrvate povratnike, za prilagodbu zakonskih odredaba svezanih s regulacijom poreza na inozemne mirovine, s mogućnostima kreditiranja, s ulaganjima u tvrtke i slično. Razvilo je i nemalu informacijsku djelatnost radi iscrpnijeg izvješćivanja odseljenih o mogućnostima povratka i o teškoćama koje treba očekivati. (Podsjetiti je na posebni "Vodič za povratnike u Hrvatsku"; objavljen 1997. u 15.000 primjeraka.) Osim spomenutih poslova u Hrvatskoj, Ministarstvo je ciljalo razvijati i njegovati trajne veze s odseljeničkim zajednicama u inozemstvu na više razina, u rasponu od "klasične" kulturne suradnje do zajedničkih poslova na podupiranju hrvatskog gospodarskog izvoza, zagovaranja hrvatskih nacionalnih interesa i srodnih pothvata. Premda je, vidjelo se, brojnost povratnika u promatranom razdoblju bila skromna, nije zanemarivo kako je godine 1998. priljev od inozemnih mirovina doseljenih povratnika dosegnuo iznos od, približno, milijardu i šesto milijuna kuna (*Vjesnik*, 5., 6. siječnja 1999. godine). Nije dostatno, ali nije ni posve obeshrabrujuće.

Poraz na izborima dotadašnje vladajuće stranke, HDZ-a, i dolazak na vlast "šesteročlane koalicije" godine 2000., označuje i, barem na načelnoj razini, promjenu odnosa države spram odseljeništva. Na tragu te promjene početkom 2000., utemeljuje se Odio za hrvatske manjine, useljeništvo i odseljeništvo. Njegov se rad izravnije spaja s radom Ministarstva vanjskih poslova, pa se u državnim predstavništvima u inozemstvu, ondje gdje je hrvatsko odseljeništvo brojnije, javljaju posebni diplomatički činovnici čija je glavna zadaća raditi s odseljenicima i odseljeničkim zajednicama. Kratko potom i Hrvatski je državni sabor (pri kraju 2001.) utemeljio poseban Ured za iseljeništvo i hrvatske manjine u inozemstvu. Koliko je vidljivo, obje spomenute adrese oblikuju se sa znatno

manjim ambicijama nego što su bile ambicije polazno ugrađene u odluke o osnutku ministarstava. Nije više po srijedi politička aspiracija na stvaranje specifična *razvojnog saveza* između tuzemne i iseljene Hrvatske. Nju zamjenjuje *"realistični"* pristup, koji se svodi na oblikovanje dnevne, činovničkim obvezama određene, prakse, gdje se nastoji izaći u susret dnevnim životnim potrebama ili pomoći u dnevnim teškoćama odseljenika, ali se posve zanemaruju mogućnosti, djelomično naviještene sudioništvom hrvatskog odseljeništva u razdoblju 1991. – 1995. Premda je nemali dio tih mogućnosti bio tada samo naviješten, ostajući nekom vrsti imaginarnog simulakruma, odricanje od njih, a i od njihova sustavna istraživanja i vrijednovanja, ukazuje na jednu vrst političke hitnje koja baš i nije iz dugoročne razvojne perspektive promatrano, posve "realistična".

Koliko je vidljivo, toj je hitnji, ponajprije, do razdvajanja državne politike spram odseljeništva od interesa političkih stranaka. Već smo u prijašnjim ulomcima upozorili kako je "strančarenje" ili drugačije rečeno, izjednačivanje nacionalnih i stranačkih interesa, posve očito u nekim razdobljima vladavine HDZ-a, ali također, i u praksi vlasti "šesteročlane koalicije", valjanoj politici odnosa spram odseljeništva znatno štetilo. Na sličnu je tragu i ocjena A. Simonića (2003., str. 95). "(…) Iskustvo u posljednjih dvanaestak godina pokazuje da je djelatnost političkih stranaka iz domovine, što je uostalom u nekim zemljama i zabranjeno, ponekad uzrokovala značajne štete. Naime, često je uzrokovala podvajanja na stvarnim ili lažnim ideološkim temeljima, što je samo vodilo daljnjem razjedinjavanju hrvatskog korpusa. Iseljenim Hrvatima nitko nema pravo oduzeti pravo glasovanja i biranja. Najlakši, najbrži i najjednostavniji put za to je glasovanje pismenim putom (…)." Srodne tendencije ostale su na djelu i nakon silaska "šesteročlane koalicije" s vlasti godine 2003. U tom se razdoblju zbivaju daljnje organizacijske preinake, ovisno o posve prigodnim i dnevnim političkim potrebama. Ali nije vidljiva težnja ni na kojoj državnoj adresi da se, na tragu iskustava iz razdoblja 1991. – 1995., razvije dugoročna nacionalna strategija suradnje s odseljeništvom i njezina integracija u nacionalne razvojne zamisli kao i općenito, u (post)modernizaciju hrvatskog društva. Nije nekorisno ponovo citirati A. Simonića (2003., str. 91, 92). "(...) Opća je ocjena da je tijekom posljednjih desetak godina premalo pozornosti posvećeno analizi aktivnosti koje su tijekom godina razvijale druge zemlje u zaštiti vlastitog nacionalnog korpusa koji je iz različitih razloga izvan matične domovine. Puno bi se moglo naučiti na modelu koji

je razvijao Izrael (iako je u njemu najviše pozornosti bilo posvećeno nacionalnoj sigurnosti). Danima bismo mogli razgovarati o irskoj strategiji poticanja iseljenika na ulaganja u razvoj visokih tehnologija, a dobar nam primjer daju i Mađari (...). Nažalost, Hrvatska nikada do kraja nije formulirala svoje državno-političke (nacionalne) i gospodarske interese u odnosu na iseljeništvo. Često je tu više emocija, nego razbora, više zagrljaja nego povjerenja, više politikanstva nego politike. No, istovremeno, iseljeništvo nije, od neovisnosti Republike Hrvatske, uspjelo ponuditi općenacionalni (politički, gospodarski, ili kulturalni) značajni, visoki kvalitetni program (...)".

Ponuđeni ulomci upućuju na hipotezu kako je odsutnost valjane državne politike spram hrvatskog odseljeništva *umnožak zajedničke nesposobnosti*: i hrvatskog političkog sektora i samog odseljeništva. Koja su ograničenja hrvatskog političkog sektora skicirano je na više mjesta u ovoj analizi. Stoga i nije nužno te uvide ovdje ponavljati. Svi se oni, ponajprije, sažimlju u modelu političke prakse što smo ga na drugom mjestu (Rogić, 2009.) označili *modelom uzmaka od suverenosti*. Uporaba tog modela zornije je vidljiva u odlučivanju o brojnim praktičnim pitanjima s dugoročnim utjecajem na nacionalni razvitak (primjerice, odluka o neprimjenjivanju ZERP-a na članice Europske unije; više odluka na financijskom sektoru; pristanak na "ispadanje" iz međunarodnog prava na primjeru razgraničenja u Savudrijskoj vali itd.). U okviru političkih mogućnosti što se praktično oblikuju primjenom takva modela tumačenja i provedbe nacionalne politike teško se mogu nazrijeti posebne mogućnosti oblikovanja dugoročno valjane i uspješne razvojne politike spram odseljeništva. Baš kao i u prethodnom razdoblju, specifična "manjinska" kulturna politika (što je razvija, pretežno, Hrvatska matica iseljenika) ustaljuje se u ulozi *poopćenog nadomjestka* za sve druge, kako i prije spomenuti A. Simonić, sugerira, *neobavljene a obvezne*, poslove spram odseljeništva. Pri tomu se dakako, nikako ne može zanemariti i temeljna promjena. Od godine 1990. hrvatska država *nije u ratu* protiv politički zainteresiranog odseljeništva. I hrvatsko društvo u Hrvatskoj i hrvatsko odseljeništvo, od preokretnih devedesetih godina dalje, imaju "zajedničku" državu kao neku vrst poželjne posljedice dobro uložena političkog kapitala. Otvorenost njezinih granica, kao i konstrukcijska upućenost njezinih institucija na savez svih važnijih sudionika hrvatskog podrijetla radi uspješna nacionalna razvitka, oblikuju njezinu "nultu" zalihu. Do godine 1991. nije se ni s tom "nultom" zalihom moglo valjano računati.

No uspostava samostalne hrvatske države osnažila je i jedan paradoksalan učinak. Tom uspostavom hrvatsko je odseljeništvo *izgubilo* moćno žarište *vodoravne* odseljeničke suradnje kao i središnji poticaj na definiranje *novih* strategijskih ciljeva odseljeništva kao cjeline, u odnosu na hrvatsku državu i tuzemno hrvatsko društvo. Do godine 1990. ulogu takva žarišta imala je zamisao o otporu drugojugoslavenskom totalitarizmu, i o uspostavi hrvatske državne samostalnosti. Do*, približno, godine 1995. zaliha praktična djelovanja osloncem na te ideje se iscrpila*. U razdoblju potom, oblikuje se za odseljeništvo bitno promijenjeno stanje. Nije više na prvome mjestu djelovanje radi obnove države i sloma totalitarizma. Ali, iz odseljeničke perspektive *više nije vidljivo* koje strategijske zamisli trebaju doći na njihovo mjesto, i kroz koje se organizacijske oblike one trebaju reprezentirati. Nije netočno reći kako se jedno razdoblje, i po središnjim idejama i po organizacijskim predlošcima, u djelovanju hrvatskog odseljeništva spram domovine – *završilo*. Ako se iz prijašnjih događaja može nešto naučiti onda je to, nedvojbeno, da se novo stanje može uspješno oblikovati ponajprije novom *strategijskom suradnjom* odseljeništva, hrvatske države, ali i, u međuvrijeme ojačalih, novih sudionika *hrvatskog društva*.

5. DIO
KATOLIČKA CRKVA I HRVATSKA ODSELIDBA

Najopsežnija analiza odnosa i djelovanja Katoličke crkve u Hrvatskoj spram hrvatskog odseljeništva predočena je hrvatskoj javnosti godine 1980. pod naslovom *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* (glavni i odgovorni urednik msgr. V. Stanković). Već je spomenuto, godine 2005. I. Čizmić, M. Sopta i V. Šakić objavili su opsežnu studiju *Iseljena Hrvatska*. U njoj se nalazi i posebni odio o razvitku i djelovanju hrvatskih župa u odseljeništvu te o hrvatskom svećenstvu, koje je i samo bilo (važnim) dijelom odseljeničke populacije. Spoznaje iznesene u tim dvjema knjigama mjerodavne su još uvijek. Stoga se u ovom odjeljku autori ograničuju na jednu vrst prigodna sažetka. Njegova je glavna svrha podsjetiti kako je u zbilju hrvatskog društva, tijekom promatranog razdoblja, na više načina upleten specifičan društveni sudionik, Katolička crkva u Hrvatskoj, čije se djelovanje jednostavno ne može zanemariti, napose cilja li se na cjelovitiji uvid u odnos hrvatskog društva spram odselidbe tijekom 20. stoljeća.

Odnos i djelovanje Katoličke crkve u Hrvatskoj spram hrvatske odselidbe određuju čimbenici što se mogu, orijentacijski, razvrstati na dvije osnovne skupine. U prvoj su skupini koncepcije i prakse *autonomno oblikovane* u samoj Crkvi. Na odnos spram odseljenih i odseljavanja, koliko je vidljivo, ponajviše djeluju tri takve crkvene prakse.

(i) *Misionarstvo*. Misionarski rad spada na prvotne i tradicionalne predloške djelovanja Katoličke crkve, napose na područjima gdje kršćanstvo (još) nije ukorijenjeno, ili, gdje je potrebno, zbog posebnih prilika, djelovati misionarski. (Primjerice, aktualni papa Benedikt XVI. i u današnjoj Europi pozivlje na "novu evangelizaciju".) U kritičkoj literaturi (Stanković, 1980., str. 36, 37) kao *prvi misionari* među hrvatskim radnicima u inozemstvu spominju se biskup fra P. Vujčić i tajnik mu fra I. Tvrtković – Škorić. Oni su misionarski djelovali među hrvatskim radnicima zaposlenima na izgrađivanju Sueskog

kanala 1859. – 1866. godine. Od 1866. istu je dužnost sve do početka 1869., obnosio biskup L. Čurčija. Do svršetka radova koncem iste, 1869. godine dužnost je obavljao fra J. Karačić. Sličnih je slučajeva, što se svode na duži boravak većeg broja zaposlenih u posebnim uvjetima i na posebnu poslu ili pothvatu na inozemnom "tržištu rada", bilo dosta. U njih su uključeni i hrvatski radnici, među kojima treba organizirati i razviti primjerenu vjersku službu.

Razumije li se značenje složenice: misionarski rad, nešto slobodnije zasnovano je držati ga zbiljskim pokretačem stvaranja brojnih hrvatskih župa u zemljama hrvatske odselidbe. Među najstarijima je, podsjećamo, hrvatska župa u Pittsburghu s crkvom sv. Nikole. Za osnutak župe (1894.), a i za uspješno okončanje gradnje crkve, godine 1901., zaslužan je franjevac D. Božić, župnik u Alleghenyju, za kojega se drži da je prvi hrvatski svećenik među Hrvatima u SAD-u. On je u kolovozu 1894., u katedrali Sv. Pavla u Pittsburghu, održao i prvu misnu propovijed na hrvatskom jeziku u odseljeništvu. Sličan predložak, s hrvatskim župnikom u ulozi pokretača i manjom hrvatskom zajednicom što s njim surađuje, vidljiv je i u nizu drugih, na početku 20. stoljeća nastalih, najstarijih, hrvatskih župa u odseljeništvu. (Vidjeti o tome iscrpnije u: Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.; Čizmić, Miletić, Prpić, 2000.) I okružnica zagrebačkog nadbiskupa J. Posilovića iz godine 1902., upućena katoličkom svećenstvu u Hrvatskoj s pozivom na odlazak na rad među Hrvate u odseljeništvu prožeta je tim tonom. Nadbiskup podsjeća na odseljeničke zamolbe "(...) da pošaljem narodu hrvatskom svećenika, koji će ih u materinjem jeziku učiti zakonu Božjemu i dieliti vjersku utjehu i okrepu". Taj je misionarski rad, dakako, bitno različit od misionarskog rada u njegovu idealnotipičnom obrisu. Spomenuti svećenici ne odlaze u nekršćanske zajednice, nego u zajednice s već oblikovanim osnovnim vjerskim potrebama, gdje "službu božju" obnose ili svećenici na dužnosti u pristupačnim (nehrvatskim) etničkim župama, ili svećenici na dužnosti u temeljnim crkvenim (teritorijalnim) župama. No sve drugo, u rasponu od rada na gradnji crkava do organizacije vjerskih i drugih, u zajednici bitnih, djelatnosti (odgojne, kulturne, karitativne), neodvojivo je od misionarske predanosti i ustrajnosti svećenika što su se odazvali crkvenu pozivu.

(ii) *Karitativni rad*. Pomoć potrebitima je, također, tradicionalnim načinom kršćanskog i katoličkog djelovanja. I. Milovčić (2007.) podsjeća kako karitativno djelovanje obuhvaća *sedam tjelesnih i sedam duhovnih djela milosrđa*. Sedam tjelesnih djela milosrđa su: gladnog nahraniti;

žednog napojiti; siromaha odjenuti; putnika primiti; bolesna i utamničena pohoditi; zarobljene i prognane pomagati; mrtve pokopati. Sedam duhovnih djela milosrđa su: dvoumna svjetovati; neuka poučiti; grešnika pokarati; žalosna i nevoljna utješiti; uvredu oprostiti; nepravdu strpljivo podnositi; za žive i mrtve Boga moliti. Nije, zacijelo, potrebno posebno dokazivati kako su hrvatske odselidbe, ali ne samo hrvatske, bile, po pravilu, odselidbe ljudi u nevolji, kojima je karitativna pomoć, i duhovna i tjelesna, bila prijeko potrebna. Posebno su bili brojni siromašni odseljenici, potrebiti osnovnih životnih dobara, te, po pravilu, slabo obaviješteni, bez primjerene naobrazbe i nepripravljeni na uvjete u zemlji doselidbe. Dokument pape Pija X. iz 1912. pod nazivom *De Catholicorum in exteras regiones emigratione, Cum omnes Catholicos* drži se u tom pogledu osnovnim. Dokumentom se, k tomu, određuje da treba utemeljiti i poseban ured za duhovnu skrb katoličkih odseljenika. U najširem smislu zadaća je ureda imala biti skrb za sve ono što je potrebno za spas duša i za poboljšice životnih prilika odseljenih katolika. Iste godine upućen je i hrvatskom svećenstvu dokument pod nazivom: *Decretum de clericis in Americam profecturis, ad omnes Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae et Hercegovinae Ordinarios, Neminem latet*, kojim se od njih traži pružanje pomoći i skrb za odseljene. Na istom tragu još se javljaju dokumenti godine 1914. (ukaz *Ethnographica studia*) i 1918. (*Magni semper negotii*).

Karitativni poticaji i ciljevi u hrvatskoj odselidbi posebno su vidljivi u naporima odseljeničkih časnih sestara i franjevaca, koji teže u okrilju hrvatskih župa osnivati potrebne karitativne ustanove. Među poznatijim primjerima su sirotište u hrvatskoj župi Sv. Ivana Krstitelja u Kansas Cityju, osnovano nakon Prvog svjetskog rata, kada je množina djece i hrvatskog i nehrvatskog podrijetla zbog epidemije ostala bez roditelja; staračkI dom Sv. Josipa, u južnom Chicagu, utemeljen 1940., kada se izgradnjom novog samostana u Lemontu, u Illinoisu, oslobodio prostor za njega; utemeljenje "Hrvatskog Caritasa kardinal Stepinac" u Argentini, nakon Drugog svjetskog rata; rad hrvatskih katolika u okviru njemačkog Caritasverband, također nakon Drugog svjetskog rata; i drugi (vidjeti potpunije u: Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.).

(iii) *Socijalni nauk Katoličke crkve*. Njegovim se utemeljiteljem drži, poznato je, papa Lav XIII. U svojoj enciklici *Rerum novarum* iz godine 1891., po ocjeni Ž. Tanjića (2007.), Lav XIII., razvijajući kritiku likova i prakse modernosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ne nastoji predložiti posebni "treći put" evolucije modernog zapadnog

društva. On "samo" ustrajava na zahtjevu da moderna preobrazba zapadnih društava mora počivati na *ljubavi vođenoj pravednošću i pravdom*. Lav XIII. još rabi i riječ: prijateljstvo. Pio XI. potom rabi složenicu *socijalna ljubav*, a Pavao VI. već govori o *civilizaciji ljubavi*. Po ocjeni J. Balobana (2007.), to su posebni likovi dubljeg *načela solidarnosti* koje leži u temelju socijalnog nauka Katoličke crkve, i prakse što se na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće označuje složenicom: *socijalni pastoral*. Po polaznim intencijama socijalnog pastorala, Katolička crkva ne smije, a i ne može već i po svom poslanju, ostati u društvenom "getu", drži J. Baloban, nego se mora odvažiti na analizu i kritiku *svijeta rada, svijeta gospodarstva* i *svijeta politike*. Promatra li se na tom tragu, socijalni pastoral je nužan dio prakse evangelizacije budući da obuhvaća socijalnu zbilju i načine razvitka društva i pojedinca. Na toj podlozi oblikuju se posebne prakse koje obuhvaćaju koliko djelovanje crkvenih redova i sudionika toliko i djelovanje različitih kršćanskih udruga i župa.

U baštini socijalnog nauka Katoličke crkve i današnjeg socijalnog pastorala nalazi se i nekoliko važnih dokumenata sastavljenih radi uspješnijeg zbrinjavanja i pomoći odseljenima. Godine 1952. papa Pio XII. potpisao je nezaobilazni dokument: *Exsul Familia*. Glavna je zadaća dokumenta pomoći u radu na duhovnoj i materijalnoj skrbi odseljenih. Pri Svetoj Stolici osloncem na taj dokument utemeljeno je Vrhovno vijeće za odselidbu kao i posebni odsjek za odseljenike. Biskupske konferencije u pojedinim državama zapala je obveza utemeljiti vlastita posebna povjerenstva za odseljenike. Na posebne napore pozvane su i katoličke udruge kao i članovi Katoličke akcije. Odlučeno je kako će se proglasiti i svjetski odseljenički dan. Idući važan dokument je enciklika pape Ivana XXIII. *Pacem in terris*, iz 1963.; no jednako je tako važna njegova djelatnost na organizaciji Drugog vatikanskog koncila sa središnjim dokumentom u pogledu na odnos Crkva – društvo: *Gaudium et spes* iz 1965. godine. U više važnih koncilskih dokumenata posebno se govori o odseljeništvu i skrbi za odseljene. Posebno je poticajna zamisao Ivana XXIII., iznesena u spomenutoj enciklici *Pacem in terris*, kako bi valjalo razmišljati o takvoj konfiguraciji modernog gospodarstva u kojoj "kapital traži rad a ne rad kapital"; ili, drugim riječima, u kojoj je "nomadski" element svijeta rada ponajviše kapital, ne ljudi. Po brojnim implikacijama ta zamisao izravno pogađa u temelje modela modernosti zasnovane na, višekratnoj kritici izloženoj, globalnoj polarizaciji: centar – periferija. U istom dokumentu papa posebno ističe kako je *dostojanstvo osobe*

neuklonjivim svojstvom odseljenih. Zbog toga odseljavanje, i promjena teritorijalne osnove života, ne mogu ni na koji način biti razlogom gubitka osobnih i ljudskih prava.

U pokoncilskom razdoblju papa Pavao VI. izdao je nekoliko dokumenata važnih za daljnji razvitak socijalnog nauka Crkve na području skrbi za odseljene. Posebno se spominju: enciklika *Octogesima adveniens* i dokumenti *Pastorali migratorum cura* i *Instructio De pastorali migratorum cura* iz godine 1969. te *Apostolicae Caritatis* iz 1970. Tijekom njegova pontifikata održana je i 3. sinoda biskupa pod radnim naslovom: Pravda u svijetu, godine 1971. Polazeći od uvida Drugog vatikanskog koncila, po kojemu su dubinske ekonomske nejednakosti između pojedinih svjetskih područja temeljni generatori različitih oblika diskriminacija, koliko pojedinaca toliko i diskriminacije cijelih zajednica, biskupi su odlučno upozorili na "nepravde o kojima se šuti". Jedna od skupina spram koje su akumulirane najveće nepravde jesu odseljeni. U odnosu spram njih na djelu su različiti oblici nasilja u rasponu od progona zbog rasnog ili narodnog podrijetla do nasilja u gospodarskom i političkom sustavu. Godine 1973., tijekom istog pontifikata pape Pavla VI., održan je i prvi europski sastanak o dušebrižništvu za emigraciju, a pripremljen je i svjetski kongres o dušebrižništvu za emigraciju, ali je, zbog papine smrti, održan 1979. godine. Godine 1978. objavljeno je i pismo *Crkva i ljudi u pokretu*, gdje se ističe uloga migracija u genezi novih crkava.

U djelovanju Ivana Pavla II. vidljivo je isticanje nekoliko stožernih uvida. Prvo, *antitotalitarizam*. Budući da je njegovo socijalno iskustvo izravno oblikovano pod komunističkom vlašću u Poljskoj, njegovo razumijevanje totalitarizma upućuje na potrebu dubinske razgradnje totalitarnih sklopova i njegove baštine. U tom kontekstu antitotalitarizam stavlja izvan snage i nemali broj čimbenika koji su poticali na odseljavanje. Drugo, *kritika "logorske" modernosti.* Složenicom "civilizacija smrti" Ivan Pavao II. ukazuje na dubinski sklop i dinamiku suvremenih društava koja su, rabeći legitimaciju osloboditeljskih društava, preobrazila čovjeka u "logorski" materijal na raspolaganju, posve na tragu britanskog izuma i uporabe logora na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Posebno je na tom tragu Ivanu Pavlu II. važno održati stajalište po kojemu je izravna veza čovjeka s transcendentnom zbiljom (Bogom) temeljno uporište njegove, i egzistencijalne i socijalne, autonomije. Zahvaljujući toj vezi ni osoba, a ni zajednice kojima osoba pripada, ne mogu se funkcionalno reducirati na političke, gospodarske ili tehničke svrhe, kao

jedna vrst priručnih tvorevina koje organizirana politička ili ekonomska moć troši po potrebi. Treće, važnost *neotuđivih ljudskih prava.* U govoru pred Općom skupštinom Ujedinjenih naroda godine 1979. Ivan Pavao II. izrijekom spominje najvažnija. To su: pravo na život; pravo na slobodu i sigurnost osobe; pravo na hranu, odjeću, stan, zdravstvenu skrb, odmor i zabavu; pravo na slobodu govora i izražavanja, na odgoj i kulturu; pravo na slobodu mišljenja, savjesti i religije te na očitovanje vlastite religijske pripadnosti, pojedinačno ili zajednički, javno ili privatno; pravo na biranje vlastitog životnog staleža, na osnutak obitelji i na uvjete nužne za obiteljski život; pravo na vlasništvo i rad, na odgovarajuće uvjete rada i na pravednu plaću; pravo na okupljanje i udruživanje; pravo na *slobodu kretanja, na unutrašnju i izvanjsku odselidbu* (podcrtali autori); pravo na nacionalnost i na prebivalište; pravo na političko djelovanje, sudioništvo, odabir političkog sustava zajednice kojoj se pripada. Papa podsjeća kako ta prava treba promatrati kao jedinstvenu cjelinu koja određuje konkretni sadržaj dostojanstva ljudskog bića. Četvrto, socijalnu poruku i sadržaj evanđelja Katolička crkva ne smije držati tek teorijskim rezultatom i izumom, nego je to, ponajprije, nacrt i poticaj na *praktično djelovanje*. U državama razvijenog zapadnog kruga mnoštvo je siromašnih rubnih skupina. Pače, moguće je ustvrditi kako je usporedno s razvitkom tehno-znanstvenog sklopa i modernog gospodarstva, na djelu i širenje siromaštva. Ono je u državama izvan zapadnog kruga zemalja jasnije vidljivo. Ali je prisutno i u razvijenim zemljama. Pa je moguće govoriti o divovskim dimenzijama siromaštva u suvremenim društvima. Među najugroženijim skupinama siromašnih su i skupine *prognanih, pobjeglih i odseljenih*. Nastale teškoće ne mogu se uspješno uklanjati bez usklađene međunarodne suradnje orijentirane nuždom zaštite ljudskog dostojanstva i prava.

Osloncem na skicirana osnovna uporišta tijekom pontifikata pape Ivana Pavla II. izrađeno je i objavljeno više važnih dokumenata svrha kojih je potaknuti zaštitu odseljenih, zaštitu njihovih osobnih prava, prava obitelji, radnih prava, kao i zaštitu od nasilja i diskriminacije. Među važnijima su programatska enciklika *Redemptor hominis* iz 1979. (gdje papa naznačuje brojne teme koje se kasnije razrađuju u drugim enciklikama); *Laborem exercens*, iz 1981.; *Povelja o pravima obitelji*, iz 1983.; *Sollicitudo rei socialis*, iz 1987.; *Centesimus annus*, iz 1991. Godine 1983. unesene su u odredbe Kanonskog zakonika i posebne odredbe koje se odnose na prognane, odseljene, nomade, ljude u pokretu. Pa i nije posve neobično što je Bene-

dikt XVI., nasljednik Ivana Pavla II. u papinskoj službi, jednom prilikom upozorio kako je zadaća katolika djelovati kao – *stvaralačka manjina*. Tim se pozivom, za pravo, podsjeća kako su temeljni ciljevi socijalnog nauka Katoličke crkve u dramatičnoj opreci sa središnjim političkim i gospodarskim praksama u većini suvremenih društava. Pa zalaganje za njih vodi katolike prema, prividno paradoksalnom, položaju – stvaralačke manjine.

U drugoj su skupini čimbenika što utječu na oblikovanje odnosa i praksa Katoličke crkve spram odseljenih i odselidbe *izvanjski* čimbenici. Koliko je vidljivo, mogu se razlučiti tri važnija.

(i) Masovne odselidbe europskog stanovništva s europske periferije u promatranom razdoblju ukazale su na neočekivan paradoks: sržna skupina među odseljenima po religijskoj pripadnosti su – katolici. Na drugoj strani, u oblikovanju europskog "svijeta", koliko u starijem toliko i u novijem razdoblju, katolici i (poslije) protestanti imaju najvažniju ulogu. Posredno, to znači da su katolički nositelji i organizatori europske moderne preobrazbe po europskom rubu aktivno pridonosili uspostavi nove društvene zbilje gdje su – katolici suvišni. Paradoks se, dakako, može uporabiti i u odnosu spram Katoličke crkve u središnjim društvima na Zapadu, budući da njezina institucionalna uloga u oblikovanju tamošnjih modernih, pače, imperijalnih društava nije zanemarljiva. Može se, dakako, uporaba takva paradoksa označiti "nekorektnom". Ali se *pitanje o odgovornosti* Katoličke crkve za novonastale društvene prilike, u kojima *baš katoličke*, seljačke i radničke, skupine moraju masovno seliti u potrazi za boljim životnim uvjetima, ne može odbaciti od prve. Zacijelo je potreba Lava XIII. za drugačijim modelom razumijevanja i odnosa spram modernosti zapadnih društava bila osnažena i očitošću spomenutog pitanja.

(ii) Iz predočenih je nalaza vidljivo kako selidba nije izjednačiva s mehaničkim "kotrljanjem kamenja". Doselidbom u druge države *doseljeni ne kidaju identitetske konfiguracije* unutar kojih oblikuju svoje društveno djelovanje. Drugačije rečeno, doseljeni u novom okružju aktivno ističu i potrebe za vjerskom službom. Po jednoj (nesigurnoj) zabilježbi iz godine 1916., u SAD-u je tada bilo 5.660 katoličkih etničkih župa. No, na drugoj strani, u 3.502 propovijedalo se i na engleskom jeziku, a u mnogim i na još jednom jeziku, osim na jeziku etničke zajednice. (Vidjeti iscrpnije o tome: H. Jedin, 1981., str. 149-150.) R. Mesarić – Žabčić (2002.) podsjeća kako se hrvatski odseljenici u SAD-u vrlo rano organiziraju u posebna katolička udruženja. Primjerice, Hrvatska katolička zajednica u SAD-u

osnovana je godine 1921., a izdavala je list *Naša nada* sa 10.000 pretplatnika. Godine 1914. u SAD-u djeluju 22 hrvatske katoličke župe. Hrvatska katolička organizacija javlja se i u organizacijskoj praksi hrvatskih odseljenika u Kanadi; u Australiji je poznata pod nazivom: Hrvatska katolička crkva (s misijama u 13 gradova), kao i u zapadnoeuropskim zemljama (sa 110 misija). Potrebe odseljenih Hrvata katolika za odgovarajućom vjerskom službom i potporom u odnosu na Katoličku crkvu u Hrvatskoj djeluju, dakle, kao specifični *poticajni* čimbenik temelj kojega je činjenica da je većina odseljena hrvatskog pučanstva u promatranom razdoblju po vjerskom korijenu i odgoju katolička, pa njihov odlazak posredno obvezuje Katoličku crkvu u Hrvatskoj na rad ondje gdje su joj vjernici, dakle, u državama njihove doselidbe. U protivnom bi *izgubila legitimaciju* Crkve iskreno zainteresirane za boljitak i spas vlastite pastve.

(iii) Skrb na čuvanju *narodnog* identiteta. Katolički označitelji, poznato je, samo su posebnim podskupom u širem skupu označitelja narodnog hrvatskog identiteta. Na to, napokon, ukazuje i činjenica kako evolucija narodnih organizacija Hrvata u odseljeništvu *nije istovrsna* evoluciji vjerskih organizacija. Posebno je to vidljivo u zemljama doselidbe koje su većinski katoličke, gdje isticanje pripadnosti katoličkoj vjeri nema potencijal snažnijeg označitelja narodne razlike. Hrvatska bratska zajednica, kao udruga Hrvata istog narodnog podrijetla (još ne i iste religijske pripadnosti), utemeljena je, poznato je, u SAD-u još 1894., dakle, u prvom vršnom razdoblju doselidbe. Na sličnu tragu nastajale su poslije brojne srodne udruge. U takvim udrugama mjerilo pripadnosti nije religijsko nego narodno podrijetlo. Stoga je integrativni okvir takvih udruga, u usporedbi s religijskim, širi, budući da obuhvaća i sve one hrvatske odseljenike nekatoličke vjere: muslimane, pravoslavne kršćane, protestantske kršćane, agnostike i nevjernike. (Nesustavne procjene, primjerice, sugeriraju kako je približno 20% starih američkih Hrvata bilo u članstvu hrvatskih župa u SAD-u. Približno jednako toliko bilo ih je u župama drugih etničkih zajednica ili u američkim župama gdje se govori engleski. Pak, približno 50% uopće nije išlo u crkvu. – Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.) No, na drugoj strani, oblikovanje hrvatskog narodnog identiteta *ne može se odvojiti* od akumulacije katoličke baštine, u rasponu od vjerskih građevina do brojnih običaja, rituala, junaka, simbola, ideja, osjećaja, habitusa. Napokon, brojni autori bez kojih se hrvatski narodni identitet ne može valjano predočiti podrijetlom su iz redova Katoličke crkve u Hrvatskoj (od, primjerice, M. Marulića ili A. Kačića do

I. Goluba ili R. Kuparea). Stoga je, nerijetko, praktično teško odvojiti i razlučiti skrb za katoličke odseljenike hrvatskog podrijetla od skrbi za hrvatske odseljenike kao narodnu skupinu.

Tješnjem spajanju skrbi za odseljene Hrvate katolike i za odseljene Hrvate kao narodnu skupinu pridonosi i činjenica da se u promatranom razdoblju svećenstvo u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj novači, uglavnom, iz seljačkog sloja ili iz siromašnijih dijelova radništva, dakle, iz onih istih socijalnih slojeva iz kojih se, pretežno, novači i hrvatska odselidba. Pa premda načelo katoličke univerzalnosti konstrukcijski isključuje "nacionalizaciju" Crkve, kao u tradiciji i praksi pravoslavnih crkava, katoličko svećenstvo podrijetlom iz određene narodne zajednice teško se može othrvati povećanoj empatiji i potrebi za solidarnošću s članovima te skupine izloženim posebnim nedaćama, kao u primjerima brojnih odselidaba. T. Šagi-Bunić na tom tragu jednostavno ustvrđuje: "Kršćanstvo, dakle, mora biti narodno, mora biti patriotsko, kršćani moraju biti patrioti" (Šagi-Bunić, 1970., str. 33). Na to potiče, napokon, i prije spominjani socijalni pastoral. No univerzalnost katoličanstva ne dopušta da se bliskost po podrijetlu svećenstva s određenom narodnom skupinom prometne u ekskluzivno mjerilo razdiobe praktične skrbi. Stoga se smjerovi skrbi izvedeni iz socijalnog pastorala Katoličke crkve i smjerovi skrbi izvedeni iz čuvanja narodnog identiteta *ne mogu, a i ne smiju*, izjednačiti. Oni se, nije pogrešno reći, *sretno podupiru*. (Pod uvjetom da svećenstvo, sugerira T. Šagi-Bunić, "ne podcjenjuje vlastiti narod".) Iz te činjenice Katolička crkva crpi posebnu legitimaciju: legitimaciju čuvara narodnog identiteta i opstanka. U pojedinim razdobljima kada je i više nego očit *manjak* rada uspješnih civilnih/javnih institucija specijaliziranih za odseljeništvo, Katolička crkva u Hrvatskoj djeluje kao jedna vrst agencije/nadomjestka. Pokazalo se da je njezina pomoć odseljenima, i u tako skučenu okviru, bila dragocjena.

Jedan od zornijih primjera poklapanja/nepoklapanja obilježja etničkog, hrvatskog, identiteta i vjerskog identiteta je priča o utemeljivanju dviju katoličkih hrvatskih župa: rimokatoličke i grkokatoličke, u Clevelandu u SAD-u, na samom početku 20. stoljeća. Još godine 1895. u Društvu Svetog Nikole istaknuta je potreba za posebnom *hrvatskom* župom. Tadašnji hrvatski doseljenici vjerske su obrede i potrebe zadovoljavali u slovenskoj crkvi Svetog Vida. No, očito je, unatoč stanovitoj srodnosti hrvatskog i slovenskog jezika, hrvatski odseljenici nisu bili zadovoljni takvim stanjem. To više što slovenski svećenik nije imao odveć razumijevanja za vjersku praksu i potrebe Hrvata grkokatolika. Godine 1902. hrvatski su odseljenici oku-

pljeni u Društvu sv. Josipa odlučili utemeljiti vlastitu župu i posebnu crkvu. Time je jasno upisana identitetska razlika naspram drugih etničkih skupina. No, tijekom daljnjeg rada na tom cilju hrvatski rimokatolici i hrvatski grkokatolici složili su se samo u jednom: da se ne mogu ni u čemu složiti. Jedni su, predvidljivo, težili utemeljiti rimokatoličku župu i crkvu, a drugi grkokatoličku župu i crkvu. U označiteljskim obrisima, dakle, jednog etničkog identiteta razvile su se dvije usporedne vjerske utemeljiteljske prakse, ciljajući uspostaviti i dvije, premda kanonski identične obredno različite, crkvene zajednice. Tako se dogodilo da su godine 1902., i hrvatska rimokatolička skupina i hrvatska grkokatolička skupina utemeljile svoje crkve i župe, s posebnim svećenicima upućenim iz Hrvatske. (Vidjeti o tome iscrpnije u: Čizmić, Miletić, Prpić, 2000.) Srodna igra poklapanja/nepoklapanja još je očitija u primjeru osnutka Hrvatskog islamskog centra u Torontu 1974. godine. Ta je ustanova, poznato je, bila vrlo važna, osim kao vjerska ne/katolička adresa, i kao važno uporište u promicanju hrvatskog identiteta.

Organizacijski okviri

Po analizama predočenim u prije spomenutoj knjizi (Stanković, 1980.) posebnu ulogu u razvitku skrbi Katoličke crkve u Hrvatskoj za hrvatske odseljenike ima nekoliko adresa. Nije nekorisno podsjetiti na osnovne činjenice.

Društvo sv. Rafaela utemeljeno je godine 1913. na poticaj prije spomenute okružnice pape Pija X. Glavna je zadaća Društva skrbiti za moralne i materijalne interese hrvatskih odseljenike u inozemstvu. Inicijativa za osnutak Društva potekla je od nadbiskupa A. Bauera, koji je držao kako je prijeko potrebno u jednom od vršnih razdoblja hrvatskog odseljavanja utemeljiti društvo što će skrbiti za odseljene i štititi ih od različitih oblika izrabljivanja. U prvom razdoblju djelovanja, do kraja Prvog svjetskog rata, Društvo ulaže posebne napore na izradi odseljeničke statistike, na širenju znanja i informacija o odseljeničkim zemljama te na stvaranju jasnije slike u onodobnoj hrvatskoj javnosti o tome "kako živi (odseljenički) narod". Izvješće R. Rodića, koji je kao izaslanik Društva proputovao Sjedinjene Američke Države, bilo je u tom pogledu posebno važno. U izvješću su sustavno opisane hrvatske odseljeničke župe u Americi, te sociokulturne i gospodarske prilike u kojima je živjelo ondašnje hrvatsko odseljeništvo.

U godinama nakon Prvog svjetskog rata rad Društva zamire. Tek godine 1939., na poticaj nadbiskupa zagrebač-

kog A. Stepinca, Društvo je obnovljeno. Na njegov poticaj odpočeo je izlaziti i list *Hrvat u tuđini* kao redovito glasilo Društva. Na glavnoj skupštini Društva, godine 1939., po prvi put predočeno je s kakvim se potrebama hrvatskog odseljeništva Katolička crkva u Hrvatskoj, za pravo, suočava. Drži se kako je potrebno imati jednog svećenika s barem crkvenom dvoranom na približno 1000 osoba. Budući da se tada držalo kako je u odseljeništvu približno 800.000 osoba, proračun je ukazao na 800 potrebnih crkava. Naspram toj potrebi je činjenica da se raspolagalo sa svega 35 crkava. Iliti, nedostajalo je 765 crkava i crkvenih ustanova. Na istoj skupštini onodobni tajnik Saveza iseljeničkih organizacija, M. Bartulica, upozorio je kako se hrvatske crkve i crkvene ustanove mogu naći otprilike u 100 naselja od 2.300 naselja gdje žive Hrvati, i to, uglavnom, u većim američkim gradovima. U tom razdoblju aktualiziraju se i druge zamisli o pomoći odseljenima, kao što su zamisao o studiranju odseljeničke djece na Zagrebačkom sveučilištu, utemeljenje odseljeničkog muzeja, utemeljenje fonda za pomoć odseljenima i druge. Ratne godine 1941. – 1945., kao i uspostava komunističke vlasti nakon 1945., koja zabranjuje rad crkvenim društvima i udrugama, dugoročno su odgodile ostvarivanje spomenutih zamisli.

Narodna obrambena sekcija zagrebačkih bogoslova utemeljena je godine 1930. No zagrebački bogoslovi su već 1836. utemeljili svoje društvo, pod nazivom: Zbor duhovne mladeži zagrebačke. U sklopu Zbora od godine 1899. djelovale su različite "konferencije", od 1906. pretvorene u "klubove" kao što su bili: socijalni, književno-umjetnički, apologetski i drugi. Od godine 1912. osnivaju se "sekcije": taj se naziv rabi pri utemeljenju i spomenute Sekcije godine 1930. Polazna je zadaća Sekcije bila pomagati Hrvatima u Istri, nakon Prvog svjetskog rata u sastavu Italije; no, postupno su se aspiracije proširile na pomoć hrvatskim manjinama po europskim državama. Posebno je dobra suradnja uspostavljena s gradišćanskim Hrvatima. Sekcija je prestala djelovati godine 1937.

Hrvatski zavod Sv. Jeronima u Rimu podrijetlo, poznato je, vuče iz 15. stoljeća, kada je papa Nikola V. utemeljio gostinjac Sv. Jeronima u Rimu, s crkvom i istoimenom bratovštinom koja je upravljala i crkvom i gostinjcem. Taj je centar, međutim, ostao odvojen tijekom zaključnih decenija 19. stoljeća od pitanja o hrvatskoj odselidbi na američke kontinente. Tomu su pridonijele koliko unutrašnje, nesređene prilike, toliko i činjenica da je njegov smještaj u Rimu pojačavao odvojenost od glavnih putova i žarišta odselidbe. Ali prilike nastale tijekom

Drugog svjetskog rata i tijekom prvih poratnih decenija, s mnoštvom odseljenih, prognanih ili odbjeglih, nametnule su nove praktične zadaće. Tomu pridonosi i činjenica da je njegov rad autonoman u odnosu na zahtjeve i uvjete novog političkog poretka u Hrvatskoj. Godine 1945. u okrilju Zavoda osniva se Hrvatska Bratovština sv. Jeronima zadaća koje je razvijati, ponajprije, karitativnu djelatnost i pružati pomoć odbjeglima i prognanima iz Hrvatske povezujući ih s drugim hrvatskim odselidbenim organizacijama te s međunarodnim organizacijama za zbrinjavanje odseljenih, odbjeglih ili prognanih.

Daljnji smjer preobrazbe i izgradnje skrbi za inozemnu hrvatsku pastvu svezan je s radom papinskog Vrhovnog vijeća za zbrinjavanje odseljenih. Godine 1957. papa je priznao pravo i hrvatskom odseljeništvu na posebna zastupnika u Vijeću. Godine 1960. taj je zastupnik (K. Zorić) dobio ovlasti u ime Vijeća posjetiti hrvatske odseljeničke skupine po europskim zemljama. Iduće, 1961. godine u blizini Rima održan je i prvi pastoralni sastanak hrvatskih dušebrižnika što su djelovali po europskim zemljama. Godine 1966. Sveta Stolica imenovala je, prvi put, vrhovnog ravnatelja hrvatske inozemne pastve (V. Vince). Obvezan papinskim dokumentom *Exul Familia*, V. Vince je u Rimu utemeljio *Ravnateljstvo dušebrižništva za Hrvatsku pastvu u inozemstvu* te poseban *Ured*, slično organizacijskoj shemi za druge narode u odseljeništvu. U djelokrugu rada tog Ureda našle su se brojne inicijative i aktivnosti svezane sa skrbi za odseljenike.

Nakon Drugog vatikanskog koncila tri su dokumenta: Dekret *Christus Dominus* (br. 18), apostolsko pismo *Ecclesiae Sanctae* (br. 9) te *Instructio De pastorali migratorum cura*, obvezala biskupske konferencije na uspostavu posebne biskupske komisije za odseljene. Na toj podlozi utemeljeno je posebno *Vijeće Biskupske konferencije za hrvatsko odseljeništvo* u Zagrebu, godine 1969. Ono je znatno osnažilo rad u odseljeništvu. Primjerice, u razdoblju 1969. – 1979. godine Vijeće je otposlalo ukupno 196 misionara u različite zemlje s hrvatskim odseljeništvom. Ukupno, u spomenutom desetogodišnjem razdoblju upućeno je na pomoć odseljeništvu 329 osoba; u odseljeništvu je djelovala 181 župa sa 250 svećenika. Osim toga, Vijeće je potaknulo crkvena glasila na iscrpniju obradu odseljeničkih tema i pitanja. Objavljeni su i brojni prijevodi priručne literature korisne u radu s odseljeništvom. Posebna je pomoć pružena katolicima u zemljama s tradicionalnim hrvatskim odseljeničkim manjinama (Rumunjska, Ugarska, Slovačka), a brojne su knjige, koliko one liturgijskog i katehetskog sadržaja, toliko i one iz hrvatske kulture i

književnosti, otposlane i u odseljeničke zajednice u Kanadi, Australiji, zemljama zapadne Europe. Razvijeni su i drugi, praktični, oblici suradnje i pomoći kao što su regionalni sastanci misionara, zajedničke duhovne vježbe, susreti sa socijalnim radnicima zaduženim za odseljeničke teškoće i drugo.

Nije nekorisno kao posebne oblike djelovanja spomenuti i dva koja nadmašuju "konvencionalne" predodžbe o pomoći odseljenima. Prvi je dušebrižništvo za pomorce, što ga je Biskupska konferencija utemeljila 1976. godine. *Apostolat za pomorce* osnovan je godine 1927., a od godine 1950., papinska je ustanova. Od godine 1977. dušebrižništvo za pomorce sastavnim je dijelom skrbi za "ljude u pokretu". Drugi manje konvencionalan oblik djelovanja je pružanje pomoći odseljenicima muslimanima; katolički socijalni uredi bili su i ostali važnim adresama za pružanje pomoći takvim hrvatskim odseljeničkim skupinama, suočenim sa specifičnim teškoćama i u odnosima s muslimanskim skupinama *različita* narodnog podrijetla i u odnosima s nemuslimanskim skupinama *istog* narodnog podrijetla.

U društvenoj podlozi djelovanja spomenutih crkvenih adresa, specifično zaokupljenih skrbi za odseljeništvo, prisutni su, dakako, viševrsni čimbenici utjecaja, u rasponu od gospodarskih ili kulturnih tradicija do političkog sklopa poretka i položaja Hrvatske u državnom okviru što ga poredak koristi i održava. Za točnije razumijevanje domašaja i načina njihova djelovanja ovdje je korisno razlučiti dva važnija. To su: tradicionalni periferijski položaj Hrvatske u odnosu na glavna središta političke i financijske moći; i: hrvanje s ograničenjima i neslobodama prisutnim u razdoblju nakon 1945. godine.

Tradicionalni periferijski položaj Hrvatske u odnosu na glavna središta političke i financijske moći utjecao je, dakako, i na praksu Katoličke crkve u Hrvatskoj. O jednoj skupini posljedica T. Šagi-Bunić (1970., str. 25.) ovako rasuđuje: "Mislim da je posve u redu priznati kako Katolička Crkva nije uvijek u tom pogledu postupala sasvim dobro s hrvatskim narodom: dosta je npr. pregledati kako su u nacionalnom smislu bila zaposjednuta odgovorna mjesta, uključujući nadbiskupsko, u zagrebačkoj nadbiskupiji u prošlom stoljeću, jer se *vodilo računa o državnoj vlasti više nego o narodu* (podcrtali autori). Ako danas na to upozoravaju nas hrvatske katolike drugi sinovi našeg naroda, nije potrebno na štetu iskrenosti izmišljati isforsiranu obranu te činjenice. Potrebno je da svi vidimo što nije valjalo, pa se onda neće ponoviti." Drugačije rečeno, tradicionalni periferijski položaj Hrvatske u odnosu na glavna središta

moći i u praksi Katoličke crkve u Hrvatskoj osnaživao je one tendencije koje su točnije vodile računa o zahtjevima nadnacionalne vlasti nego li o potrebama društvenih skupina u hrvatskom društvu. Stoga je i praksa skrbi, što je Katolička crkva oblikuje i razvija spram odseljeništva, htjelo se ili ne, bila pod utjecajem takvih tendencija. Kako su one djelovale u posebnim slučajevima predmetom je, dakako, i posebnih istraživanja. Ali je izvan rasprave kako s takvim činjenicama analitički treba računati.

Hrvanje Katoličke crkve u Hrvatskoj s ograničenjima i neslobodama prisutnim u razdoblju nakon 1945. godine nadahnjuje se ponajviše, figurativno rečeno, identitetskom i vjerskom baštinom zagrebačkog nadbiskupa i kardinala, blaženog A. Stepinca. Još tridesetih godina, kada se prakse skrbi za odseljene operativno tek oblikuju, blaženi A. Stepinac sustavno nastoji na skupljanju podataka o progonima Hrvata u prvojugoslavenskoj državi, ciljajući time, osim na zaštitu progonjenih, i na prokazivanje jednog od moćnih poticaja na hrvatsku odselidbu. Vidjelo se, na njegov je poticaj osnažen i zamrli rad Društva sv. Rafaela. Njegova sustavna skrb za žrtve te otpor totalitarizmu i "slijeva" i "zdesna", kao i privrženost zamisli o hrvatskoj državnoj samostalnosti tijekom rata, doveli su ga, poznato je, godine 1946. na (politički) sud kada je osuđen na 16 godina tamnice i 5 godine gubitka građanskih prava. Godine 1951., premješten je iz zatvora u Lepoglavi u kućni zatvor u Krašiću, gdje je umro 1960. godine. Budući da je bio nadbiskupom zagrebačkim, stvarno, dakle, poglavarom Katoličke crkve u Hrvatskoj, komunistička osuda njegova djelovanja, neovisno o tomu što ga se nije imalo za što osuditi, jasno je naznačila i poretkom dopuštene praktične granice djelovanja Katoličke crkve u Hrvatskoj u razdoblju nakon 1945. U takvu okviru pomoć odseljenima ovisila je, uglavnom, o sposobnosti nadmudrivanja poretka. Postignuti rezultati ne mogu se valjano procijeniti ne uzmu li se te činjenice u obzir.

Sve do godine 1966., kada je potpisan međudržavni protokol između Vatikana i drugojugoslavenske vlasti, skrbi za odseljene stoje na putu i zategnuti državni odnosi između drugojugoslavenskog poretka i Vatikana. U tom se kontekstu i više nego često u pismu poretka rabi etiketa: "klerofašizam" za sve pokušaje Katoličke crkve u Hrvatskoj koji ciljaju na kritiku drugojugoslavenskog totalitarizma. No, na drugoj strani, budući da je u tekstu *Protokola* iz 1966., bilo po ocjeni odseljeničkih kritičara više dvosmislenih mjesta, koja su dopuštala poretku optužiti odabrane hrvatske svećenike u odseljeništvu za – politički terorizam (II / točka 2 Protokola) Katolička crkva u Hrvatskoj našla

se pred novom obvezom: primjereno protumačiti nemalom broju hrvatskih svećenika u odseljeništvu zašto je i koja je korist od potpisana *Protokola*. U tom je pogledu instruktivna posebna *Deklaracija hrvatskih svećenika*, sastavljena na međunarodnom kongresu pod nazivom "Kirche in Not" (Crkva u nevolji), što se, godine 1966., u ljeto, bio održao u Königsteinu blizu Frankfurta, u ondašnjoj SR Njemačkoj. U deklaraciji je istaknuta ocjena kako je drugojugoslavenski poredak totalitaran, te da Hrvati, koji u budućnosti traže nacionalnu slobodu, pravedno društvo i demokratsko uređenje ne mogu s njim imati ništa zajedničko. Odbijajući biti agentima ikakve politike, a napose ne njezine žrtve, potpisnici su odbili i interpretacije, prisutne u ondašnjim novinama, kako se Protokolom dopušta sumnjičenje u rad hrvatskih svećenika, napose onih u odseljeništvu. (U hrvatskom odselidbenom tisku zabilježene su i vrlo kritičke reakcije i osvrti na sklapanje "Beogradskog protokola". Vidjeti, primjerice, M. Ilinić: Beogradski protokol i Hrvati, iz 1966. godine.)

Protokolom naviještena politika poboljšica odnosa između Vatikana i druge Jugoslavije, godine 1970., do tada "poluslužbene diplomatske odnose" zamijenila je potpunim diplomatskim odnosima. Odgovarajući na pitanje: Što je Katolička crkva u Hrvatskoj time dobila? T. Šagi-Bunić (1970.) posebno ističe buduću korist na poslovima skrbi za odseljene, napose u osnaživanju i razvijanju politike učvršćivanja i širenja građanskih i ljudskih prava odseljenih. Prije je već naznačeno da je drugojugoslavenski poredak trajno ostao u ratu protiv "neprijateljske emigracije". Stoga su i takva očekivanja ostala podređena nemalim ograničenjima. Ali je, na drugoj strani, i poredak morao prihvatiti stanovita, makar i minimalna, civilna mjerila u odnosu na odseljeničke skupine tipski etiketirane prije toga neprijateljskim naslovima. Kroz ta i više nego "uska vrata" prošle su poslije brojne katoličke zaštitne zamisli i pothvati.

Jedan od pokazatelja "napretka unatoč svemu" jest i postupno povećanje broja župa, misija i svećeničkog osoblja u promatranom razdoblju. Po podatcima V. Stankovića (1985.) do sredine osamdesetih u hrvatskom se odseljeništvu formiralo 187 katoličkih župa i misija. U njima je djelovalo 250 svećenika, 170 pastoralnih suradnika i 100 socijalnih radnika/radnica. Uočiti je da se većina župa, misija, nalazi u zapadnoeuropskim zemljama (112). U njima je na dužnosti i većinski broj svećenika (146), kao i socijalnih radnika/radnica i pastoralnih suradnika. Podatci izneseni u *Iseljenoj Hrvatskoj* (Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.) navode na hipotezu da se u razdoblju nakon 1985. godine broj svećenika i suradnika u župama, misi-

jama, neznatno smanjio, kao i broj župa. No veličina tih promjena bitno ne mijenja ponuđenu skicu. Promjene su uočene ponajviše ondje gdje je "tradicionalna" hrvatska zajednica oslabljena, bilo fizičkim izumiranjem bilo asimilacijom, te u slučajevima povratka u Hrvatsku, napose nakon godine 1991.

Preokretna 1991. godina, s uspostavom samostalne hrvatske države, označila je i početak razdoblja kada se Biskupska konferencija Jugoslavije transformira u više posebnih biskupskih konferencija što djeluju u granicama nastalih ili osamostaljenih nacionalnih država. U tom se razdoblju oblikuje i rad *Hrvatske biskupske konferencije*. No samo je razdoblje, mjereno odnosom spram odseljenih, za pravo, paradoksalno. U njemu domovinska država *traži i ovisi* o pomoći odseljenih hrvatskih zajednica. Ima li se na umu taj paradoks nije teško razumjeti ni osnovu praktičnih prioriteta u djelovanju Katoličke crkve u Hrvatskoj u zalaznom deceniju 20. stoljeća. Prioriteti se svode na pružanje pomoći, u rasponu od duhovne i vjerske do praktične, dnevne, brojnim skupinama prognanika, odbjeglih, žrtava nasilja, i izgubljenih, koje je drugojugoslavenska i srpsko/crnogorska agresija životno ugrozila. Iz tih skupina novači se i nemali broj odseljenih. Skrb za njih i pružanje različitih oblika pomoći nerijetko crpi raspoložive mogućnosti do krajnjih granica. Činilo se ono što se moglo, ali nerijetko i ono što se – nije moglo, podsjeća jedna usputna ocjena prilika.

Usporedno s tim smjerom djelovanja, Katolička crkva u Hrvatskoj u spomenutom razdoblju odpočimlje sustavno upućivati na unutrašnje, u strukturu hrvatskog društva "ugrađene", zapreke povratku odseljenih, te na generatore moćnih poticaja na novo odseljavanje. Najčešće se ističu dvije skupine takvih zapreka.

U prvoj su skupini raznolike mreže i konfiguracije *totalitarnog naslijeđa*, u rasponu od prikrivanja zločina totalitarnih sustava vlasti do konzerviranja totalitarnih praksa i nomenklature kao "prirodnih" sastavnica novooblikovane hrvatske slobode. Ciljajući na takve zapreke Katolička crkva u Hrvatskoj u tuzemnu javnost nerijetko prenosi i brojne mjerodavne uvide hrvatskih odseljenika, suočenih sa (specifičnim) isključivanjem iz domovinskog društva, unatoč načelnom priznavanju važnosti hrvatskog odseljeništva u uspostavi samostalne hrvatske države.

U drugoj su skupini zapreke s korijenom u raznolikim *poremećajima vrijednosnih osnova* i podloga, osloncem na koje djeluju brojni sudionici hrvatskog društva što, izravno ili neizravno, sada/ovdje snažnije utječu na odluke o hrvatskom društvu i državi kao cjelini. Ustra-

java se na ocjeni kako zbiljski korijeni krize hrvatskog društva i države, posebno osnaženi u razdoblju nakon 2000. godine, leže u dubinskim vrijednosnim poremećajima što se javno prakticiraju "bez zrcala", dakle, u jednoj vrsti samorazumljive zatvorenosti, svojstvene "klasičnoj" autarkičnosti totalitarnih društava (Matulić, 2010.). Nije teško uočiti kako takvi poremećaji *izravno onemogućuju* primjereno uključivanje svih kreativnijih društvenih skupina u javne poslove, a, među njima, dakako, i skupina iz odseljeništva.

Glavne funkcije župa i misija

Tragati za glavnim funkcijama župa i misija izgleda na prvi pogled nepotrebno. Jer je posve očito kako im je *glavna funkcija i zadaća raditi na vjerskoj skrbi za odseljene,* promicati vjersku službu, razvijati vjerničku zajednicu, organizirati gradnju crkvenih zgrada, i srodni poslovi. Stoga i nije posve netočno prigovoriti kako se pitanjem skrivenim u međunaslovu, za pravo, kuca na otvorena vrata.

No čak i ograničeni kritički osvrt nalaže oprez. Već je upozoreno kako katolički vjernici u odseljeništvu nisu odselidbom ubačeni u vjerničku "pustoš". Po pravilu, odselidbom dolaze u države i društva gdje su već na djelu organizirane kršćanske crkve, pa i katoličke. Strogo govoreći, oni imaju gdje prakticirati svoju katoličku vjeru i obnositi vjerničke dužnosti. Nisu u tom pogledu prilike u svim doselidbenim zemljama i državama jednako dobre, ali, općenito govoreći, u većini su već formirane katoličke crkve, pa doseljeni katolici imaju gdje prakticirati i svjedočiti svoju vjeru. Iz brojnih primjera opisanih u prije spomenutim studijama vidljivo je kako glavni poticaj na stvaranje posebnih hrvatskih župa i misija leži u zoni dodira vjerskog i etničkog identiteta. U prijašnjim je ulomcima kazano kako se te dvije identitetske osnove ne poklapaju. Ali se u hrvatskom društvu ne mogu radikalno ni odvajati. Drugačije rečeno, potreba za formiranjem posebnih hrvatskih župa i misija leži koliko u vjerskom polju (katoličkom, muslimanskom) toliko i u polju etničke identifikacije (hrvatske). Time je početno samorazumijevanje osnovnih poticaja na stvaranje župa donekle poljuljano. Posve je vidljivo da se njihovim osnutkom cilja na više ciljeva. Među njima je, dakako, skrb o vjerskim potrebama središnja, *no nije i jedina* na ciljnom obzoru.

Iz raspoloživih opisa i analiza predočenih u spomenutim studijama (Stanković, Čizmić, Sopta, Šakić) očito je kako središnjoj, religijskoj funkciji župa i misija treba

dodati još nekoliko. To su, najprije: *sociokulturna; humanitarna; mobilizacijska*.

Sociokulturna funkcija župa i misija očituje se u nemalom rasponu djelatnosti kao što su: organizacija dopunskih škola i vrtića na hrvatskom jeziku, pretežno za odseljeničku djecu; organizacija knjižnica; organizacija različitih kulturnih odjela kao što su: folklorni, glazbeni i pjevački, zabavni; izdavanje različitih tiskovina namijenjenih pretežno hrvatskoj vjerničkoj zajednici; i srodni. U središtu tih poslova je skrb za označitelje etničke posebnosti, najprije za jezik, folklorne tradicije, običaje, predaje, usmene i pisane i druge. Na toj se podlozi u župama i misijama oblikuje posebna sociokulturna praksa ključna za integraciju zajednice. U njoj socijalizacija odseljeničke djece kao pripadnika "stare" domovine ima posebno mjesto. No, povratno, ista sociokulturna aspiracija *pogađa i samu crkvenu praksu*. Glavni zahtjev oko kojega se župe i misije ustanovljuju i razvijaju je zahtjev *za crkvenom službom na hrvatskom jeziku*. Zahtjev za službom božjom na narodnom jeziku, normativno promatrano, nije, podsjećamo, sve do Drugog vatikanskog koncila bio primjereno vrednovan ni u katoličkoj crkvenoj hijerarhiji. Stoga se takvi zahtjevi odseljeničkih zajednica mogu promatrati i kao svojevrsna *prethodnica* jezične prakse što će u postkoncilsko vrijeme postati "normalnim" predloškom. U hrvatskoj, vjerskoj i kulturnoj, tradiciji prisutni snažni tragovi glagoljaštva takve zahtjeve jedva da dopuštaju odvojiti od već povijesno priznatih i ostvarenih prava.

Na drugoj strani, u oba jugoslavenska razdoblja, praksa što je oblikuju državni uredi strukturno je određena unitarističkim brisanjem hrvatskih posebnosti na korist jugoslavenske (srpske) "sinteze". Župe i misije ne javljaju se samo kao oblici aktivnog nijekanja takva državnog nasilja nego i kao primjeri izgrađivanja *autonomnih*, usporednih, sociokulturnih jedinica i mreža, sukladnih osnovnim vrijednostima odseljeničkih skupina. U prijašnjim je analizama istaknuto kako obuhvat djece hrvatskih odseljenika u školama što ih organizira drugojugoslavenska vlast u europskim državama sedamdesetih godina ne nadmašuje 30%. Druga, manje vidljiva strana te činjenice zrcali se upravo u djelovanju katoličkih škola po župama, misijama. One, jednostavno, omogućuju odseljeničkim skupinama socijalizaciju drugog odseljeničkog naraštaja praktično oblikovati i usmjerivati u zoni izvan domašaja unitarnih mehanizama poretka. Iz te perspektive promatran, isti zahtjev za jezičnom i kulturnom posebnošću, ugrađen u odseljeničke župe i misije, *prethodnicom je* i drugačije državne politike spram odseljeništva kakva bi,

normativno promatrano, trebala obvezivati *nacionalne* države. (Polazni uvjeti za takvu politiku stvoreni su, treba li podsjećati, uspostavom samostalne hrvatske države godine 1991.) Stavi li se, dakle, sociokulturna praksa odseljeničkih župa i misija u skicirani okvir (sociokulturne) prethodnice, napose u odnosu spram prakse prve i druge jugoslavenske vlasti, može se točnije odmjeriti i njihova zbiljska uloga. Na nju ukazuju i brojna nesustavna svjedočenja odseljenih. Neovisno o mijenama brojnosti pojedinih župa ili misija, njihov je glavni učinak uspostava relativno *autonomne sociokulturne mreže* s korijenom u, kako je naznačeno u uvodnim ulomcima ove studije, transpolitičkoj predodžbi o etničkom i kulturnom identitetu hrvatske zajednice (transpolitičkoj toliko koliko joj je temelj prirodno pravo). Budući da hrvatske samostalne nacionalne države, s ponudom primjerene infrastrukture, do godine 1991. nema, organizacijska mreža Katoličke crkve *jedina* uspijeva takvoj (prethodećoj) praksi pružiti primjerenu potporu.

Humanitarna funkcija župa i misija očituje se, ponajprije, u praksama skrbi za ugrožene skupine: siročad, invalide, bolesnike, starije ljude nemoćne skrbiti za sebe, siromašne. Očito je kako je za uspješan razvitak takvih praksa potreban i nemali novac. Budući da su, pretežno, hrvatske župe i misije po broju članova nevelike, ograničen je i broj mogućih darovatelja. Premda je zabilježeno više primjera nesebična rada hrvatskih časnih sestara i franjevaca koji domašajima uvjerljivo nadmašuju ograničene financijske mogućnosti župa i misija u kojima su radili, sjena te granice ne može se "preskočiti". Treba, dakako, imati u vidu da je skrb za bolesnike, starije ljude, invalide, u brojnim odseljeničkim obiteljima koje su bile profesionalno i gospodarski uspješne ostala zadaćom obiteljskih zajednica. Drugačije rečeno, korisnici humanitarne skrbi župa i misija pretežno su bili i ostali ljudi s društvenog ruba, bez ikakve socijalne potpore u obiteljskoj mreži. To znači da se veličina skupa potencijalnih korisnika takve skrbi ne može izjednačiti s brojem starijih, bolesnih, zdravstveno ugroženih, članova župe ili misije: on je manji. Ima li se, dakle, ta činjenica u vidu nisu ni financijska ograničenja u radu župa ili misija posve nepremostiva.

Humanitarne zadaće i ciljevi župa i misija posebno osnažuju župe i misije kao zajednice ljudi solidarnih s drugima u nevolji. Time se župe i misije učvršćuju u ulozi specifičnih "jamaca" životne i socijalne *sigurnosti* svojih članova. Nisu, dakako, po srijedi nikakvi "sindikalni" mehanizmi i prakse, konkurentni mehanizmima i praksama poretka. Ali pripravnost na solidarnost etničke zajednice sa svojim članovima u nevolji nedvojbeno osnažuje

unutrašnje "vodoravne" veze između članova i dopušta im raspolagati većim socijalnim kapitalom nego u obiteljskim skupinama.

Mobilizacijska je funkcija župe, misije, u osnovi, posredna. Ona se ostvaruje odabirom glavnih ciljeva župe, misije, i pojačanim radom na njihovu ozbiljenju. Iz brojnih je primjera vidljivo kako je odluka o izgrađivanju crkvene zgrade, pa, potom, pomoćne zgrade za svećenstvo i časne sestre, ili zgrade za posebne djelatnosti: kulturne, humanitarne, športske itd., *središnjim događajem* u (budućoj) evoluciji zajednice. Uočiti je da su hrvatski odseljenici bili u prilici "posuđivati" crkvene zgrade drugih etničkih župa i misija, ili, pak, zgrade pod biskupijskom upravom. No takvo je razdoblje po pravilu kratkotrajno. Razlog ne leži, koliko je vidljivo, u manjku dobre volje drugih zajednica. Razlog je u potrebi hrvatske etničke skupine da odlukom i podizanjem crkvene zgrade *obnovi i akumulira* socijalni kapital same zajednice. Gradnjom, dakle, na jednoj strani, skupina dobiva *zajedničko dobro*, važno u vjerskoj praksi. Pak, na drugoj strani, ulaganjem novca, napora, sposobnosti, vremena, moći itd. u to izgrađivanje sama se etnička skupina *strukturno mijenja*: nultu socijalnu raspršenost, gdje se socijalna solidarnost omeđuje, uglavnom, okvirima obitelji, zamjenjuje socijalna povezanost s mnoštvom "vodoravnih" veza, koje olakšavaju osnovu solidarnosti proširiti s obiteljskih granica na granice etničke zajednice. U tom procesu, očito je, i nije na prvome mjestu broj aktivnih vjernika misli li se na njihov idealni tip. Na prvom je mjestu suglasnost članova skupine da je skrb o crkvi, drugačije rečeno: *svetoj građevini, središnji pokretač njihove solidarnosti*. Budući da, vidjelo se, zbiljski raspon djelatnosti pod crkvenim krovom obuhvaća i brojne ne-vjerske djelatnosti (školstvo, kultura, zabava, humanitarna skrb itd.) opasnost od fosilizacije svetog mjesta u nekoj vrsti vjerskog formalizma posve je rubna. Stoga su i opasnosti od naknadnog povlačenja socijalnog kapitala rubne. Povlačenje, dakako, može osnažiti fizičko ili identitetsko izumiranje zajednice. Ali, na drugoj strani, podizanje crkvenih građevina oblikuje polje posebne vjerske i kulturne *baštine* određene zajednice. Činjenica da je zajednica baštinikom skupa javnih dobara bitno olakšava i učvršćivanje njezine legitimacije u (širem) društvu kao i unutrašnjih mehanizama i sredstava imuniteta s pomoću kojih se održava. Ondje gdje je mobilizacija bila izravnije svezana s graditeljskim naporima hrvatske su zajednice imale više uspjeha i u rekonstrukciji njihove unutrašnje solidarnosti. Na žalost, zbog različitih okolnosti u mnogim slučajevima one nisu o tome mogle valjano ni odlučivati.

Nisu, dakako, svi primjeri uspješne mobilizacije hrvatskih župa i misija svezani s odlukama o gradnji crkava. Primjerice, pokretač mobilizacije iz razdoblja 1991. – 1995. bila je solidarnost s nevoljama matičnog naroda; pokretač mobilizacije u množini hrvatskih zajednica iz razdoblja nakon Drugog svjetskog rata je solidarnost sa žrtvama ratnog i poratnog nasilja. Itd. Ali spomenuti primjeri nemaju onaj *utemeljujući* učinak, kao što ga imaju primjeri mobilizacije na izgrađivanju crkava. Prisutne u različitim razdobljima i prilikama takve su mobilizacije, po pravilu, poslužile za, kako je naznačeno, *strukturnu preobrazbu* doseljeničkih skupina iz skupina raspršenih obitelji, doseljenih iz iste zemlje podrijetla, u zajednice s gustim vodoravnim vezama unutrašnje solidarnosti, gdje je akumulacija socijalnog kapitala nezanemariva. Na toj podlozi mogle su, poslije, različite "globalne" narodne i nacionalne organizacije i udruge u odselidbi trasirati navlastite načine i prakse integracije u društvo doselidbe, kao i odnose sa zavičajnim hrvatskim društvom.

6. DIO
ZAGLAVNI OSVRT: PREMA TIPOLOGIJSKIM OBRISIMA HRVATSKE ODSELIDBE

1.

Sve do godine 1991., u promatranom razdoblju u hrvatskom društvu na djelu je specifični sustavni trokut: carstvo – kraljevstvo – inozemstvo. (Do godine 1918., označnice: carstvo i kraljevstvo treba čitati doslovno. Od godine 1918., dakle, u razdoblju dviju jugoslavenskih država, uporaba označnica: carstvo i kraljevstvo, više nema doslovnu osnovu. Označnica: carstvo cilja na nadnacionalnu razinu jugoslavenskih država, a označnica: kraljevstvo, na razinu hrvatskog društva.) Odnos između prva dva člana trokuta: carstva i kraljevstva, određuje na sustavnoj razini odnos spram inozemstva. Brojni primjeri, a neki su spomenuti i u ovoj analizi, pokazuju kako je suverenost kraljevstva u odnosu na carstvo vrlo ograničena, pače, nerijetko reducirana na održavanje osnovnih simboličnih sklopova. To znači kako su i stvarne djelatne mogućnosti glavnih sudionika kraljevstva u oblikovanju njegove unutrašnje ravnoteže i razvitka višestruko smanjene i osiromašene. One, dakako, pogađaju i mogućnosti utjecaja na odselidbene procese. Grubo govoreći, sudionici hrvatskog društva u promatranom razdoblju ne raspolažu ni društvenom moći ni institucionalnim pomagalima potrebnim za upravljanje odselidbenim tokovima. Takvu moć i institucionalnu konfiguraciju akumuliraju i nadziru, uglavnom, sudionici na carskoj razini. Kada se sudionici podrijetlom iz hrvatskog društva javljaju u takvim praksama njihove uloge ograničene su na poslove pomoćnika, posve rijetko i na poslove ravnopravnih suradnika. Te činjenice reflektiraju se i u inozemnim razdiobama odseljeništva s područja carstva i kraljevstva. Hrvatski su odseljenici najčešće "skriveni" u "carskim" skupinama kao što su, primjerice, Austrijanci ili Nijemci te Ugari u razdoblju do 1918., a poslije Jugoslaveni, ili, jednostavno, jugoslavenski odseljenici. Na mletačkom području "skriveni" su u skupinama pod nazivom Slaveni, Slavi, Šćavoni, i srodnima. U Osmanskom Carstvu vidljiv je neočekivani izuzetak. Tamošnja carska uprava jasno razlikuje hrvatski "milet". Ali, na drugoj

strani, brojne odseljene, točnije prisilno odvedene u roblje, poopćuje označnica socijalnog dna kao što je dobro poznata "raja". Promatrane u cjelini spomenute činjenice izravno ukazuju na dva orijentirajuća uvida. Prvo, u promatranom razdoblju *nije moguće* idealnotipično razlučiti specifično hrvatske poticaje na odselidbu od poticaja što ih svojom prisutnošću i "težinom" stvaraju i izazivlju prakse carstva. Drugo, u inozemnim bilancama odseljenika podrijetlom iz središnje ili jugoistočne Europe hrvatske se odseljeničke skupine *ne mogu otrgnuti od klasifikacijske izmaglice* i sjena što na njih baca prisutnost "carskih" skupina. Stoga takve bilance i ne mogu biti pouzdanim izvorima o brojnosti hrvatske odselidbe. One se, paradoksalno, popravljaju naknadno, kada hrvatske odseljeničke skupine u zemljama doselidbe posežu za diferenciranim manjinskim pravima ili kada u tim zemljama rekonstruiraju prenijeti dio socijalnog kapitala radi uspješnije integracije i boljih izgleda u budućnosti. Na takve "ispravke" povremeno potiču i sudionici s hrvatskog političkog ili vjerskog sektora zainteresirani za primjerene odnose vlasti i spram odseljenih i spram hrvatskih teškoća što osnažuju poticaje na odselidbu.

Spomenute teškoće, dakle, izravno su svezane s prisutnošću/odsutnošću samostalne nacionalne države. Njezina prisutnost u međudržavnim odnosima određuje i polazne klasifikacijske sheme kao i smjerove analize središnjih odseljeničkih uzroka i poticaja. U promatranom razdoblju, vidljivo je, samostalna hrvatska država više je unutrašnji cilj nego politička zbiljnost. Stoga je "nulti" okvir razumijevanja određen ponajprije spomenutim trokutom.

2.

Zbiljnosti i dinamika spomenutog trokuta ponajprije nameću potrebu za provjerom nekolikih polaznih, nerijetko i samorazumljivo rabljenih ocjena.

Prvo, ima li u razdoblju 16. – 19. stoljeća hrvatskih odseljenika u statusu *robova*? Prije spomenute činjenice pokazuju kako takvih odseljenika zapadnim i južnim smjerovima nema, ili barem nema držimo li se idealnotipičnog spoznajnog obrisa statusa roba. Ali činjenice pokazuju kako takvih odseljenika istočnim smjerovima – *ima*. Ubrzana asimilacija takvih skupina u društva i države istočnog Sredozemlja ne dopušta ponuditi usporedbu s odselidbom robova afričkog podrijetla zapadnim, uglavnom, američkim, smjerom. Hrvatska ropska odselidba zacijelo nije bila ni tako brojna a ni tako simbolično otporna i sposobna za oblikovati novu konfiguraciju socijalnih i simboličnih mreža potrebnih za uspostavu stare/

nove zajednice. K tomu, modernizacijski procesi u društvima zapadnog kruga oblikovali su viškove mogućnosti djelovanja kakvih u društvima istočnog Sredozemlja nije bilo.

No ako nisu vidljive ropske odselidbene hrvatske skupine zapadnim smjerovima, vidljive su odselidbene skupine *socijalnih marginalaca*, poluslobodnjaka i slobodnjaka. Nije njihova odselidba izravno izvediva iz autonomne odluke, premda se, dakako, može govoriti o njihovu interesu za radom i zaradom. Carske upravljačke prakse oblikuju viševrsne socijalne tlakove gdje su putanje skupina i pojedinaca strogo određene gramatikom socijalnoga položaja. U tom pogledu ponuda Carstva, kao što je, primjerice, izgled na zapošljavanje u mletačkom Arsenalu, srodnija je zahtjevu nego li ponudi. On obvezuje na rad na *najtežim* poslovima. *Domaći* kandidati na bolje poslove ne ostavljaju mjesta eventualnim inverzijama. One postaju moguće tek poslije, nakon asimilacije i preobrazbe došljačkih potomaka u novo/staro domaće stanovništvo.

Po dodjeli različitih i teških dužnosti toj je odselidbi srodna odselidba seljaka/vojnika što ih koristi Carstvo na različitim granicama gdje ratuje ili koje teži strožije nadzirati. Ponovimo: nisu ni oni roblje po shematizmu afričke odselidbe zapadnim smjerovima. Ali je okomita statusna razdioba obveza i dužnosti takva da ne ostavlja sumnju u stvarni *životni sadržaj* uloga što su im zadane.

Koliko je vidljivo iz raspoloživih podataka, *organizirane odselidbe* stanovništva s pojedinih feudalnih vlastelinstava ili gradova, koje su, k tomu, pod izravnim organizacijskim i statusnim nadzorom samog vlastelina ili novog zemaljskog gospodara u zemlji doselidbe, kao posljedice bijega s rizičnih ratnih područja, izgleda da su najmanje obgrljene ropskom sjenom. Po srijedi su odselidbene skupine gdje je unutrašnji socijalni kapital skupine samo djelomično oštećen odselidbom pa je i veličina imuniteta skupine na različite izvanjske tlakove i zahtjeve nezanemariva. U mletačkom primjeru Carstvo centrira putanje hrvatskih odseljenika na svom središnjem području kombinacijom prisila i radne ponude kakve u hrvatskim krajevima nema. U austrijskom primjeru Carstvo centrira putanje hrvatskih odseljenika ponajprije ponudom sigurnog teritorija i, u usporedbi s ratnim prilikama u Hrvatskoj, uređenim upravljačkim sklopom, gdje nisu posve zanemarene ni potrebe doseljeničkih skupina.

Odgovor, dakle, na prije postavljeno pitanje o ropskoj odselidbi u razdoblju 16. – 19. stoljeća korisno je ponuditi rabeći priručni *tipološki raspon.* Na jednom kraju vidljiv

je tip što se može držati istovjetnim prisilnom odseljavanju robova iz afričkih zemalja. Na drugom, suprotnom, kraju, vidljiv je tip gdje odselidbena skupina djeluje relativno organizirano, koristeći predložak socijalne organizacije oblikovan u zemlji odselidbe, Hrvatskoj. Između njih vidljive su skupine formalno bez ropskog statusa, ali s funkcionalnim obvezama teško razlučivim od ropskog rada i dužnosti.

Drugo, jesu li u promatranom razdoblju 16. – 19. stoljeća odselidbe *prisilne* ili *autonomne*? Odselidbe u roblje ili otimanje djece za vojsku na istočnim smjerovima svakako su prisilne. Odgovor na isto pitanje o odselidbama zapadnim smjerovima traži istančaniji odgovor. Po *korijenu*, najveći broj takvih selidaba također je prisilan. Izazvan je izvanjskom agresijom jednog carstva, Osmanskog, na područje Hrvatskog Kraljevstva. Na jadranskom području izazvan je osvajačkim širenjem mletačke vlasti na istočnu jadransku obalu. Po *formi*, većina je takvih odselidaba, naprotiv, dragovoljna. S ratom i agresijom ugroženih područja odselidbene skupine odlaze voljom svojih ovlaštenih gospodara ili ratnih vođa. Na mletačkom središnjem području odselidbene se skupine sabiru ne samo na temelju propisanih obveza nego i na temelju potrebe za boljim ili zajamčenim poslom. Pri tomu treba uzeti u obzir kako brojne skupine na ugroženim područjima, ili na područjima ruba pod mletačkom upravom, nisu u prilici ovlastiti svoje gospodare ili vođe relativno autonomno odlučivati hoće li se ili neće odseliti. Njima je, naprotiv, zadano ostati živjeti ondje gdje žive. Pri tomu su, dakako, poticaji podrijetlom iz ratne i pogranične ugroze snažniji od drugih. Stoga je razložno pretpostaviti kako je odselidbeni poticaj prisutan i u znatnom dijelu hrvatskog stanovništva koje se nije odselilo. Ali taj dio nije odselio zato što poticaj nije bio dostatno snažan. Nego zbog toga što *uopće nije mogao autonomno odlučivati* hoće li se odseliti ili neće. *Prisilnost, dakle, djeluje u oba smjera*. Prisilne su brojne odselidbe, napose one što stanovništvo odvlače u ropstvo. No prisilan je i ostanak nemalog broja hrvatskog stanovništva na rizičnim i agresijom ugroženim područjima. Promatrane iz te perspektive, odselidbe hrvatskog stanovništva s hrvatskog područja u zemlje Carstva ili u zemlje mletačkog središta (zapadno od Istre) mogu se držati jednom vrsti (proto)modernog privilegija, koji ondašnje hrvatsko društvo "cijepa" teritorijalno: na odseljene i zato povlaštene, i na one koji odseliti nisu mogli, premda su, zacijelo, to željeli.

Promatramo li tu činjenicu iz perspektive "odselidbene kulture" što djeluje u praksama odselidbe kao relativno neovisan čimbenik na odselidbene odluke, ra-

zložno je pretpostaviti kako se u promatranom razdoblju postupno oblikuje u hrvatskom društvu njezina nemala zaliha. Po predlošcima "odselidbene kulture" hrvatski teritorij, kao i dugoročni ostanak na njemu, *nije jamstvom* poželjnih životnih uvjeta, još manje sigurne budućnosti. Dinamika takvih predložaka, postupno, političkoj ekscentriranosti i centrifugalnosti hrvatskog (kraljevskog) teritorija dodaje i dubinsku *simboličnu*. U zaključnoj shemi oblikovanoj takvom promjenom/promjenama hrvatski teritorij *kao takav*, ne samo zbog političkih središta što su izvan njegovih granica a njemu su nadređena, područje je gdje životna perspektiva i sigurnost *nisu zajamčeni*. Treba li dodati kako mletačka prosvijetljenost u 18. stoljeću, kao, uostalom, i istodobna, jozefinska, iz bečkog središta, aktivno učvršćuje, "obogaćuje" i podupire takvu razdiobu. U zaključnoj slici javlja se hrvatski teritorij izjednačen s "divljim" spram kojega je jedini primjereni odnos – *kolonizacija*.

Treće, jesu li hrvatske odselidbe u promatranom razdoblju *izvanjske ili unutrašnje*, jesu li po srijedi *e*migracije ili (samo) migracije? Iz perspektive hrvatskog kraljevstva odgovor nije teško nazrijeti: po srijedi su izvanjske odselidbe ili *e*migracije. One izazivlju dvije neposredne negativne posljedice: smanjuju brojnost *hrvatskog* pučanstva i ostavljaju velika područja *hrvatskog* teritorija nenastanjenima. Vidjelo se, u više navrata te posljedice izazivlju zebnju u Hrvatskom saboru. Međutim, iz perspektive Carstva, neovisno držimo li se njegova mletačkog ili habsburškog lika, odgovor je *suprotan*: po srijedi su selidbe skupina pučanstva u granicama *projektivno jedinstvenog* carskog teritorija. Carstvo nije, već po konstrukcijskom predlošku, izravno zainteresirano za posebnu demografsku bilancu pojedinih kraljevstava i njihovih naroda. No ta načelna indiferencija radikalno popušta u slučajevima kada je Carstvo suočeno s demografskim ili teritorijalnim gubitcima Carstvu *referentnog* naroda i kraljevstva, čiji mu identitetski predlošci, socijalni kapital i mjerila napretka služe za oblikovati praktična sredstva u upravljanju raznolikim (drugim) političkim i sociokulturnim jedinicama što ih Carstvo obuhvaća. Budući da su na mletačkom području referentna skupina Mlečani, a na habsburškom području austrijski Nijemci, hrvatske odselidbe s teritorija Hrvatskog Kraljevstva na druga carska područja, stvarno prisutna u drugim, Hrvatskom Kraljevstvu *inozemnim* cjelinama, iz perspektive Carstva nisu dostatnim razlogom za ikakvu dezintegracijsku paniku. Tomu pridonosi i činjenica da je nemali dio hrvatskog plemstva u 18. stoljeću identitetski i politički bliži

ili ugarskom ili austrijskom plemstvu, pa njegovo praktično ponašanje, i djelovanje odvojeno od prakse dramatizacije hrvatske razlike naspram spomenutih, nerijetko služi kao dobrodošla ilustracija ocjene kako spomenute hrvatske odselidbe nisu istovjetne nepovratnom gubitku hrvatskog stanovništva i slabljenju demografske osnove hrvatskog društva. Zacijelo su jedine hrvatske odselidbe u promatranom razdoblju koje gramatika Carstva ne može pretvoriti u interne (carske) migracije, ne računamo li turske prisile, odselidbe na južne dijelove Apeninskog poluotoka (Apulija, Molise). Odgovor, dakle, na postavljeno pitanje, radikalnije od drugih, u analitičku shemu odselidbe unosi dvojnost: migracije ili emigracije. U cijelom promatranom razdoblju, a i potonjim razdobljima, perspektiva Carstva ostaje "iznutra" nepromijenjena. Zato ono i može "velikodušno" ustrajavati u razdoblju modernosti na apstraktnoj slobodi kretanja kao prirodnom pravu: ono se ionako iscrpljuje u njemu unutrašnjim migracijama. Perspektiva kraljevstva, međutim, ustrajava na *e*migracijskom ključu. Ali, istodobno, podliježe manjku stvarne političke moći potrebne za valjanu regulaciju emigracijskog ponašanja.

Četvrto, jesu li hrvatske odselidbe u promatranom razdoblju dijelom šire prakse Carstva, cilj koje je na hrvatskom teritoriju djelomično *zamijeniti* hrvatsko stanovništvo skupinama nehrvatskog podrijetla, navlastito s područja njemačkog i mletačkog? Potvrdan odgovor, na koji, uostalom, upućuju i demografski podatci o povišku broja članova spomenutih skupina, suočava se, međutim, s jednom nezanemarivom teškoćom: zašto bi Carstvo na rizična hrvatska područja, izložena ratnoj i srodnim ugrozama, slalo novo stanovništvo i to s područja gdje žive članovi Carstvu referentnog naroda ili narodâ? Mjerodavne analize pokazuju da takve odluke Carstvo ne rabi dok su ratne ugroze vršne. Međutim, postupno slabljenje ratnih rizika i rekonstrukcija mirnodobnih uvjeta i praksa, napose od kraja 17. stoljeća dalje, takve namjere Carstva višekratno osnažuje. Drugačije rečeno, u zaključnom dijelu promatranog razdoblja, navlastito u 18. i 19. stoljeću, hrvatske odselidbe na druga područja zapadnim ili jugozapadnim smjerom "upotpunjuju se" *protuselidbama* – na hrvatski teritorij. Interes Carstva je dvojak: ukloniti ili ublažiti manjak stanovništva na "oslobođenim" područjima te konstruirati socijalnu i kulturnu osnovu potrebnu Carstvu za "pravocrtno" upravljanje tim područjima; "pravocrtno" ovdje znači neovisno o ili pokraj ovlasti sudionika Hrvatskog Kraljevstva. U praktičnim empirijskim analizama taj je postupak zabilježen

kao jedan od odsječaka šire prakse "germanizacije" ili "talijanizacije" hrvatskog društva. Postupak izravno vodi ustrajavanju Carstva na odluci da oslobođena područja "ne žuri" vraćati pod vlast Hrvatskog Kraljevstva. Primjeri raspolaganja s područjima na Vojnoj granici ili, kasnije, s područjima Bosne ili Dalmacije, razgovijetno naznačuju glavnu namjeru Carstva. Njemu Hrvatsko Kraljevstvo *nije potrebno* kao politička i sociokulturna cjelina. Potreban mu je "samo" njegov teritorij, gdje su Hrvati jedna od tamošnjih skupina, vodoravno izjednačeni s drugim doseljenim skupinama u (babilonskom) mozaiku Carstva.

Na toj podlozi moguće je govoriti o posebnoj vrsti doselidbe u Hrvatsku sa zapadnih i jugozapadnih europskih područja, ukorijenjenoj u programu *kolonizacije* dijela hrvatskog teritorija. Analogne selidbene prakse vidljive su i u djelovanju drugih carstava na teritoriju afričkih ili azijskih zemalja te zemalja na južnoameričkom kontinentu. Dva su posebno vidljiva uporišta takve doselidbe. Prvo su uporište – *gradovi*. Kolonizacijom se u njima oblikuje poseban sloj gradskog stanovništva što po svojim socijalnim i profesionalnim umijećima ide "sretno" u susret aspiraciji Carstva da oblikuje *hrvatskom društvu (ali i kraljevstvu) nadređen upravljački sloj*. Njegova prisutnost u gradu, pače, identitetsko gospodarenje gradom, izravno otežava, da se ne veli prije, vodoravni transfer seljačkog stanovništva iz dubine hrvatskog društva u hrvatske gradove. Na mjestu glavnog uvjeta ulaska takva stanovništva u grad javlja se obveza *identitetske pretvorbe* po shemi: seljačko/hrvatsko mora se identitetski promijeniti u gradsko/nehrvatsko, iliti: njemačko, mletačko, talijansko, poslije ugarsko. Demografska pretežnost hrvatskog stanovništva, dakako, otežava uspješnu praktičnu provedbu takva programa. Ali se kao njegov izravni trag ustaljuje "dvokatni" identitetski sklop u tadašnjim hrvatskim gradovima – pučki: što obasiže hrvatska obilježja i gradski rub, i "građanski" što obasiže gradsko središte i nehrvatska obilježja. Dodati je kako taj sloj u hrvatskom slučaju nije bio potaknut na povratak u kolonijalne metropole posebnim "antikolonijalnim" veleprevratima i obratima, kao u brojnim drugim primjerima "antikolonijalnih" revolucija. Za to su, uglavnom, poslužili ratovi, posebno dva svjetska, i nove granične sheme po kojima su se regulirali teritorijalni odnosi između Hrvatske i carstava u koje je bila uklopljena, s drugim carstvima ili nastalim nacionalnim državama.

Drugo posebno uporište su – *posjedi/veleposjedi*. Upozoriti je, u evoluciji veleposjeda Carstvo *nema*

ekskluzivnu ulogu. Raspoloživi podatci (Šimončić – Bobetko, 1997.) pokazuju da je u taj proces u hrvatskom društvu uključeno više sudionika: krupni feudalci, Crkve: katolička i pravoslavna, plemićke općine, gradovi, veće kućne seljačke zadruge i, dakako, agenti Carstva. Prakse Carstva u tom su pogledu izravnije na područjima gdje drugi spomenuti sudionici ili nisu prisutni ili ne raspolažu s potrebnim ovlastima i mogućnostima. To su, ponajprije, područja oslobođena od osmanske okupacije, gdje nije (ili još nije) obnovljena vlast Kraljevstva. Ili na područjima gdje je poredak Carstva zamijenio prethodeći mletački poredak, opet isključujući prisutnost Kraljevstva. U prvom slučaju obično je i carska kolonizacija doselidbom njemačkog, češkog ili ugarskog stanovništva intenzivnija. Ona, nerijetko, oblikuje posjed/veleposjed i kao važnu adresu tehničke i organizacijske modernizacije poljodjelstva u lokalnom okružju. Za razliku od gradske kolonijalne doselidbe, koja, kako je naznačeno, nije postala izravnom žrtvom posebnog socijalnog ili nacionalnog veleprevrata, kolonizacijska doselidba nataložena u mrežu posjeda/veleposjeda bila je izložena ciljanu protupritisku agrarne reforme u prvojugoslavenskom razdoblju.

U ponuđenoj skici rabi se riječ: posjed/veleposjed, bez dodatnih upozorenja. No ona su ipak potrebna. Kolonijalna doselidba što je organizira u promatranom razdoblju Carstvo nedvojbeno cilja razviti posjed/veleposjed kao svoje glavno uporište u gospodarenju seoskim svijetom. Promatrano sa stajališta idealnog tipa po srijedi je jasna strategija. Pak, na dnevnoj, praktičnoj, razini, oblikovanje posjeda/veleposjeda suočavalo se s brojnim, nerijetko posve neočekivanim, teškoćama. Stoga se u zaključnoj bilanci ne vide samo veleposjedi, nego zemljišna gospodarstva različite veličine, u rasponu od veleposjeda do solidnih obiteljskih posjeda, većinu kojih (ponajprije u unutrašnjosti) određuje posebni produktivni napor i moderna dispozicija.

3.

U promatranom razdoblju teritorijalna pokretljivost u hrvatskom društvu je *atipično velika* mjeri li se tadašnje hrvatsko društvo ritmovima i vremenskim ciklusima što se konvencionalno dopisuju idealnotipičnim predodžbama o tadašnjim europskim rubnim društvima. Ta su društva statična i spora. U hrvatskom društvu brojne odselidbe, nerijetko organizirane u posve, po trajanju, sažetim vremenskim odsječcima, upućuju na važnu razliku.

Nije ta razlika, sama po sebi, dokazom kako je hrvatsko društvo, napose u 18. stoljeću, snažnije zahvaćeno protomodernošću od drugih društava ondašnjeg istočnog ili jugoistočnog ruba. Vidjelo se: brojne odselidbe nemaju korijen u unutrašnjoj, strukturnoj evoluciji, hrvatskog društva. Naprotiv, točnijim su pokazateljem izloženosti izvanjskom nasilju. Stoga je zasnovano ustvrditi kako je povećana teritorijalna pokretljivost u hrvatskom društvu u promatranom razdoblju praksa što po formi *prethodi* iskustvu modernosti, ali koja se razvija i ustaljuje pretežno *neovisno* o glavnim uporištima modernosti. Izvana promatrana ta se praksa može s dosta površne lagode svezati s modernim odnosom spram teritorija. Podsjećamo: teritorijalna je pokretljivost jednim od odličnijih obilježja moderna ponašanja, budući da se samom pokretljivošću, koliko praktično ali još više i *simbolično*, reprezentira moderna autonomija društvenih sudionika. Pokretljivost već sama po sebi otkriva kako društveni sudionik, pojedinac, skupina, zajednica itd. nije strukturno ovisan o mjestu, ono mu nije ni sudbina ni gospodar; naprotiv, kretanjem se ustanovljuje nova i do tada još neučvršćena, "indeterminirana", razina društvene zbiljnosti kakvu su, kao posebnu vrst privilegija, mogli rabiti samo povlašteni slojevi agrarnih društava, a i oni u ograničenu opsegu. Teritorijalna pokretljivost u tadašnjem hrvatskom društvu nema izravne veze s takvom pokretljivošću. Njezina uvjetna modernost zarobljena je *nuždom* odlaska i vidljivim manjkom slobode izbora.

Ali unatoč tomu tim se odselidbama oblikuju ili osnažuju dvije sastavnice socijalnog kapitala što će imati važnu ulogu u izgradnji odselidbenih praksa u 19. i 20. stoljeću.

Prva je sastavnica *novi teritorijalni horizont* pučkih slojeva u hrvatskom društvu. Odselidbena nužda u promatranom razdoblju jednostavno je ubrzala sažimanje i prekrajanje teritorijalnih shema prisutnih u kolektivnom pamćenju i iskustvu. Češka ili Austrija u odselidbenim mrežama više nisu "dalekim" zemljama. Apeninske pokrajine bliže su položaju susjednih nego li pokrajina s druge strane mora. O turskom "Stambolu" narodna predaja govori s jednom vrsti teritorijalne prisnosti kao da se nalazi negdje "tu pokraj". Itd. Dakako da na preobrazbu i evoluciju teritorijalnih shema stabilno utječu dva izvora: teritorijalni okvir u kojemu Carstvo rabi seljake/vojnike s Vojne granice i fluidne teritorijalne sheme ondašnjih pomoraca, navlastito Dubrovčana, ali i identitetski bliskih hrvatskih kapetana u mletačkoj službi. Novooblikovani teritorijalni horizont, ako ništa drugo, olakšava učvrstiti

neku vrst "utješnih" prostornih mjerila. Po njima, primjerice, odselidba bliskih, srodnika ili susjeda, u, recimo, današnju Slovačku, nije odselidba "u daleki svijet", nego samo u šire susjedstvo. Odselidba u središnje mletačke pokrajine nije put bez povratka nego samo premještaj na bolje, ali ne i udaljenije, mjesto. Na paradoksalan način teritorijalni se obrisi Carstva u takvoj preobrazbi teritorijalnih shema i mreža javljaju kao dugoročni međaši što teritorij dijele na "daleko" i "blizu". Što je u granicama Carstva postupno se prekriva označnicom "blizu". Što je izvan granica Carstva, prekriva se označnicom "daleko". Nije bez temelja hipoteza kako se u promatranom razdoblju područje *teritorijalno blisko* u hrvatskom simboličnom shematizmu proteže od Male Azije do Austrije; od Poljske do Napuljskog Kraljevstva. Ostaju li odselidbene putanje u tom okviru, ostaju pričuvane i utješne ocjene kako to nisu odselidbe što ih, pokradimo A. G. Matoša, "guta već daljina".

Druga je sastavnica *promijenjena solidarnost*. U predselidbenim zajednicama uzajamnost i obveza što ih ona implicira određene su ponajprije shematizmom (feudalnog) poretka. Shematizam najprije sugerira kako je *centrirana* sama osnova uzajamnosti. Stožerna figura te osnove je, dakako, feudalni gospodar. U odselidbenim zajednicama, međutim, upravo se način centriranja osnove uzajamnosti mijenja. Članovi odselidbenih skupina, srodnici, teritorijalni susjedi, stanovnici istog naselja ili pokrajine, tijekom same odselidbe suočavaju se s iskustvom koje im učvršćuje ocjenu kako je njihova uloga u odselidbi, kao i pomoć feudalnom gospodaru, ona koja *nadmašuje* formalne ovlasti i formalnu moć organizatora odselidbe. Drugačije rečeno, tijekom same odselidbe oblikuje se među sudionicima odselidbe uvid kako je "horizontalna" zajednica, koja ih integrira *autonomno* u odnosu na formalne ovlasti feudalnih gospodara, važnija po uspjeh same odselidbe od takvih formalnih ovlasti. Analogan uvid i iskustvo osnažuje se i u onom dijelu društva koji se nije odselio. *Sposobnost* za odselidbu pokazuje im se kao posebna sposobnost *zajednice*, neovisna o pojedinim tehničkim i organizacijskim aspektima odselidbe što ih nadziru feudalni gospodari ili njihovi agenti. Budući da takve zajednice nema bez vodoravnih mreža i odnosa između srodnika, susjeda i stanovnika istog područja, osnaživanje skicirana uvida predvidljivo vodi otkriću, makar i u posve reduciranom obliku, *naroda*, ali ne više samo kao poopćenog sabirališta različitih skupina u jedno, radi stanovite socijalne i upravljačke preglednosti, nego kao *izvora posebne sposobnosti i snage*.

Odselidbeno je iskustvo, dakle, i u skupinama što sele i u skupinama što su ostale olakšalo evoluciju socijalnog imaginarija u smjeru gdje se na njegovu zaglavku javlja nova subjektivnost kojoj više nisu potrebni formalni predlošci solidarnosti izvedeni iz feudalne hijerarhije. Nije ta subjektivnost još razvila iskustvo autonomije što je projektira modernost. Ali je na njezinu rubu.

Obje spomenute sastavnice izravno su svezane sa simboličnom jezgrom odselidbena ponašanja koja se može sažeti u usklik: *odselidba oslobađa*. Ponuđena formulacija neskriveno upućuje u formulaciju podrijetla. Ona, poznato je, glasi: gradski zrak oslobađa. Njome se simbolično ocrtava način djelovanja gradova, napose slobodnih kraljevskih gradova, u feudalnom poretku. Njihova *mjesnost*, sukladno spomenutu uskliku, očituje svojstvo, točnije moć, kakva *nije* sabrana ni prisutna ni na kojemu drugom mjestu, ne računa li se samo središte kraljevstva. Moć se sastoji u sposobnosti prijetvorbe do tada neslobodne osobe *u slobodnu*. Biti slobodan, u svim inačicama humanističke rekonstrukcije društva javlja se kao jedna vrst nultog sna. Sukladno tomu, u simboličnim mrežama gradovi se javljaju i ustaljuju kao mjesta s posebnim moćima što jamče uspješnu/sretnu preobrazbu sna u odsanjanu javu. Usklik kako odselidba oslobađa ne može se, vidljivo je, učvrstiti dosljednom analogijom s usklikom: gradski zrak oslobađa. Razlog je jednostavan: odselidba se ne sabire mjesno, naprotiv, ona je radnja kojom se zavičajno mjesto napušta, raspršuje, a doselidbeno tek cilja. Stoga se simbolična zaliha s oslobodiiteljskim mogućnostima ne može konvertirati na poseban odsječak teritorija. Namjesto toga oslobodiiteljske mogućnosti ostaju sabrane u nekoj vrsti *načelne odanosti samoj pokretljivosti*. U promatranom razdoblju nije ona još mjerodavnim globalnim predloškom socijalnog ponašanja, (kao, primjerice, u razdoblju na prijelazu iz 20. i 21. stoljeće). Ali je, nedvojbeno, uključena u nove sadržaje socijalnog iskustva sudionika tadašnjeg hrvatskog društva, i onih što su odselili i onih što su ostali. Prvi tu zalihu "nomadizma" rabe u borbama za uspješnije ukorjenjivanje na mjestima doselidbe, ciljajući podići njome, barem simbolično, svoj doselidbeni status na status teritorijalno pokretnih pa, stoga, i slobodnih ljudi. Drugi tu zalihu rabe ciljajući, ponajprije, simbolično, dakako, život određen manjkom mogućnosti izbora pretvoriti u život koji, *u krajnjoj crti*, krije i mogućnost odselidbenog "skoka" u zbilju gdje ratna ugroza i nesigurnost dnevnog opstanka nisu središnjim činjenicama.

Nastanak novog teritorijalnog obzora razdiobe daleko/blizu, snaženje "vodoravne" (narodne) osnove so-

lidarnosti skupina s društvenog "dna" te simbolična prijetvorba odselidbenog ponašanja u osloboditeljsko ponašanje što se, dakle, u promatranom razdoblju dugoročno ustaljuju u socijalnom iskustvu hrvatskog stanovništva, posredno navješćuju i mogućnost izgrađivanja postojanih odselidbenih "kanala", kao jedne vrsti osamostaljenih tehničkih mehanizama odselidbe. No, ta mogućnost ostaje, uglavnom, naviještena, ne i ostvarena. Koliko je vidljivo, dva su osnovna razloga s kojima ovdje treba računati. Prvi se očituje u ukupnoj predmodernoj konfiguraciji prometnih, i s njima svezanih, funkcionalnih, mreža na području Carstva. Ni upravljački ni tehnički ni uporabno te mreže nisu pogodne za dugoročnu stabilizaciju posebnih odselidbenih "kanala". Drugi razlog očituje se u manjku privlačnih žarišta na područjima eventualne doselidbe. Predmodernost stanja u Carstvu jednostavno je nepoticajna za ulogu *stalnog* izazivača novih doselidaba na sigurna ili manje rizična područja Carstva. Takvu stanju stabilne odseljeničke putanje i odseljenički "kanali" nisu potrebni. Poduzete odselidbe pokazale su kako su u tom pogledu dostatni već i primjeri posebnih odselidbenih kampanja, s vremena na vrijeme. U tom se pogledu odselidbene putanje i "kanali" hrvatskog odseljeništva u promatranom razdoblju ne mogu mjeriti s putanjama i "kanalima" Britanskog i drugih europskih carstava što organiziraju kolonijalni prijevoz afričkog stanovništva na nova tržišta roblja. U hrvatskom slučaju po srijedi su odselidbe što praktično ne probijaju okvire feudalnog svijeta. U afričkom slučaju po srijedi su već "epski", dakle, i transkontinentalni zahvati europskog kapitalizma u carske kolonije.

4.

Klasične analize hrvatske odselidbe u prvom dijelu razdoblja prve hrvatske modernizacije, dakle, u godinama 1868. – 1918., obično ističu kako je u osnovi te odselidbe agrarna prenapučenost, ili odveć veliki broj seljačkog stanovništva u odnosu na raspoloživo obradivo zemljište. Taj se, po seljaka nepovoljan, odnos oblikovao u okrilju modernizacije koja je razbila sklopove tradicionalnog agrarnog društva, navlastito funkcionalnost obiteljskih zadruga. Nova individualizacija i seljaka i seljačkog posjeda navješćuje i nove mogućnosti djelovanja kakve nisu rabljene u tradicionalnim okvirima. Ali, naspram tih mogućnosti djeluju brojni institucionalni i organizacijski sklopovi koji seljacima ne dopuštaju izaći iz ovisničkih mreža, napose iz mreža dužništva lihvarskom kapitalu.

Ciljajući na oslobođenje od takvih odnosa brojni se seljaci odlučuju na odselidbu u Ameriku. Koliko je vidljivo, "tvrdi" sažetak spomenutih analiza najpreglednije se zrcali u epistemološkoj zalihi prisutnoj u klasičnom radu *The Polish Peasant in Europe and America* iz 1927. godine što ga potpisuju W. Thomas i F. Znaniecki. Sukladno tomu, odselidba je otisak rasapa seoskog svijeta i novih načina individualizacije njegovih dotadašnjih članova.

Dva su pitanja, međutim, koja se ovdje ne mogu mimoići. Prvo: je li modernizacija s kojom je u promatranom razdoblju suočeno hrvatsko seljaštvo odvojena od zadaće da čuva, po korijenu feudalne, strukture Carstva? Odgovor je niječan. Modernizacijom, napose pojedinih sektora socijalnog i političkog normiranja društva, seljaštvo se, doduše, oslobađa od neugodna položaja stanovnika društvenog dna. Agrarna reforma cilja, k tomu, osigurati novim slobodnjacima vlasništvo nad zemljom. Međutim, već provedba reforme pokazuje kako se ne radi o prerazdiobi prava na zemljišno vlasništvo po mjeri modernosti nego o premještanju adresa o kojima seljak ovisi. U klasičnom feudalizmu adresa o kojoj ovisi jest feudalni zemljišni gospodar. U "reformiranom" je poretku adresa o kojoj ovisi financijski kapitalist u kojega se seljak mora zadužiti kako bi od prijašnjeg feudalnog gospodara otkupio zemlju, ili kako bi zemljišno gospodarstvo doveo u "modernizirano" stanje, koje bi mu omogućilo valjano i živjeti od tog gospodarstva. Drugačije rečeno, klasična ovisnost o feudalnom, zemljišnom, gospodaru, zamijenjena je, *također klasičnom*, ovisnošću o gospodaru financijskog kapitala. Budući da je množina novih gospodara financijskog kapitala unovačena ili među pripadnicima starog feudalnog staleža ili među pripadnicima kolonijalnih ovlaštenika Carstva, što su postali klijentima Carstva u prethodećem razdoblju, seljačka ovisnost samo je *premještena po gramatici modernizacije*: iz ovisništva o zemljišnom gospodaru u ovisnost o novčanom gospodaru. Pri tomu su na obje strane ovisničke sheme ostali isti socijalni sudionici: na jednom kraju feudalni sloj samo djelomično "moderniziran" prodorom birokratskih klijenata Carstva i njihovih financijskih eksperata, a na drugom kraju ovisni seljački sloj, sada "moderno" atomiziran na množinu sitnih zemljišnih vlasnika dugoročno neodrživih bez ovisnosti o pomoći financijskog kapitala.

Nije vidljivo zašto bi glavni seljački odgovor na takvu, feudalnim poretkom nadziranu modernizaciju, bila, najprije, inozemna odselidba. Seljačkom sloju na načelnoj razini na raspolaganju je nekoliko mogućnosti za koje je razložno pretpostaviti kako logično prethode odluci o

inozemnoj odselidbi. To su, primjerice, racionalna prilagodba same seljačke prakse novim mjerilima uspješnosti (modernizacija poljodjelstva); izgrađivanje autonomnih institucionalnih sklopova: financijskih, stručnih, političkih, kulturnih, otpornih na ovisničke strategije poretka; interne, unutrašnje, migracije u domaće gradove, gdje bi se mogao zaraditi novac potreban za reinvesticije u seljačka gospodarstva, i srodne. Bilanciranje tih mogućnosti izravno vodi aktualizaciji idućeg, prije naviještena, pitanja.

Drugo: koliko je seljački svijet iskoristio mogućnosti modernizacije što logično prethode inozemnoj odselidbi? Odgovor je: samo djelomično i posve nedostatno. Kako je s modernizacijom poljodjelstva pokazuju raznolike analize i opisi, u rasponu od gospodarskih do književnih. Njihova je ishodišna spoznaja kako je unutrašnja zapuštenost seljačkog svijeta, i kulturna i funkcionalna, prevelika za očekivati njegovu modernizaciju osloncem na autonomna mu sredstva, odozdo. Narodnjačke zamisli, po kojima seljački svijet ima potrebnu kakvoću za ustanoviti modernu autonomiju (kako, primjerice, sugerira A. Šenoa u romanu *Seljačka buna*), imaju više domašaj moralne potpore nego što olakšavaju uspostavu primjerenih modernizacijskih sklopova i funkcionalnih mehanizama. S adrese Kraljevstva mjestimično, doduše, dolaze vrijedni poticaji. Ali ono je zarobljeno nagodbenjačkim okvirom pa stvarno nemoćno dohvatiti se tako zamršena posla kao što je modernizacija "agrarnog sektora". Kako je, pak, s izgrađivanjem potrebnih institucionalnih sklopova, u rasponu od financijskih i političkih do kulturnih i simboličnih, ponajbolje se zrcali u naporima što ih ulaže u takvu zamisao kasno narodnjaštvo, a od početka 20. stoljeća Hrvatska pučka seljačka stranka, poslije samo Hrvatska seljačka stranka. Najmanje je netočna riječ u tom kontekstu: *sporost*. Još se može prihvatiti ocjena kako je osnutak formalne političke stranke pravovremen. Ali je vidljivo kako izgrađivanje posebnih institucija kao što su financijske, stručne, tehničke, i srodne, radi potpore seljačkoj modernizaciji, fatalno kasni koliko za stvarnim potrebama toliko i za posljedicama što ih feudalna rekonstrukcija modernizacije pod nadzorom Carstva množi i pretvara u konkurentnu realnost. Strogo govoreći, takav je program prvi put u okviru Kraljevstva zadobio dužnu potporu i prvenstvo u kratkotrajnom razdoblju Banovine Hrvatske, 1939. – 1941. Na žalost, kasno i prekratko.

"Unutrašnja" odselidba agrarnog viška u hrvatske gradove trebala bi, također, biti jedna od mogućnosti što odlaže ili oduzimlje uvjerljivost nuždi inozemne

odselidbe. No bilanca urbanizacije hrvatskih gradova u promatranom razdoblju ne pokazuje da je takvo što na djelu. U više je mjerodavnih analiza pokazano kako je novi industrijski zamah u hrvatskim gradovima u promatranom razdoblju skroman pa se ni mogućnosti što ih množi ne mogu držati ponudom strategijske kakvoće. Hrvatski gradovi, dakle, javljaju se u ulozi skromnih socijalnih magneta, s posve ograničenim receptivnim kapacitetom. Na drugoj strani, unutrašnja identitetska razdioba što ih strukturno presijeca na: hrvatsko dolje i rub, a nehrvatsko gore i središte, privučene doseljenike iz seljačkog svijeta stavlja pred poseban skup identitetskih obveza. Radi valjane integracije u gradsko društvo oni su obvezatni hrvatsku osnovu nacionalnog identiteta potiskivati i brisati a osnaživati njezine protuinačice, u rasponu od tipičnih identiteta kolonijalnog činovništva do inačica naslonjenih na prividno neutralne, "prosvijetljene", sheme po kojima je hrvatsko i seljačko istoznačno divljem i barbarskom. Na toj se točki nova, i po veličini ograničena, urbanizacija, izravno veže s uporabom gradova u strategiji Carstva, konvencionalnom još u predmodernom razdoblju. Pred skupinama seljačkog podrijetla što žele odselidbom prevladati teškoće seljačkog svijeta na ulazima u hrvatske gradove učvršćuju se, dakle, dvostruka zatvorena vrata. Prva su posljedica ograničene industrijske, i ukupne, tehničke rekonstrukcije gradskog svijeta rada. Ona ne množi potrebe za brojnijim radništvom. Druga su posljedica monopola Carstva u hrvatskoj urbanizaciji u promatranom razdoblju. Carstvu, ponovimo, nužno treba hijerarhijska razdioba identiteta gdje je hrvatski dolje i ruban. Time Carstvo čini glavni konstrukcijski korak u oblikovanju ekskluzivna nadzora nad sadržajem urbane preobrazbe.

Inozemna odselidba, navlastito u razdoblju 1880. – 1918., kada industrijalizacija SAD-a, i "vodoravna" urbanizacija tamošnjih industrijskih središta, množi privlačne silnice i ponudu na *kontinentalnoj* razini, u unutrašnjoj dinamici hrvatskog društva javlja se dakle, kao specifična *izvanjska urbanizacija*. Ona je, vidjelo se iz prijašnjih ulomaka, odgovor teritorijalno pokretne manjine u hrvatskom društvu na strukturnu blokadu prve hrvatske modernizacije što je oblikuje i nadzire Carstvo. Ta urbanizacija ne oblikuje u Hrvatskoj nove urbane sklopove – oblikuje ih u SAD-u. Ali oblikuje *novo urbano stanovništvo hrvatskog podrijetla*. Unutrašnja dioba te nove skupine: na one što odselidbu pretvaraju u trajni boravak u zemlji doselidbe, u SAD-u, i na manjinsku skupinu povratnika, stvara zaključni okvir izračuna mo-

dernizacijskog dobitka u hrvatskom društvu. *On se sabire u novoj (tuzemnoj) urbanoj skupini*. Promatrana samo statistički ona je, dakako, manjinska. (Prije izložene analize pokazuju kako je povratništvo u promatranom razdoblju manjinsko.) Ali, istodobno, ta se skupina, *po veličini socijalnog kapitala*, bitno razlikuje od drugih hrvatskih skupina. Solidarnost, kao prva i jezgrena razina, socijalnog kapitala u slučaju spomenute povratničke manjine proteže se i na većinsku odseljeničku zajednicu (zajednice). Unutrašnje razlike, uostalom neprijeporne, nadsvođuju se zajedničkim odseljeničkim pothvatom i specifičnim odseljeničkim iskustvom. Stoga nastali likovi solidarnosti nadmašuju posebne interese i sabiru se u specifičnoj identitetskoj tvorbi koja paradoksalno spaja hrvatski i seljački korijen odseljenih s novom urbanom i, općenito, modernom kompetencijom, te hrvatske odseljenike i povratnike, stavljajući u zagradu teritorijalnu udaljenost između njih. Dodati je kako nisu svi odseljeni integrirani u američke gradove. Brojni su našli zaglavne adrese po zemljama Južne Amerike, izvan važnijih urbanih središta. No i oni, vidjelo se, preuzimlju uloge, bilo industrijske bilo poduzetničke, što izmiču tuzemnoj besperspektivnosti seljačkog svijeta.

Koliko je odselidba u razdoblju 1868. – 1918. dragovoljna? U prijašnjim smo ulomcima podsjetili kako su modernizacijski "kanali" u tuzemstvu, uporaba kojih bi svakako utjecala na smanjenje broja kandidata na odselidbu u promatranom razdoblju ili zatvoreni ili jedva uporabljivi (ponovimo: tuzemne selidbe u hrvatske gradove; preobrazba institucionalne konfiguracije radi uspješne pomoći seljačkom svijetu; snaženje poslovne racionalnosti u poljodjelstvu, i srodne). U oštrijoj shematizaciji mogućnosti koje su seljačkim sudionicima u promatranom razdoblju na raspolaganju vidljive su tri glavne: "loša beskonačnost" aktualne bijede; "lumpenseljačko" prekoračenje granica seljačkog svijeta prosjačenjem, razbojništvom ili krijumčarenjem; identitetska "odselidba" u ograničenom broju slučajeva kada carska birokratizacija otvara nova radna mjesta za najniže činovništvo ili oružništvo; odselidba u inozemstvo. T. Faist (1999.), po našoj ocjeni, opravdano ustvrđuje kako se nova razdioba između onih koji se odlučuju na odselidbu (manjina) i onih koji se na nju ne odlučuju (većina) uspostavlja na temelju *veličine socijalnog kapitala* što je *nejednako akumuliran* u pojedinim srodničkim, naseljskim ili susjedskim skupinama. Ondje gdje je on veći *veća je vjerojatnoća* kako će dotična skupina poduprijeti, pače potaknuti, pokretljivije članove (mladi, pismeniji, odvažniji, snala-

žljiviji itd.) na odselidbu. Akumulirani socijalni kapital, napose čvrstoća uzajamnih veza i veličina skupne solidarnosti, unaprijed otklanja opasnost od mogućnosti da odseljeni član u zemlji doselidbe skupinu brzo zaboravi i zaniječe. Akumulirani socijalni kapital, naprotiv, prije ga učvršćuje u ulozi izvanjskog "agenta" skupine, čija je zadaća u zemlji doselidbe ustanoviti prilike za poboljšati položaj skupine *kao cjeline*, nego li u ulozi "atomizirana" lovca na sreću, bez posebnih zadaća ili veza s referentnom skupinom.

Prije skicirani uvid posredno upućuje na zaključak kako je, dakle, broj onih koji su u promatranom razdoblju pripravni odseliti *veći* od broja onih koji su se za zbilja i odselili. Baš kao i u razdoblju 16. – 18. stoljeća, legitimacija inozemne odselidbe kao *osloboditeljskog* postupka je vrlo čvrsta. Poopćena samorazumljivost kojom se ta legitimacija prihvaća izravno ukazuje kako se tlak polumodernizacije (ili osporene modernizacije) u hrvatskom društvu doživljuje kao specifična vrst *sistemskog nasilja*. S toga stajališta promatrane, odselidbe u analiziranom razdoblju, u cijelosti, mogu se držati – prisilnima. Taj pridjev, dakako, nema u takvoj uporabi isto značenje kao što ga ima kada se prisilnima određuju odselidbe posebnih skupina izravno izloženih nasilju, obvezama iz međudržavnih ugovora, ratnim prilikama itd. Njime se ovdje naznačuje kako se, na strukturnoj razini proizvedeni manjak mogućnosti preobrazbe seljačkog svijeta u tadašnjem hrvatskom društvu, u dnevnoj zbilji promeće u poopćeno nasilje, glavno sredstvo kojega je – dugoročna bijeda. Baš kao i u prethodećem razdoblju ta prisilnost ima i drugi smjer djelovanja: skupinama s oskudnim socijalnim kapitalom, bez potrebna samopouzdanja i unutrašnje zalihe sloge i pripravnosti na potporu, pravocrtno *oduzimlje* mogućnost odselidbe. Drugačije rečeno, osuđeni smo na svojevrstan paradoks: prisilnima je moguće držati i odluke o inozemnoj odselidbi jednih i odricanje od odluke o odselidbi drugih. Po izvanjskom obliku, dakako, odselidbene odluke *nisu* prisilne: odseljene, ne računamo li s ratnim događajima i pojedinim političkim progonima, nitko ne goni na odselidbu. U normativnom shematizmu Carstva pravo na promjenu mjesta boravka drži se sada konvencionalnim pravom. Formalno promatrano, po srijedi je "samo" njegova aktivna uporaba.

5.

Je li osporena modernizacija ili polumodernizacija (J. Županov) hrvatskog društva u razdoblju 1868. – 1918., apstraktno uzeta, dostatna za obrazložiti dinamiku i likove hrvatske odselidbe u tom razdoblju? Koliko je vidljivo, nije. T. Faist (1999.) drži kako je za cjelovitu sliku odselidbe potrebno uzeti u obzir *tri* događajne razine. Na prvoj, mikrorazini, djeluju posebni čimbenici odselidbenih odluka pojedinaca. (Oni su predmetom i posebnih modela analize, kakvi su, primjerice, model racionalnog odabira, cost-benefit model, model vrijednosne hijerarhije, relativne deprivacije i srodni.) Na njoj suprotnoj, makro – razini, djeluju brojni čimbenici strukturnog podrijetla, kakvi su vidljivi i u prije skiciranoj slici osporene modernizacije ili polumodernizacije hrvatskog društva. (I takvi su čimbenici, također, predmetom posebnih analitičkih modela, kao što su modernizacijski model, što se mjestimično i u ovoj analizi rabi, model svjetskog sustava, gravitacijski i razvojni modeli po shemi središte – rub, model kolonizacije i srodni.) Učinci čimbenika podrijetlom s mikro- i makrorazine događajno se, po Faistu, sabiru na srednjoj, ili mezorazini, gdje su najvažniji društveni sudionici zajednice i njihove integracijske mreže. Takve mreže omogućuju zajednicama ili skupinama razviti, ovisno o njihovoj izgrađenosti i kakvoći, *viškove sposobnosti* (što se ostvaruju mobilizacijom socijalne energije, akumulacijom obavijesti, brojnošću uzajamnih odnosa, izvanjskih i unutrašnjih, pripravnošću na solidarnost i slično) potrebne za uspješnu praksu tih skupina. Dodati je kako se u učinak takvih viškova ne ubrajaju samo uspjesi skupina u ostvarivanju izvanjskih ciljeva, nego se i sama unutrašnja kakvoća mreže javlja kao njihov "proizvod". Pripravnost članova na uzajamnu pomoć, na međusobnu solidarnost, te prihvaćanje skupnih obaveza javljaju se u tom kontekstu kao glavna dobra. Spomenuti T. Faist, na tragu analitičara socijalnog kapitala, kakvoću mreža i njihove integracijske i mobilizacijske učinke sažimlje u specifični socijalni kapital skupine. Po njemu, o tome kako pojedina skupina koristi vlastiti "socijalni kapital" ovisi i kako se ona odnosi spram odselidbe svojih članova. To znači da način uporabe socijalnog kapitala utječe na procese kao što su odabir i novačenje odseljenih, difuzija odseljeničkog ponašanja, prilagodba doseljenih u zemlji doselidbe; utječe, dakako, i na "zbližavanje" zemlje odselidbe i zemlje doselidbe, budući da u obje živi *ista* skupina, u jednoj kao zavičajna, u drugoj kao doseljena manjina.

Ide li se skiciranim tragom lako je uočiti kako u hrvatskoj analitičkoj arheologiji, tematski zaokupljenoj odselidbenim pitanjima, pretežu, uglavnom, pristupi gdje se ističe važnost čimbenika s makrorazine. Ima li se u vidu prije spomenuta, specifična, dinamika hrvatskog društva u trokutu: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo, ta činjenica nije neobična. No manjak što ga ona zaklanja baca tamnu sjenu na cjelovite obrise slike: oni izmiču.

Prvo pitanje što se u skiciranu okviru javlja može se, grubo, postaviti ovako: koji su glavni čimbenici utjecaja na odselidbene odluke na mikrorazini, dakle, na razini gdje je glavna adresa pojedinac? Pitanje nije bez stanovite paradoksalne "uzde". Podsjetiti je: u razdoblju 1868. – 1918. seljački svijet u hrvatskom društvu, promatran iz makroperspektive, izložen je, za pravo, prisilnoj odselidbi. U poopćenom djelovanju odselidbenog tlaka "odozgo" teško je nazrijeti čimbenike što specifično djeluju na individualnoj razini. K tomu, u promatranom razdoblju moderna preobrazba u praksama individualizacije rabi pretežno model reprezentativnog individualizma. U takvu se modelu pojedinac ne određuje kao autonomna zbilja naspram skupine, nego, ponajprije, kao njezin *vršni lik*. On je, dakle, pojedincom toliko koliko kojim iznimnim obilježjem reprezentira posebnost, razliku, dotične skupine. Ostali, "prosječni", i nisu "supstancijalno" pojedinci. U praksama seoskog svijeta takva je diferencijacija još u zametcima, ako je uopće i ima, pa je, za pravo, dvojbeno može li se u analitičkom pogledu govoriti o pojedincu kao adresi gdje na odselidbene odluke djeluju specifični utjecaji podrijetlom baš s te adrese. No na temelju raspoložive građe ipak je moguće odvojiti tri posebna čimbenika.

Prvi čimbenik je *demografski status pojedinca*. Odselidba u promatranom razdoblju, vidjelo se, dosljedno odabire *mlađe* odseljenike. Nepismenost ili oskudna pismenost, i druga obilježja što ih statističke bilance ističu, raspoređuju se većinski pa ih je teško držati čimbenicima utjecaja na individualnoj razini. Drugi čimbenik utjecaja je potreba za *minimizacijom rizika*. Izvor rizika je poopćeni tlak poretka što u perspektivi ostavlja onodobni hrvatski seljački svijet bez izgleda na život. Riziku je, dakle, izloženo seljačko društvo kao cjelina. Ali se taj rizik pravocrtno prenosi i na pojedinačne članove. Muke izazvane siromaštvom i nestašicom, glad, oskudicu itd. trpe pojedinci. Stoga se u njihovu racionalnom osvrtu na životne prilike predvidljivo javlja i poticaj na minimizaciju rizika. Budući da drugih mogućnosti poredak ne dopušta ostaje jedinim pristupačnim postupkom – odselidba. Treći

čimbenik utjecaja koji se može odvojiti jest *vrijednosna disonancija*. Ona se očituje u specifičnom samorazumijevanju seljačkog svijeta kao *žrtve nepravde*. Na drugoj je strani, točnije, u ulozi gospodara te nepravde, "povrh i gore" – *svijet gospode*. Vrijednosni sklop seljačkog svijeta, po tom istom samorazumijevanju, vrijednosnom je sklopu svijeta gospode oprečan: prvi je istinit, "bogu ugodan" (i tako dalje), drugi je lažan, pokvaren, po mjeri zla (i tako dalje). Praktično, dnevno, međutim, seljak je obvezatan služiti svijetu gospode, ili, drugačije rečeno, *služiti zlim ljudima*. Toliko koliko je seljak poretkom prisiljen na takvo što, zacijelo je i oslobođen od ikakve vrijednosne nelagode. Ali, kada se u obzoru toga svijeta javljaju odselidbene mogućnosti, uklanjanje vrijednosne nelagode nedvojbeno može biti poticajno. Ponuđeni odabir čimbenika utjecaja, vidljivo je, ne naslanja se na posebna empirijska istraživanja: njih nema. Zato ih treba čitati kao hipoteze izvedive iz prije ponuđene analitičke građe podrijetlom iz različitih izvora. Držimo kako nisu nekorisni kao prigodne orijentirajuće hipoteze.

Na mezorazini polazno pitanje može se formulirati ovako: u mrežama kojih skupina se donose odluke o odselidbi? Ni u potrazi za odgovorom na to pitanje nisu na raspolaganju iscrpniji empirijski uvidi. No iz dinamike hrvatskog seljačkog svijeta u promatranom razdoblju vidljivo je kako su ponajvažnije dvije skupine i mreže: *obiteljske* i *zavičajne*.

U promatranom razdoblju već je uznapredovala preobrazba obiteljskih zadruga. Ali, na drugoj strani, osnovne su obitelji velike a srodničke mreže, oblikovane ženidbama u relativno zatvorenom teritorijalnom okviru, i brojne i snažne. Stoga se ključne odluke u životu pojedinca ponajčešće oblikuju i donose s obzirom na dobrobit obitelji pa tek potom s obzirom na želje pojedinca. Hoće li se, dakle, pojedinac odlučiti na odselidbu manje ovisi o bilanci utjecaja čimbenika na individualnoj razini. Važnija je bilanca utjecaja čimbenika na obiteljskoj razini. Ako je riziku od siromaštva i gladi, primjerice, oštrije izložena obitelj kao cjelovita skupina, vjerojatnije je da će taj čimbenik utjecaja s individualne razine biti "linearno" uzet u obzir i u konačnoj odluci o odselidbi. Kako će skupina usklađivati te dvije razine utjecaja ovisi o njezinom – socijalnom kapitalu. U mrežama obvezatnih ili uzajamnih odnosa, a napose u mrežama unutrašnje solidarnosti između članova, nalazi se odgovor na pitanje: hoće li tko iz obitelji odseliti, i tko će to biti.

Koliko su srodničke i obiteljske skupine ključne pri odabiru i odlučivanju o odselidbi, zacijelo su zavičajne

(mjesne, regionalne) jednako ključne u *početnoj difuziji* odselidbenih odluka. Razlog je jednostavan: zavičajne su zajednice ujedno širi okviri olakšanog prijenosa vijesti o novim događajima na određenom području. Budući da je odluka o odselidbi člana ili članova pojedinih obitelji jednom vrsti *inovativnog socijalnog ponašanja*, zavičajna je zajednica ili skupina prvi prirodni okvir njegova prijema i širenja, nakon što se prijeđu granice što diferenciraju obitelj. Koliko je vidljivo iz prije izložene građe, zavičajne zajednice u promatranom razdoblju valjano funkcioniraju i kao mreža za akumulaciju socijalnog kapitala potrebna za prilagodbu u zemlji doselidbe. Već i brojni nazivi novonastalih udruga hrvatskih odseljenika u zemljama odselidbe, gdje se ističe pripadnost dalmatinskom, otočnom, slavonskom, ličkom, istarskom itd. području izravno upućuju na tu činjenicu.

Uloga narodne skupine, u ovom slučaju: hrvatske, nije posebno vidljiva u oblikovanju odselidbenih odluka ili u njihovoj (tuzemnoj) područnoj difuziji. Ali je njihova uloga vrlo važna *u prilagodbi* odseljenih novim životnim uvjetima u zemlji doselidbe. U usporedbi sa zavičajnim/područnim/regionalnim, skupinama, hrvatske narodne skupine imaju prednost jer im je integracijski obuhvat mreža veći i otvoreniji za brojne "meke" ili "slabe" veze. Praktična teškoća s kojom se one suočavaju izlazi, međutim, iz činjenice što se hrvatsko odseljeništvo u službama brojnih zemalja doselidbe obično klasificira po *državi* podrijetla: dakle, austrijskim, ugarskim ili jugoslavenskim imenom. Iz te razdiobe izvode se i razdiobe praktičnih prava i olakšica. Stoga je oblikovanje mreža i mogućnosti utjecaja hrvatskih doselidbenih udruga ili zajednica tijekom cijelog razdoblja otežano.

Kako se u mrežama glavnih skupina: obitelji i zavičajnih skupina, oblikuje racionalna svrha odselidbe? Za odgovoriti na to pitanje potrebno je, prethodno, pogledati kako te skupine određuju svoja identitetna obilježja u odnosu na glavna životna dobra. Iz idealnotipične perspektive moguće je razlikovati nekoliko posebnih tipova.

U prvom tipu, gdje se obiteljski identitet izvodi iz *gospodarenja zemljom*, moguće je uočiti dva podtipa. Prvi je podtip sredozemni; u njemu se uspješno gospodarenje zemljom razumije kao praksa i uporaba moći po *patricijskom* predlošku kolonatskog gospodarstva. Drugi je podtip kontinentalni; u njemu se uspješno gospodarenje zemljom razumije kao praksa i uporaba moći po "šljivarskom", *sitnoplemićkom* predlošku.

U drugom tipu, proširenom, pretežno na području Vojne granice ali i na drugim područjima oskudnim

obradivim zemljištem, obiteljski se identitet izvodi iz *gospodarenja oružjem*, poslije iz pristupa javnim službama. U njemu se valjano gospodarenje razumije kao regulacija *vojne jedinice ili činovničkog ureda*.

U trećem tipu, proširenom obično na područjima gdje je uznapredovala carska kolonizacija veleposjedom, obiteljski se identitet izvodi iz *gospodarenja poduzetničkim umijećima i znanjima*. U njemu se valjano gospodarenje određuje *uspjehom u poslovnoj praksi*.

Sažeto rečeno, u praksama seljačkog svijeta u promatranom razdoblju obiteljska konstrukcija "tehničkog" identiteta i horizonta uspješne preobrazbe obiteljskog položaja javlja se u tri osnovne inačice: u prvoj osnovna mjerila izvode se iz predodžbe o statusu zemaljskog gospodara, srodna statusu plemića; u drugoj osnovno mjerilo je predodžba o statusu "gospodara oružja" srodna statusu časnika, ili javnog službenika; u trećoj osnovno mjerilo je predodžba o statusu "gospodara umijeća", srodna statusu poslovna čovjeka ili inženjera.

Sukladno skiciranoj razdiobi odseljeni racionalno definiraju i ciljeve i potrebe u zemlji doselidbe. U prvom tipu na popisu najvažnijih odselidbenih svrha je *zarada* općenito. Ona se "planira" reinvestirati u zemljišno gospodarstvo u zemlji odselidbe, Hrvatskoj, kada se odseljeni vrati, ili kada zaradi dostatno za poslati veće svote članovima obitelji. No, nove investicije nisu samo radi poboljšanja gospodarstva. One su i sredstvo promjene statusa: iz polaznog seljačkog u "gospodski" (sitnoplemićki). Vidjelo se iz prijašnjih ulomaka, mogućnost preobrazbe seljaka u "gospodina" stabilnom je racionalnom svrhom odselidbe u brojnim iskazima. Pače, isticanje preobrazbe smješta odselidbenu potragu za zaradom na mnogo višu razinu nego što je polazna "prevencija" bijede. Ona je pomagalom u opsežnijoj zamisli o rekonstrukciji obiteljskog identiteta. U drugom tipu najvažnija je odselidbena svrha promjena položaja u odnosu na *javnu službu* i njoj dodijeljenu moć. Odselidbom se cilja na zaposlenje u takvoj službi i na toj službi primjerenu zaradu. U trećem tipu najvažnija je odselidbena svrha odlazak u države gdje je *pristupačnost poduzetničkih mogućnosti* vodoravno pravednije raspoređena. Racionalno se računa kako će ta pristupačnost, već sama po sebi, djelovati kao snažan "push" čimbenik u izgrađivanju poduzetničkog statusa i primjerene zarade. Tipologija, dakle, upućuje na zaključak kako definicija odselidbe "isključivo radi zarade" sadržajno osakaćuje racionalni obzor odlučivanja obiteljskih, srodničkih i zavičajnih skupina u promatranom razdoblju u hrvatskom seljačkom svijetu. Zarade se javljaju

u izravnoj svezi s aspiracijom na promjenu statusa, a to znači, i s promjenom Carstvom zadanog sociokulturnog okvira seljaka kao sloja. U tom, novom, okviru, gdje je i seljak istovrstan gospodinu, dakle, po drugačijoj gramatici, spomenute skupine hrvatskog seljačkog svijeta ciljaju rekonstruirati svoje, (kolonijalnom) težinom Carstva za društveno dno okovane, identitete.

Dvije statističke činjenice u ovom kontekstu pridonose boljem razumijevanju racionalnosti odlučivanja o odselidbi. Prva činjenica svodi se na podatak po kojemu je u skupini odseljenih do 1914., udio zemljišnih vlasnika približno 50%. Druga činjenica pokazuje da su odseljeni, uglavnom, kako je naznačeno, mladi i nepismeni. U spomenutih 50% zemljišnih vlasnika zacijelo je opravdano uvrstiti i odseljene što zaradu i promjenu statusa drže istovrsnim ciljem kao i one kojima je važna pristupačnost poduzetničkih mogućnosti i olakšica u zemlji doselidbe. U drugoj polovici populacije odseljenih zacijelo su brojniji oni u potrazi za dobrom službom što im jamči uspješnu prevenciju bijede; ali u istoj skupini treba zamisliti i siromašnije tragatelje za većim i pristupačnijim mogućnostima općenito. Odmjerimo li te uvide uzimljući "ozbiljno" u obzir poopćenu izjavu hrvatskih odseljenika kako se sele, ali se namjeravaju vratiti, razložno je zaključiti kako izjava *nije sukladna* skiciranoj tipološkoj shemi. Podatci o postotnim udjelima povratnika izravno pokazuju kako je izjava, ponajprije, prinos de/dramatizaciji same zgode odselidbe. Neizravno, pak, njezinu uvjerljivost ugrožava *ograničena prenosivost dobara* što ih pojedini odselidbeni tip drži najvažnijima. Koliko je vidljivo, zarađeni *novac* što se "planira" reinvestirati u zemljišno gospodarstvo u Hrvatskoj jedini je prenosiv bez posebnih "ontologijskih" teškoća. Stoga u tom tipu odseljenih treba očekivati i najveći udio povratnika. Pak u ostala dva tipa posve je prijeporno ima li uopće povratnika. Razlog je jednostavan: kakvoća institucionalnog sklopa, gdje je moguće pronaći i valjane službe, kao i pravedno razdijeljena javna pristupačnost poduzetničkih mogućnosti i olakšica, što ih odseljeni u ta dva tipa drže središnjim dobrima, *nisu prenosiva dobra*. Prije će biti da su oblicima uspješne mjesne akumulacije humanog i socijalnog kapitala u zemlji doselidbe i tamošnje modernizacije.

6.

Je li skicirani predložak odselidbe u razdoblju 1918. – 1941. bitno promijenjen? Po našoj ocjeni – nije. Godine 1918. promijenjen je, doduše, državni okvir: Habsburško je carstvo zamijenjeno prvojugoslavenskom državom. Ali je konfliktni odnos razina: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo ostao nenarušen. Ipak, tri se promjene mogu držati "kliconošama" uspjelije moderne preobrazbe seljačkog svijeta.

Prva promjena, točnije, prva serija promjena, su agrarna reforma i seljačka kolonizacija na djelu tijekom cijelog promatranog razdoblja. No i one su, kao i prijašnji pokušaji, skončale pod tlakom dviju činjenica. Pridonijele su daljnjem mrvljenju seljačkog posjeda. Latentna zadaća bila im je primjerenim posjedima nagraditi srpske solunaše i druge oslonce srpske državne nadmoći a ne uspostaviti "seljačku pravdu". (Šimončić – Bobetko, 1997.). Na takvoj podlozi učvršćuje se stara/nova ovisnost seljačkog svijeta o financijskim i političkim gospodarima izvan njega, koja se malo razlikuje od one što je bila režirana fantazmagoričnom potrebom Habsburškog carstva za feudalnom regulacijom modernosti.

Druga promjena očituje se u snaženju institucionalnog sklopa (financijske ustanove, škole, stručni programi poboljšanja prilika, političke institucije itd.) kojim se cilja na dugoročnu pomoć modernoj preobrazbi seljačkog svijeta. Hrvatska je seljačka stranka, napose u razdoblju 1930. – 1940., glavnom političkom strankom u Hrvatskoj. Premda je njezino djelovanje na više načina "obuzdano" mrežama samovolje prvojugoslavenskog/srpskog političkog vrha, među kojima su, poznato je, i politička ubojstva, ona znatno pridonosi evoluciji samog sklopa. U njegovu okviru stvara se i nov sloj stručnjaka i intelektualaca seljačkog podrijetla sposobnih modernu preobrazbu seljačkog svijeta svezati s posebnih prilikama i odnosima u hrvatskom društvu. Glavna programska uporišta Banovine Hrvatske s prilično jasnoće navješćuju što se smjeralo.

Treća promjena očituje se u načinu na koji poredak rabi gradove. Opći predložak identitetske dvokatnosti u gradovima ostaje i dalje na snazi. Ali zamjena habsburških figura na carskoj razini prvojugoslavenskim samu dvokatnost paradoksalno relativira. U više primjera ona dopušta označitelje hrvatskog identiteta izravnije svezati s označiteljima središta nego što bi se to, s obzirom na gramatiku dvokatnosti, moglo očekivati. U promatranom razdoblju, dakle, hrvatski označitelji izravnije se preta-

paju s označiteljima urbanosti, dočim se označitelji prvojugoslavenskog poretka kadšto uvlače u urbane mreže kao jedna vrst urbanoj zbilji stranih sadržaja. Ili, drugačije, postaju predmetom javne ironije. Taj smjer promjena stavlja u izgled mogućnost uspješne hrvatske urbanizacije "odozdo". No industrijska praksa, potrebna urbanizaciji kao pomagalo i izvor praktičnih poticaja na masovniju unutrašnju migraciju, ostala je u skromnim okvirima i posve nedostatna za ulogu odselidbenog "kanala" konkurentna inozemnom. Prvojugoslavenska država ostala je prostodušnom (da se ne veli "primitivnom") tehničkom državom, gdje su bolji primjeri industrijalizacije ostali ograničeni na pojedine gradske džepove, a tehničke infrastrukture na rijetke nove zahvate i, pretežno, održavanje skromnog infrastrukturnog naslijeđa prethodećeg Carstva (Šimončić – Bobetko, 2005.).

Premda su, dakle, u promatranom razdoblju jasno uočljivi procesi "kliconoše" primjerene moderne preobrazbe hrvatskog seljačkog svijeta, domašaj tih procesa ostao je u granicama (poželjnih) navještaja. Nova sirovost političkog nasilja, što u hrvatskom javnom iskustvu izravno podsjeća na sirovost nasilja iz razdoblja protuosmanlijske obrane, te nedvosmislene rasističke prakse poretka kojima poredak svojim klijentima jamči posebne ovlasti i monopole, izravno odvlače razdoblje u – modernizacijsku zastaru. Osloboditeljska legitimacija odselidbe ostala je i dalje neokrnjena.

Pa ipak, prije izneseni podatci pokazuju, u prvojugoslavenskom razdoblju (u nekim godinama) brojnost odselidbenih skupina se – smanjuje. A povećava brojnost povratničkih. Nisu te promjene brojnosti odseljenika i povratnika tolike da bi se uzmoglo govoriti o obratu. Ali je brojnost odseljenih, usporedi li se s brojnošću odseljenih u razdoblju 1880. – 1918., nedvojbeno manja.

Prihvatiti tvrdnju kako je po srijedi strukturna promjena poretka ili kako je na djelu promjena u uporabi socijalnog kapitala u seljačkom sloju, glavnom korisniku inozemne odselidbe, za objasniti spomenute promjene bilo bi opravdano samo u slučaju kada bi se iz analitičkog okvira odselidbe isključila analiza utjecaja *odselidbenih kanala*. Međutim, sam odselidbeni kanal, s obzirom na način na koji se oblikuje i na koji se praktično koristi, izazivlje *autonomne* utjecaje na proces odselidbe. Točnosti radi, nije nekorisno usporediti ga s tehničkim pomagalom srodnim pojedinom vidu prometa. Njegova posebna obilježja, kao socijalne i funkcionalne tvorevine, javljaju se na mjestima izazivača poticaja ili na mjestima njihovih brisača.

Korisno je razlikovati dvije razine oblikovanja i izgrađivanja odselidbenog kanala. Na prvoj razini on se izgrađuje transgraničnom *teritorijalnom prerazdiobom socijalnog kapitala odselidbene skupine*. Zahvaljujući odselidbi, članovi iste skupine, koji rabe iste mreže uzajamnosti i solidarnosti, pojavljuju se na više međusobno udaljenih (inozemnih) mjesta. Uporaba socijalnog kapitala kojim raspolažu i potiče ih i obvezuje da u zemljama doselidbe stvaraju i sebi i ostalim doseljenima primjerene mogućnosti i uvjete života uključujući i *specifičnu socijalnu infrastrukturu zajednice kojoj pripadaju*. Na taj se način, postupno, oblikuje *nova mreža odselidbenih adresa* koja djeluje kao autonoman izvor privlačnosti na dva načina: privlači nove kandidate na odselidbu u zemlji podrijetla; privlači odseljene na nove odselidbe, sukladno obilježjima mreže.

Radi sadržajnijeg razumijevanja odselidbenog procesa na toj razini korisno je razlikovati odselidbene "pionire", koji oblikuju prvi odselidbeni val, i masovnu odselidbu, što rabi putove i mehanizme oblikovane "pionirskom" odselidbom. Budući da je oblikovanje spomenutih putova i mehanizama odselidbe "pionirski" posao rezultate kojega će, poslije, rabiti odseljenici iz masovne faze, posve je zasnovana hipoteza kako skupine iz kojih odselidbeni "pioniri" potječu *pozorno odabiru* tko će u "pionirskoj" odselidbi otići. Razlog je jednostavan: zadaća "pionira" nije samo ostvariti neposredan odselidbeni cilj/ciljeve, što smo ih u prijašnjim ulomcima tipološki skicirali: dodatna im je zadaća *oblikovati pouzdani odselidbeni kanal* za uporabu u idućoj, "masovnoj", fazi odselidbe. U sklopu te zadaće javljaju se različiti poslovi kao što su: vrednovanje transporta i njegovih sudionika; analiza manje povoljnih i povoljnijih načina plaćanja odselidbe; stvaranje saveza s odselidbenim agentima i agencijama; stvaranje novih mreža povjerenja i solidarnosti koje obuhvaćaju "gatekeepere", raznolike službenike i dužnosnike čija je uloga pružati praktičnu pomoć doseljenima u zapošljavanju, stambenom zbrinjavanju, ostvarivanju osnovnih građanskih prava, dobivanju "papira", i sličnim poslima; oblikovanje novih mreža solidarnosti i uzajamnosti u zemlji doselidbe između članova iste, ili identitetski srodne odseljeničke skupine, radi uspješnije akumulacije do tada raspršena socijalnog kapitala doseljenih; oblikovanje nove mreže doseljeničkih institucija (župe, kulturne udruge, štedionice, profesionalne udruge itd.); istraživanje novih selidbenih mogućnosti i uvjeta.

Na toj podlozi, ovisno o uspješnosti pionirske odselidbe, akumuliraju se na određenom odselidbenom smjeru ili kanalu *specifične olakšice*. U predodžbi i iskustvu novih, masovnih, selitelja, zahvaljujući tomu, takav se smjer ili kanal označuje "pogodnim", "lakim", "povoljnim", "manje rizičnim" i slično. Takvo njegovo obilježje izazivlje dvije vrsti posljedica: sam kanal *postaje konkurentniji* u usporedbi s drugim rabljenim odselidbenim kanalima; k tomu, njegova privlačnost i "lakoća" u zemlji odselidbe djeluje kao *autonoman izvor poticaja na odselidbu* i u skupinama što u "pionirskom" razdoblju odselidbe nisu, zbog manjka potrebna socijalnog kapitala, bile sposobne sudjelovati.

Na drugoj razini odselidbeni kanal se oblikuje uporabom aktivne uselidbene/odselidbene politike država odselidbe i doselidbe. Kao što je poznato državna regulacija odselidbenih/doselidbenih tijekova stara je koliko i sama odselidba/doselidba. U regulaciji se rabe raznolika institucionalna sredstva. U njihovu je središtu skup uvjeta potrebnih za dobiti odselidbene papire i uselidbenu dopusnicu. Iz prije predočenih analiza vidjelo se kako odselidbene/uselidbene službe imaju u pojedinim državama specifičnu institucionalnu evoluciju rezultati koje izravno mogu utjecati na teritorijalnu pokretljivost stanovništva. U nemalom razdoblju rad takvih službi u državama odselidbe i državama doselidbe bio je *međusobno neovisan*. Manjak međudržavne suradnje najčešće se nadoknađivao pojačanim djelovanjem odseljeničkih skupina, navlastito odselidbenih "pionira". No sukladno evoluciji mreža međudržavne suradnje, napose od kraja Prvog svjetskog rata dalje, međudržavne suradnje zemalja odselidbe i doselidbe izravnije se prepliću.

Na toj točki posebnu važnost zadobiva relativno autonomni čimbenik međudržavne regulacije odselidbe/doselidbe, poznat kao *međunarodna regulacija ljudskih prava odseljenih*. Regulativna praksa, međutim, nije jednoliko raspoređena po međudržavnoj mreži. U instruktivnoj usporedbi stupnja i kakvoće regulacije ljudskih prava osamdesetih godina prošlog stoljeća, na područjima država zapadne Europe i Sjeverne Amerike i na područjima država u Arapskom zaljevu, također važnom uselidbenom području, T. Faist (1999., str. 81) pokazuje koliko je uvažavanje političkih, socijalnih, građanskih prava, kao i mogućnosti pristupa tržištu rada u zemljama zapadne Europe i Sjeverne Amerike i potpunije i dosljednije i cjelovitije od analogne prakse u zemljama Arapskog zaljeva. Nije potrebna posebna argumentacija za poduprijeti ocjenu kako su odselidbeni kanali u te zemlje, generalno

promatrano, privlačniji, ali i moćniji autonomni izazivači novih poticaja na odselidbu u mnogim zemljama gdje bi, bez takva kanala, odselidbena statistika, zacijelo, bila skromnija.

Uzme li se u obzir, dakle, autonomni učinak što ga izazivlje kakvoća odselidbenog kanala, odselidbene promjene u Hrvatskoj u razdoblju 1918. – 1940. moguće je sadržajnije opisati. Na jednoj razini, vidjelo se, djeluje tlak poopćenog nasilja s korijenom u osporenoj modernizaciji ili polumodernizaciji. Na drugoj razini djeluju specifični odselidbeni ciljevi i svrhe, gdje je teritorijalna reverzibilnost socijalnog kapitala reducirana uglavnom, na reverzibilnost (ograničenih) novčanih iznosa. Na trećoj razini djeluje autonomna evolucija odselidbenog kanala. U razdoblju 1880. – 1918. njegovu i tehničku i financijsku i institucionalnu "otvorenost" nadzire SAD, u promatranom razdoblju u opsežnom industrijskom usponu. Nakon 1918. najprije se njegova propusnost smanjuje državnom odlukom SAD-a o dopuštenim uselidbenim "kvotama", a potom i dodatnim smanjenjem tih kvota za odseljene iz prvojugoslavenske države. Gospodarski i socijalni poremećaji s početka tridesetih godina prošlog stoljeća, osim što smanjuju izglede odseljenih na zapošljavanje "u Americi", djelomično oštećuju i prije oblikovane mreže akumulacije socijalnog kapitala odseljeničkih skupina iz razdoblja prije. Zbog toga se propusnost kanala dodatno smanjuje. Relativno neokrnjena ostaje jedino tehnička propusnost kanala, zahvaljujući stabilnom brodskom transatlantskom prijevozu. Skicirane promjene u kanalu predvidljivo osnažuju važnost "skraćenih" odselidbenih kanala u zapadne europske zemlje. Budući da su potencijalno važne odselidbene adrese, kao što je Njemačka, u promatranom razdoblju i same u unutrašnjim razvojnim i političkim teškoćama, ponuda u zapadnom kanalu/kanalima postaje još skromnija. Podatci ukazuju na važnije odselidbene adrese ponajprije u Francuskoj i Belgiji. Drugačije rečeno, nešto umjerenija hrvatska selidbena bilanca u prvojugoslavenskom razdoblju *nije posljedicom* uspješne moderne preobrazbe hrvatskog društva u prvojugoslavenskom "carskom" okviru. Ima li se u vidu i skromnost i nedostatna kakvoća te preobrazbe, razložnom je ocjena kako je isti strukturni odselidbeni poticaj i dalje na djelu. Pak, mogućnosti ostvarivanja odselidbe sada se drugačije raspoređuju, ponajprije na praktičnoj odselidbenoj razini, gdje je *propusnost odselidbenog kanala autonomnim čimbenikom utjecaja*. U "novijoj" zbilji što je određuje ta smanjena propusnost, *i* mogućnosti odselidbe što je oblikuje aktivna uporaba socijalnog kapitala

odseljeničkih skupina u zemlji, *i* mogućnosti odselidbe vodoravnom imitacijom odselidbe kao, ponovimo, teritorijalnog ponašanja "koje oslobađa", postaju skromnije. Međutim, vidljivo je kako odselidbeni kanal ostaje relativno otvoren za one odseljeničke skupine koje su, u međuvrijeme uspjele *u zemlji doselidbe* obnoviti i uspostaviti socijalne mreže i institucionalne sklopove. Na toj osnovi odselidbe se organiziraju kao *primjeri socijalne reintegracije odselidbenih skupina* (spajanje obitelji, uselidba srodnika za koje jamče prije doseljeni, i slično). *Transgranična prerazdioba socijalnog kapitala odseljeničkih skupina u ovom slučaju (p)ostaje središnjom činjenicom*.

8.

Odselidbeni poticaji i mehanizmi njihova množenja u razdoblju 1945. – 1990. djelomično se mijenjaju. U drugojugoslavenskom okviru trokut: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo i dalje je na djelu. U tekućem političkom žargonu po srijedi je trokut: Federacija – Republika – inozemstvo. Strukturno oblikovani učinci dubinske konfliktnosti u tom trokutu prenose se i u spomenuto razdoblje, unatoč višestrukim izjavama novih političkih gospodara kako će uspješno "riješiti nacionalno pitanje". To znači da s razine Carstva i dalje djeluju silnice i akteri zainteresirani za kolonizaciju hrvatskog teritorija i za dugoročno smanjivanje broja hrvatskog stanovništva što vlastitu sociokulturnu identifikaciju ne odvaja od uspostave nacionalne države. Drugačije rečeno, i u tom su razdoblju vidljivi oblici naseljavanja na hrvatski teritorij skupina što će biti povlaštenim i ekskluzivnim jamcima uspješna funkcioniranja Carstva. Njima se pridružuju skupine podrijetlom iz srpskog protudruštva, identitetno oblikovane ponajviše u nagodbenjačkom razdoblju 1868. – 1914., ali i u prvojugoslavenskom razdoblju kada prvojugoslavenska država mjerila za odabir valjanih klijenata Carstva dodatno rasno specificira ili srpskim solunaškim označiteljima ili jugoslavenstvom "po krvi", kojim se već biologijski zastire i briše Carstvu protivna razina Kraljevstva (u ondašnjem žargonu: Banovina).

Pak, bitno nova činjenica u konfliktnoj dinamici toga trokuta je *totalitarna rekonstrukcija* odnosa Carstvo – Kraljevstvo. To izravno znači barem dvoje: prvo, ukupna politička sfera postaje monopolnom sferom komunističke vlasti; drugo, totalitarna rekonstrukcija odnosa Carstvo – Kraljevstvo cilja za drugojugoslavenski državni sklop isposlovati položaj "konačnog rješenja". Izravna implikacija ostvarivanja takva političkog cilja očituje

se u pretvorbi zamisli o samostalnoj hrvatskoj državi u – politički problematičnu ideju. Budući da je tadašnja Komunistička partija, poslije Savez komunista, po korijenu revolucionarna skupina, ideju najprije delegitimira ocjenom kako je ona – "kontrarevolucionarna". U simboličnom polju revolucionarnih skupina "kontrarevolucionarnost" je smještena u blisko susjedstvo zločinstva. To znači da se ista, prije spomenuta zamisao o hrvatskoj državnoj samostalnosti, drugim simboličnim "zahvatom", promeće u – zločinačku ideju i namjeru. Uspjehu zahvata znatno pridonosi činjenica što se u razdoblju 1941. – 1945., ustaška vlast u Hrvatskoj legitimirala naslovom obnovitelja hrvatske državne samostalnosti. Pa sudioništvo ustaške vlasti u Drugom svjetskom ratu na osovinskoj strani, i poraz godine 1945., olakšavaju novoj komunističkoj vlasti zamisao o hrvatskoj državnoj samostalnosti kao (udruženu) zločinačkom pothvatu dodatno učvrstiti bliskošću ustaškog pokreta s ratnim saveznicima: fašistima i nacionalsocijalistima u Italiji i Njemačkoj. Budući da su politički poretci fašista i nacionalsocijalista godine 1945. na međunarodnom suđenju proglašeni zločinačkim, komunističkoj rekonstrukciji simboličnog položaja zamisli o samostalnoj hrvatskoj državi nije bilo jako teško zamisao dalje "usavršiti" tvrdnjom kako je po srijedi – fašistički izum. Opterećena, dakle, na trostruki način: atributima zločinačkog, kontrarevolucionarnog i fašističkog izuma, zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi u komunističkom simboličnom shematizmu otklizala je u jednu vrst simbolične "crne rupe". Iz nje, doduše, zamisao može nepopravljivo subverzivno "zračiti", ali ni na koji način ne može zadobiti položaj "normalne" političke ideje kakvoću koje hrvatska javnost ima pravo demokratski ocijeniti. U takvoj shemi provjerava se i drugojugoslavenska "podobnost" javnih sudionika u hrvatskom društvu tijekom cijelog razdoblja. Budući da je, podsjećamo, model vlasti totalitaran, shema se rabi na svim područjima javnog (ma i privatnog/tajnog) posla, neovisno o tome koliko njezina uporaba pomaže u primjerenu odabiru kandidata na te poslove. No njezin glavni "preventivni" učinak posebno je vrijedan: očituje se *u sistemskom njegovanju straha od ideje o nacionalnoj slobodi* na mjestu središnjeg osjećaja potrebna za društvenu integraciju. Sukladno tomu, već i sumnja u posebnu sklonost pojedinaca ili skupina takvoj ideji postaje, *sama po sebi*, dostatnim pomagalom za organizirati raznolike stupnjeve sistemskog nasilja nad osumnjičenima, u rasponu od "mekog", ograničena na ucjene i blokade u svakodnevnom životu do izrazito "tvrdog", logorskog.

Osim prema razini Kraljevstva, Carstvo se specifično "zatvara" i prema inozemstvu. Gotovo puna dva decenija promatranog razdoblja, dakle, grubo govoreći polovicu razdoblja, Carstvo spram inozemstva rabi "režim zatvorenih granica". Formalna preinaka toga odnosa odpočimlje prvih šezdesetih godina, kada se u poretkom nadziranoj javnosti javljaju i prva upozorenja kako poredak, i gospodarski i politički, posustaje u jednoj vrsti samoproizvedene totalitarne fosilizacije. No određenije preinake, s jasno vidljivim posljedicama, rabe se od sredine šezdesetih godina. Osamdesetih godina ta je praksa još odlučnije evoluirala u smjeru režima otvorenih granica pa je u zaključnoj, djelomično i komemorativnoj a djelomično i promidžbenoj, slici drugojugoslavenski poredak nepravedno ostao upamćen kao rijedak primjer "otvorenosti" socijalističke države.

Činjenice obvezuju da se složenica: režim zatvorenih granica, mora dodatno značenjski odrediti. Razlog je jednostavan: u razdoblju do, približno, 1965., do kada je takav režim u uporabi, vidljiva je prijekogranična razmjena ljudi i dobara u nemalim količinama. Razmjena ljudi svodi se na prerazdiobu stanovništva i teritorija na zapadnim drugojugoslavenskim, hrvatskim i slovenskim, granicama (prema Italiji i Austriji). Razmjena dobara svodi se na drugojugoslavensku ovisnost o raznolikim oblicima zapadne pomoći nakon "rastave" drugojugoslavenskog političkog vrha od ondašnjeg SSSR-a. Ali u oba slučaja po srijedi je pogranični režim glavna zadaća kojega je osigurati monopolnu uporabu prekogranične pokretljivosti ljudi i dobara *drugojugoslavenskoj vlasti*. Sve što nije obuhvaćeno njezinim ciljevima i potrebama, podređeno je režimu zatvorenih granica. U takvu okviru, vidjelo se iz prije ponuđenih činjenica, brojno hrvatsko odseljeništvo, potaknuto u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata ponajprije onim istim strahom što ga poredak množi i kojim prožimlje život politički različitih, javlja se u rasvjeti nezakonita/polukriminalna odbjeglištva. Nije u tom pogledu hrvatsko odbjeglištvo posebnom iznimkom. U promatranom razdoblju zapadnoeuropske zemlje, navlastito Zapadna Njemačka, ciljana su odbjeglička adresa milijuna odbjeglih s teritorija država potpalih nakon 1945. godine pod komunističku vlast. Uočiti je: zapadno inozemstvo u promatranom razdoblju *nije pristupačno individualnom odselitelju*. Množina takvih predmetima su tek posebne državne razmjene, političke/ekonomske, između druge Jugoslavije i susjednih, Austrije i Italije, kada ih tamošnje odseljeničke vlasti "prikupe" u posebne logore i "dogovore" odgovarajuće kvote za "povratak".

U prije spomenutom trokutu Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo, iliti: Drugojugoslavenska Federacija – Republika – inozemstvo, u prvoj polovici promatranog razdoblja, dakle, sudioništvo Republike i inozemstva radikalno se podvodi pod monopol prvog člana trokuta: Federacije. Odnosi spram ta dva, nije netočno reći, privremena/povremena člana u ideologijskom obzoru gospodara poretka određeni su isključivo potrebama prvog člana, Carstva. To znači da su u praksama Kraljevstva moguće samo one koje se uklapaju u više nego skromne nagodbenjačke okvire republičke samostalnosti. U odnosu spram inozemstva ne može se reći kako je odselidbeni kanal posve zatvoren. No njegova uporaba monopolno se podređuje potrebama Carstva. U takvoj dinamici, predvidljivo je, ponajviše je selidbenih putanja i procesa prisilnog podrijetla, u sastavu klasična odbjegličtva.

Međutim praksa Carstva koja cilja iznutra promijeniti, točnije: modernizirati, zatečene gospodarske i životne prilike klasne većine već je na programskoj razini najavljena kao njegova glavna zadaća. Drugojugoslavenski poredak legitimira se ulogom osloboditelja radničke klase od eksploatacije, kapitalističke, ali i bilo koje druge što se, prigodno, ocrtava u priručničkim atlasima "svjetske revolucije" namijenjenim aktivistima za određeno razdoblje. Već je upozoreno kako, deklarirajući taj program i zadaću, poredak, paradoksalno, upada u dugoročnu legitimacijsku teškoću: osim u nekolikim većim gradovima Hrvatske, Slovenije i Srbije, radničke klase na drugojugoslavenskom državnom području jedva da ima pa je posve razložno pitanje: koga to smjeraju komunisti na drugojugoslavenskom vrhu osloboditi? To, za pravo znači, kako programska legitimacija, što je rabe, drugojugoslavenskim komunistima nameće dva istodobna zadatka u posve paradoksalnu odnosu: *moraju u isti mah stvarati i oslobađati radničku klasu*. Za stvoriti radničku klasu potreban je, dakako, demografski "materijal". Osim na području seoskog svijeta drugdje ga nije moguće naći. Statistički skroman građanski sloj, više određen polemičnim isticanjem vlastite urbane autentičnosti, što se, nerijetko, svodila na opsesivno čuvanje malomišćanskih navika i lokalnih pripovijedi, nego li korijenskom klasnom sviješću i poduzetničkim darom, u tom je pogledu malo uporabljiv. Osim toga, u obavljanju javnih poslova nedostaje nemali broj naobraženih profesionalaca da se ne veli i pismenijih osoba. Stoga je očekivani dobitak od poopćena rivanja takva sloja prema socijalnom dnu jedva i odredljiv. *Nasilni transfer seoskog stanovništva u novu, industrijsku, većinu* postaje spasonosnim rješenjem. Njemu,

tradicionalno, pridonosi doktrinarni neprijateljski stav komunista spram seljaštva. U razdoblju 1941. – 1945., kada je važno masovno novačiti hrvatsko stanovništvo za borbu protiv fašističkih i nacionalsocijalističkih vojska suradnja sa seljaštvom je, jednostavno, nužna. Stoga se ispadi takva neprijateljstva obuzdavaju sa samog političkog vrha. Ali u razdoblju "revolucionarne obnove", nakon završetka rata, takvi obziri više nisu umjesni: seljaštvo se promeće u socijalni materijal nove industrijalizacije. Njegova je zadaća dvovrsna: staviti poretku na raspolaganje *skupine pogodne za tuzemni transfer* i zapošljavanje u industrijskom sektoru; ali i *podnijeti troškove* takve modelske preobrazbe društva. Na tom tragu oblikuje se dugoročna povlaštenost industrijskog sektora u odnosu na državne potpore, pristup tržištu, socijalna prava zaposlenika, opterećenost porezima, životnu perspektivu mladih, pravednu razdiobu infrastrukturnih mreža i olakšica, i na srodna područja važna za život. Istodobno se, posve protivno praksi u razdoblju Banovine Hrvatske i godinama što neposredno prethode njezinu formalnom osnutku, na simboličnoj razini revidira lik seljaka premještanjem njegove semantičke zalihe bliže "seljačini"; "nazadnjaku", "stanovniku vukojebine" i sličnima.

Posve je očito, dakle, kako Carstvo ne ostavlja druge, inače rabljene mogućnosti poboljšanja položaja seljačke većine. U njegovoj dubini, već po samoj gramatici poretka, *nije moguće* obnoviti snažne institucionalne mreže radi boljitka seljačkog svijeta: one nestaju u samoupravljačkim labirintima gdje je u naprijed poznato kako će njihov rad završiti. Ostale su posve skromne i mogućnosti preobrazbe životnih stilova i vrijednosnih orijentira kao pogodna prilagodba. Razlog nije u ograničenim unutrašnjim dobitima stvorenim takvim promjenama. Razlog je, naprotiv, u sistemskoj podređenosti seljačkog svijeta i poljodjelskog sektora izgradnji nove industrijske strukture. U takvu okviru prilagodbe, ma koliko bile potaknute situacijskom racionalnošću, ne nadmašuju kakvoću pomoćnog postupka što samo prigodno teškoće čini za nijansu manje neudobnima.

Ipak je korisno podsjetiti i na jednu, paradoksalnu, iznimku. U toj iznimci poredak "sretno" spaja podređenost poljoprivrednog sektora industrijskom i, po podrijetlu, već "klasičnu" carsku zamisao o veleposjedu. Spoj je poznat kao: pik: poljoprivredno-industrijski kombinat. Kombinat se organizira kao industrijska radna organizacija na zemlji. Budući da je u odnosu spram privatnih seljačkih posjeda povlašten raznolikim sistemskim potporama što ih koriste industrijske radne organizacije, pik

se postupno ustaljuje i u ulozi monopolnog organizatora poljodjelstva u određenom lokalnom okružju, djelujući, osim kao industrijsko poduzeće na zemlji, na više drugih načina: kao otkupljivač proizvoda s okolnih privatnih seljačkih posjeda; kao stvarni gospodar godišnjeg planiranja uroda, kako na vlastitim zemljištima tako i na zemljištima privatnih "kooperanata"; kao adresa s koje privatni seljački posjednici dobivaju dragocjenu stručnu pomoć; kao skladišna infrastruktura itd. Nije, dakako, praksa pikova posebno otporna na već tipična obilježja poslovna ponašanja u "radnim organizacijama", kao što su, organizacijska šlampavost, tehnička tromost, ideologijska mjerila uspješnosti, samoupravljačka korupcija, nepovjerenje u poduzetništvo i poslovnu samostalnost, poluprivatni monopoli pod plaštom samoupravljačkih ovlasti i slične. Ali su, na drugoj strani, barem navijestili održivi okvir razvojnih mogućnosti, gdje primjereno mjesto mogu naći i manji seljački posjednici. Za bilancu na razini poretka to je, dakako, i više nego nedostatno: njegov je miljenik klasični industrijski sektor, pa je gramatika tog sektora općim uvjetom rada i vrednovanja i poljodjelstva. Još je dodati kako su pikovi izrasli iz i više nego nasilne pretpovijesti seljačkih radnih zadruga iz prvih godina nakon Drugog svjetskog rata. Prisiljen na uzmak od originalne logorske sirovosti, kasnije adresirane na "uvezeni" staljinizam, kako bi se, zacijelo, zaboravilo da je po srijedi *originalna* tuzemna sirovost i nasilnost, što je strukturno prožimala osnutke takvih zadruga, poredak je, kombinirajući ideologiju grube industrijalizacije i "racionalnu" privrženost Carstva veleposjedu u poljodjelstvu, postupno razvio igru "s adutima u piku". Od kraja šezdesetih godina poredak i formalno priznaje kako se u gospodarskoj praksi mora računati s malim privatnim vlasnicima u poljodjelstvu, obrtu i uslugama. To je značilo, između ostaloga, kako "kooperacija" između pikova i sitnih zemljovlasnika nije, iz perspektive poretka, prijepornom. Nije, dakako, ni najpoželjnijim modelom. Potpune monopole "radnih organizacija u društvenom vlasništvu" poredak, dakako, drži idealnim i poželjnim stanjem.

Tuzemna migracija po crti selo – grad ustaljuje se, dakle, do zaključnih šezdesetih godina na mjestu glavnog načina uklanjanja nekolikih teškoća. To su: obračun sa statističkom većinom seljačkog svijeta; stvaranje industrijske radničke većine; učvršćivanje uvjerljivosti barem prve polovice programske legitimacije poretka, po kojoj je njegova "misija" skrbiti o oslobođenju radničke većine; uspostava potpuna nadzora nad gradom, navlastito nad sklonostima gradova identitetskom udaljavanju od matična

društva. Na izmaku šezdesetih godina već je posve očito kako su se glavni sudionici i silnice poretka premjestili u gradove. Poredak, dakle, težeći modernizacijski se odvojiti od razdoblja do godine 1945., *tuzemnu urbanizaciju* nameće i rabi kao glavni predložak upravljanja i usmjerivanja teritorijalne pokretljivosti dotadašnje seljačke većine. Odselidbene skupine, u promatranom razdoblju, vidjelo se, pretežno su ili prisilno odseljeni radi preinake državnih zapadnih granica ili prognani i odbjegli zbog političkog nasilja. Empirijsku bilancu takva "rješenja" određuje *dugoročna* kaotičnost urbanizacije, tehnička zastarjelost industrijalizacije i ograničena organizacijska kompetencija u izgrađivanju "radnih organizacija". U njima se već kriju klice i novih inozemnih odselidaba.

9.

Sedamdesete i osamdesete godine, ili zaključna dva decenija promatranog razdoblja, na političkoj su razini određeni otvorenim dubinskim sukobom između "unitarista" i "samoupravljača". Unitaristi su, koliko je vidljivo, homogeni: njima je do supstancijalnog jedinstva druge Jugoslavije, koje aktivno *poništava* praksu svake razlike sa sistemskim ambicijama ili ciljevima. Drugačije rečeno: stvarni sadržaj druge Jugoslavije *isključivo su*, po nacionalnom identitetu, Jugoslaveni, a po socijalnom identitetu radni ljudi, da se ne veli otvoreno i grubo: radnici. Taj jedinstveni sadržaj treba se smjestiti i u jednako tako jedinstven državni i politički okvir. Stoga su, iz unitarističke perspektive, samoupravljački zahtjevi za većim nacionalnim, socijalnim, lokalnim, gospodarskim, identitetskim, ovlastima društvenih sudionika – sistemski neprihvatljivi. Samoupravljači, na drugoj strani, *nisu homogeni*. Unutrašnju različitost, a nerijetko i sukobljenost, osnažuje prisutnost posebnih nacionalnih interesa, interesa velikih industrijskih radnih organizacija, interesa pojedinih razvijenijih regija, interesa novonastalih adresa financijskog kapitala: banaka i specijaliziranih izvoznika, i srodnih. Poseban, a nije netočno reći i relativno neovisan, čimbenik u toj shemi je *karizmatična zaliha titoizma*. Pokazalo se da je uporaba njegova političkog i socijalnog kapitala u preokretnom razdoblju 1968. – 1974. bila odlučna po oblikovanje nove "sinteze" poznate pod nazivom zagonetna značenja: pluralizam samoupravnih interesa. U njezinu okviru, sve do sutona razdoblja, oblikuju se, na jednoj strani, procesi prilagodbe novim prilikama starih unitarista (navlastito u vojsci, institucijama vlasti, policiji, i bankama); na drugoj strani, oblikuju se nove mreže samoupravljačke auto-

nomije, u rasponu od "republike do općine i organizacije udruženog rada", gdje se Carstvo povuklo od izravna uplitanja u više sektora poslova (zdravstvo, školstvo, socijalna zaštita, prostorno uređenje, i srodni), ali je, rabeći ustavni monopol Saveza komunista i JNA, zadržalo sve ključne mehanizme političkog i kaznenog nadzora pod sobom. Kao zaključni rezultat ustalila se *totalitarna režija samoupravljenih interesa*. Zato je razdoblje nakon 1972. zasnovano označiti *razdobljem neostaljinističkog udara*. Dubinski je sadržaj uporabljenog modela ostao isti: nasilno konstruirana država i program (paleo)modernizacije. Površinski se sadržaj djelomično promijenio: posredovan je reduciranim razlikama neprekidno izloženim totalitarnoj sjeni. Pa i nije neobično što su u takvu okviru ponajbolje uspijevali samoupravljački pothvati ograničeni na poboljšice u komunalnoj, zdravstvenoj, školskoj ili socijalnoj skrbi.

U hrvatskom društvu ta je preobrazba izravno svezana s političkim i kaznenim obračunom poretka godine 1971. – 1972. s nositeljima, izvan i u sastavu Saveza komunista, zahtjeva da se u okviru samoupravljačkih ovlasti ponajprije kritički procijene i poboljšaju ovlasti Hrvatske kao samoupravljačke cjeline s korijenom u zajedničkom nacionalnom interesu. Iliti, u žargonu poretka: s hrvatskim nacionalistima. Obračun je pokazao kako Carstvo na razini prije skicirana trokuta: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo, nije pripravno ni na kakve promjene što bi išle u susret većim ovlastima i važnijoj ulozi Kraljevstva. Strukturom Carstva zadani strah od uspostave samostalne hrvatske države tijekom obračuna samo je prerađen u novo/staro osnaženo mjerilo "političke korektnosti". Na tom tragu u hrvatskom društvu ustaljuje se dvodecenijsko razdoblje poznate "hrvatske šutnje".

Za razliku od ustrajnosti Carstva na radu na fosilizaciji odnosa prema Kraljevstvu, *odnos prema inozemstvu bitno se mijenja*. Prvo, drugojugoslavenska država *aktivno* radi na uspostavi i oblikovanju postojanog selidbenog kanala u zapadne zemlje, navlastito u ondašnju Zapadnu Njemačku, kao tada najveću "uvoznicu" radnika iz inozemstva. Drugo, odselidbeni kanal postaje *individualno pristupačan*. Pače, takvu pristupačnost posredno povećava i sama država, aktivno se i praktično zalažući u pojedinim europskim državama za zapošljavanje drugojugoslavenskih radnih organizacija kao "podizvođača" na tamošnjim velikim poslovima. Radnici prispjeli na takav način u zapadnoeuropske zemlje stjecali su i izravne mogućnosti provjere kakav im je radni način korisniji: zaposleništvo u drugojugoslavenskoj radnoj organizaciji u inozemnom podnajmu ili zaposleništvo izravno u inozemnom podu-

zeću. Obje te činjenice, kao i primjerena zaštitna politika useljenih radnika u većini onodobnih zapadnoeuropskih zemalja, pridonijele su učvršćivanju predodžbe o odselidbi u Njemačku, Švedsku, Nizozemsku, Austriju, kao o pothvatu *bez izrazitijeg odselidbenog rizika*. Dakako da na taj način oblikovane odselidbene mogućnosti rabe skupine potaknute na različite načine, u rasponu od gospodarskih ili socijalnih poticaja do političkih i kaznenih, kakvi se u razdoblju "hrvatske šutnje" i više nego obilno množe.

Skiciranoj skupini glavnih promjena tijekom dva ključna decenija poretka treba dodati i promjene u odnosima između glavnih sektora gospodarstva. Poljodjelski je sektor ostao gdje je strukturno i bio. Iznutra prilike na njemu oblikuje praksa, prije spomenutih, pikova i kooperacijske mreže između njih i seljaka/privatnika. *Karizmatične ovlasti industrijskog sektora, međutim, postupno slabe*. Tri su glavna razloga tomu. Prvo, industrijski sektor kao neželjeno, a teško, naslijeđe iz poratnog razdoblja vuče za sobom tehničku i organizacijsku zastarjelost u brojnim slučajevima jedva i premostivu (paleoindustrija). Drugo, uspon novog naraštaja, *financijskih komunista*, unosi i nova mjerila uspješnosti u poslovanje radnih organizacija. U mnogima izbija na čisto kako, jednostavno *nisu*, a *ne mogu ni biti, financijski uspješne*. Premda se poredak održao u ulozi poopćenog jamca prava na rad i zaposlenost, pa je opasnost od propasti takve radne organizacije relativno mala, postaje očito kako u takvim, financijski neuspješnim radnim organizacijama, ni radničke plaće ne mogu biti "uspješne". Drugačije rečeno, tamo se zaposlenima nudi najprije "stezanje kajiša". Treće, dalekosežna preobrazba tercijarnog sektora, navlastito u hrvatskom društvu, pod utjecajem europskih, ali i globalnih, promjena u *turizmu* i *prometu*. Četiri su izravne posljedice tih promjena. Prvo, privlačnost turizma, a i prometa, za uvjerljivu većinu radnog kontingenta poopćeno je *veća* od privlačnosti industrijskog sektora. To znači da spomenuti sektori uspješnije privlače i radno sposobniji dio radnog kontingenta. Drugo, u spomenutim sektorima, navlastito u turizmu, mogućnosti *privatnog* zarađivanja i djelovanja puno su veće nego li u klasičnoj (paleo)industriji. Poredak je već vrlo rano odustao od suprotstavljanja toj tendenciji razložno računajući kako mu udio privatnih iznajmljivača znamenitih "zimmer frei" (ravan, uostalom, ako ne i nadmoćan, hotelskoj industriji u društvenom vlasništvu) bitno popravlja zaključnu "deviznu bilancu". Treće, u turizmu su se osnažile nove mogućnosti zapošljavanja ženskog dijela radnog kontingenta, ali i cijelih obitelji, izvlačeći takvo zapošljavanje iz sumorne perspektive "radno-

-intenzivne" tekstilne industrije ili industrija njoj srodnih. Četvrto, i u turizmu i u prometu autonomno se oblikuje i reproducira tržište *obrtničkih usluga*. Ono postaje novim izvorom transfera industrijskih profesionalaca u tercijarni sektor, dodatno slabeći unutrašnje mogućnosti industrijskog sektora. Zaključno rečeno, *sektorska hijerarhija* na koju je poredak *konstrukcijski* naslonio ostvarivanje svojih glavnih ciljeva u promatranom se razdoblju u hrvatskom društvu jednostavno – raspala. Dalje je industrijski sektor morao trasirati vlastiti razvitak izrazitije se naslanjajući na poslovnu uspješnost, a manje na političku misiju pretvorbe seljaka u radnika, što je, dakako, dugoročno otežalo njegov položaj. Na toj točki, predvidljivo, pucaju brojni "srdačni savezi" između tehničkih elita velikih industrijskih kompleksa i političkih činovnika Carstva. Ono se sada odlučnije "povlači u visinu", a najviše pouzdaje u vojni i bankarski "kompleks".

10.

Iz izloženih je činjenica razvidno kako su na *makrorazini* jasnije vidljive četiri odselidbene osnove: međudržavni ugovori o prerazdiobi pograničnih teritorija i stanovništva; odselidbe potaknute otporom totalitarnom i drugojugoslavenskom političkom ustroju; odselidbe izravnije svezane s gospodarskim i socijalnim praksama što ih poredak u promatranom razdoblju koristi kao glavna pomagala u ostvarivanju svojih ciljeva "odozgo"; odselidbe potaknute propusnošću odselidbenog kanala na Zapad. U priručnom politološkom žargonu te se odselidbene osnove spajaju u jedinstveni skup čimbenika, političkih i razvojnih, s kojima se suočava polurazvijena socijalistička država, od drugih socijalističkih europskih država različita po dubljoj ovisnosti o *zapadnom* političko-vojnom bloku i pomoći, pa, zato, opisana državom "mekog" totalitarizma na jugoistočnom odsječku europske (razvojne) periferije.

Za razliku od odselidbene dinamike u razdoblju do 1945., u promatranom razdoblju veću važnost zadobivaju poticaji *na mikrorazini*. Time se ne niječe kako su brojne odselidbene odluke i sada prisilne. Odselidbena bilanca na temelju međudržavnih ugovora ili kao posljedica odbijanja totalitarna ustroja poretka u tom pogledu ne ostavlja mjesta sumnji. No ukupna se odselidbena bilanca i zbilja *ne mogu* reducirati na takvu osnovu. Brojne su odselidbene odluke izravno svezane s, makar i skromnim, mogućnostima autonomna odlučivanja pojedinca. Napose u razdoblju od sredine šezdesetih godina dalje. Polje te autonomije održava "u životu" ponajviše pet glavnih činjenica.

Prvo, poredak rabi model unutrašnje teritorijalne pokretljivosti (tuzemna urbanizacija) *istodobno* kada su ponuđene i odselidbene mogućnosti u inozemstvo. Odselidbeni odabir pojedinca nije, dakle, unaprijed određen, premda je, razumljivo, asimetrična potpora poretka unutrašnjim migracijama tijekom cijelog razdoblja na djelu.

Drugo, drugojugoslavenska država ulaže veliku političku i organizacijsku moć u izgrađivanje odselidbenog kanala u zapadnoeuropske zemlje, a od kraja šezdesetih godina i u zemlje Sjeverne Amerike i Australije, ciljajući na učvršćivanje standardnih uvjeta odselidbe. Brojni međudržavni ugovori kojima se uređuju prava odseljenih, kao i ratifikacija međunarodnih dokumenata radi zaštite odseljenih, barem na simboličnoj razini onima koji odlučuju o odselidbi pokazuju kako njihova (odselidbena) autonomija nije posve bez sadržaja.

Treće, u drugojugoslavenskom razdoblju poopćavanje prava na besplatno školovanje, unatoč različitim redukcijama, koncepcijskim i tehničkim, omogućilo je stanoviti naobrazbeni "skok". Bilanca pokazuje kako visinu tog skoka određuje, ponajprije, *razina srednje naobrazbe*: industrijske i "usmjerene", sukladno potrebama ili pritiscima karizmatičnog (paleo)industrijskog sektora gospodarske i sistemske rekonstrukcije društva. U toj su bilanci, dakle, skupine s visokom naobrazbom posve rubne. Ali, već i poboljšana pismenost osnažuje mogućnosti pojedinca za autonomno odlučivanje.

Četvrto, u promatranom razdoblju proces "demografske tranzicije" ulazi u zalazno razdoblje. To znači da se obiteljska zajednica reducira na *"nuklearnu obitelj"*, po pravilu, s bitno manjim brojem djece u usporedbi s razdobljem prije Drugog svjetskog rata. Upravljanje i odlučivanje o takvoj, "nuklearnoj" obitelji, premda je, dakako, obgrljeno mrežama uzajamnih obveza i solidarnošću s obitelji kao cjelinom, roditeljskim likovima "doznačuje" mnogo veću autonomiju nego u modelima gdje su i obiteljske i međuobiteljske veze i brojnije i postojanije, a gdje se i socijalna osnova tih mreža u cjelini mijenja sporijim ritmovima.

Peto, spomenutim čimbenicima treba dodati i posebnu protutradicionalnu auru što je poredak oblikuje u simboličnoj sferi. Nisu, dakako, skupine i pojedinci pravocrtno prihvaćali i rabili sadržaje i instrukcije "ucijepljene" u sistemsku protutradicionalnost. Ali se je u njezinoj sjeni postupno osnaživala samorazumljivost prava pojedinca na autonomno odlučivanje o vlastitu životu. Tomu pridonosi i, premda ideologijski, uglavnom, pod totalitarnim nadzorom, stanovita zaliha "samoupravljenosti". Nije u njezinu

okviru autonomija pojedinca proširena na mogućnosti revizije totalitarno nadzirane javne sfere. Ali je, nedvojbeno, i oskudna baština samoupravljanja dobrom priručnom zalihom legitimacija potrebnih u svakodnevnom osnaživanju i učvršćivanju te autonomije. Drugačije rečeno, u promatranom se razdoblju mora uzeti u obzir makar i reducirana praksa refleksivnosti, na koje zasnovano upozoruje U. Beck u svojoj inventuri kasne modernosti.

Ne raspolažemo, dakako, pouzdanim istraživačkim podatcima o osnovnim čimbenicima oblikovanja autonomnih odselidbenih odluka pojedinaca na mikrorazini. Ali raspoloživi uvidi u ukupnu, prije ponuđenu, građu dopuštaju skicirati osnovnu idealnotipičnu razdiobu. Njezina kakvoća, dakako, ne nadmašuje kakvoću prigodna orijentacijskog uvida. Zacijelo je na popisu spomenutih čimbenika potreba pojedinca za *minimizacijom rizika* u svakodnevnu životu posebno važna. Taj je rizik, poznato je, u prvoj polovici promatranog razdoblja podrijetlom pretežno politički. U drugoj polovici razdoblja političkom se pridružuje i rizik od gubitka posla, "stezanja kajiša", i, općenito, ishoda "naše male stabilizacije", kakve su se tijekom cijelog razdoblja rabile kao jedna vrst političkih eufemizama za stanje i prilike u kojima, nerijetko, nije bila zajamčena ni opskrba osnovnim dnevnim dobrima, u rasponu od kruha ili mlijeka do sredstava za čišćenje. S tim se čimbenikom može izravnije svezati i *evolucija aspiracija* i minimalnih pragova zadovoljavanja potreba i želja. Već sredinom šezdesetih godina u javnosti su na djelu aspiracijska mjerila i pragovi koji opseg dobara iz pedesetih godina, označen tada standardom dobrostojećih, označuju siromaškim ili oskudnim. Kasnih sedamdesetih godina i opseg i kakvoća dobara u kućanstvu, vrednovana šezdesetih poželjnim atributima, otpisuje se u zastarjela. Itd. Evoluciji aspiracija od sedamdesetih godina dalje posebno pogoduje *vodoravna komunikacija* između barem statističke polovice hrvatskog društva i brojnih turista iz zapadno-europskih država tijekom ljetnog razdoblja. Razmjena znanja, simbola, osjećaja, ideja, ne računajući dobra i novac, posve "bočno" utječe na evoluciju glavnih aspiracija, ali, ujedno, i na jasnoću predodžaba o državama i područjima gdje bi se one mogle najuspješnije ostvariti i zadovoljiti. Treći čimbenik je *vrijednosna disonancija*. Premda poredak aktivno oblikuje, po prije spomenutim mehanizmima Carstva, sebi potrebni sloj klijenata, što uvozom stanovništva izvan Hrvatske što unutrašnjom "rekonstrukcijom" tuzemne populacije, napose u novim urbanim uvjetima, korijenski uvid što "vodoravno" prožimlje hrvatsko društvo podsjeća kako je totalitarni po-

redak nametnut "odozgo" i kako svoju opstojnost duguje ponajviše monopolu na nasilje političkog sloja vrh kojega je sabran u Komunističkoj partiji, poslije Savezu komunista. Za razliku od te "avangarde" što se legitimira revolucionarnošću kao svojevrsnom dubinskom supstancijom, većinska populacija u hrvatskom društvu taj vrijednosni sklop ne drži vlastitim, napose ne njegovu nasilničku zalihu i konstrukcijsku grubost. Vrijednosna se udaljenost posebno povećava u skupinama koje se izravnije legitimiraju svojom *građanskom* baštinom. Nije brojnost tih skupina određena isključivo preživjelim, inače malobrojnim, građanstvom iz prijašnjeg razdoblja. U novim urbanim sklopovima oblikuje se *novodošljačko građanstvo*; ono, postupno, otkriva baštinske zalihe urbanih struktura i oblikuje nove urbane mreže, nerijetko i nacionalnog i transnacionalnog domašaja. Budući da one imaju izravniji utjecaj na simboličnu sferu izravnije utječu i na javni položaj i glavnih vrijednosti i habitusa što se na njihovoj podlozi oblikuju. Četvrti čimbenik je *rekonstrukcija obitelji* razdijeljenih ili razbijenih prethodnim, prisilnim, odselidbama. Vidjelo se kako već i pedesetih godina poredak nemalom broju odseljenih dopušta odselidbu radi "spajanja obitelji". Tada su u takve odluke izravno upletene i odluke vlasti. Međutim, od sredine šezdesetih godina dalje spajanje obitelji postaje jednom vrsti "vodoravna" poticaja što djeluje u brojnim slučajevima kada drugih, vidljivih, čimbenika nema. Odselidba radi spajanja obitelji može se tumačiti i na "tvrđem", deterministčkom, tragu, računa li se s obiteljima gdje je uzajamnost veza i međusobna solidarnost zadržala još obvezatnost nadređenu poticajima s korijenom u individualnim željama i zamislima. No, vidjelo se, zalazno razdoblje "demografske tranzicije", smanjivanje prosječnog broja djece, veća nepostojanost bračne zajednice i srodne okolnosti izravno pridonose oblikovanju obiteljskih modela gdje je udio individualne autonomije roditelja, a poslije i odrasle djece, veći. Stoga se rekonstrukcija obitelji javlja kao poticaj na odluku, što implicira kako odluka može imati i drugi smjer, kojim se obnova cjelovitosti obitelji ni ne zagovara ni ne podupire.

Ne raspolažemo određenijom razdiobom odselidbene populacije sukladno intenzitetu djelovanja spomenutih čimbenika. Nema ni podataka o tome kako se njihov utjecaj dijakronijski raspoređuje, ako se uopće tako raspoređuje. Ponuđena je tek jedna vrst panoramskog osvrta zasnovanost kojega bi tek trebalo potvrditi posebnim empirijskim analizama na uzorcima odseljenih. Razložno je pretpostaviti kako će se s takvim, obilnijim, uvidima u bliskoj budućnosti i raspolagati.

Na srednjoj, mezorazini, odselidbeni se poticaji i putanje specifično prerađuju i spajaju s odselidbenim čimbenicima akumuliranim u mrežama referentnih zajednica. Koliko je vidljivo, i u promatranom razdoblju socijalne mreže naslonjene na srodničku osnovu igraju važnu ulogu u oblikovanju odselidbenih praksa i selekciji sudionika. Prije je naznačeno kako važnost takvih mreža postupno, tijekom razdoblja, slabi. Ali ta činjenica ne dopušta zaključiti da su one rubne. Napose u slučajevima kada su individualni poticaji na odselidbu izravnije svezani sa spajanjem, prijašnjim odselidbama razdvojenih, obitelji, ili s minimizacijom rizika od političkog nasilja u tuzemstvu. U takvim slučajevima aktualiziraju se zalihe obiteljske solidarnosti i uzajamnosti po pravilu veće od srodnih zaliha u drugim, neobiteljskim, mrežama. Na drugoj strani, brojnost srodničkih sudionika što ih takve mreže obuhvaćaju postupno se smanjuje. Stoga se djelomično smanjuje i veličina socijalnog kapitala akumulirana u njima.

Na analogan način mijenjaju se i socijalne mreže naseljskih, lokalnih, zajednica. Tuzemne migracije i tuzemna urbanizacija dalekosežno potiru naslijeđenu teritorijalnu osnovu i tradicije na koje su se mreže tih zajednica do tada oslanjale. Stoga integracijsku kakvoću gube brojni tradicionalni simboli lokalnog podrijetla, kao i s njima svezane identifikacijske sheme. Premda je u promatranom razdoblju zabilježeno više primjera odselidbe u kojima je unutrašnja solidarnost naseljskih, mjesnih, zajednica bila presudna za odselidbenu odluku i njezinu lokalnu difuziju (na otocima, u izoliranim kopnenim područjima itd.) vidljivo je kako učinci *delokalizacije* socijalnih mreža postaju očitiji i jasniji koliko se dijakronijski napreduje dublje u samo razdoblje. Nije netočno reći kako se na takvoj teritorijalnoj osnovi oblikuju, ponajviše, "slabe" socijalne veze, sa zalihom socijalnog kapitala dostatna za jednu vrst "pomoćne" solidarnosti.

Razložno je pretpostaviti (premda bez izravnije empirijske potpore) kako u promatranom razdoblju postaju važnije *prijateljske mreže*, napose prijateljske mreže što se izravnije osnažuju određenim *životnim stilom*, ili pripadnošću zajedničkoj *profesionalnoj tradiciji*. Posebno su učinci takvih mreža vidljivi u odselidbama u "dvokoraku". Po srijedi su odselidbe u dva dijela. Prvi dio odselidbe je tuzemna migracija iz sela, manjeg mjesta ili gradića u veće gradsko središte, gdje je poredak lokalizirao određenu razvojnu odlučnost i dinamiku. Drugi dio odselidbe je inozemna odselidba, gdje veće gradsko središte, ili srodna adresa, služi kao "transferna postaja" za ubačaj u prave odselidbene putanje što će odseljenoga odvesti na

poželjne inozemne adrese. Razložno je pretpostaviti kako se u takvim shemama teritorijalnog kretanja rabe i mreže srodničkog i mreže lokalnog ili regionalnog podrijetla. Ali delokalizacijski učinci tuzemnih migracija njihovu akumulaciju socijalnog kapitala predvidljivo smanjuju. Usporedo s tim procesom osnažuju se u gradovima *nove* prijateljske mreže, poduprte uzajamnošću na temelju životnog stila, profesionalne tradicije, ili, jednostavno, prigodne izloženosti zajedničkoj teškoći ili riziku. One, razložno je pretpostaviti, snažnije djeluju i na odselidbene odluke i na njihovu difuziju u slučajevima kada su odselidbeni individualni poticaji izravnije svezani s vrijednosnom disonancijom ili evolucijom aspiracija, i na njima strukturiranim potrebama. Nisu, dakako, zanemarljive ni u slučajevima kada se odselidbom cilja minimizirati ili posve izbjeći rizik od sistemskog, ili situacijskog, nasilja. Koliko je vidljivo, u brojnim primjerima odselidaba u "dvokoraku" industrijskih radnika iz brojnih hrvatskih radnih organizacija takve su mreže imale važnu ulogu.

U promatranom razdoblju *povećala se važnost nacionalne mreže*. Iz prijašnjih je ulomaka vidljivo kako mreže zasnovane na *narodnoj* bliskosti doseljeni vrlo često koriste radi uspješnije prilagodbe i ukorjenjivanja u društvo i državu doselidbe. U odselidbenim razdobljima prije 1945. isticanje *narodnih* označitelja, premda su prvojugoslavenskom poretku prijeporni, nije (nužno) izravno svezano s političkom protimbom samom poretku. Po srijedi je, kako je naznačeno, oblikovanje jedne od socijalnih mreža doseljenih, nerijetko većinski sastavljenih od "slabih" odnosa, koja ima prednost prijed drugima: obiteljskim, zavičajnim, profesionalnim, vjerskim itd., jer njezini označitelji i identitetska osnova omogućuju najširi integrativni raspon pa se razložno drži kako su i mogućnosti za akumulaciju socijalnog kapitala u takvoj mreži veće. Primjeri djelovanja mreža nastalih na takvoj osnovi, kao što je, recimo, Hrvatska bratska zajednica u SAD-u, pokazuju kako je takva praksa i bila i ostala i više nego korisna za uspješne odseljeničke prilagodbe. Ni u razdoblju nakon 1945. poredak takve mreže ne drži prijepornima, premda bi radije sve njih obuhvatio inozemnom, "sedmom jugoslovenskom republikom". Drži, međutim, izravno neprijateljskim one mreže što identitetsku osnovu i označitelje izvode, doduše, iz narodne osnove, ali samu osnovu šire na – *narodno pravo na samostalnu državu*, ili, drugačije rečeno, na naciju. U njezinu središnjem magnetizmu ne leže sada više označitelji etničke posebnosti, u zapadnim odseljeničkim zemljama, uostalom, zaštićeni posebnim odseljeničkim pravima, nego zamisao o slobodnom narodu u slobod-

noj državi, što se ima ostvariti ne u odseljeništvu nego u domovini, na istom teritoriju gdje je drugojugoslavenska socijalistička republika. Na toj se podlozi postupno oblikuje *posebna mreža* pojedinaca i skupina koja, isticanjem obveza naroda da svoju modernizaciju jamči i oblikuje slobodnom i samostalnom državom, ne u odseljeništvu nego u zavičajnom tuzemstvu, postupno diferencira nov okvir hrvatske solidarnosti. U njemu do tada oblikovane narodne/etničke mreže, prisutne u nekolikim zemljama s brojnijom hrvatskom odselidbom, mogu sudjelovati pridonoseći ukupnoj hrvatskoj solidarnosti koliko im dopušta normativni poredak zemlje doselidbe gdje su nastale. No sama mreža, međutim, cilja funkcionirati *transgranično*, kao jedna vrst "alternativne" države, doduše bez teritorija i institucionalnog sklopa i ovlasti, ali s *izvornom moralnom legitimacijom*. Na toj se podlozi, postupno, osnažuju ulomci novog svehrvatskog *nacionalnog pokreta*. Njegova se cjelovitost, premda više na simboličnoj nego li na političkoj razini, reprezentira i jedinstvenim "organom", Hrvatskim narodnim vijećem, utemeljenim u drugoj polovici promatranog razdoblja. Naspram različitih državnih i paradržavnih ustanova u zemljama doselidbe Vijeće nastupa kao jedna vrst općeg "hrvatskog zastupništva u iseljeništvu". U samoj mreži pak, budući da se tek oblikuje, a i s dosta unutrašnjih teškoća, mogućnosti izravna djelovanja na odselidbene prakse relativno su skromne. Ali su povećane mogućnosti utjecaja koliko na "stare", već prije oblikovane, hrvatske etničke mreže i zajednice u tradicionalnim hrvatskim zemljama odselidbe toliko i na sudionike političkih sektora u dotičnim državama. Zahvaljujući tomu, drugojugoslavenski rad protiv "neprijateljske hrvatske emigracije" postupno gubi legitimaciju borbe protiv odbjeglih ostataka fašizma/nacionalsocijalizma a na vidjelo izbija organizirani državni teror nad onim dijelom hrvatskog odseljeništva koji se izrijekom zalaže za hrvatsku državnu samostalnost. Veličina solidarnosti akumulirana radom na nacionalnoj mreži, dovela je hrvatsko odseljeništvo u razdoblju 1991. – 1995. na položaj autonomnog čimbenika u ratu za hrvatsku državnu samostalnost.

Kako se u mrežama glavnih skupina što svojim socijalnim kapitalom presudno utječu na dinamiku odselidbe određuje racionalna svrha odselidbe, koji su glavni narativi? I u ovom je slučaju nužno uzeti u obzir načine što ih spomenute skupine rabe za oblikovati svoje "tehničke" identitete, dakle, odnose spram glavnih životnih dobara. Vidljivo je da se u skupinama kao što su obitelj, srodnici ili zavičajne i regionalne mreže zemlja *povlači* s mjesta glavnog i središnjeg životnog dobra. Na taj pro-

ces istodobno utječe nekoliko nizova promjena. Prvi niz oblikuje sam poredak unutrašnjim ratom protiv seljaštva i prebacivanjem svih troškova (paleo)industrijalizacije na njegova leđa. Biti vlasnikom i gospodarom zemlje u takvu okviru više nema potrebni emancipacijski potencijal, pače, taj status prijeti produženim zakivanjem zemljišnog gospodara za socijalno dno. Drugi niz promjena oblikuje urbanizacija. Širenje gradova, transfer seljačkog stanovništva u industriju, i slične prakse, povećavaju višestruko vrijednost zemljišta kao *graditeljskog* "materijala", a smanjuju vrijednost i važnost obradiva tla. Treći niz promjena oblikuje, u kulturnom poretku tehnički centrirana modernost, ne samo u drugojugoslavenskom tuzemstvu nego i u zapadnom krugu zemalja, sve do zalaznih sedamdesetih godina nadmoćna simbolična tendencija. Četvrti niz promjena oblikuju industrijske radne organizacije u Hrvatskoj; u sklopu šireg popisa povlastica što ih poredak daje industrijskom sektoru nalazi se i mogućnost da industrijske radne organizacije svoje radne lokacije šire neovisno o stvarnim tehničkim i proizvodnim potrebama, budući da im poredak na raspolaganje daje "nacionalizirano" zemljište, praktično bez cijene, pa veličina tvorničke ili radne lokacije uopće ne utječe na cijenu poslovanja. Drugačije rečeno, zemljište se u takvoj industrijalizaciji pretvara u prazan prostor bez vrijednosti.

Na skiciranoj podlozi iščezava i lik zemljišnog gospodara kao poželjan predložak obnove statusa odseljenih. Na njegovu mjestu postupno se učvršćuje novi lik: *kuće-vlasnika* i *stambenog rentijera*. To znači da se odseljeničke reinvesticije ne usmjeruju više u obnovu zemljišnog posjeda; usmjeruju se, pak, u izgrađivanje novih/boljih kuća, po mjerilima kakvoće usvojenim u zemljama doselidbe. No lokacije tih, novih, kuća *nisu u zavičajnim naseljima*, iz kojih su odseljeni otišli, bilo prije spominjanim "dvokorakom" bilo u jednom odselidbenom koraku, nego u novim/starim hrvatskim gradovima, središtima urbane preobrazbe što je organizira poredak. Od sedamdesetih godina dalje, kada postaju jasnije i zone snažnije turističke ekspanzije, odseljeni kuće češće grade i ondje. Oveće reinvesticije u zavičajna mjesta ograničene su, ponajprije, na – *reinvesticije u groblja*.

Skicirani smjer reinvestiranja u domovini ukazuje kako je veza između zarade, općenito, ostvarene u inozemstvu, i promjene statusa *ostala i dalje čvrsta*. Promijenio se jedino predložak po kojemu se određuju simbolični obrisi samog statusa. Njegovo je održavanje još, no zapravo uvjetno svezano s upravljanjem nekretninom (kućom, manje zemljom), ali je gospodarski sektor gdje se samo održavanje

prakticira – *tercijarni*: kuća može služiti za iznajmljivanje, gradsko ili turističko, a na okućnom prostoru moguće je, ovisno o ciljevima, razviti specifične usluge: obrtničke, turističke, trgovačke itd. Drugačije rečeno, promjena statusa što se zaradom ima učvrstiti adresirana je na prelazak odseljenog u – *srednji sloj*. "Gospodina čovjeka" što želi živjeti po modelu "svoj na svomu" (na svojoj zemlji) zamijenio je također "gospodin čovjek" – svoje kuće gospodar – parafrazirajmo naslov jednog odličnog hrvatskog filma iz "seljačkog svijeta". Pri čemu ta kuća više nije na selu nego u gradu, najčešće na njegovu rubu, a načelno je zamjenjiva boljom, ovisno o investicijskoj zalihi i tržištu.

Promjena je vidljiva i u simboličnoj rekonstrukciji statusnih obrisa časničkog, činovničkog ili službeničkog lika, što ga, vidjelo se, u prijašnjem razdoblju često rabe odseljeničke skupine podrijetlom sa zemljom oskudnih područja ili s područja nekadašnje Vojne granice a u drugom dijelu razdoblja iz periferijskih gradova. Drugojugoslavenski je poredak, već konstrukcijski, budući da je "revolucionaran i avangardan", osuđen na *trajnu militarizaciju svakodnevnog života* i odnosa. To znači da je konstrukcijski osuđen i na "potrošnju" brojnijeg policijskog, i, općenito, upravnog osoblja, "aparata". Povećana brojnost nema nikakve veze s funkcionalnom uspješnošću samog osoblja. Korijen joj je u činjenici da je poredak u stalnom, što otvorenom što tihom, ratu s većinom. Stoga se ono zapošljava u širokom rasponu od dnevnog doušništva do posve fantastičnih poslova kakvi su, primjerice bili "analitički poslovi" u "centrima za idejno-teorijski rad" i srodnim ustanovama. Drugačije rečeno, *unutrašnja ponuda* poslova ljudima koji su u potrazi za valjanom službom, blisko svezanom s pravom na uporabu određene javne moći, u drugojugoslavenskom je razdoblju – *obilna*. Razložno je pretpostaviti kako se udio odseljenih koji svrhu odselidbe definiraju potrebom za valjanom javnom službom, stoga, u istom razdoblju smanjuje. No zacijelo treba računati s odselidbenim ostatkom, kojemu nije prihvatljiva "identitetna odselidba" što je drugojugoslavenski poredak zahtijeva od svojih službeničkih klijenata. U tom su ostatku odseljeni stabilno zainteresirani za *civilnost* u obavljanju institucionalnih poslova. I, dakako, za profesionalnu kakvoću. Preobrazba simboličnih obrisa njima poželjnog statusa s većom oštrinom ističe lik *(javno) odgovornog profesionalca*, vrlo uporabljiva i u službama velikih korporacija. Budući da su mogućnosti povratnog transfera socijalnog kapitala te odseljeničke skupine nikakve, njihova je odselidba, uglavnom, jednosmjerna.

Drugojugoslavenski je poredak konstrukcijski protivan praksama privatnog poduzetništva i osobne odgovor-

nosti što je takve prakse organski obuhvaćaju. Stoga je i napetost između skupina koje odselidbene svrhe određuju potrebom za društvom gdje su poduzetničke mogućnosti prirodno prisutne i samoga poretka tijekom cijelog promatranog razdoblja i otvorena i snažna. U kontekstu što ga oblikuje nova urbana zbilja, prvotne skupine zainteresirane za poduzetničku autonomiju postupno iščezavaju a nastaju nove, koje poduzetničku autonomiju drže nultim uvjetom razvitka vlastitih profesionalnih sposobnosti i umijeća, sada bez izravnije veze s modernizacijom veleposjeda ili velepoduzeća. Takav skup aspiracija prožimlje specifično i skupine profesionalaca sa sveučilišnom naobrazbom, u rasponu od liječnika, publicista, arhitekata do inženjera, tehničkih izumitelja i srodnih. Većina takvih je već statusno u srednjem sloju. Pa nije posve uvjerljiva ocjena kako je odselidba što se racionalno legitimira potragom za poduzetničkom autonomijom organski svezana s ciljanom promjenom statusa. Međutim, u tuzemstvu, u hrvatskom društvu, taj je status "labilan", trajno je izložen mogućnostima "klizanja" prema društvenom dnu, budući da mu je sržna vrijednost, profesionalna i poduzetnička autonomija, a i opravdanost boljih plaća, izravno izložena sumnji poretka. Promatra li se odselidba u takvu kontekstu onda se i ne može odvojiti od statusa. Razlika je tek u tomu što se ona sada izravnije veže s *učvršćivanjem* i *obogaćivanjem* tog statusa a ne tek s njegovim konstituiranjem. Reinvesticije ni te odseljeničke skupine u promatranom razdoblju nisu sistemski moguće. No vidljivo je kako odseljeni iz te skupine postupno oblikuju *hibridni* predložak života, profesionalno i poduzetnički centriran u zemlji doselidbe, a identitetno i zavičajno u hrvatskom tuzemstvu. Drugačije rečeno, u životnim putanjama te skupine odpočimlje se, *po prvi put*, oblikovati životna svakodnevica koja u isti mah *i dijeli i spaja* zemlju doselidbe i domovinu, po shemi: 6 mjeseci ondje 6 ovdje (ili x mjeseci "vani" x mjeseci "doma").

Uočiti je da racionalna legitimacija odselidbe što se izvodi iz potrebe za radom u valjanoj javnoj službi ili iz potrebe za poduzetničkom i profesionalnom autonomijom nije pravocrtno spojiva ni s kojom posebnom skupinom čiji se socijalni kapital rabi u odselidbi bilo za odselidbene odluke bilo za difuziju odselidbenog ponašanja bilo za prilagodbu u zemlji doselidbe. Moguće je tek posve hipotetično naznačiti kako odselidbe orijentirane uspjehom u poduzetništvu lakše dopiru do pomoći socijalnog kapitala iz prijateljskih mreža, po pravilu sabranih u skupinama sa srednjom ili sveučilišnom naobrazbom. Isto je tako hipotetično moguće naznačiti kako je odselidba ljudi

najviše zainteresiranih za rad u javnim službama izravnije svezana s uporabom socijalnog kapitala skupina osjetljivih na identitetsko udaljavanje od hrvatskih označitelja, što je postupno postalo jednom vrsti dobrog običaja, a poslije i obvezom, u praksama javnog činovništva u tuzemnim institucijama. I u tom su slučaju ponude socijalnog kapitala podrijetlom iz prijateljskih mreža, zacijelo, važnije.

Dodati je kako se od sredine sedamdesetih godina dalje postupno ustaljuje *nova* racionalna legitimacija odselidbe. Ona se svodi na isticanje potrebe da se *drugi naraštaj*, dakle, djeca, socijalizira izvan domašaja mehanizama poretka što postupno i nezaustavljivo propada pod teretom akumulirane konstrukcijske grubosti i prisutne rentijerske pohlepe vladajućeg sloja. Osloncem na takvu legitimaciju, međutim, češće su odluke o odgodi povratka u domovinu nego li nove odluke o odselidbi (ne računaju li se spajanja obitelji). U svakom slučaju, i ta legitimacija pridonosi jasnoći uvida kako su racionalni narativi kojima se odselidba posreduje izravno svezani s promjenom statusa, kao i u razdoblju do godine 1945. Razlika je u tomu što se u promatranom razdoblju poželjni status pravocrtno ugrađuje *u srednji sloj* odlučnije izmičući neposrednoj ovisnosti statusa o posebnu dobru, čak i u opisanom slučaju novih kućevlasnika, ne računa li se, dakako, sam novac.

11.

U razdoblju 1991. – 2001. na djelu je u hrvatskom društvu nekoliko temeljnih promjena izravno mjerodavnih u razumijevanju i analizi odselidbenih procesa.

Prvo, uspostavljena je samostalna hrvatska država. U njezinoj uspostavi, prije spominjana, hrvatska *transgranična* nacionalna mreža odigrala je iznimno važnu ulogu. Njezina se pomoć ne ograničuje na akumulaciju potrebnih dobara i na mobilizaciju odseljenih na obranu domovine od agresije. Pomoć obasiže i brojne druge oblike nastale zahvaljujući prije izgrađenim posebnim mrežama utjecaja, političkog, ekonomskog i sociokulturnog, u zemljama doselidbe, navlastito u Sjedinjenim Američkim Državama. Pače, osloncem na tu mrežu zalaznih osamdesetih godina obavljene su viševrsne pripreme za obnovu državne samostalnosti, nemoguće u tuzemstvu, u okvirima drugojugoslavenskog poretka. *Istodobno*, uočena je opasnost od mogućnosti podređivanja takva, transgraničnog, socijalnog kapitala hrvatskog odseljeništva posebnim interesima političkih stranaka u hrvatskom tuzemstvu. Prijepori oko načina političkog reprezentiranja odseljeništva, produženi

i nakon 2001. godine, pokazuju kako hrvatski politički sektor nije uspio ponuditi valjan odgovor na takvu opasnost.

S uspostavom i obnovom hrvatske državne samostalnosti izravno je svezan i poseban paradoks. On se zrcali u činjenici da se je hrvatska odselidba u promatranom razdoblju *nastavila* unatoč državnoj samostalnosti. Time je hrvatska odselidba postala usporediva s, primjerice, grčkom, irskom, turskom ili talijanskom. Sve su spomenute nezanemarive u nacionalnoj bilanci i razvojnoj dinamici, premda su Grčka, Irska, Turska, Italija – samostalne nacionalne države. Usporedivost hrvatske odselidbe sa spomenutima moguće je osporiti ukazujući na *kratkoću razdoblja* obnovljene hrvatske državne samostalnosti. Spomenute države samostalne su neusporedivo duže (Grčka i Italija od 19. stoljeća, Irska od početka 20.) a neke nisu ni gubile samostalnost od osnutka (Turska). Premda kakvoća uporabljena argumenta nije prijeporna, nije ni spomenuti paradoks njime oslabljen. Razlog leži na normativnoj razini; idealnotipično promatrano, samostalna nacionalna država *nije* država koju napušta vlastito stanovništvo. Pače, ona je adresom njegova sabiranja. U promatranom razdoblju, dakle, obnovljena/novouspostavljena hrvatska nacionalna država u odnosu spram odseljeništva i odseljavanja ne zadovoljava važno normativno mjerilo. Time je okrnjena i kakvoća njezine legitimacije baš kao – *nacionalne* države.

Drugo, ukinut je totalitarni dugojugoslavenski model vlasti i uspostavljena višestranačka demokracija. Time se u odnosu spram odseljeništva ostvarila dalekosežna promjena: političko odseljeništvo izgubilo je status neprijatelja poretka u višedecenijskom "specifičnom" ratu, a sam je rat okončan. Na načelnoj razini uklonjene su brojne sustavne zapreke povratnicima. Vidjelo se iz prijašnjih podataka nemali je broj, navlastito politički zainteresiranih, odlučio aktivno iskoristiti nove mogućnosti. Zahvaljujući tomu, u hrvatskoj političkoj, kulturnoj i stručnoj javnosti pojavljuju se brojni novi sudionici, u tuzemstvu najčešće nepoznati ili jedva poznati, a nerijetko i ozloglašeni promidžbom drugojugoslavenskog poretka. Budući da su u višedecenijskom razdoblju pretežno socijalizirani u pluralističnim političkim modelima, njihove političke prakse u tuzemstvu naslanjaju se na istu osnovu. Ali ta igra razlika nadsvođena je specifičnim sabirnim lukom: posebnom osjetljivošću na uspostavu hrvatske državne samostalnosti. Stoga se većina povratnika u hrvatskoj javnosti etiketira "državotvornim" etiketama što ih, paradoksalno, čini manje "uporabljivima" u odnosima i "igrama" između "domovinskih" političkih stranaka koje, nerijetko, imaju nemalih teškoća u razabiranju nacionalnih ciljeva i interesa.

Treće, normativno je rekonstruirano tržišno gospodarstvo s programskom namjerom da se njegove prakse orijentiraju koliko uspjehom na tržištu toliko i socijalnom osjetljivošću. U tom sklopu privatno vlasništvo i privatno poduzetništvo zadobili su primjereno mjesto. U odnosu spram odseljeništva na taj je način uklonjena nemala zapreka: uspješni inozemni poduzetnici hrvatskog podrijetla mogu se sada uključiti u hrvatsko gospodarstvo; k tomu, brojni odseljeni, koji su odselidbu racionalno obrazlagali antipoduzetničkim "duhom" drugojugoslavenskog poretka i nasilnim uprosječivanjem sposobnijih, imaju sada otvorena povratnička vrata. Prije izneseni podatci o meandrima privatizacije i broju novih poduzetnika podrijetlom iz populacije odseljenih, kao i o veličini njihova kapitala uložena u poslove u Hrvatskoj, ne mogu se, međutim, koristiti kao uvjerljiv dokaz kako su na spomenuta, normativno širom otvorena vrata, odseljeni povratnici masovno nahrupili. Razložno je pretpostaviti kako su u promatranom razdoblju *brojniji* povratnici iz okončana političkog rata protiv hrvatskog odseljeništva nego povratnici s poduzetničkim namjerama, habitusom i kapitalom, te umirovljenici s rentama skloni shemi: pol godine u domovini – pol godine *"među svojima" vani*.

Četvrto, pokazalo se da su čimbenici *otpora* korijenskoj preobrazbi hrvatskog društva, sukladno projektu državne i razvojne samostalnosti, u promatranom razdoblju ostali – *podcijenjeni*. Stoga su, na analogan način, ostali izvan kritičke analize i provjere i čimbenici otpora promjenama odnosa hrvatske državne vlasti spram odseljeništva. Nije nekorisno podsjetiti na tri osnovna.

Jedan od glavnih čimbenika otpora je, poznato je, ratna procedura hrvatskog državnog osamostaljivanja i obrana od drugojugoslavenske, poslije trećejugoslavenske i srpske/crnogorske agresije. Ratne su potrebe nametnule specifične uvjete i prakse zaključni učinak kojih se sabire u socijalnom iskustvu i uvidu kako je život u Hrvatskoj – *rizičan* ili, drugačije rečeno, kako Hrvatska nije najboljim mjestom za dugoročne životne odluke i investicije. Na toj podlozi *osnažuju se (stare) centrifugalne* sklonosti i prakse ne samo u teritorijalnom ponašanju hrvatskog stanovništva i evoluciji njegovih aspiracija, nego i u odnosima odseljeničkih skupina zainteresiranih za valjani povratak. Ratne ugroze izravno im pokazuju kako normativni okvir hrvatske državne samostalnosti nije dostatnim jamcem životne "održivosti". U shemama ciklusa dugog trajanja takva iskustva i događaji hrvatski teritorij, unatoč formalnoj državnoj samostalnosti, čvršće vežu sa sudbinom rizične periferije. Bijeg s periferije, podsjećamo, stabilni je generalni pokretač hrvatske odselidbe.

Drugi čimbenik otpora je utjecaj višedecenijskog totalitarnog tlaka poretka na akumulaciju i razdiobu socijalnog kapitala u hrvatskom društvu. Već je prije naznačeno kako je jedan od središnjih učinaka tog tlaka njegovanje posebna straha od hrvatske državne samostalnosti, kao i nevjerice u unutrašnje, hrvatske, sposobnosti da se državna samostalnost i nacionalna sloboda autentično oblikuju "odozdo". Na toj podlozi nastaju različite "tranzicijske" prakse "odozgo", funkcija kojih *nije* ostvariti korijensku promjenu društvenih prilika nego "u nove bačve uliti staro vino". To znači da se u odnosu spram odseljeništva, unatoč normativnom okončanju rata protiv "ekstremne emigracije", ovisno o potrebi i očekivanim dobitima, stabilno osnažuju epizode "hladnog rata". Zaključna je bilanca te tromosti jedna vrst razvojne evolucije "unazad", u kojoj se stara i još starija rješenja legitimiraju novim i još novijim, pače europskim, ili, podsjetimo na prigodnu frazu, "u skladu s najboljim svjetskim rješenjima". Drugačije rečeno, restauracija totalitarne tromosti, sada bez vidljivih "držača batine" (ne računaju li se korporacijske i bankarske mreže krupnog kapitala), teško da može biti izvorom nove privlačnosti, osim onima koji tu tromost – izravno rentiraju.

Treći čimbenik otpora podrijetlom je s makrorazine. Jedan njegov krak vodi do ustrajne potpore nekolikih moćnih europskih država (Velika Britanija, Francuska u znatnom dijelu promatrana razdoblja, Rusija itd.) modelima postsocijalističke rekonstrukcije europskog jugoistoka podrijetlom iz jugoslavenskog (polukolonijalnog) laboratorija. Time se pristupačnost Hrvatske u cijelosti potrebnim razvojnim olakšicama ili pogodnostima ako ne blokira, onda znatno otežava. Drugi njegov krak vodi do prije skicirane dinamike u shemi: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo. Budući da je ta shema djelovala u zbiljskom vremenu nekoliko stoljeća, oblikujući brojne podrazdiobe i konfiguracije po mjerilu: središte – periferija, gdje je, dakako, uloga periferije zajamčena Kraljevstvu, dakle, Hrvatskoj kao nacionalnoj državi, teškoće s kojima se njezino izgrađivanje susreće pod "zaštitom" su dubinskih mehanizama, nerijetko posve izvan domašaja sudionika hrvatskog društva. Njihova dekonstrukcija u aspektima važnim za zamjenu hrvatskog periferijskog statusa i modela (polu)modernizacije povoljnijim nije ni malo lagana zadaća. U odnosu spram hrvatskog odseljeništva taj tip otpora osnažuje dvije međusobno protivne tendencije. Prva *obeshrabruje* povratništvo, a *osnažuje sklonosti odseljavanju.* Periferijski svijet nije dugoročno privlačan ni jednoj skupini sposobnoj za autonomno sudioništvo u

modernosti. Budući da je hrvatsko odseljeništvo većinski takve sposobnosti, nedvojbeno, izgradilo nije jasno zašto bi, povratkom, skakalo "s konja na magarca". Druga *ohrabruje* na daljnje izgrađivanje i akumulaciju socijalnog kapitala hrvatskog odseljeništva u *transgraničnoj nacionalnoj mreži*. Ponovimo, bez njezine uporabe u razdoblju 1991. – 1995. teško da bi projekt hrvatskog državnog osamostaljivanja uspješno završio. Nema razloga povjerovati kako, u osnovi, kompleksniji pothvat: "preobrazba" hrvatskog modela razvitka iz periferijskog u (post)moderni, bez pomoći akumulirane u toj mreži, može.

12.

Političke i ratne odselidbe u hrvatskoj odselidbenoj praksi posebno su događajno područje. Polazno pitanje na tom tragu može se formulirati, po prilici, ovako: Koliko su u promatranim razdobljima hrvatske odselidbe izvorno potaknute gospodarskim ili sociokulturnim poticajima, ili, jednostavno, posebnim psihosocijalnim čimbenicima, a koliko *političkim*?

Rabi li se u potrazi za odgovorom na takvo pitanje *posredna* perspektiva, onda najmanje pogrešan odgovor podupire ocjenu kako je *u cijelom* promatranom razdoblju do 2001. godine na makrorazini na djelu splet strukturnih poticaja u kojemu je *politička sastavnica na prvome mjestu*. I analitička uporaba trokuta: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo implicira kako se u tom trokutu konfliktno prerazdjeljuje ukupna društvena moć pa, stoga, *i* politička, na štetu Kraljevstva, ili, drugačije rečeno, na štetu integracijskih i modernizacijskih zaliha hrvatske nacije i njezinih institucija. Prije istaknuta činjenica, kako državno osamostaljivanje godine 1991. nije utjecalo na obustavu ili slabljenje odselidbe, samo podsjeća kako je politička emancipacija nacije, uspostavom samostalne države, nužan, premda ne i dovoljan, uvjet uspješne obustave ili točnije rečeno, *uspješna upravljanja* odselidbom. Već i obveze nacionalne države u oblikovanju i izgrađivanju odselidbenih kanala podsjećaju na raspon mogućnosti utjecaja političkog sektora i institucija. Iz takve, ponovimo, posredne analitičke perspektive hrvatska odselidba *nije* usporediva s odselidbama iz zemalja s uspostavljenom nacionalnom državom. Prije će biti da je *bliža odselidbi iz zemalja s polukolonijalnim statusom* gdje je lokalna državna vlast dugoročno održiva samo kao politički agent Carstva.

Rabi li se u potrazi za odgovorom na isto pitanje *neposredna* perspektiva, onda analitička zadaća obuhvaća

raznolike oblike i prakse *organiziranog političkog nasilja* koje su specifično utjecale na odselidbu, ili su "olakšale" odselidbene odluke. I na toj analitičkoj razini nemala je, i još nedostatno istražena, građa. Na jednom njezinom kraju su, recimo, primjeri rasnog nasilja nad hrvatskim stanovništvom legitimirani institucionalnim politikama mađarizacije ili germanizacije, poslije srbizacije ili talijanizacije, a na drugom primjeri nasilja ovisni o sada/ovdje aktualnim političkim odnosima i događajima, kao što su, primjerice, izborne kampanje, isticanje simbola, sudske odluke, zapošljavanje državnog činovništva, vjersko i etničko (ne)povjerenje i slični. Primjerice, vrijedno je posebne analize je li i koliko ugarizacija javnih ustanova i nasilno nametanje ugarskog jezika kao službenog u Hrvatskoj, u nagodbenom razdoblju, specifično utjecalo na onodobne odseljeničke bilance. Ili, je li i koliko je na odselidbene bilance i kako utjecao rat protiv "neprijateljske hrvatske emigracije" što ga još od tridesetih godina prošlog stoljeća odpočimlju prvojugoslavenske vlasti, a nastavljaju drugojugoslavenske. Ili rat protiv hrvatskih "nacionalista". Itd. Takvi su primjeri brojni. Analitički pristup kojemu je do neposredne perspektive cilja "očistiti" odselidbene poticaje od djelovanja drugih čimbenika, i iznijeti na vidjelo kako na odselidbene odluke djeluju sami politički procesi ili prakse. U raspoloživoj analitičkoj građi takvih pokušaja nema previše. Kao što je prije naznačeno, preteže isticanje posrednih utjecaja političkih čimbenika. No povremeno se utjecaj takvih, posebnih, političkih čimbenika ili događaja javlja s neočekivanom oštrinom pa njihova analiza jednostavno obvezuje. Progoni kao što su oni pripadnika hrvatskih "kontrarevolucionarnih snaga" u razdoblju po završetku Drugog svjetskog rata, ili progon etničkih Nijemaca u istom razdoblju, ili etničkih Srba ili Židova u razdoblju 1941. – 1945. na području NDH, ili ne-Srba, uglavnom Hrvata u razdoblju 1991. – 1995., s hrvatskih područja pod srpskom okupacijom, ubrajaju se u idealnotipične primjere. U takvim se slučajevima oblikuju *posebne* političke odselidbene bilance i skupine, prisilne po korijenu, a prognaničke po statusu.

Koliko je vidljivo ratne odselidbe u hrvatskoj odselidbenoj povijesti javljaju se na dvije razine.

Na prvoj razini one se oblikuju na temelju međudržavnih odnosa i ugovora kojima se definiraju međusobne teritorijalne granice. Sukladno tim ugovorima, *po pravilu, prisilno,* mijenja se i teritorijalni raspored stanovništva. Budući da su spomenuti ugovori posljedica odnosa između država uspostavljenih tijekom rata, po shemi: poraženi/pobjednik, prisilne preselidbe stanovništva otisak su

volje ratnog pobjednika. Tijekom promatranog razdoblja hrvatske su se državne granice u takvu kontekstu nekoliko puta mijenjale, navlastito po završetku Prvog i Drugog svjetskog rata. Odselidbe nastale na toj podlozi *posebnom su vrsti* odselidbenog ponašanja. Demografske bilance pokazuju kako se, uzme li se u obzir brojnost odselidbenih skupina tako nastalih, ratovi mogu držati *autonomnim čimbenikom* hrvatskog odselidbenog ponašanja, što snagom utjecaja izravno "konkurira" utjecajima na odselidbene prakse s korijenom u osporenoj ili polumodernizaciji hrvatskog društva.

Na drugoj razini ratne odselidbe javljaju se kao *poratne* selidbe pojedinih skupina, potaknute ponajprije uspostavom nove državne konfiguracije kao ključnim rezultatom rata. Nakon Prvog svjetskog rata, vidjelo se, s hrvatskog područja odlaze skupine ugarskog, češkog, njemačkog ili talijanskog podrijetla; po završetku Drugog svjetskog rata odlaze skupine njemačkog, talijanskog, hrvatskog i židovskog podrijetla; po završetku rata za hrvatsku državnu samostalnost, i hrvatske pobjede nad agresorom, s hrvatskog područja odlaze skupine srpskog podrijetla. U nekim je primjerima očito kako je po srijedi prisilna odselidba, kao jedna vrst produžene ratne odselidbe određene međudržavnim ugovorima. No u brojnim je primjerima vidljivo kako je po srijedi politička odselidba potaknuta *odbijanjem* mogućnosti života u novonastaloj državi, najprije zbog razložne bojazni od državnog nasilja, a, također, i zbog njezina neprihvaćanja.

Posebna skupina odseljenih u ratnom kontekstu je *protudruštvo*. U trokutu Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo, protudruštvo se oblikuje na funkcionalnoj razini kao lokalni klijent i agent Carstva sa zadaćama kolonijalnog upravljača. Na identitetnoj razini protudruštvo se oblikuje sažimljući etničke i kulturne označitelje što ističu ili povećavaju identitetnu udaljenost protudruštva od kolonijalne (hrvatske) većine. U nagodbenom je razdoblju etnički "materijal" protudruštvo obično crpilo iz skupina njemačkih, ugarskih, talijanskih, a od zalaznih decenija 19. stoljeća i srpskih doseljenika te, manje, hrvatskih. Pak u oba jugoslavenska razdoblja protudruštvo etnički "materijal" crpi, uglavnom, iz srpske skupine te hrvatskih "Jugoslovena". Upozoriti je, budući da protudruštvo sebe, i funkcionalno i identitetno, definira kao manjinsku *borbenu prethodnicu*, avangardu, identitetne većine prisutne u Carstvu, u idealnotipičnoj zamisli ono svoju zadaću definira kao zadaću *čistača* teritorija gdje je kolonijalno ovlašteno, dakle, kao odgovornog za sustavnu praksu brisanja svih označitelja većinskog identiteta i većinske sociokul-

turne zalihe. U "čišćenje" je uključena i praksa aktivna iskorjenjivanja demografske većine. Ne briše se samo onaj ostatak koji prihvaća identitetno udaljavanje od navlastite podloge i zalihe – u identitetnom smjeru Carstva. Promatraju li se prerazdiobe stanovništva na hrvatskom teritoriju nakon Prvog i Drugog svjetskog rata vidljivo je kako se *u ovome dijelu promjena* stanovništva jedno protudruštvo zamjenjuje drugim. Članovi jednog protudruštva odlaze, a njihovu zadaću preuzimlju članovi drugog, sukladno gramatici novog Carstva. Godine 1995., uspostavom samostalne hrvatske države srpsko protudruštvo u Hrvatskoj postalo je *disfunkcionalno*. Stoga se odlučuje na odselidbu po specifičnom predlošku koji je, dakako, posredno uključiv u političke odselidbe. Ali je, po korijenu, *autonoman*. Premda se poslije takve odselidbe teže legitimirati isticanjem prisilnosti i prognaničke sudbine, protudruštvo je rentijer Carstva, pa snosi i posljedice njegova raspada.

Ratne odselidbe, dakle, na događajnoj razini ne mogu se posve izjednačiti s odselidbama potaknutim političkim praksama. One, jednostavno, rabe drugačije "scenarije". Na drugoj strani, pak, ratovi su "politika drugim sredstvima". Stoga se ratne odselidbe ne mogu ni odvojiti od političkih. One su uključive u političke, premda se uključivanjem ne smije brisati razlika što određuje njihovu posebnost.

Promatraju li se političke i ratne odselidbe u hrvatskoj odselidbenoj povijesti kao jedinstvena cjelina, te njihov utjecaj i bilanca, onda ocjena kako se na toj podlozi razvio *autonomni odselidbeni lanac*, ili *usporedna odselidba*, nije bez temelja. Po pravilu, te se činjenice zanemaruju poopćavanjem osporene modernizacije ili polumodernizacije na mjestu središnjeg generatora odseljavanja. Nedvojbeno je kako nesposobnost jednog društva u nadzoru vlastitog teritorija spada na pokazatelje njegove polumodernosti. Ali, koliko pokazuju mjerodavne usporedbe (Grčka, Irska, Nizozemska) takva (ne)sposobnost *nije* u linearnoj korelaciji sa zalihom modernosti. Dvije činjenice izravno remete uvjerljivost linearne ovisnosti. To su: geoprometni i geopolitički položaj teritorija s kojim određena nacija raspolaže te brojnost i gustoća kao jedna vrst *transdruštvenih* obilježja zajednice. U promatranom razdoblju u hrvatskom društvu obje spomenute činjenice izazivlju u modernizaciji hrvatskog društva specifične teškoće. Hrvatski teritorij u obje inačice Carstva u promatranom razdoblju posebnom je vrijednošću Carstva pa je i njegov tlak na hrvatskom teritoriju grublji i okrutniji. Brojnost i gustoća nastanjenosti u Hrvatskoj u promatranom su razdoblju u skromnim granicama, mjere li se potrebom za uvjerljivim modernizacijskim uzletom. Drugačije rečeno, političke i ratne odse-

13.

lidbe *nisu izravno* svezane s oskudnom modernizacijskom zalihom u hrvatskom društvu. Prije će biti kako su zaključnim izvanjskim "utegom" Carstva.

U hrvatskoj inozemnoj odselidbi posebno je događajno područje i – *sezonska odselidba*. Raspoloživi podatci pokazuju kako je ona češća u zapadnim pograničnim hrvatskim pokrajinama, primjerice, u Hrvatskom Zagorju, Međimurju, Istri ili sjevernom Hrvatskom primorju. Svodi se na povremene odlaske u inozemstvo, obično u susjedne europske zapadne zemlje: Italiju, Austriju, Njemačku, Sloveniju, gdje je u pojedinim razdobljima godine potrebno više radnika ili zaposlenika na poslovima što se moraju obaviti u zadanom roku. Promatraju li se s toga stajališta, sezonske su odselidbe *samostalnim oblikom odselidbenog ponašanja* u odnosu na druge, prije opisane. Nije ih pogrešno svezati s potragom za (dopunskom) zaradom skupina kao što su studenti, umirovljenici sposobni za rad, kućanice ili nezaposleni. Rabeći uvide akumulirane u socijalnim mrežama u koje su uključeni, pripadnici spomenutih skupina za obavljanje određenih poslova, osim u okvirima nacionalnog tržišta rada, konkuriraju i na tržištima nekolikih susjednih zemalja. Uočiti je kako su sezonske odselidbe ili malobrojne ili ih uopće nema na istočnim ili jugoistočnim smjerovima. To, posredno, znači kako se one javljaju kao *sezonski otisak* dugotrajnih odselidaba u zapadne zemlje iz središnjeg modernizacijskog kruga. U njima se inače poopćena etiketa svih hrvatskih odselidaba: privremenost, i doslovno ostvaruje. U stanovitom smislu odselidbe s takvim odselidbenim ritmovima u hrvatskoj odselidbenoj tradiciji i praksi, za pravo su – *najpoželjnije*. U domovinskoj zbilji one ne pogoršavaju ništa jer se privremeni odlazak stalno poništava povratkom. Pak, tako stečena zarada omogućuje obiteljima lakše preživjeti.

Moguće je, međutim, brojne sezonske odselidbe promatrati i kao *uvodne* ili *zalazne* faze odselidaba u udaljenije zemlje. Brojni odseljeni, poznato je, povremenim su sezonskim odselidbama stjecali praktična iskustva i bolje pristupe odseljeničkim mrežama važnim za uspješno upravljanje vlastitom odselidbom. U takvim slučajevima sezonske su odselidbe jednom vrsti uvodnih faza "pravih" odselidaba.

Sezonske odselidbe, kao zalazne faze "pravih" odselidaba javljaju se u, koliko je vidljivo, *povratničkim životopisima*. Povratkom u domovinu takvi bivši odseljenici ne pre-

kidaju odseljenički životopis nego mu daju specifičan smjer povremenim, sezonskim, odselidbama. U profesionalnom pogledu riječ je, ponajčešće, o profesionalcima/specijalistima za posebne usluge kao što su liječničke, zubarske, projektantske, usluge u poslovnom savjetovanju, i srodne. Nerijetko je s takvim njihovim sezonskim sudioništvom u svijetu rada svezano i vlasništvo u odgovarajućim inozemnim tvrtkama gdje se takve usluge pružaju. U skiciranoj shemi zrcali se, prije spominjani, model "nepotpuna" povratništva. Na zalasku odselidbene putanje brojni odseljeni razvijaju, ponovimo, *hibridni predložak* povratništva. Glavno mu je svojstvo *sezonska razdioba godine* na razdoblje boravka u domovini odselidbe i na razdoblje boravka, nije netočno reći, u *drugoj domovini: doselidbe*. U njoj je, po pravilu, akumuliran i nemali socijalni kapital odseljenog, a ondje su obično i brojni najbliži obiteljski srodnici iz drugog odselidbenog naraštaja. Sezonskim "povratkom" u domovinu doselidbe (ili, iz perspektive prve domovine: odlaska, sezonskim "odlaskom"), takvi se povratnici "aktiviraju" dok ondje sezonski borave, izravno odlučujući o brojnosti i granicama usluga koje pružaju. Promatraju li se sezonske odselidbe iz skicirane perspektive, njihova je važnost u primjerenu razumijevanju budućih odselidbenih praksa nezanemarljiva.

14.

Uloga Katoličke crkve u Hrvatskoj u odseljeničkim praksama u hrvatskom društvu nije zanemariva. Katolička crkva u Hrvatskoj, iznutra, u granicama koje joj određuje poredak, u promatranom razdoblju rabi različite načine djelovanja kako bi utjecala na smanjivanje poticaja na odselidbu. Koliko je vidljivo, tu bi nova i iscrpnija istraživanja bila vrlo korisna.

Posebnu pozornost Katolička crkva u Hrvatskoj posvećuje skrbi za odseljeničke skupine i zajednice. Glavni je cilj skrbi poboljšati i duhovni i materijalni položaj odseljenih. Međutim, takvim djelovanjem Katolička crkva postiže i dodatan učinak, koji se slabije ističe. Oblikujući nove mreže katoličkih župa i udruga u hrvatskom odseljeništvu, kao i nove prakse solidarnosti između članova tih župa, Katolička crkva izravno osnažuje i podupire i *novu akumulaciju socijalnog kapitala doseljenih skupina*. Budući da im katolička pripadnost omogućuje prekoračenje granica narodnih zajednica, takva, *"prvobitna" akumulacija socijalnog kapitala*, u brojnim se slučajevima sretno "prelijeva" i širi na veće odseljeničke mreže.

Na drugoj strani, usporedno izgrađivanje mreža narodnih zajednica, gdje je većina članstva katolička, omogućuje efikasno spajanje socijalnog kapitala akumulirana u katoličkim mrežama i u mrežama zajednica što se određuju narodnom razlikom. Zahvaljujući tomu, dva načina akumulacije socijalnog kapitala i izgradnje mreža sretno se podupiru. Koliko je vidljivo, uzajamna sukladnost bolje funkcionira u društvenom kontekstu gdje nema "globalne" katoličke većine, budući da tada nije pravocrtno moguće socijalno poopćavanje katoličkih mreža pa je i stvarna opasnost od gubitka njihove sposobnosti za akumulaciju solidarnosti i uzajamnosti *specifično doseljeničkih skupina*, manja.

15.

Kakav je odnos hrvatske odselidbe i modernizacije hrvatskog društva? Je li dosadašnja odselidba fatalno ugrozila razvojne i modernizacijske sposobnosti u društvu? Kako je uopće s tim?

U pokušajima skiciranja odselidbene bilance u hrvatskom društvu, u njezinu negativnom stupcu, obično se ističe nekoliko osnovnih uvida.

Prvo, odselidbom se *narušava demografski sastav* i demografska perspektiva hrvatskog društva. U svim selidbenim razdobljima više se sele mladi nego stariji, muškarci nego žene. U razdoblju što prethodi "demografskoj tranziciji" nastali se manjak nadoknađivao, pretežno, visokim stopama nataliteta u obiteljima seoskog stanovništva. Ulaskom u razdoblje "demografske tranzicije" odselidbeni se manjak na taj način više ne može nadoknaditi, budući da su se prosječne stope nataliteta radikalno smanjile. Djelomično se manjak nadoknađuje uselidbom pretežno hrvatskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine, no ukupna demografska perspektiva time nije postala manje sumorna. (O tome neki autori izvješćuju relativno rano i argumentirano, kao glasovi iz društava odakle emigranti dolaze. Vidjeti, primjerice, Wertheimer-Baletić, 1971.; Baletić, 1965.)

Drugo, odselidbom se *narušava i slabi obrazovanija populacija u hrvatskom društvu*. U razdoblju prve hrvatske modernizacije, dakle 1868. – 1940., većina je odseljenih nepismena ili jedva pismena. No od šezdesetih godina dalje (ne računaju li se ratne odselidbe sa znatnim brojem ljudi s visokom naobrazbom) udio ljudi sa srednjom ili visokom naobrazbom u odselidbenoj populaciji stabilno se povećava. Više kritičara suvremenih hrvatskih prilika

ističe kako je jedan od aktualnih, "karcinomskih", procesa u hrvatskom društvu odselidba specijalista s visokom i najvišom stručnom i znanstvenom naobrazbom (*brain drain*). Time se, postupno, smanjuje ukupni intelektualni i profesionalni kapital u hrvatskom društvu (humani kapital), a poopćuje se nesposobnost za autonomno oblikovanje i upravljanje društvenim razvitkom.

Treće, postotni udio povratnika u odselidbenoj populaciji ne nadmašuje granicu od, približno, 20%. To znači da poopćena hrvatska označnica odselidbe, kao privremene radnje, *nema činjeničnu potporu*. Premda je, zacijelo, ponajveći broj odselidbenih odluka obuhvaćao i namjeru da se u odseljeništvu ostane privremeno, ta je namjera pod tlakom čimbenika raznolika podrijetla, no svakako i tuzemnih i inozemnih, postala *namjera s neodređenim rokom odgode*. Time se, statistički promatrano, hrvatska odselidba učvršćuje kao *asimetričan proces*: odselidbom se odseljena većina za stalno odvaja od matičnog društva, a njezini prinosi društvenom boljitku akumuliraju se izvan njega.

Četvrto, premda su se u hrvatskom odseljeništvu oblikovale nekolike mreže u kojima se čuva i skrbi za hrvatski *narodni* identitet, nesustavne ocjene upozoruju kako je hrvatsko odseljeništvo u skupini gdje se lakše gube označitelji pripadnosti etničkoj zajednici *i s manje otpora prihvaćaju prakse asimilacije*. To znači da je već u drugom naraštaju odseljenih veza s etničkim identitetom znatno oslabljena. Budući da mnogi odseljeni označitelje etničkog identiteta izjednačuju sa sadržajima neposredne lokalne baštine, u unutrašnjoj razdiobi označitelja identiteta po važnosti i hijerarhiji oni se, po pravilu, potiskuju i premještaju prema dnu same hijerarhije, promećući se u "folklorne" relikte, usamljeni čuvar kojih je mitska "baba", čiji je autoritet ograničen na jednu vrst prigodne vješalice za samo povremenu obiteljsku nostalgiju. Na drugoj strani, predlošci identifikacije nametnuti u zemlji doselidbe, a poduprti čimbenicima i tuzemna i inozemna podrijetla, zadobivaju kakvoću i povjerenje kao autentične osnove integracije u društvo doselidbe. Drugačije rečeno, takvom se "politikom identiteta" ukupne mogućnosti akumulacije socijalnog kapitala u zemljama doselidbe u specifičnim "hrvatskim" mrežama nerijetko reduciraju (u usporedbi, primjerice, s poljskom, židovskom, grčkom ili irskom odselidbom) na posve marginalnu razinu.

Peto, povijesno prekrivanje i krivotvorba hrvatskih odseljeničkih skupina imenima Carstava u koje je Hrvatska bila uklopljena: austrijskim, ugarskim, jugoslavenskim, srpskim/hrvatskim, talijanskim, otežavala je put

hrvatskim odseljeničkim skupinama do institucionalne pomoći u državama doselidbe čak i onda kada je ona bila zajamčena poretkom i međunarodnim ugovorima i dokumentima. Na taj se način ugrožavao i praktični, izvedbeni, autoritet mreža utemeljenih na hrvatskoj razlici i identitetu. Ta je okolnost, na drugoj strani, ohrabrivala brojne odseljene na praktično djelovanje po predlošku "atomizirana pojedinca", koji se pouzdaje u izvanredni napor i neodređene sretne okolnosti. U takvim predlošcima izgledi na uspješan završetak odselidbe malo se razlikuju od izgleda na dobitak u igrama na sreću. Prije spomenuta odselidbena vjera: kako se seli privremeno, u skiciranim spletovima životnih okolnosti dodatno se crpi, nerijetko se dovršavajući u životopisima odseljenih za koje nitko pouzdano ne zna, ni srodnici odseljenih u tuzemstvu ni njihovi (povremeni) druzi u inozemstvu, kako su i gdje su završili. Po simboličnom statusu u kolektivnom pamćenju *oni su bliski "nestalima i izgubljenima" u ratu* ili u prirodnoj nepogodi.

Šesto, u nemalom dijelu odselidbenog razdoblja aktualni je poredak u tuzemstvu u specifičnom ratu protiv onoga dijela odseljeništva koji ističe potrebu za samostalnom hrvatskom državom. Ta činjenica, osim posljedica izravnog nasilja, generira i brojne zlouporabe odseljeništva, kako u "tajnim" postupcima tuzemnih vlasti tako i u, također, "tajnim" postupcima vlasti u zemljama doselidbe. Time se odselidbena bilanca opasno potiskuje prema bilanci specifična "kriminalnog" poduzetništva. Jedna od *izravnih* posljedica jest kidanje uzajamnih veza između odseljenih i njihovih srodnika i prijatelja u tuzemstvu zbog *manjka povjerenja*.

Sedmo, u domovinskim scenarijima masovnog povratništva nerijetko se zanemaruje kako uspješna integracija odseljenih u društva i države doselidbe prirodno obuhvaća i nova referentna uporišta u oblikovanju domovinskih vrijednosti i državljanske lojalnosti. I u više primjera prvih povratničkih životopisa nakon 1991. godine pokazalo se kako je javno ili poslovno djelovanje nekih povratnika srodnije djelovanju stranih državljana na specifičnom zadatku u Hrvatskoj, nego li hrvatskih državljana. Iz te su skupine neki poslije dosljedno "evoluirali" u uspješne agente stranog kapitala u Hrvatskoj, interesi kojega u nemalom broju primjera nisu posve nevini u odnosu na stare kolonijalne ciljeve. Drugačije rečeno, stvarno interesno i identitetno ukorijenjivanje doseljenih u društva i države doselidbe, svezano s pozivima na povratništvo "planski" ojačanim uporabom praznih označitelja identiteta podrijetlom iz zavičajnog društva, može pogodovati oblikovanju specifična *povratničkog simulakruma*; takvo

je povratništvo po vanjskim označiteljima "domovinsko"; ali je, po zbiljskom sadržaju, ne/hrvatsko. Njegova hibridnost čini ga i više nego valjanim "materijalom" za razvitak novog "kompradorskog" sloja, što svojim djelovanjem ima zajamčiti novu/staru kolonijalnu kakvoću sadržaja "tranzicije". Premda se između njih mogu javiti određeni sukobi, ta je skupina *prirodno upućena na suradnju* s drugom, *tuzemnom*, inačicom "kompradora". Po srijedi je skupina unovačena među pripadnicima političkog i upravljačkog aparata prije socijalizirana u totalitarnom drugojugoslavenskom strahu od hrvatske državne samostalnosti i građanske slobode, a gotovo u cijelosti sačuvana u "tranziciji" iz totalitarnog u demokratski poredak. Time se dospijeva na prag specifična paradoksa. On poučava da se dio skupine kojoj se dopisuje osloboditeljski potencijal, i odsutnost koje se u nacionalnom razvitku izjednačuje s nacionalnom katastrofom, može povratnički javiti u neočekivanoj ulozi – kolonijalnog usmjerivača "tranzicije". I, da pri tomu, može uspostaviti i novi savez sa starim/novim batinašima Carstva.

I u pozitivnom stupcu odselidbene bilance nekoliko je nezanemarljivih uvida.

Prvo, odselidba je praksa *vodoravne akumulacije* društvene slobode. Iz prije izloženih analiza vidljivo je kako se brojni primjeri teritorijalne pokretljivosti moraju predočiti kao prisilne prakse. Odvoje li se takvi primjeri, s raznolikim korijenima prisilnosti, u ostatku je vidljiva skupina primjera autonomno potaknute pokretljivosti. U kontekstu modernosti takvi se primjeri uvršćuju u širi atlas autonomno potaknutih oblika društvena djelovanja bez kojih se ne može sadržajno predočiti društvena sloboda. Rečeno iz suprotne perspektive: u društvima bez autonomne pokretljivosti društveni su sudionici – nekretnine (a time omeđeni statusom srodnijim statusu stvari nego li statusu sudionika). U prije izloženim uvidima ističe se kako su, promatrane s makrorazine, i hrvatske inozemne odselidbe bliže onima potaknutim prisilom. To bi značilo kako se na njih ne može primijeniti tumačenje po kojemu ih treba uvrstiti u baštinu hrvatske modernosti. No promatraju li se iste odselidbe na mezorazini, vidljivo je kako se one javljaju kao *specifičan proizvod* društvenih skupina: obiteljskih, srodničkih, zavičajnih, narodnih, *kao izum*. On se, na drugoj strani, ugrađuje u odselidbeni kanal na međudržavnoj razini. Taj "proizvod", izum, nedvojbeno je tragom stanovite autonomije, premda svakako ograničene. Ona se, ponajprije, očituje u tome što hrvatski odseljenici u razdoblju do 1940., prisiljeni birati između lumpenseljačkih oblika života u zatvorenu seljačkom svijetu

zavičajna društva, a nije netočno reći i svojevrsna logora, i odselidbe u inozemstvo, premda tek s poopćenom simboličnom ponudom životne perspektive, *odabiru – inozemstvo*. U razdoblju nakon 1945., kada poredak tuzemnom industrijalizacijom/urbanizacijom konkurira inozemnoj odselidbi, hrvatski odseljenici biraju između paleoindustrijske prisile i paraurbanih oblika života, sada u zatvorenu svijetu totalitarne utopije, a nije netočno ponovo reći i – logora, i odselidbe u inozemstvo s opet tek poopćenom simboličnom ponudom životne perspektive; (njezinu neodređenost u promatranom razdoblju djelomično ublažuje već u inozemstvu prisutna hrvatska odselidba s tamošnjim mrežama i socijalnim kapitalom, pa ta odluka i nije na onakvoj "pionirskoj" čistini, na kojoj leže odselidbene odluke u razdoblju 1880. – 1940.). *I opet biraju – inozemstvo.* U razdoblju nakon 1991. (ne računa li se odselidba srpskog protudruštva svezana sa srpskom agresijom) hrvatski odseljenici biraju između svijeta "tranzicijske" preinake razvala totalitarne utopije u *novi zatvoreni svijet periferijskog kapitalizma* i odselidbe u inozemstvo (s ponudom životne perspektive što sada izrazito ide u susret skupinama s većim profesionalnim sposobnostima i kapitalom). *I opet biraju – inozemstvo.* U sva tri odselidbena razdoblja, vidljivo je, odabir inozemne odselidbe javlja se kao *gest osloboditeljske autonomije* naspram praksa "modernizacije" što ih oblikuju posve *paradoksalni* društveni sudionici kao što su: Carstvo zauzeto potrebom za feudalnim nadzorom modernosti; ili Carstvo zauzeto potrebom za totalitarnim nadzorom modernosti; ili, napokon, Carstvo zauzeto potrebom za korporacijskim nadzorom modernosti. U sva tri primjera nedvojbeni je rezultat takvih pokušaja – razaranje modernosti ili uspostava stanja uređenih po predlošku statusnog, rasnog ili funkcionalnog logora; to je odveć siromašna osnova za *svaku modernizaciju,* budući da je u njezinoj dinamici na mjestu *središnjeg sudionika* nužna nacija sa specifičnim "vodoravnim" rasponom, odozdo, integrirajućih i poticajnih mreža i skupina, i, dakako, nacionalnom državom (odozgo).

Drugo, odselidba je praksa *usporedne urbanizacije* hrvatskog društva i stvaranja nove sociokulturne kompetencije. U razdoblju do 1940., vidjelo se, tuzemna pristupačnost gradu posve je ograničena. Stoga se oslobođenje seljačkog svijeta tuzemnom urbanizacijom ne može ostvariti. Ostvaruje se, vidjelo se, odselidbom u inozemna, u tom razdoblju pretežno američka, industrijska i gradska središta. I u njima je, po pravilu, polazna ponuda životne perspektive skromna, pače, nerijetko oskudna kao i u domovini. Ali je, na drugoj strani, otvoreni obzor moderniza-

cije, napose u Sjedinjenim Američkim Državama, čimbenik koji bitno utječe na vrijednovanje te polazne, skromne, ponude. Otvoreni obzor modernizacije (za razliku od oprečnog u domovinskom društvu), *pozivlje (posve protestantski) na napor i uspjeh*; u zavičajnom društvu pozivlje na lumpenseljačku ovisnost i propadanje. Poziv implicira da doseljenom nije ostati u polaznom statusu jedva pismenog i na najteže poslove osuđena radnika, nego takvo stanje prekoračiti osvajanjem manje određena, ali sadržajno predočiva, položaja gradskog stanovnika iliti položaja, prije spominjana u seljačkim pripovijedima, *"gospodina"* (čovjeka). S takva položaja on poslije može, rabeći ga kao generativnu osnovu, oblikovati raznolike strategije društvenog uspjeha i, vidjelo se, reinvestiranja u domovini.

U razdoblju nakon 1945. poredak želi odseljeničkom lancu konkurirati tuzemnom urbanizacijom. No njezin je strukturni domašaj ograničen na gradskog stanovnika *ovisna o tvorničkom autoritetu i poretku*, dakle, na člana tvornice. Drugačije rečeno, između osloboditeljskog potencijala gradskog stanovnika, "gospodina" (čovjeka), kao *generativnog statusa*, i stvarnog novodoseljenog u grad, leži zatvoreni sklop poretka koji mogućnost oblikovanja spomenutog statusa *konstrukcijski ne dopušta*. Stoga se odselidba u promatranom razdoblju zbiva u "dvokoraku": prvi joj je korak tuzemna doselidba u domaći grad (i industriju), a drugi odselidba iz domaćeg grada u inozemstvo. Izvan takva scenarija, jednokorakom, sele ostale skupine izložene izravno socijalnom ili političkom nasilju poretka (seljaci ostali na zemlji, politički sumnjivi).

Generalni urbani status opisan naslovom "gospodin" (čovjek) ne implicira nikakvo tvrdo odbijanje rada u industriji. Naprotiv, u promatranom razdoblju, napose u ondašnjim Zapadnoj Njemačkoj ili Švedskoj, brojni odseljeni, bilo dvokorakom bilo jednokorakom, zapošljavaju se u tamošnjim industrijskim tvrtkama ostajući im dugoročno privrženi i odani. Ali i u tom okviru oni oblikuju urbani položaj "gospodina" (čovjeka). Koliko je vidljivo, negativno određen taj lik obuhvaća raznolike oblike institucionalnog poštovanja i prava, navlastito isključivanje svake sistemske samovolje u uporabi nasilja spram njega (institucionalna pravednost i pravna dosljednost). Pozitivno određen, taj lik se ocrtava oko posebne jezgre u kojoj je središnji sadržaj profesionalno umijeće, ponos na to umijeće te specifična profesionalna *autonomija* (analogna u seljačkom svijetu autonomiji u djelovanju zemljišnih vlasnika). Ona je i glavnim društvenim jamcem njegove individualne autonomije, budući da u društvenu razmjenu unosi profesionalna znanja i umijeća, *kakvoću*, različita od

znanja i umijeća drugih skupina. Vidljivo je da se takvom konstrukcijom statusa cilja na njegovo oblikovanje po mjerilima i u okvirima dnevnog života *srednjeg sloja*. Rad u industriji može tek tematski biti oprečan takvoj aspiraciji. No sva unutrašnja mjerila po kojima se rad u industriji organizira: i tehnički i organizacijski i socijalno, eda bi mu takav rad bio dugoročno prihvatljiv, moraju se izvesti iz primjerena razumijevanja spomenute aspiracije. Drugačije rečeno, usporedna urbanizacija u promatranom razdoblju ostvaruje se ciljanim uključivanjem doseljenih u životne stilove (pretežno donjih ili srednjih) srednjih slojeva. Time se automatski ne potiče mobilnost iz industrijskog u tercijarni sektor rada. Budući da je u tadašnjim državama europske doselidbe industrijski sektor već odavno ostavio za sobom paleoindustrijsku sirovost, još aktualnu u zavičajnom društvu (tradicija države blagostanja), rad u njemu doseljenima izgleda jednako valjan za oblikovati poželjni životni i društveni status "gospodina" (čovjeka) kao i tercijarni rad. Pače, nerijetko specijalistima jamči i atipične granice autonomije.

Treće, hrvatska je odselidba *trajni financijaš hrvatskog društva, "u sjeni"*. Iz prijašnjih je analiza vidljivo kako pouzdanih podataka o veličini novčane pomoći hrvatskog odseljeništva domovinskom stanovništvu nema. Vjerojatno će zaključni podatci ostati nepoznanicom za duže razdoblje. Ali i na temelju oskudnih, nerijetko posve anegdotalnih, podataka opravdano je zaključiti kako u cijelom promatranom razdoblju, *dužem od jednog stoljeća*, novčana pomoć hrvatskih odseljenika stanovništvu u domovini djeluje kao neformalan ali postojan izvor poboljšanja životnih prilika u širokom rasponu, od bolje hrane i odjeće do boljih stambenih prilika, lokalnih prometnih mreža, tehničke opreme u radu ili obnove lokalnih crkava. Imaju li se u vidu formalni gospodarski pokazatelji, takve su poboljšice neobjašnjive. Primjerice, pretvaranje oskudnih prizemnica u dobre i udobne obiteljske kuće na kat ili dva, u sjevernom dijelu Hrvatskog primorja u razdoblju prijelaza 19. stoljeća u 20., ne podupire nikakav poseban gospodarski uzlet vidljiv u okvirima formalna gospodarstva. Ili, zidanje brojnih, nerijetko primjerno nespretnih, da ne velimo nakaznih, a skupih kuća po obodima hrvatskih gradova u razdoblju između 1965. – 1985. godine nije sukladno nikakvim onodobnim pokazateljima gospodarskog napretka. Itd. Na isti se način moraju promatrati i državni prihodi stvoreni državnim nadzorom dotoka novca u čvrstoj valuti s odselidbenih računa.

Dugoročno promatrano, ovisnost o toj pomoći, pokraj drugih čimbenika, osnažuje socijalne sklonosti ren-

tijerskim stilovima ponašanja, nezainteresiranim za kreativno poduzetništvo. Ali, istodobno, izvlači nemali udio stanovništva iz dnevnog siromaštva.

Četvrto, hrvatsko je odseljeništvo *čuvar i arhivar* u zadanom razdoblju poretku "nepoćudnih" političkih i drugih razlika, koje se u okvirima poretka ne mogu primjereno legitimirati pa u odseljeništvu traže i nalaze uporište. U razdoblju 1945. – 1990., vidjelo se, zamisao o samostalnoj i demokratskoj hrvatskoj državi na isključivoj je brizi odselidbenih skupina. Pamćenje i uvid u mnoge teritorijalne odnose, povijesne zgode, saveze i sukobe, također. Itd. Nakon uspostave i obnove hrvatske državne samostalnosti godine 1991., razložno se vjerovalo kako će se važnost takvih zadaća odseljeničkih skupina smanjiti, pače da će brojne zadaće nestati jer će ih preuzeti na sebe institucije nacionalne države. No javne prakse s brojnim, i više nego očitim otiscima totalitarna podrijetla, vidljive u razdoblju nakon 1991., osnažuju pretpostavku kako s čuvarskom i arhivskom ulogom odseljeništva nije gotovo.

Posebno su u baštini odseljeništva važne one akumulacije razlika i uvida što su nastale trajnijim boravkom hrvatskih odselidbenih skupina u različitim lokalnim kulturama, i gdje su odseljenici, surađujući s njima, razvili specifičnu kulturnu "osmozu". Na toj podlozi, pokraj lokalnih kultura u domovinskom društvu kakve su, primjerice, dalmatinska, istarska, međimurska, lička, slavonska, bosanska, primorska i druge, javljaju se i hrvatske lokalne kulture kao što su čileanska, američka, kanadska, austrijska, njemačka, švedska, australijska, novozelandska i druge. Sve su one sastavnicama šire, nacionalne, hrvatske kulture. No prisutnost takvih, odselidbom nastalih, kulturnih razlika specifično pokazuje kako se, zahvaljujući odseljeničkim skupinama, mreža hrvatskih lokalnih kultura mora zamisliti u širem obzoru, koji se ne iscrpljuje izjednačivanjem zemljopisnih područja tih razlika s državnim teritorijem. Koliko je vidljivo, za takav pristup *cjelini* hrvatskog kulturnog i socijalnog iskustva u tuzemnim institucionalnim praksama odseljeništvo se tek ima izboriti.

Peto, hrvatsko je odseljeništvo *graditelj socijalnih i kulturnih "mostova" između hrvatske nacije i drugih nacija* na čija su se državna područja hrvatske doseljeničke skupine doselile. U prigodnim analizama, gdje su autori posebno zaokupljeni stanovitim utopijskim aspektima uloge narodnih manjina u "zbližavanju" različitih sociokulturnih i političkih cjelina, vidljivo je kako se bilanca takva posredovanja, nerijetko, i precjenjuje. "Tvrđe" analize podsjećaju kako je stvarna bilanca izravno ovisna o političkom i razvojnom kontekstu. Primjerice, bilanca

rada japanske manjine na zbližavanju američke i japanske nacije u razdoblju uoči Drugog svjetskog rata jedva da je odredljiva pod naslagama političkih i socijalnih priprema na ratni obračun. Slično je i s bilancom rada njemačkih manjina u istom razdoblju u više zemalja što će uskoro biti njemačke ratne protivnice. Razmotre li se pozornije i "mostovi" u koje su hrvatske odselidbene skupine uložile nemali socijalni i intelektualni kapital, lako je uočiti kako u većinskom odselidbenom razdoblju mostovi *nisu* adresirani na Hrvatsku, kao specifičnu "drugu obalu", nego na Jugoslaviju, prije na Ugarsku ili Austriju. Pa su se, nerijetko, isti mostovi koristili i za prakse izravno štetne njihovim graditeljima: hrvatskim doselidbenim skupinama. Ipak, unatoč takvim, i srodnim, činjenicama, izvan je rasprave kako su doselidbene hrvatske skupine, djelujući u državama doselidbe, postupno oblikovale i važne i uspješne mreže transgraničnog povjerenja između važnih sudionika u društvima doselidbe i sudionika u Hrvatskoj *relativno neovisno* o načinima na koje se hrvatsko društvo reprezentiralo u međudržavnim odnosima. Podatci iznešeni u prije predočenim analizama zorno pokazuju koliko je akumulacija ugleda hrvatskih odselidbenih skupina kao graditelja socijalnih i kulturnih mostova bila posebno važna u razdoblju uspostave hrvatske državne samostalnosti i izgrađivanja međunarodne legitimacije nove/stare države u nekolikim zemljama doselidbe, napose u dvjema državama s najbrojnijom hrvatskom doselidbom, Njemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama. Ne mogu se, pri tomu, dakako, zanemariti politički interesi i ciljevi na koje se djelovanje država u međunarodnim odnosima konvencionalno oslanja. Ali postupna i uspješna dekonstrukcija drugojugoslavenskog interesnog ključa u politikama spomenutih država, i točnije razlikovanje agresora i njihovih žrtava u razdoblju 1991. – 1998., svakako je rezultat rada i hrvatskih odselidbenih skupina kao vjerodostojnih sociokulturnih "mostograditelja" u tim državama. Množenje raznolikih "društava prijateljstva…" između dobronamjernih ljudi u Hrvatskoj i dobronamjernika u drugim zemljama, navlastito u zemljama tradicionalne hrvatske doselidbe, može se držati, također, specifičnim tragom iste politike "mostogradnje". Isti trag zrcali se i u brojnim međudržavnim ugovorima o kulturnoj, znanstvenoj, športskoj i drugim oblicima suradnje. No njihova uporaba, na drugoj strani, ovisi o kakvoći i sposobnostima nacionalnih institucija. U više je primjera izašlo na vidjelo u razdoblju nakon 1991. kako je povjerenje u Hrvatsku akumulirano u nekolikim državama, ponajviše zaslugom "mostograditelja" iz hrvatskog odseljeništva, *veće* od praktičnih mo-

gućnosti njezinih institucija da ga pretvore u trajnije uporište i osnovu suradnje. Ako ništa drugo, takvi primjeri osnažuju konvencionalni uvid u glavno svojstvo mostova: da spajaju obale ne ukidajući njihovu različitost. *Višak pristupačnosti* nastao gradnjom mosta postaje izvorom novih obveza – spojenim obalama. I u toj ulozi, dakle, hrvatska se odseljenost javlja kao specifičan, *izvanjski* (po položaju) a *unutrašnji*, strukturni (po učincima), sudionik hrvatske modernosti.

Šesto, *hrvatsko odseljeništvo oblikuje intelektualnu i profesionalnu elitu* po "tvrdim" mjerilima kakvoće što ih nameće sustav naobrazbe u zemljama doseljenosti. Na drugoj strani, reprodukcija intelektualne i profesionalne elite u hrvatskom društvu u cijelom promatranom razdoblju pod tlakom je ograničenja raznolika podrijetla: u rasponu od malobrojnosti kandidata pripravnih na dugo razdoblje osposobljavanja do ograničenih novčanih izvora i prigodnih ideologijskih zahvata u sustav. Posebno se otegotnim čimbenikom pokazala otpornost političkih sustava, prisutnih u promatranom razdoblju u hrvatskom društvu, spram mogućnosti da se članovi intelektualne i profesionalne elite integriraju u različite funkcionalne mreže kao profesionalci sa zajamčenom stručnom i znanstvenom autonomijom, te da, na toj podlozi, oblikuju, povratno, i primjerena mjerila javnog djelovanja, obvezujuća, i za politički poredak. U trokutu: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo, Carstvo je samo u posebnim slučajevima (vojni programi, programi s posebnim "ideologijskim" viškom, i srodni) bilo pripravno na takve "ustupke". Kraljevstvo je, pak, načelno pokazivalo više razumijevanja za takvu javnu ulogu profesionalnih elita, ali je njegova društvena zbilja u cijelom razdoblju trajno zarobljena osporenom modernizacijom pa samo u ograničenom broju slučajeva ima priliku i dokazati kako ne misli samo načelno. Odseljeni u inozemstvo, pak, postupno, i ne baš "brzo", otkrivaju vrijednost investicija u profesionalnu i intelektualnu izvrsnost drugog ili trećeg naraštaja. Prednost, dakako, imaju investicije u liječnike, odvjetnike, inženjere, vojnike; humanistička inteligencija oblikuje se poslije.

Promatra li se taj proces u okviru što ga sugeriraju prije izneseni uvidi u hrvatsko odseljeništvo kao važan čimbenik hrvatske modernosti, uočiti je kako "proizvodnja" odseljeničke, intelektualne i profesionalne, elite razvija tri skupine posljedica.

Prva skupina najsažetije se može opisati kao *ubrzana asimilacija* naobraženih. Premda ne raspolažemo sređenim podatcima o tomu brojni nesustavni uvidi takvu hipotezu čine zasnovanom. Druga skupina posljedica sažeto

se može opisati stilovima profesionalnog djelovanja gdje se pripadnost ili hrvatsko podrijetlo posebno ne ističe, *ali se ni ne niječe*. U brojnim slučajevima takvi profesionalci i specijalisti pripravni su staviti na raspolaganje svoje usluge drugim članovima hrvatskih zajednica neovisno o uvjetima na profesionalnom tržištu. Treća skupina posljedica sažeto se može opisati profesionalnim praksama gdje je *izražen interes za pomoć* profesionalnim kandidatima hrvatskog podrijetla i gdje, u, dakako, ograničenim uvjetima, prednost imaju "hrvatska pitanja" ili "hrvatske teme". Pojedinci skloni takvu djelovanju postupno, ovisno i o političkim prilikama, razvijaju interes i za trajnije oblike suradnje sa znanstvenicima ili stručnjacima iz Hrvatske. Na tom tragu razvila su se i različita, znanstvena, profesionalna ili kulturna društva, navlastito u Sjedinjenim Američkim Državama, Australiji i Njemačkoj.

Koliki je stvarni transfer znanja i socijalnog kapitala hrvatskih intelektualnih i profesionalnih elita iz odseljeništva u hrvatsko društvo? Budući da je u većem dijelu promatranog razdoblja u hrvatskom društvu odlučujući ritam osporene modernizacije, *mogućnosti transfera su skromne*. Drugačije rečeno, skromna unutrašnja propusnost na takav transfer djeluje izravno "subverzivno". Naprotiv, propusnost u suprotnom smjeru *sve je veća koliko smo bliže suvremenom razdoblju*. Nije, stoga, bez temelja ocjena kako mogućnosti hrvatske intelektualne i profesionalne elite nastale u odseljeništvu *zavičajno društvo nije iskoristilo*. To je i u suvremenosti – otvorenim pitanjem.

Kakav je odnos između dobiti i šteta grubo skiciranih u prethodećim ulomcima? Analitičari najčešće ističu kako šteta izazvana gubitkom vitalna stanovništva veličinom nadsvođuje dobiti. Smanjenje broja stanovnika odselidbom, samo po sebi, uopće ne mora biti izvorom posebne zebnje. U naroda što se odlikuju brojnošću, pače, takav "izvoz" stanovništva može biti i paradoksalnim načinom "mirnodobne" (kolonijalne) invazije. Ta je činjenica vidljiva u brojnim i predmodernim i modernim, kolonijalnim odselidbama (kineska, indijska, španjolska, britanska). Hrvatska je odselidba tipološki drugačija: *"izvozi" se dobro u kojemu matično društvo posebno oskudijeva*. Time se brojnost hrvatske narodne zajednice, ionako smanjene dugotrajnim ratnim stanjem u razdoblju 16. – 18. stoljeća, u razdoblju potom nastavlja smanjivati a trajno se učvršćuju malobrojnost i mala gustoća nastanjenosti kao jedna vrst zadane *transdruštvene konstante*. Obje te činjenice otežavaju oblikovanje i razvijanje "organske solidarnosti" u društvu na koju se izravno naslanjaju i uspješni programi moderne preobrazbe i razvitka. Olakšavaju, naprotiv, oblikova-

nje "razrijeđena" društvena stanja, s malom sposobnošću društvenih sudionika za međusobnu suradnju. Drugačije rečeno, smanjivanje brojnosti vitalna stanovništva odselidbom predvidljivo pridonosi društvenom stanju bez sudionika sposobnih autonomno "izazivati" i usmjerivati društveni razvitak u poželjnu smjeru. Time se, paradoksalno, pitanje o odnosima koristi i šteta od odselidbe promeće u pitanje: hoće li u matičnom društvu *uopće i biti korisnika* dobiti akumuliranih radom odseljeničkih skupina nastavi li se ista tendencija odselidbe?

Poželjni scenariji promjene ne mogu jamčiti povoljne rezultate ostanu li samo "sektorskim" programima. To je, držimo, i više nego očito na temelju prije izloženih analiza. Izvan je rasprave, međutim, kako se u okvirima specifične "odseljeničke politike" moraju razviti odgovarajući programi i njima sukladna institucionalna konfiguracija. Iz prije izloženih uvida lako je uočiti kako su i programi i institucionalna konfiguracija tijekom cijelog promatranog razdoblja bili *odveć lomljivi i nestalni*; (u tom kontekstu je trajnost Hrvatske matice iseljenika začuđujućom iznimkom). Kako će se sama institucionalna konfiguracija oblikovati poučavaju primjeri odseljeničkih politika u drugim državama koje svoje doseljenike uzimlju u razvojnom smislu "ozbiljno". Na raspolaganju je i nemali institucionalni "ansambl" u rasponu od specijaliziranih bankarskih ustanova, agencija i poduzeća do nevladinih udruga. Posebno je na toj razini važno osnaživati razvijanje jedinstvene *transgranične* odseljeničke mreže.

Prekorači li se taj neposredni odseljenički okvir poželjni scenarij promjena upućuje izravno na *praksu ostvarivanja nacionalne suverenosti*. U dinamičnom trokutu: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo, monopol Carstva, na logorsku preobrazbu hrvatskog društva, prisutan u najvećem dijelu analiziranog razdoblja, javlja se kao ključan generator odselidbe. Nakon godine 1991., i ratnog razdoblja uspostave i obnove hrvatske državne samostalnosti, taj je monopol, barem koliko se odnosi na formalne aspekte državne samostalnosti, smanjen. Ali, *nije dekonstruiran*. Na kontinentalnoj razini glavni je mehanizam njegove reprodukcije stabilna razdioba razvojne i političke moći po shemi: središte – rub. Hrvatska je "tradicionalnim" stanovnikom periferije. Izravna posljedica takva položaja je razvojno pravilo po kojemu su u Hrvatskoj dopustivi samo oni primjeri razvitka koji su u zemljama središta – razvojna arheologija.

Na unutrašnjoj razini glavni je mehanizam reprodukcije monopola Carstva konzerviranje i osnaživanje glavnog totalitarnog proizvoda: straha od hrvatske državne samo-

stalnosti u – samih Hrvata. Tim se strahom, posredno, *obvezuju svi mjerodavni sudionici javnosti*, u rasponu od političkog do financijskog ili "civilnog" sektora. Preobrazba tog straha u obvezujuće institucionalne postupke i javna mjerila nacionalne slobode posebno je uznapredovala u razdoblju nakon 1998. godine, kada se i formalno okončalo ratno razdoblje. Zaključni je učinak tog procesa *uzmak od obveze* na djelovanje po načelu suverenosti na važnijim državnim sektorima, kao i *isključivanje nacionalne odgovornosti iz legitimacije* sudionika što ciljaju (i javno i tajno) utjecati na hrvatske odluke, odnose i ciljeve. Time se, posredno, ispušta moćna poluga u dugoročnom učvršćivanju *kompetencije* u javnim poslovima u Hrvatskoj, a *konkurentskih sposobnosti* u međudržavnim poslovima i poslovima na međunarodnom tržištu.

Stave li se, dakle, uspješno "u zagradu" ta dva, izgleda, središnja mehanizma reprodukcije i obnove monopola Carstva u aktualnom trokutu: Carstvo – Kraljevstvo – inozemstvo, povećava se vjerojatnoća da će i odnos spram "odseljeničkog pitanja" zadobiti drugu kakvoću. Osnovni dobitak ocrtava se u mogućnosti jasnog naziranja u matičnom hrvatskom društvu *glavnog korisnika* socijalnog i humanog kapitala akumuliranog u odselidbenim zajednicama. Promatra li se odseljeništvo iz takva horizonta onda idealnotipična definicija odseljeništva kao specifične *zajednice*, naznačena na uvodnim stranicama ove analize, ima smisla. U protivnom, teško je izbjeći karikaturalne sjene čuvara zavičajnih nostalgija sve konfuznijeg sadržaja i podrijetla koliko vrijeme dalje teče, podsjeća S. Lenz u instruktivnoj knjizi *Zavičajni muzej*.

LITERATURA

Akrap, A. (1999.), Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6), str. 793–815

Akrap, A. (2003.), Migracije Hrvata u posljednjem desetljeću, u: J. Klarić, ur., *Hrvatska dijaspora u Crkvi i domovini*, Zbornik, Hrvatski dušebrižnički ured, Frankfurt am Main, str. 23–58

Akrap, A. (2004.), Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja, *Društvena istraživanja*, 13 (4-5), str. 675–699

Antić, Lj. (1991.), *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Antić, Lj. (1993.), *Hrvati i Amerika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Baletić, Z. (1965.), Međunarodne migracije i naša suvremena emigracija, *Naše teme*, 5, str. 680–700

Baloban, J. (2007.), Afirmacija socijalnog pastorala u Hrvatskoj, u: S. Baloban, G. Črpić, ur., *Socijalni kompendij: izazov i nadahnuće*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, str. 65–84

Balta, I. (2003.), Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u u razdoblju od 1905. do 1910. godine, *Društvena istraživanja*, 67, str. 765–788

Balta, I. (2006.), Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u od druge polovice 19. stoljeća do 1905. godine, *Društvena istraživanja*, 83, str. 557–573

Banović, B. (1987.), Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867–1914, *Migracijske teme*, 3–4, str. 313–323

Baučić, I. (1970.), SR Hrvatska u vanjskim migracijama radnika, *Encyclopaedia moderna*, 14, str. 60–67

Baučić, I. (1971.), Vanjske migracije radne snage kao faktor socijalno-ekonomskih promjena u seoskim sredinama, *Sociologija sela*, 31–32, str. 127–140

Baučić, I. (1975.), Potrebe organizirane društvene aktivnosti u realizaciji politike privremenog rada u inozemstvu, *Rasprave o migracijama*, Svezak 19, Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, str. 9–18

Baučić, I. (1976.), Socijalni aspekti vanjskih migracija i jugoslavenska iskustva u socijalnoj zaštiti migranata, *Rasprave o migracijama*, Svezak 24, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Baučić, I. (ur.) (1977.), Psihički i socijalno-obrazovni problemi druge generacije jugoslavenskih migranata, *Rasprave o migracijama*, Svezak 40, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Baučić, I. (1977.), Izvještaj o vanjskim migracijama iz Jugoslavije za 1976. godinu, *Rasprave o migracijama*, Svezak 32, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 4–24

Baučić, I. (1979.), Stanje vanjskih migracija iz Jugoslavije krajem sedamdesetih godina, *Rasprave o migracijama*, Svezak 57, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Baučić, I. (1979.a), Izvještaj o vanjskim migracijama iz Jugoslavije za 1978. godinu, *Rasprave o migracijama*, Svezak 52, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 7–28

Baučić, I. (1982.), Konačni rezultati popisa jugoslavenskih građana u inozemstvu i povratnika s rada iz inozemstva do 1981. godine, *Migracije, mjesečnik centra za istraživanje migracija*, 8–9, str. 319–361

Beroš, M. (1975.), Korišćenje ušteda radnika na privremenom radu u inostranstvu u cilju njihova bržeg povratka na rad u Jugoslaviju, *Rasprave o migracijama*, Svezak 19, Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, str. 19–37

Bhagwati, J. N. (1977.), Odliv mozgova, Posljedice i moguća rješenja, *Rasprave o migracijama*, Svezak 36, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Bićanić, R. (1936.), *Kako živi narod, Život u pasivnim krajevima*, Gospodarska sloga, pretisak Pravni fakultet, Nakladni zavod Globus, 1996., Zagreb

Bićanić, R. (1937.), Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895 i njen utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske, *Ekonomist*, br. 3, str. 97–108; br. 5, str. 199–207

Bićanić, R. (1938.), *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, pretisak Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004., Zagreb

Bićanić, R. (1940.), *Agrarna prenapučenost*, Gospodarska sloga, Zagreb

Bićanić, R. (1951.), *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750.–1860.)*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb

Bićanić, R. (1974.–75.), Ekonomska podloga događaja 1903., u Hrvatskoj, *Historijski zbornik*, god. 27–28, str. 49–72

Bilandžić, D. (1999.), *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb

Blaskovich, J. (1998.), *Anatomija prijevare*, Moderna vremena, Zagreb

Boras Podravac, V. (2010.), *Dnevnik iz tuđine*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb

Borić, G. (2002.), Hrvati u Njemačkoj, *Hrvatski iseljenički zbornik*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, str. 139–156

Bošković, M. (1980.), *Antijugoslavenska fašistička emigracija*, Sloboda, Beograd; Dnevnik, Novi Sad

Böhning, W. R. (1978.), Kompenzacija zemljama porijekla migranata, *Rasprave o migracijama*, Svezak 48, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 7–47

Böhning, W. R. (1980.a), Međunarodne migracije i međunarodni ekonomski poredak, *Rasprave o migracijama*, Svezak 65, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 7–35

Böhning, W. R. (1980.b), Elementi teorije međunarodnih migracija i kompenzacije, *Rasprave o migracijama*, Svezak 65, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 35–75

Böhning, W. R. (1984.), *Studies in International Labour Migration*, S. Martin Press, New York

Brandt, M. (1991.), *Izvori velikosrpske agresije*, August Cesarec – Školska knjiga, Zagreb

Bulajić, M. (1978.), Iz istorije iseljeništva – pouke za današnjicu; Jugoslaveni u Sjedinjenim Američkim Državama, u: *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije*, Zbornik, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 43–70

Bulatović, M. (1987.), *Ljudi s četiri prsta*, BIGZ, Beograd

Bušić, B. (2005.), *Jedino Hrvatska I – III*, Ziral, Mostar, Zagreb

Castells, M. (2002.), *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb

Cerovac, M. (1980.), Integracioni procesi u evropskim migracijama, *Rasprave o migracijama*, Svezak 67, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 7–42

Chant, S. (ur.) (1992.), *Gender and Migration in Developing Countries*, Belhaven Press, London

Cohen, R. (1997.), *Global Diasporas, An Introduction*, UCL Press, London

Crnković – Pozaić, S., Kerovac, N., Marušić, S., Vujčić, B. (1994.), *Tržište rada u Hrvatskoj*, Ekonomski institut, Zagreb

Čizmić, I. (1974.), *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD--u i stvaranje jugoslavenske države*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Čizmić, I., Mikačić, V. (1974.), *Teme o iseljeništvu, Svezak I, Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske*, Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Čizmić, I. (1974.–75.), O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880–1914, *Historijski zbornik*, 27–28, str. 27–47

Čizmić, I. (1982.), *Hrvati u životu Sjedinjenim Američkih Država: Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu*, Globus, Zagreb

Čizmić, I. (1994.), *Povijest Hrvatske bratske zajednice 1894–1994*, Golden marketing, Zagreb

Čizmić, I. (1996.), Emigration and Emigrants from Croatia between 1880–1980, *GeoJournal*, 38, str. 431–436

Čizmić, I., Miletić, I., Prpić, G. J. (2000.), *From the Adriatic to Lake Erie: A History of Croatians in Greater Cleveland*, American Croatian Lodge, Inc. "Cardinal Stepinac", Institut Pilar, Eastlake Ohio, Zagreb Croatia

Čizmić, I., Sopta, M., Šakić, V. (2005.), *Iseljena Hrvatska*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb

Čengić, D., Rogić, I. (ur.) (1999.), *Privatizacija i javnost*, Institut Pilar, Zagreb

Čengić, D., Rogić, I. (ur.) (2001.), *Upravljačke elite i modernizacija*, Institut Pilar, Zagreb

Čoralić, L. (2001.), *U gradu svetog Marka – povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Golden marketing, Zagreb

Ćorić, Š. Š. (1998.), Slojevitost hrvatskog izvandomovinstva, u: V. Šakić, J. Jurčević, M. Sopta, ur., *Budućnost iseljene Hrvatske*, Institut Pilar, Zagreb, str. 65–77

Ćorić, Š. Š. (1991.), *45 hrvatskih emigrantskih pisaca – prinosi za povijest književnosti u Hrvata*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb

Daniels, R. (1990.), *Coming to America: A History of Immigration and Ethnicity in American Life*, HarperCollins Publishers, New York

Družić, G. (2004.), *Hrvatska obratnica, Stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb

Družić, I. (ur.) (2003.), *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura, Zagreb

Družić, I., Tica, J. (2003.), Hrvatski gospodarski razvoj, u: I. Družić, ur., *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura, Zagreb, str. 93–120

Đodan, Š. (1991.), *Hrvatsko pitanje, 1918–1990*, Alfa, Zagreb

Đodan, Š. (2008.), *Raseljena Hrvatska, uzroci i posljedice*, Iros, Zagreb

Faist, T. (1999.), *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, Clarendon Press, Oxford

Fortis, A. (1984.), *Put po Dalmaciji*, Globus, Zagreb

Garde, P. (1996.), *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres, Zagreb

Geiger, V., Jurković, I. (1993.), *Što se dogodilo s folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Njemačka narodna zajednica, Zagreb

Gelo, J. (1987.), *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780.–1981.*, Globus, Zagreb

Gelo, J., Akrap, A. (2003.), Stanovništvo i gospodarski razvoj, u: I. Družić, ur., *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura, Zagreb, str. 25–55

Gelo, J., Akrap, A., Čipin, I. (2005.), *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (Bilanca 20. stoljeća)*, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb

Giddens, A. (1991.), *The Consequences of Modernity*, Polity Press Cambridge

Giuricin, L. (1986.), Bez sustezanja o "povijesti jednog iseljavanja" (prijevod M. Barak), *Dometi*, 4, str. 47–56

Goss, V. (1998.), Vratiti se, vraćati se, ne vraćati se?, u: V. Šakić, J. Jurčević, M. Sopta, ur., *Budućnost iseljene Hrvatske*, Institut Pilar, Zagreb, str. 327–331

Grahovac, P. (2003.), Životni standard i gospodarski razvoj, u: I. Družić, ur., *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura, Zagreb, str. 265–287

Grečić, V., Jovanović, M. (1978.), Osnovne komponente pretvaranja privremene ekonomske emigracije u iseljeništvo, u: *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije*, Zbornik, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 273–286

Grmek, M. D., Gjidara, M., Šimac, N. (1993.), *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Globus, Zagreb

Gross, M., Szabo, A. (1992.), *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Nakladni zavod Globus, Zagreb

Haberl, O. N. (1980.), Zapažanja o novijim trendovima politike prema strancima u SR Njemačkoj, *Rasprave o migracijama*, Svezak 67, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 63–82

Hannerz, U. (1996.), *Transnational Connections: Culture, People, Places*, Routledge, New York

Hollifield, J. (1992.), *Immigrants, Markets and States: The Political Economy of Postwar Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, Mass.

Holjevac, V. (1967.), *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb

Horvat, J. (1990.), *Politička povijest Hrvatske I, II*, August Cesarec, Zagreb

Hudelist, D. (2004.), *Tuđman – biografija*, Profil, Zagreb

Jakovina, T. (2003.), *Američki komunistički saveznik, Hrvati, Titova Jugoslavija i SAD 1945–1955*, Profil International – Srednja Europa, Zagreb

Janović, S. (1998.), Preduvjeti povratka Hrvata u domovinu, u: V. Šakić, J. Jurčević, M. Sopta, ur., *Budućnost iseljene Hrvatske*, Institut Pilar, Zagreb, str. 327–331

Jareb, J. (1995.), *Pola stoljeća hrvatske politike 1885–1945*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb

Jedin, H. (ur.) (1981.), *Velika povijest Crkve, VI/2,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb

Jelić – Butić, F. (1983.), *Hrvatska seljačka stranka*, Globus, Zagreb

Jonjić, T., Matijević, Z. (ur.) (2009.), *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, Zbornik, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Jurčević, J. (2009.), *Odnos Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini*, DIS – Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, Institut Pilar; Mostar, Sveučilište u Mostaru

Jurčević, K. (2010.), *Stari kraj i novi svijet, Migracije hrvatskih iseljenika i akulturacija u SAD 1880–1940*, Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS, Institut Pilar, Zagreb

Kalođera, B. (2008.), *Izlaz iz iluzija, studije, eseji, kritike*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb

Karaman, I. (1972.), *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb

Karaman, I. (1986.), Tranzicija stanovništva u povijesnim tokovima modernizacije društva, *Naše teme*, 12, str. 2033–2062

Karaman, I. (1991.), *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800–1941)*, Naprijed, Zagreb

Katunarić, V. (1975.), Socijalne službe za migrante povratnike, *Rasprave o migracijama*, Svezak 19, Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, str. 81–94

Klarić, J. (ur.) (2003.), *Hrvatska dijaspora u Crkvi i domovini*, Zbornik, Hrvatski dušebrižnički ured, Frankfurt am Main

Kolar-Dimitrijević, M. (2002.), Memorandum zagrebačkog Saveza organizacija iseljenika iz 1934., o njihovom kapitalu u Jugoslaviji i traženja zaštite tog kapitala, *Historijski zbornik*, godina LV, str. 123-136

Komarica, Z. (1969.), Nesporazumi o migracijama – Razlozi, kvalifikacije, republička i nacionalna pripadnost, *Kolo,* 1–2, str. 124–134

Kozina, I. (1975.), Informativna djelatnost u vezi s povratkom migranata, *Rasprave o migracijama*, Svezak 19, Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, str. 73–81

Krolo, T. (2009.), *Hrvatski politički emigrant*, Vlastita naklada, Zagreb

Latković, R. (2001.), *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku, Uspomene i dokumenti 1930–1990*, Naklada Jurčić d.o.o., Zagreb

Laušić, A. (1995.), *Migracijske posljedice turskog prodora u hrvatske zemlje od XV. do XVIII. stoljeća*, rukopis (u pismohrani I. Čizmića)

Letić, F. (1977.), *Informiranje i informiranost vanjskih migranata iz SR Hrvatske o zbivanjima u domovini*, Vanjske migracije, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Ličina, Đ. (1988.), *Dvadeseti čovjek*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb

Little, A., Silber, L. (1996.), *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija

Lopašić, R. (1895.), *Oko Kupe i Korane*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb

Lopušina, M. (1997.), *Ubij bližnjega svoga 2*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd

Lovrenčić, Ž. (2009.), *Tragovi iseljenih Hrvata (u književnosti i izvan nje)*, Društvo hrvatskih književnika – Ogranak u Rijeci, Liber d.o.o., Rijeka

Macan, T. (1999.), *Povijest hrvatskog naroda*, Školska knjiga, Zagreb

Maticka, M. (1996.), Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945 –1953) u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 365 –374, Zagreb

Matković, H. (1998.), *Povijest Jugoslavije* – Hrvatski pogled, Naklada Pavičić, Zagreb

Matulić, T. (2010.), *Tužaljke kamenja hrvatske pustinje*, Glas Koncila, Zagreb

Mesarić – Žabčić, R. (2002.), *Opća skica hrvatskog iseljeništva od 15. stoljeća do naših dana*, Slobodna Dalmacija 26. 11. 2002. – 2. 12. 2002., Split

Meštrović, I. (1969.), *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica Hrvatska, Zagreb

Meštrović, M. (2003.), *U vrtlogu hrvatske politike*, Golden marketing, Zagreb

Mihaljević, M. (1983.), Ugovorna organizacija udruženog rada u SR Hrvatskoj, *Rasprave o migracijama*, Svezak 57, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Milovčić, I. (2007.), Caritas: znak vremena, u: S. Baloban, G. Črpić, ur., *Socijalni kompendij: izazov i nadahnuće*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, str. 85–92

Mirdita, Z. (2009.), *Vlasi, starobalkanski narod*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Mirković, M. (1968.), *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb

Mirt, K. (2003.), *Život u emigraciji*, Matica Hrvatska, Zagreb

Moch, L. (1992.), *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Indiana University Press, Bloomington

Mužić, I. (1967.), *Razmatranja o povijesti Hrvata*, N. Poljak, Split

Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj, Korijeni, stanje, izgledi*, Nakladni zavod Globus, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Nejašmić, I. (1994.), Hrvatski građani na radu u inozemstvu: razmatranje popisnih podataka 1971., 1981., i 1991.; *Migracijske teme*, 2, str. 139–156

Nejašmić, I. (1995.), *Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave, Usporedna analiza statističkih podataka 1971., 1981., 1991. godine*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Nikolić, V. (ur.) (1974.), *Hrvatski razgovori o slobodi: drugi simpozij Hrvatske revije 1971. godine*, Hrvatska revija, Barcelona

North, D. C. (1981.), *Structure and Change in Economic History*, W. W. Norton, New York

North, D. C. (2003.), *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost*, Masmedia, Zagreb

OECD (1978.), Migracije, rast i razvoj, *Rasprave o migracijama*, Svezak 45, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

OECD (1979.), Sistem stalnog praćenja migracija (Sopemi), Izvještaj za 1978. godinu, *Rasprave o migracijama*, Svezak 52, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Ogorec, M. (2001.), *Vojna sila bivše Jugoslavije*, Otokar Keršovani d.o.o., Rijeka

Omelaniuk, I. (2003.), The Socio-Economic Effects of Diaspora Return, The IOM Experience, u: V. Šakić, H. Duncan, M. Sopta, ur., *Immigrants and Homeland*, Institut Pilar, Zagreb, str. 31–42

Papinsko vijeće "Iustitia et Pax" (2005.), *Kompendiji socijalnog nauka Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

Pavličević, D. (ur.) (1984.), *Vojna Krajina*, Sveučilišna naklada Liber i Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Pavličević, D. (1989.), *Hrvatske kućne zadruge I*, Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb

Pavličević, D. (2000.), *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb

Pavličević, D. (2010.), *Hrvatske kućne/obiteljske zadruge, I, II*, Golden marketing-Tehnička knjiga i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pederin, I. (1996.), Arhivske vijesti o iseljavanju iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine početkom XX. stoljeća, *Migracijske teme*, 3, str. 219–225

Pokos, N. (2002.), *Promjena broja seoskog stanovništva u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, rukopis, Institut Pilar, Zagreb

Pokos, N. (2002.a), Iseljavanje iz Hrvatske u posljednjem desetljeću, *Hrvatski iseljenički zbornik*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb

Poprzenovic, A. (2007.), *Remittance and Income Inequality in Croatia*, School of Economic and Management, Lund University

Poprženović, A. (2008.), Učinci iseljeničkih doznaka na raspodjelu prihoda, *Hrvatski iseljenički zbornik*, 2009., Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, str. 39–60

Portes, **A. (ur.) (1995.),** *The **Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship***, Russell **Sage Foundation, New York**

Prpić, G. J. (1997.), *Hrvati u Americi*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb

Puljiz, V. (1977.), *Eksodus poljoprivrednika*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora, IDIS, Zagreb

Puljiz, V. (1985.), Socijalno – ekonomska povijest našeg sela, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, br. 12., str. 5–67

Radelić, Z. (2006.), *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991.; od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Radelić, Z. (2011.), *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Hrvatski institut za povijest, Alfa, Zagreb

Radelić, Z., Marijan, D., Barić, N., Bing, A., Živić, D. (2006.), *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Ramet, S. P. (2009.), *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005.*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb

Rebić, M. (1984.), Migranti u procesu informiranja, u: G. Špicer, M. Rebić, *Migranti i "Vjesnikova izdanja"*, Vjesnik, RO Novinsko izdavačka djelatnost, str. 113–169, Zagreb

Rogić, I., Zeman, Z. (ur.) (1998.), *Privatizacija i modernizacija*, Institut Pilar, Zagreb

Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Rogić, I. (2004.), Vukovar 91., i praksa protudruštva, u: J. Jurčević, D. Živić, B. Esih, ur., *Vukovar 91, međunarodni odjeci i značaj*, Institut Pilar, Zagreb, str. 145–158

Rogić, I. (2009.), Pet tvrdnja o dvoziđu; kratak osvrt na hrvatske prilike 20 godina nakon rušenja Berlinskog zida, *Bogoslovska smotra*, 79 (4), str. 703–719

Rosenberg, N., Birdzell, L. E. (1993.), *Kako se obogatio Zapad*, August Cesarec, Zagreb

Sadkovich, J. J. (2010.), *Tuđman, Politička biografija*, Večernji list, Zagreb

Shrader, Ch. (2004.), *Muslimansko-hrvatski građanski rat u Srednjoj Bosni*, Golden marketing, Zagreb

Simić, P. (2009.), *Tito, Fenomen stoljeća*, Večernji, posebni proizvodi, Zagreb

Simonić, A. (2003.), Aktualna hrvatska vlast i hrvatska dijaspora, u: J. Klarić, ur., *Hrvatska dijaspora u Crkvi i domovini*, str. 91–101

Sirotković, J. (1993.), *Hrvatsko gospodarstvo 1945 –1992., Ekonomski uzroci sloma Jugoslavije i oružane agresije na Hrvatsku*, JAZU, Zagreb

Skupina autora (1978.)*, Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njihove uzajamne veze s domovinom*, Zbornik, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb

Smoljan, I. (ur.) (1980.), *Hrvatski Odisej, antologija hrvatske poezije o iseljeništvu*, Matica iseljenika Hrvatske, Zagreb

Spasić, B. (2000.), *Lasica koja govori*, Milenium, Beograd

Spehnjak, K. (2000.), Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 32, br. 3

Stanković, V. (ur.) (1980.), *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*, Vijeće za hrvatsku migraciju, Naklada Kršćanska sadašnjost, Zagreb

Stanković, V. (1985.), *The Catholic Church and The Croatians in Foreign Lands*, rad pročitan na III. World Congress for Soviet and East European Studies, American Association for the Advancement of Slavic Studies, Washington.

Starešina, V. (2004.), *Vježbe u laboratoriju Balkan*, Naklada Ljevak, Zagreb

Stipetić, V. (1979.), Predgovor knjizi: M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971*, JAZU, Djela JAZU, knjiga 54, str. IX–XXII, Zagreb

Szabo, A. (1992.), Iseljavanje pučanstva iz Banske Hrvatske u Sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje između 1901. i 1910. godine, u: Z. Sančević, ur., Susret svjetova 1492–1992, Hrvati i Amerike, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb

Šagi-Bunić, T. (1970.), *Crkva i domovina*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

Šakić, V. (1983.), *Psihološki aspekti reintegracije školske djece migranata na primjeru ZO Zagreb*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb

Šakić, V. (ur.) (1994.), *Sažeta analiza dostupnih dosjea poslijeratnih političkih zatvorenika na teritoriju Republike Hrvatske* (elaborat), Institut Pilar, Zagreb

Šakić, V. (ur.) (1997.), *Sociodemografski, migracijski, povratničko-motivacijski i psihosocijalni status hrvatskih povratnika iz iseljeništva* (elaborat), Institut Pilar, Zagreb

Šakić, V., Jurčević, J., Sopta, M. (ur.) (1998.), *Budućnost iseljene Hrvatske*, Institut Pilar, Zagreb

Šakić, V., Duncan, H., Sopta, M. (ur.) (2003.), *Immigrants and Homeland*, Institut Pilar, Zagreb

Šimončić – Bobetko, Z. (1997.), *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.–1941.*, I/II, priredila M. Kolar-Dimitrijević, Hrvatski institut za povijest, AGM, Zagreb

Šimončić – Bobetko, Z. (2005.), *Industrija Hrvatske 1918.–1941. godine*, priredila M. Kolar-Dimitrijević, AGM, Zagreb

Šišević, I. (1976.), *Kako su naši iseljenici putovali u Ameriku*, Pomorski zbornik, Rijeka

Špicer, G. (1984.), Migranti i "Vjesnikova" izdanja, posebni osvrt na "Arenu" i "Vikend", u: G. Špicer, M. Rebić, *Migranti i "Vjesnikova izdanja"*, Vjesnik, RO Novinsko izdavačka djelatnost, str. 12–112, Zagreb

Špicer, G., Rebić, M. (1984.), *Migranti i "Vjesnikova izdanja"*, Vjesnik, RO Novinsko izdavačka djelatnost, Zagreb

Štambuk, M. (1974.), Neka obilježja mješovitih domaćinstava – gospodarstava u Jugoslaviji, *Sociologija sela*, 12 (46), str. 88–99

Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.) (2002.), *Prostor Iza, Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut Pilar, Zagreb

Štefan, Lj. (1999.), *Mitovi i zastarjela povijest*, Slovo M, Zagreb

Šuvar, S. (1988.), *Sociologija sela, 1, 2*, Školska knjiga, Zagreb

Šverko, I. (2005.), Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog odljeva mozgova i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini, *Društvena istraživanja*, 14 (6), str. 1149–1174

Tadić, S. (1975.), Neki ekonomski učinci vanjskih migracija Jugoslavije, *Rasprave o migracijama*, Svezak 15, Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu

Tadić, S. (1978.), Sredstva zemalja imigracije u funkciji zapošljavanja povratnika, *Rasprave o migracijama*, Svezak 48, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 47–67

Tanjić, Ž. (2007.), Supsidijarnost i solidarnost u svjetlu novog kompendija socijalnog nauka Katoličke crkve, u: S. Baloban, G. Črpić, ur., *Socijalni kompendij: izazov i nadahnuće*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Kršćanaka sadašnjost, Zagreb, str. 51–64

Todaro, M. (1976.), *Internal Migration in Developing Countries*, International Labour Office, Geneve

Tomašić, D. (1957.), *National Communism and Soviet Strategy*, Public Affairs Press, Washington, D. C.

Tomašić, D. (1993.), pretisak, *Društveni razvitak Hrvata*, Biblioteka Revije za sociologiju, Zagreb

Tomašić, P. (2010.), *Nezaposlenost u tranzicijskoj Hrvatskoj pod socijalno-etičkim vidom*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

Trlin, A. D. (1978.), *Jugoslaveni na Novom Zelandu, u: Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njihove uzajamne veze s domovinom*, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 441–471

Valentić, M. (1990.), *Turski ratovi i hrvatska dijaspora u XVI. stoljeću*, Senjski zbornik, str. 45–60, Gradski muzej, Senj

Valentić, M. (1991.), Temeljne značajke povijesti Vojne Krajine, *Povijesni prilozi*, 10, str. 1–36

Vedriš, M. (1975.), Proizvodno korištenje deviznih ušteda radnika migranata, *Rasprave o migracijama*, Svezak 19, Centar za istraživanje migracija Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, str. 37–46

Vedriš, M. (1977.), Ulaganja ušteda vanjskih migranata u društveni sektor privrede, *Rasprave o migracijama*, Svezak 33, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Vedriš, M. (1978.), Od deviznih ušteda do radnog mjesta u domovini, *Rasprave o migracijama*, Svezak 46, Centar za istraživanje migracija, Zagreb

Vedriš, M. (1980.), Suvremene vanjske migracije iz SFRJ, *Revija za sociologiju*, 3–4, str. 121–131

Višnar, F. (1991.), *Špijunaža i kontrašpijunaža*, Alfa, Zagreb

Vrančić, V. (2006.), *Branili smo državu*, knjiga prva, HB Press, Washington D. C.

Vranješ-Šoljan, B. (1991.), *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb

Vučić, T. (1999.), *Je li povratak Hrvata iz Savezne Republike Njemačke realistično očekivanje ili samo utopija?* Indicije na temelju ispitivanja u savjetovalištima Caritasa, Migracijska služba Caritasa, Darmstadt (primjerak u pismohrani M. Sopte)

Vukušić, B. (2001.), *Tajni rat Udbe protiv hrvatskog iseljeništva*, Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništva, Zagreb

Wertheimer-Baletić, A. (1971.), *Stanovništvo SR Hrvatske – Studije*, Školska knjiga, Zagreb

Živić, D., Pokos, N., Mišetić, A. (ur.) (2005.), *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*, Institut Pilar, Zagreb

Živić, D. (2006.), Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i poraća 1991–2001, u: Z. Radelić, D. Marijan, N. Barić, A. Bing, D. Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 420–483

Živić, D., Žebec, I. (ur.) (2009.), *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice Hrvatskog domovinskog rata*, Institut Pilar, Područni centar Vukovar, Vukovar, Zagreb

Žuljić, S. (1997.), *Srpski etnos i velikosrpstvo*, AGM, Zagreb

Županov, J. (1977.), Druga generacija migranata, *Rasprave o migracijama*, Svezak 39, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 8–17

Županov, J. (1980.), Druga generacija i integracija, *Rasprave o migracijama*, Svezak 67, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 53–61

Županov, J. (1985.), *Samoupravljanje i društvena moć*, Globus, Zagreb

Županov, J. (1995.), *Poslije potopa*, Globus, Zagreb

Županov, J. (2001.), Industrijalizirajuća i deindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća, u: Čengić, Rogić, ur., *Upravljačke elite i modernizacija*, str. 11–37, Institut Pilar, Zagreb

Županov, J. (2002.), *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Žužul, M. (1980.), Neke karakteristike djece čiji su roditelji na radu u inozemstvu, *Rasprave o migracijama*, Svezak 63, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, str. 39–58

SAŽETAK

Glavni cilj analize: *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, jest izravnije osvijetliti odnos između osnovnih skupova promjena u hrvatskom društvu u razdoblju 1868. – 2000. godine što se konvencionalno upisuju u sadržaj modernizacije, i promjena što se oblikuju odselidbom hrvatskog stanovništva u inozemstvo. Budući da se ni prakse modernizacije ni odselidbene prakse u promatranom razdoblju ne mogu umjetno odijeliti od promjena što su im prethodile, u radu su izloženi i osnovni uvidi u prethodeće razdoblje. Oni olakšavaju razumijevanje promjena, njihovih smjerova i učinaka (u promatranom razdoblju).

U radu modernizacija se promatra na dva osnovna načina. Ponajprije, ona je označitelj općenitog okvira društvenih prilika u promatranom razdoblju, dakle, jednom vrsti sažetka predodžbe o cjelini društvene zbilje. Sukladno tomu, njezina se osnovna dinamika može predočiti s pomoću pregledne tipološke sheme. U radu se sustavno zastupa stav kako je hrvatska modernizacija određena odnosom: Carstvo – Kraljevstvo. To znači da se hrvatsko društvo u modernom razdoblju oblikuje "dvokatno". Na jednoj ga razini oblikuju sudionici podrijetlom iz samog hrvatskog društva, obuhvaćeni označnicom: Kraljevstvo. Na drugoj ga razini oblikuju sudionici nadređeni hrvatskom društvu, koji imaju izravne upravljačke i druge ovlasti u njemu, obuhvaćeni označnicom: Carstvo. Izložena analiza pokazuje da je Kraljevstvo u cijelom promatranom razdoblju određeno strukturnim *manjkom* moderne autonomije. Stoga se ciljevi njegove modernizacije ostvaruju djelomično i, uglavnom, nedostatno. Nasuprot tomu, Carstvo u cijelom promatranom razdoblju ima zbiljski monopol na oblikovanje i usmjerivanje društvenih primjena. Stoga se ono javlja kao sudionik modernizacije koji je istodobno prisutan u društvenoj zbilji, ali je i povrh nje, na višoj razini akumulacije društvene i upravljačke moći. Budući da mu je modernizacija hrvatskog društva odred-

ljiva isključivo iz perspektive carskih ciljeva, promjene što ih oblikuje i ostvaruje Carstvo samo se rijetko poklapaju s promjenama kojima teži Kraljevstvo. Zato se u izloženom radu zastupa ocjena kako su, po pravilu, učinci Carstva u zbilji hrvatskog društva neodvojivi od tipične *kolonijalne* prakse. Time se omogućuje uvid u drugi, osnovni, način na koji se u radu promatra modernizacija. On se svodi na "bilanciranje" promjena što ih izazivlju tri osnovne sektorske grane modernizacije: industrijalizacija, urbanizacija, birokratizacija. Svaki od spomenutih sektora relativno specifično oblikuje promjene i odnose između glavnih sudionika unoseći ih u ostale slojeve društvene zbilje.

Odselidba iz Hrvatske u odnosu spram modernizacije javlja se, također, na dva osnovna načina. U općem pogledu i sama je odselidba specifičnim sadržajem modernizacije, budući da se moderna autonomija definira, između ostaloga, i masovnom teritorijalnom pokretljivošću stanovništva. Specifično promatrana, međutim, hrvatska odselidba je posebni proces obilježja kojega stoje u izravnom odnosu spram osnovnog modela oblikovanja modernizacije u Hrvatskoj. Drugačije rečeno, odselidba se ustanovljuje i učvršćuje kao jedan od stabilnih načina socijalnog ponašanja izravno svezan s poljem veza i napetosti između Carstva i Kraljevstva. Iz te perspektive, manjak autonomije u hrvatskom društvu za oblikovati i ostvarivati modernu preobrazbu javlja se kao *središnji čimbenik* na popisu čimbenika što utječu na selidbene prakse.

Osloncem na izložena polazišta, rad je razdijeljen na šest osnovnih dijelova.

U prvom dijelu, kako je naznačeno, iznose se osnovne odredbe odseljeništva i skiciraju glavni načini njegova definiranja. Vidljivo je kako glavne načine prožimlje stav da je odseljeništvo u modernom razdoblju ponajprije potraga za poslom. Poslije izložene analize pokazuju kako je takva odselidba svakako važna u odselidbenoj bilanci, ali da odselidbenu praksu određuju i drugi poticaji i tipovi, ponajprije politički, ratni i sociokulturni. U istom dijelu iznesen je i osvrt na prvo, *predmoderno*, razdoblje hrvatske odselidbe, nazvano: odselidba s granice. Ono je u poopćeno iskustvo hrvatskog društva unijelo dvije važne promjene: oblikovalo je nove teritorijalne predodžbe o područjima i zemljama u shemi: daleko/blizu. Učvrstilo je specifični simbolični status odselidbe kao ponašanja – koje oslobađa. Izložene demografske analize pokazuju da je u razdoblju odselidbe s granice, dakle od 16. do 18. stoljeća, hrvatsko društvo demografski i teritorijalno trajno oštećeno.

U drugom dijelu analizira se odselidba u razdoblju prve hrvatske modernizacije koje se poklapa s razdobljem 1868. – 1940. Po srijedi je razdoblje kada likove Carstva oblikuju Austro-Ugarska i prva Jugoslavija. Sažimljući viševrsne izvore i građu autori iscrpno opisuju osnovne selidbene prakse, njihovo zrcaljenje u hrvatskoj javnosti te usporednu izgradnju osnovnih tuzemnih institucija što bi imale skrbiti o odselidbi. U prije naznačenom smislu, općeniti predložak prve hrvatske modernizacije koristi se kao obvezujuća osnova za iscrpniju analizu selidbenih poticaja napose svojevrsnog egzodusa hrvatskog seljaštva. Autori podsjećaju kako je po srijedi razdoblje koje je točnije nazvati razdobljem polumodernizacije ili osporene modernizacije. U njezinu oblikovanju i blokadi središnji je monopol Carstva. S njegove razine struje poticaji i prakse koje žele spojiti nespojivo: fosilizirati feudalne predloške upravljanja seljačkim svijetom sukladno dobitima Carstva i nadzirano oblikovati "džepove" modernih promjena kao osnovu socijalnog i statusnog učvršćivanja novih, u režiji Carstva doseljenih, skupina, s kojima Carstvo planira nadzirati i usmjerivati buduću modernizaciju. I u tom je razdoblju nastavljeno demografsko iscrpljivanje hrvatskoga društva masivnom odselidbom.

U trećem dijelu analizira se odselidba u razdoblju druge hrvatske modernizacije, što se poklapa s razdobljem 1945. – 1990. U tom razdoblju likove Carstva oblikuje druga Jugoslavija. Njezina je specifičnost dvovrsna: oblikovana je totalitarnom vlašću; zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi iz njezine je perspektive kriminalnom, pače, zločinačkom, idejom. Stoga je u cijelom razdoblju Carstvo *u specifičnu ratu protiv hrvatskog odseljeništva*, navlastito protiv onoga dijela koji je na odselidbu bio potaknut političkim nasiljem. No osim nasilja, na popisu odselidbenih poticaja i čimbenika javljaju se i ratna razgraničenja nakon godine 1945., na zapadnim granicama drugojugoslavenske države, te viševrsni gospodarski i sociokulturni poticaji. U usporedbi s odselidbenim skupinama iz prijašnjeg razdoblja, u tom razdoblju češće odseljavaju skupine s boljom naobrazbom te skupine u kojima su članovi prijašnjom odselidbom rastavljenih obitelji. Sabiranje skupina s boljom naobrazbom u odseljeništvu omogućilo je, postupno, oblikovanje uspješne hrvatske *nacionalne oporbe* drugojugoslavenskom poretku. Zaključnih osamdesetih godina ona preuzimlje zadaću pripremiti se za promjene što ih generira slom europskog komunizma na samom kraju razdoblja. I u tom se razdoblju nastavlja demografsko iscrpljivanje hrvatskog društva.

U četvrtom dijelu predmet analize je odseljeništvo nakon 1991. godine do okvirno 2001. (kada je zadnji put popisano stanovništvo). U tom razdoblju dvije su činjenice središnje. Prva se svodi na izuzetnu pomoć i solidarnost hrvatskog odseljeništva s obranom Hrvatske od drugojugoslavenske, poslije srpske i crnogorske, agresije. Bez njezine financijske pomoći kao i djelovanja brojnih utjecajnih mreža u najvažnijim svjetskim državama (SAD, Njemačka) hrvatski izgledi na uspješnu obranu bili bi uglavnom simbolični. Druga se svodi na ustrajnost totalitarnog naslijeđa u hrvatskom društvu, koje otežava u promatranom razdoblju pronaći najbolje odgovore na prijepore modernizacije u tom razdoblju, ili, kako je autori označuju, treće modernizacije. Djelovanjem toga totalitarnog, naslijeđa, osim brojnih inovacija, i samo se odseljeništvo našlo na položaju sudionika isključena iz budućeg hrvatskog razvitka. Autori upozoruju da se u takvu kontekstu opravdano postavlja pitanje *o receptivnim (ne)sposobnostima* hrvatskog društva u odnosu na socijalni, humani i gospodarski kapital hrvatskih odseljeničkih zajednica.

U petom dijelu autori u sumarnom, preglednom, osvrtu iznose odnos Katoličke crkve u Hrvatskoj spram odselidbe. Na odnos spram odselidbe Katoličku crkvu upućuju, koliko njezine tradicionalne prakse u misijama ili u karitativnim ustanovama, toliko i programska uporišta Socijalnog nauka, oblikovana baš u modernom razdoblju, počevši od "preokretnog" lika pape Lava XIII. Katolička crkva u Hrvatskoj na tom je tragu pružala izuzetno korisnu i važnu pomoć hrvatskom odseljeništvu tijekom cijelog promatranog razdoblja.

U šestom dijelu, Zaglavnom osvrtu, autori specifično diferenciraju razine poticajnih odseljeničkih čimbenika. Razlikuju tri osnovne razine. To su: mikrorazina, ili individualna razina; makrorazina, ili razina modernizacijskog modela; mezo ili srednja razina, gdje se poticaji s obje spomenute razine ugrađuju i transformiraju u modele ponašanja socijalnih skupina i mreža. Autori opravdano ustrajavaju na uvidu kako su odselidbene odluke stabilno obuhvaćene dinamikom socijalnih mreža i akumulacijom socijalnog kapitala (specifično, solidarnosti, uzajamnosti, obvezatnosti) u tim mrežama. Veličina akumulirana socijalnog kapitala djeluje dvosmjerno, i kao čimbenik odselidbe i kao čimbenik oprečne odluke. Posebno je korisno upozoriti kako se odseljeni u zemljama doselidbe ne javljaju kao apstraktni, atomizirani pojedinci, nego kao članovi novih socijalnih skupina i mreža što se postupno oblikuju i što se specifično potvrđuju sposobnošću tamošnje akumulacije socijalnog kapitala. Zahvaljujući

tomu, odselidbene se skupine u praksama i tokovima modernizacije javljaju kao nezanemarivi sudionici razvitka ne samo društava doselidbe nego i društava podrijetla, praktično funkcionirajući kao graditelji specifičnih razvojnih "mostova".

SUMMARY

The main aim of this book: *Modernisation in Croatia and Croatian migration*, highlights the direct relationship between the basic sets of changes in Croatian society in the period 1868 – 2000, which conventionally is recorded as the content of modernisation, and the changes that shape the migration of Croatian citizens abroad. Since neither the practice of modernisation nor the migration practice in this period cannot be artificially separated from changes that preceded them, this book presents the basic insights in the preceding period. They facilitate a better understanding of the changes, their direction and effects (in this period).

In this book, modernisation is considered in two basic ways. First, it is the signifier of a general framework of social conditions in the observed period, therefore, a kind of summary on the general social conditions. Accordingly, its basic dynamics can be presented with a typological scheme. This book systematically argues that the relation: Empire – Kingdom determines Croatian modernisation. This means that Croatian society in the modern period is shaped in a "two-storey" way. At one level, it is formed by participants originating from Croatian society, covered by the signifier: Kingdom. At another level, it is formed by participants of a superior Croatian society, who have direct control and other powers in it, covered by the signifier: Empire. The presented analysis shows that the Kingdom is determined by a structural *deficiency* of modern autonomy throughout the period. Therefore, the objectives of its modernisation are achieved partly, mostly inadequately. In contrast, the Empire has a real monopoly on shaping and directing social implementations throughout the period. Therefore, it appears as a modernisation actor that is simultaneously present in social reality, but is above it, at a higher level with regard to the accumulation of social and management power. Since the modernisation of

Croatian society is only identifiable from the perspective of imperial goals, changes that shape and create the Empire only rarely coincide with the changes that the Kingdom aspires to. Therefore, the presented work represents the assessment that, as a rule, the effects of the Empire are inseparable from typical *colonial* practices in the reality of Croatian society. This provides insight into the second, basic way this book considers modernisation. This boils down to "balancing" changes that is brought about by the three main sectoral branches of modernisation: industrialisation, urbanisation, bureaucratisation. Each of these sectors specifically shapes change and relations between the major actors bringing them into the other layers of social reality in a relative way.

Migration from Croatia in relation to modernisation also occurs in two basic ways. In general terms, migration per se is the specific content of modernisation, since modern autonomy defines, among other things, the mass territorial mobility of the population. However, specifically observed, Croatian migration is a special process of characteristics which is in a direct relation to the basic formation model of modernisation in Croatia. In other words, migration is established and strengthened as one of the stable modes of social behaviour that is directly tied to connections and tensions between the Empire and the Kingdom. From this perspective, the lack of autonomy in Croatian society to shape and realise modern transformation occurs as a *central factor* on the list of factors that affect migration practices.

Relying on the presented starting-points, this work is divided into six main parts.

In the first part, as indicated, the basic characteristics of migration are presented and the main ways in which it can be defined are outlined. It is clear that the main attitude is that migration in the modern period, is primarily a search for work. Following the presented analysis, it is shown that such migration is certainly important in the migration balance, but that migration practices determine other types of incentives and types, above all political, military and socio-cultural. A review of the first, *pre-modern* period of Croatian migration, called: migration from the border is presented in this section. This general experience brought two important changes in Croatian society: it shaped the new territorial conception of regions and countries in the scheme: far / near. It also strengthened the specific symbolic status of migration as a behavior – that liberates. The presented demographic analysis shows that Croatian society was demographi-

cally and territorially damaged in a permanent way in this period of migration from the border during the 16th – 18th century.

The second part analyses migration during the first Croatian modernisation, which coincides with the period 1868 – 1940. This is the period when the figures of the Empire formed the Austro-Hungarian Empire and the first Yugoslavia. In consideration of diverse sources and material, the authors in detail describe the basic migration practices, their reflections in the Croatian public, as well as the construction of domestic institutions to take care of migration. In the sense already indicated, the general theme of the first Croatian modernisation is used as a binding basis for a more detailed analysis of migration incentives in particular, a kind of exodus of Croatian peasants. The authors remind us that this period can be accurately called semi-modernisation or disputed modernisation. The Empire has a central monopoly over its formation and blockades. On the part of the Empire, there are incentives and practices that wish to merge the incompatible: fossilise feudal templates of management in the peasant world in accordance with the profits of the Empire and shape in a controlled way "pockets" of modern changes as the basis and strengthening of new social status, directed by the Empire of immigrant groups, with which the Empire plans to monitor and direct future modernisation. In this period, the demographic depletion of Croatian society through massive migration is continued.

In the third section, migration is analysed during the period of the second Croatian modernisation, which coincides with the period 1945 – 1990. During this period, the figures of the Empire formed the second Yugoslavia. Its specificity is twofold: totalitarian rule is formed, the idea of an independent Croatian state from the Empire's perspective is a crime, indeed, a criminal idea. Therefore, throughout the period the Empire was *in a specific war against Croatian immigration*, particularly against that part in which migration was prompted by political violence. But besides this violence, war demarcations after 1945 on the western borders of the State of second Yugoslavia as well as multiple economic and socio-cultural reasons appear on the list of incentives and migration factors. Compared with migration groups from the previous period, groups with higher levels of education and groups in which family members were separated as a result of previous migration migrated more often during this period. The gathering of groups with higher education in

immigration gradually facilitated the formation of a successful Croatian *national opposition* to the second Yugoslavia. At the end of the eighties they took on the task to prepare for changes that are generated by the collapse of European communism at the end of this period. The demographic depletion of Croatian society continues during this period.

The fourth part analyses migration after 1991 until, roughly, 2001 (when the last census was taken). There are two central facts during this period. The first is related to the exceptional support and solidarity of Croatian immigration in the defence of Croatia against the second Yugoslavia, followed by Serbian and Montenegrin aggression. Without its financial support and the action of numerous influential networks in the world's most important countries (USA, Germany) Croatian prospects for a successful defence would have been mostly symbolic. The second is related to the persistence of totalitarian heritage in Croatian society, which makes it difficult in the considered period to find the best answers to the controversies of modernisation during this period, or, as the authors indicate, the third modernisation. Actors from immigration found themselves excluded from the future of Croatian development due to the operation of this totalitarian heritage, besides numerous innovations. Authors warn that in such a context, it is reasonable to ask *about the receptive (in)competencies* of Croatian society in relation to the social, human and economic capital of the Croatian immigrant community.

In the fifth part, a summed-up, detailed review examines the relationship of the Catholic Church in Croatia towards migration. In relation to migration, the Catholic Church addresses much of its traditional practices in missions or charitable institutions, as well as the strongholds of the Social doctrine programme, shaped in the modern period, starting with "agile" figure of Pope Leo XIII. The Catholic Church in Croatia in this way provided extremely useful and important assistance to Croatian immigration throughout the observed period.

In the sixth section, in the concluding review, the authors specifically differentiate levels of migration incentive factors. Three basic levels are differentiated. These are: the microlevel, or individual level; macro level, or level of modernisation model, meso or intermediate level, where incentives from both mentioned levels construct and transform into patterns of social group behaviour and networks. The authors justifiably insist on the insight how migration decisions are stably incorporated

in the dynamics of social networks, and the accumulation of social capital (specifically, solidarity, reciprocity, obligation), in these networks. The size of the accumulated social capital operates in two-ways, as a factor of migration and as a factor in conflicting decisions. It is particularly useful to point out that immigrants in their countries of immigration do not appear as abstract, atomised individuals but as members of new social groups and networks that are gradually formed, which specifically confirms the ability of social capital accumulation. Thanks to this, immigrant groups in practice and in the course of modernisation appear as significant participants of development not only in societies of their immigration but in societies of their origin, practically functioning as builders of specific developmental "bridges".

BILJEŠKE O AUTORIMA

Dr. sc. Ivan Rogić (1943.), znanstveni savjetnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Sociolog. Glavna područja rada su mu sociologija modernih društava, urbana sociologija, sociologija kulture te sociologija okoliša i razvitka. Objavio nekoliko knjiga samostalno i u koautorstvu, te brojne znanstvene i stručne radove.

Dr. sc. Ivan Čizmić (1934.), umirovljeni znanstveni savjetnik, emeritus, u Institutu društvenih znanosi Ivo Pilar. Povjesničar. Glavno područje rada mu je povijest hrvatskog odseljeništva. Objavio je više knjiga i brojne znanstvene i stručne radove o različitim razdobljima i aspektima hrvatske odselidbe te o hrvatskim odseljeničkim zajednicama. Nezaobilazni autoritet u istraživanju hrvatskog odseljeništva.

IMENSKO KAZALO

Ahmetović, L. 188
Akashi, Y. 291
Akrap, A. 32, 53, 67, 70, 71, 72, 138, 139, 141, 143, 172, 235, 307, 308, 310
Andrić, braća 205
Antić, Lj. 9
Antunović, I. 31
Babić, A. 320
Badinter, R. 288
Bakarić, V. 171, 172, 215, 218
Baletić, Z. 414
Baloban, J. 336
Balog, Z. 209
Baloković, Z. 207
Banac, I. 320
Banović, B. 52
Barčić, E. 75, 95
Barić, N. 258, 261, 288, 292
Bartulica, M. 343
Basetić, A. 84
Baučić, I. 89, 153, 155, 162, 170, 173, 174, 176, 230, 233, 238, 248
Baudrillard, J. 177
Bauer, A. 342
Beck, U. 21, 61, 396
Beljo, A. 306
Bencur, M. 324
Benedikt XVI. 333
Benko – Grado, A. 97, 105, 106, 107
Beroš, M. 239
Bićanić, R. 9, 47, 56, 59, 62, 63, 64, 65
Bijankini, J. 93
Bing, A. 258, 261, 288, 292
Bonifačić, N. 101, 320
Borić, G. 9, 320
Böhning, W. R. 172, 175, 181, 182
Bošković, M. 194, 201
Bošnjak, T. 306, 320
Božić, D. 334
Brozović, D. 297
Budak, M. 64
Budiša, D. 297
Bulajić, M. 221, 222
Bulatović, M. 211
Bušić, B. 196, 197, 204, 298, 320
Bušić, J. 202, 306
Bušić, Zdravka 306
Bušić, Zvonko 202, 203
Carington, lord 290
Castells, M. 299
Cerovac, M. 170
Cohen, R. 15
Crnković – Pozaić, S. 129
Čajkovski, Z. 208
Čengić, D. 125, 280
Čičak, I. Z. 297
Čipin, I. 67, 70, 71, 72, 141, 307
Čizmić, I. 9, 21, 26, 31, 69, 83, 84, 167, 171, 190, 195, 196, 197, 202, 206, 223, 243, 244, 296, 303, 333, 334, 335, 340, 342, 347, 349
Čoralić, L. 28
Čurčija, L. 334
Čuvalo, A. 84
Ćorić, Š. Š. 311, 319
Deur, J. 319
Domazet, D. 267
Drašković, I. 42
Družić, G. 271, 277, 278, 281,

282
Družić, I. 53, 136
Dunda, J. N. 96, 97
Durkheim, E. 32, 33
Đilas, M. 166
Đodan, Š. 9, 32, 52, 54, 55, 56, 137
Erdödy, I. 42
Erdödy, N. 42
Eterovich, R. D. 318
Fabrio, N. 142
Faist, T. 372, 374, 383
Fortis, A. 59, 63
Foucault, M. 177
Frank, J. 55, 56
Galbraith, P. 292
Gaži, S. 77, 78
Gelo, J. 32, 53, 67, 70, 71, 72, 73, 138, 139, 141, 144, 154, 307
Genscher, H. D. 302
Gestrin, G. 28
Giddens, A. 61, 288, 314
Giuricin, L. 143
Glembay, L. 103
Golub, I. 340
Goss, V. P. 319
Gotovac, V. 297, 317
Gotovina, A. 304, 320
Gow, J. 291
Grahovac, P. 137
Grečić, V. 173, 182
Hećimović, B. 101
Héderváry, K. 52, 83, 265
Herzog, W. 208
Holjevac, V. 28, 50, 52, 67, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 90, 100, 179, 180, 227
Hrkač, S. 306
Ifkovic, E. 319
Ilinić, M. 347
Inglehart, R. 253
Ivan XXIII. 336
Ivan Pavao II. 337, 338, 339
Ivšić, M. 9, 99, 100, 101
Ivšić, S. 25
Janda, K. 81, 96
Janović, S. 311
Jardas, E. 171, 172, 215, 319
Jedin, H. 339
Jelačić, J. 58, 84
Jelčić, D. 101
Jelić, B. 85, 194, 195, 204
Johnstone, D. 288
Jovanović, M. 173, 182
Jurčević, J. 198, 291
Jurčević, K. 52
Kačić, A. 340
Kadić, A. 320
Kalođera, B. 319
Kapular, I. 304
Karačić, J. 334
Karađorđevići 88, 114
Karaman, I. 46, 48, 66
Kardelj, E. 218
Kašić, B. 31
Katunarić, V. 235
Kerovac, N. 129
Kissinger, H. 233
Kljaković, J. 207
Kolar-Dimitrijević, M. 99
Kordić, L. 320
Kossuth, L. 101
Košutić, A. 85
Kozina, I. 244, 245
Kralj Aleksandar 85
Kraljević, Lj. 103
Kranželić, I. 190
Kranjčević, S. S. 101
Kristl, V. 208
Krleža, M. 102, 103
Krmpotić, D. 75, 82
Krnjević, J. 85, 196, 317
Krolo, T. 146, 158, 159, 160
Kukučin, M. 324
Kunc, Z. 207
Kupareo, R. 341
Kurelac, F. 31
Kušan, J. 306, 320
Lakatoš, J. 69, 73, 76, 77
Latinovicz, F. 103
Lav XIII. 335, 336, 339, 450
Laušić, A. 31
Lenz, S. 426
Letić, F. 245
Ličina, Đ. 211
Lipovčan, S. 320

Lisac, N. 202, 203
Lopašić, R. 30
Lopušina, M. 217
Lovrenčić, Ž. 318, 319
Luburić, V. M. 194, 195, 204
Lukšić, A. 320
Lupis-Vukić, I. 75, 81, 86, 94, 95, 96
Maček, V. 196
Marijan, D. 258, 261, 288, 292
Marinković, R. 121
Marković, A. 277, 293
Martinović, J. 302
Marulić, M. 340
Maruna, B. 101, 306, 321
Marušić, S. 129
Marx, K. 314
Matačić, L. 319
Matanić, P. 202
Matoš, A. G. 102, 209, 366
Matulić, T. 349
Mendras, H. 64
Mesarić – Žabčić, R. 339
Mesić, S. 302
Meštrović, I. 208, 319
Meštrović, M. 306, 320
Mihailović, D. 193, 228
Mihaljević, M. 240
Mihovilovich, J. 319
Mikačić, V. 21, 171, 243, 244
Milanja, C. 101
Milas, I. 320
Miletić, I. 334, 342
Milobar, F. 94
Milohnić, A. M. 318
Milošević, S. 219, 262, 263, 290
Milovčić, I. 334
Mirdita, Z. 34
Mirković, M. 65
Mišetić, A. 127
Mudrinić, I. 320, 321
Mursalo, T. 320
Mužić, I. 31
Nejašmić, I. 52, 54, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 127, 138, 142, 143, 144, 148, 152, 153, 154
Nikola V. 343
Nikolić, V. 101, 306, 320
Nizeteo, A. 320
Novakovic, J. 319
Novković, B. 96, 97
Omelaniuk, I. 15, 18
Orlić, P. 103
Oroz, P. 303
Ozanić, D. 319
Papić, K. 209
Paraga, D. 297
Pavao, VI. 336, 337
Pavelić, A. 85, 194, 195
Pavletić, V. 208
Pavličević, D. 64
Pavlović, A. 190
Pavlović, L. 205
Pekić, K. 31
Perčec, G. 85
Pervan, F. 319
Pešorda, M. 209
Pešut, F. 202
Petrić, A. D. 306
Petrović, M. 320
Pilar, I. 37
Pinterović, A. 75, 82, 88, 93
Pio X. 335, 342
Pio XI. 336
Pio XII. 336
Plemić, J. 42
Pokos, N. 309
Popović, J. 203
Poprzenovic, A. 283, 284
Poprženović, A. 283
Posilović, J. 334
Potočnjak, F. 74
Prelog, V. 207
Preradović, P. 101
Prpić, G. J. 9, 334, 342
Prskalo, R. 202, 203
Puljiz, V. 65
Radelić, Z. 127, 137, 140, 141, 198, 204, 258, 261, 288, 292
Radica, B. 320
Radić, A. 31, 91
Radić, S. 80, 85, 106, 114
Radman, M. 320
Rađa, T. 306, 320
Rakovac, M. 142
Ramet, S. P. 261, 267, 269, 286,

291
Ramljak, D. 306, 320
Ranković, A. 161, 178
Rebić, M. 175, 245, 246
Rebrina, T. 202, 203
Rodić, R. 342
Rogić, I. 45, 61, 98, 117, 125, 127, 264, 275, 280, 295, 329
Rolović, V. 202, 203, 218
Rosandić-Šarić, N. 320
Roso, A. 304, 320
Rožić, M. 175, 241
Sadkovich, J. J. 302
Salaj, B. 306, 320
Sančević, Z. 306, 320
Sanjek, L. 319
Shrader, Ch. 291
Simić, P. 140
Simonić, A. 328, 329
Sindičić, V. 204
Sirovatka, H. 93, 94, 97
Skarmeta, A. 318
Sloterdijk, P. 21, 64, 87
Smičiklas, T. 92
Sojčić, T. P. 300
Sopta, M. 9, 26, 31, 83, 84, 167, 195, 196, 197, 202, 206, 296, 333, 334, 335, 340, 347, 349
Sopta, Mery 320
Spasić, B. 218
Spehnjak, K. 155
Stanković, Đ. 229
Stanković, V. 333, 342, 347, 349
Starčević, D. 92
Staršina, V. 291
Stepinac, A. 343, 346
Stefaniak, H. 319
Stipetić, V. 65
Strohal, R. 95
Supek, I. 297, 298, 317
Suvin, D. 101
Sveti Jeronim 343, 344
Swanstrom, E. E. 159
Šagi-Bunić, T. 341, 345, 347
Šakić, V. 9, 26, 31, 83, 84, 167, 195, 196, 197, 202, 206, 296, 311, 333, 334, 335, 340, 347, 349
Šarinić, H. 302, 320
Šenoa, A. 64, 370
Šimončić – Bobetko, Z. 364, 380, 381
Špicer, G. 244, 245
Štambuk, D. 319
Štambuk, M. 127
Štencl, V. 208
Šušak, G. 302, 306, 320
Šuvar, S. 126
Šverko, I. 310
Tadić, S. 163, 237
Tanjić, Ž. 335
Tepesh, K. 319
Tesla, N. 217, 319
Thatcher, M. 228
Thomas, W. 369
Tica, J. 53, 136
Tito, J. B. 140, 159, 171, 192, 213, 217, 218, 219, 221, 228, 229, 302
Tomašić, ban 106
Tomašić, D. 35, 231
Tomašić, P. 129, 310
Tomašić, R. 306
Torbar, J. 306
Tresić-Pavičić, A. 93
Trlin, A. D. 168
Trumbetaš, D. 209
Trumbić, A. 55, 56, 198
Tucić, S. 101, 102, 103
Tuđman, F. 259, 271, 273, 290, 297, 298, 300, 301, 317
Tuđman, M. 316
Tuškan, G. 88, 92
Tvrtković – Škorić, I. 333
Ujević, M. 31
Ungnad, K. 29
Vedriš, M. 238, 241
Veselica, M. 317
Vida, V. 320
Vince, V. 344
Višnar, F. 216
Vlašić, S. 202
Vojnović, I. 101, 102
Vranješ-Šoljan, B. 49
Vrdoljak, A. 302
Vučić, T. 313
Vujčić, B. 129
Vujčić, P. 333

Vukas, B. 208
Vukušić, B. 195, 197, 202, 217, 218, 220
Vuletić, A. 209
Weber, M. 39, 51, 131
Wertheimer-Baletić, A. 414
Woodward, S. 291
Zatluka, I. 93
Zebec, B. 208
Znaniecki, F. 369
Zoranić, P. 25
Zorić, K. 344
Zovko, Ć. 320
Zvizdić, S. 183
Žic, P. 158
Živić, D. 258, 261, 265, 288, 292, 306, 307
Žuljić, S. 121
Županov, J. 53, 124, 170, 374